

KRONIKA

72 ◆ 2024 I

KRONIKA

72 ♦ 2024

I

ZVEZA ZGODOVINSKIH
DRUŠTEV SLOVENIJE

<https://zds.si>

Odgovorni urednik / *Managing editor* ♦ dr. Miha Preinfalk (Ljubljana)

Tehnična urednica / *Technical editor* ♦ mag. Barbara Šterbenc Svetina (Ljubljana)

Uredniški odbor / *Editorial board* ♦ dr. Aleš Gabrič (Ljubljana), dr. Stane Granda (Ljubljana), dr. Katarina Keber (Ljubljana), dr. Miha Kosi (Ljubljana), dr. Harald Krahwinkler (Celovec), Irena Lačen Benedičič (Jesenice), dr. Tomaž Lazar (Ljubljana), dr. Hrvoje Petrić (Zagreb), dr. Vlasta Stavbar (Maribor), dr. Imre Szilágy (Budimpešta), dr. Nadja Terčon (Piran) in dr. Barbara Žabota (Ljubljana)

Za znanstveno korektnost člankov odgovarjajo avtorji.

© 2024, avtorji / *Authors*

CC BY-SA 4.0

Redakcija te številke je bila zaključena 1. februarja 2024.

Prevodi povzetkov / *Translations of Summaries* ♦ Manca Gašperšič - angleščina (English)

Lektoriranje / *Language Editor* ♦ Rok Janežič

Uredništvo / *Address of the editorial board* ♦ Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU / *Milko Kos Historical Institute at ZRC SAZU*, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana

Spletni naslov / *Website* ♦ <https://kronika-zzds.si/kronika>

Letna naročnina / *Annual subscription* ♦ za posameznike / *Individuals* 25,00 €, za študente in upokojene / *Students and Pensioners* 18,00 €, za ustanove / *Institutions* 30,00 €

Cena te številke v prosti prodaji / *Single issue* ♦ 12 €

Izdajatelj / *Publisher* ♦ Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Aškerčeva cesta 2, SI-1000 Ljubljana

Sofinancirajo / *Financially supported by* ♦ Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije / *Slovenian Research Agency ZRC SAZU*; Zgodovinski inštitut Milka Kosa / *ZRC SAZU, Milko Kos Historical Institute*, Narodni muzej Slovenije / *National museum of Slovenia*

Oblikovanje / *Design* ♦ Matej Nemeč

Prelom / *Typesetting* ♦ Medit d.o.o.

Tisk / *Printed by* ♦ Fotolito Dolenc d.o.o.

Naklada / *Print run* ♦ 290 izvodov / *copies*

Revija Kronika je vključena v podatkovne baze / *Kronika is indexed in Scopus; Historical Abstracts, ABC-CLIO; MLA International Bibliography; PubMed; ERIH Plus; Bibliography of the History of Art.*

Na naslovni strani / *Front cover* ♦ Slovenski park (danes Miklošičev park) pred Sodno palačo v Ljubljani; razglednica je bila poslana leta 1918 / *Slovenian Park (today Miklošič Park) in front of the Palace of Justice in Ljubljana; the postcard was sent in 1918 (hrani / kept by: Milena Žnideršič; objavljeno na / published on: zgodovinanadlani.si).*

Na zadnji strani / *Back cover* ♦ Huzarski kiras, srednja Evropa, okrog 1570–1580 / *Hussar cuirass, Central Europe, c. 1570-1580 (NMS, N 5044, foto / Photo: Tomaž Lazar).*

RAZPRAVE

Janez Dular	Gorjanske ceste in poti skozi čas ♦	5
Boris Golec	Bela krajina v epidemičnih letih 1724 in 1725 ♦	21
Mitja Lojen	Življenje v nabornem okraju Podsreda v letu 1821 ♦	39
Mitja Sadek	Podoba srednjeameriških dežel v pismu meksikajnarja Rajmunda Urbančiča ♦	57
Neva Makuc	Podoba zdravega goriškega okolja ter »avstrijska Nica« med razsvetljenstvom in nacionalizmi ♦	65
Simona Kermavnar	Nekaj primerkov starejših litoželeznih ograj livarne R. Ph. Waagner v Sloveniji ♦	77
Vojko Pavlin	Starostniki v statusih animarum župnije Zgonik v dolgem 19. stoletju ♦	91
Uroš Košir, Tamara Leskovar	Arheološka raziskava groba vojnega ujetnika iz doline Male Pišnice ♦	103
Bor Zavrl, Ines Osvald	Sto let formalnega izobraževanja medicinskih sester v Sloveniji (1923–2023). Prva sestrška šola in njene naslednice ♦	119
Jelka Piškurić	Kazensko poboljševalni dom Ljubljana, 1946–1954 ♦	133
Tomaž Lazar	Začetki preučevanja zbirke orožja v Narodnem muzeju Slovenije ♦	155

OCENE IN POROČILA

	Osem obramb Vergerija, koprskega škofa; O nesreči in preganjanju, ki so ju utrpeli tisti iz Kopra v letu 1548 [Peter Pavel Vergerij ml.; prevod, opombe in spremno besedilo Tomaž Jurca] (<i>Darja Mihelič</i>) ♦	181
	Barbara Žabota: Matična knjiga prve ljubljanske protestantske občine iz zadnje četrtine 16. stoletja (<i>Lilijana Žnidaršič Golec</i>) ♦	182
	I Cobenzl: una famiglia europea tra politica, arte e diplomazia (1508–1823) (ur. Federico Vidic in Alessio Stasi) (<i>Matjaž Grahornik</i>) ♦	185
	Historia. Zgodovina celjske gimnazije od leta 1809 (<i>Boris Golec</i>) ♦	187
	Lidija Tavčar: Poskus rekonstrukcije neuresničenega slovenskega Narodnega muzeja v Gorici: 1910–1914 (<i>Robert Devetak</i>) ♦	188
	Jernej Komac: »Srce se mi trga od žalosti«. Vsakdanje življenje prebivalstva na Bovškem med veliko vojno (<i>Nina Ošep</i>) ♦	190
	Keith Lowe: Ujetniki zgodovine: kaj nam spomeniki drugi svetovni vojni povedo o zgodovini in o nas (<i>Ivan Smiljanič</i>) ♦	191
	Dictionary of American Family Names (ur. Patrick Hanks, Simon Lenarčič, Peter McClure) (<i>Helena Janežič</i>) ♦	193

JANEZ DULAR*

Gorjanske ceste in poti skozi čas

IZVLEČEK

Članek obravnava ceste in poti, ki so vodile v Belo krajino in Žumberk čez sleme Gorjancev. Ugotovljenih je bilo sedem glavnih smeri, ki so bile glede na čas in politične razmere enkrat bolj in drugič manj frekventne. Prav v vseh obdobjih pa je bila najpomembnejša povezava med Dolenjsko in Belo krajino smer preko prelaza Vahta, ki se je iz prazgodovinske tovarne poti postopoma spremenila v vozno. Resnejšo rekonstrukcijo je doživela šele v osemdesetih letih 19. stoletja, ko so s številnimi serpentinami ublažili najnevarnejše klance.

KLJUČNE BESEDE

ceste, poti, Gorjanci, Bela krajina, Žumberk, promet, utrdbe proti Francozom

ABSTRACT

GORJANCI ROADS AND PATHS THROUGH TIME

The paper deals with roads and trails that used to lead to Bela Krajina and Žumberak across the Gorjanci Ridge. Seven main routes have been identified that were sometimes more and sometimes less frequented, depending on the time and political circumstances. In all periods, however, the most important link between the regions of Dolenjska and Bela Krajina was the communication through the Vahta Pass, which gradually changed from a prehistoric path to a road. It was only in the 1880s that it underwent a thorough reconstruction, during which the most dangerous gradients were smoothed out with a series of hairpin bends.

KEYWORDS

roads, trails, Gorjanci Hills, Bela Krajina, Žumberak, traffic, fortifications against the French

* dr., znanstveni svetnik v pokojju, Ljubljana, Slovenija, janez.dular@zrc-sazu.si

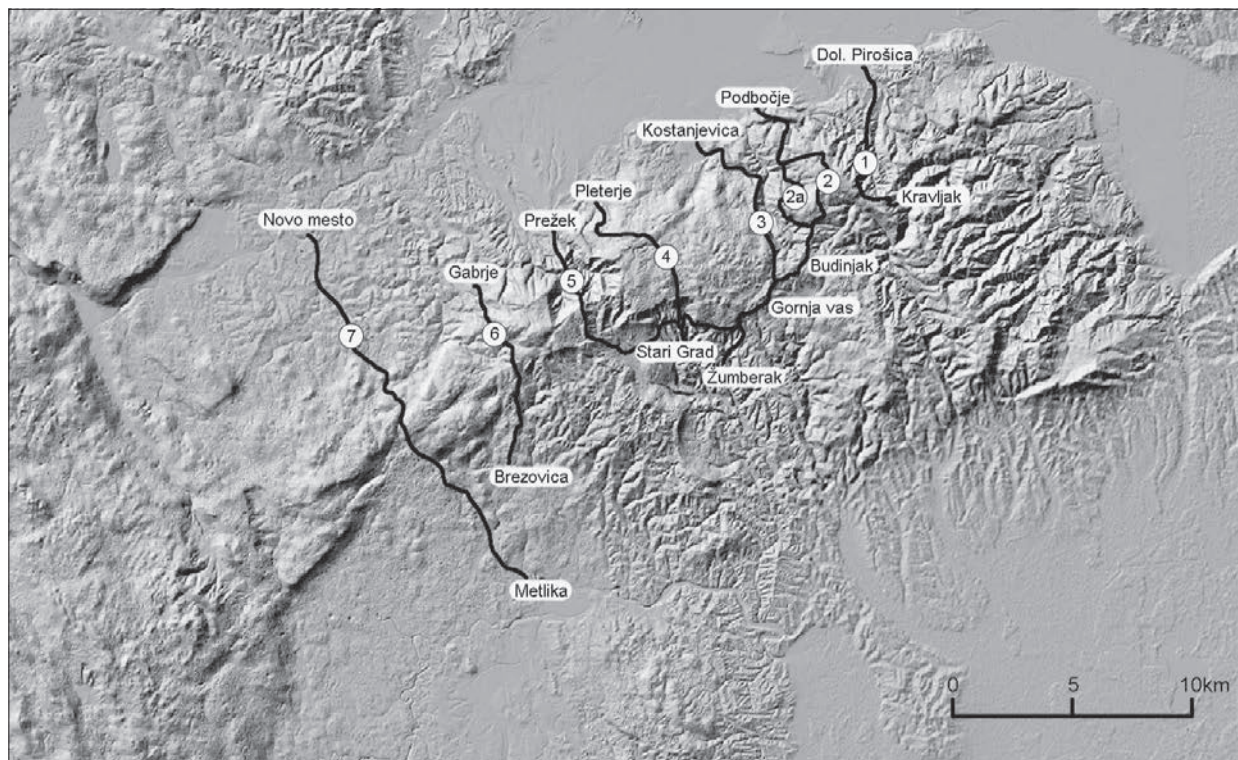
Gorjanci so velik tektonski čok, ki ločuje dolino Krke od Karlovške kotline in Bele krajine. Raztezajo se od reke Save na vzhodu do Črmošnjiške doline na zahodu, kjer se stikajo z dinarsko usmerjenim Kočevskim Rogom. Večji del gorovja je iz triasnega dolomita, kar se odraža v oblikovanosti površja. Prepredeno je z globokimi grapami, ki so jih vrezale tekoče vode; na severni strani se stekajo v Krko in Savo, na jugu pa v Kolpo. Skoraj brez površinskih vodnih virov je le skrajni zahodni del Gorjancev med Vahto in Semičem, kjer zaradi jurskih in krednih apnencev padavine naglo poniknejo pod površje. Glavni vodotoki na slovenski strani so Sušica, Pendarjevka in Kobila, na Hrvaškem pa se vode po razvejani mreži stekajo v Kupčino, ki se vzhodno od Karlovca izlije v Kolpo. Pomembna vodotoka na vzhodnem delu hribovja sta še Bregana in Rudarska gradna.¹

Pretežen del Gorjancev pokrivajo bukovi gozdovi, smreka se je ponekod razširila zaradi človekovega vpliva. Naravne danosti območja, ki za življenje niso ravno ugodne, se seveda odražajo v poselitveni mreži in poteh. Teh je veliko, vendar pa bomo pozornost usmerili k najpomembnejšim, torej tistim, ki so povezovale dolino Krke z Belo krajino oziroma preko osrčja Žumberka s Karlovško kotlino. Posameznim cestam, potem in kolovozom je skorajda nemogoče določiti čas nastanka,

vendar pa bo brez dvoma držalo, da se tudi večina novodobnih komunikacij drži starih tras, ki so jih uporabljali stoletja. To velja še posebej za prehode čez glavni greben, za katere so vedno izbirali najugodnejša mesta. Ni jih veliko, so pa na srečo dobro označeni na jožefinskem vojaškem zemljevidu Karlovškega generalata iz let 1774–1775,² kjer so ob poteh, ki prečkajo greben, navedeni tudi kraji, do katerih vodijo proti Stojanskemu Vrhu, Planini, Prušnji vasi, Kostanjevici, Pleterjah, Gabrju in Novemu mestu. To so bila torej na severni (kranjski) strani Gorjancev glavna izhodišča poti, ki so vodile v osrčje Gorjancev ter preko njih v Karlovško kotlino in Belo krajino (slika 1).

Če začnemo na vzhodu, moramo najprej omeniti pot, ki se začne v Dolenji Pirošici, nato pa se postopoma preko Stojanskega Vrha, Gadove peči in Premagovc dvigne do Pokleka in Kravljaka, kjer se priključi na glavno komunikacijo, ki vodi v Žumberk iz Bregane.

Druga trasa se začne v današnjem Podbočju in se prične za Šutno vzpenjati proti Prušnji vasi, Gradcu in Planini ter se preko Planinske gore prevesi na hrvaško stran, kjer doseže tamkajšnja naselja Novo selo Žumberačko, Budinjak in Gornjo vas. Obstaja tudi različica te poti, ki se pri Prušnji vasi odcepi proti jugu ter vodi skozi vasi Osunja in Cerovica do Budinjaka.

Slika 1: Potek cest in poti preko slemena Gorjancev.

1 Natek, Naravno-geografske značilnosti, str. 7–13.

2 Karta je dostopna na <https://maps.arcanum.com/> (10. 2. 2023).

Slika 2: V dolomitno osnovo vrezana Laška pot nad vasjo Mihovo (foto: Borut Križ).

Tretja pot se začne v Kostanjevici, se nato dvigne do Črneče vasi, tu pa se obrne proti jugu in preko planotastih Kozarij doseže mejo ter za njo območje med Budinjakom in Gornjo vasjo.

Četrta pot gre iz Šentjerneja oziroma pleterske kartuzije proti Javorovici, tu pa zavije proti vzhodu in mimo Mirčevega križa doseže planoto Opatove gore. Od tu se na hrvaški strani spusti proti jugu, kjer se priključi poti, ki povezuje kraje Sošice, Stari grad Žumberački, Tamaševce in Hartije.

Peta pot se prične v Mihovem oziroma bližnjem Prežeku in je najzanimivejša od vseh, ker je prvotno traso ohranila vse do današnjih dni (slika 2). Znana je kot Laška (tudi Vlaška ali Hrvaška) pot. Vseskozi teče po grebenu in mimo znamenitih arheoloških najdišč, kot so Gradec, Grobišča in Zidani gaber. Na Ravni gori doseže državno mejo, od tu pa se spusti proti Sošicam, od koder ni daleč do Starega gradu.

Izhodišče šeste smeri so Gabrje, od koder se pot mimo Jugorja in Gospodične dvigne proti glavnemu grebenu Gorjancev. Na hrvaški strani teče mimo Oštrca do Sekuličev in nato skozi Radatoviće do Brezovice, kjer doseže današnjo državno mejo.

Zadnja, sedma smer, ki jo moramo omeniti, je glavna in najugodnejša komunikacija med dolino Krke in Belo krajino. Začne se v Novem mestu, od tu pa se dvigne do prelaza Vahta (615 m) in nato spusti proti Metliki. Ugodna pot iz zgornje Krke proti Beli krajini se vije tudi po Črmošnjiški dolini oziroma mimo Starih žag do Semiča. Ker pa poteka že zunaj območja Gorjancev oziroma na njihovem robu, jo puščamo ob strani.

POTI V PRAZGODOVINI

O Gorjancih v najstarejših obdobjih človeške zgodovine je že izšlo nekaj študij, vendar v njih

poselitvene strukture niso bile izčrpnije obravnavane glede na potek poti, ki so vodile v hribovje.³ Vzrok tiči v slabi raziskanosti, saj je na težko prehodnem in z gozdom poraščenem terenu težko opraviti sistematične topografske preglede. Ostajajo nam večinoma slučajno zbrane najdbe in podatki, katerih izpovednost pa je precej omejena.

Najstarejši sledovi poselitve so v Gorjancih skromni. Nekaj posamičnih najdb, zlasti kamnitih sekir, sicer kaže na prisotnost človeka na tem območju v mlajši kameni in bakreni dobi (5.–3. tisočletje pr. Kr.), o tem, kakšna pota je ubiral in kod vse je hodil, pa ne moremo reči nič določnega. Tudi za zdaj edino znano višinsko naselje iz tega časa, Grac nad Seli pri Zajčjem Vrhu (306 m),⁴ ki bi ga lahko povezali s 6. smerjo, je v okolju osamljen pojav in gravitira, podobno kot Levakova jama pri Šutni,⁵ bolj k Dolenjski kot krajem na južni strani Gorjancev. Nekoliko drugače je s položajem višinskega naselja Topli Vrh nad Novim Taborom (624 m) v zgornjem delu Črmošnjiške doline,⁶ saj nadzoruje pot, ki povezuje dolino zgornje Krke z Belo krajino. Pot mimo Starih žag je bila torej zanesljivo v uporabi že v bakreni dobi.

Več podatkov o gorjanskih poteh imamo za pozno bronasto dobo (1200–800 pr. Kr.), kar dokazujejo tako posamične najdbe kot tudi stalna bivališča. Največ jih je nanizanih ob 5. poti, ki se začne v naselju Trnišča pri Mihovem, se nato dvigne mimo višinske postojanke Gradec (592 m),

3 Dular, Gorjanci; Gregl, Rimska grobišča; Škoberne, *Budinjak*; Breščak in Gregl, *Antika*; Križ in Škoberne, *Pregled*; Dular, *Mihovo*; Gregl, *Žumberak & Latobici*; Križ, *Gorjanci med Rimom*.

4 Pavlin, *Grac pri Selih*; Dular, *Gradivo*, str. 848–849.

5 Guštin, *Poročilo*.

6 Dular, *Arheološka topografija*, str. 102.

žgalno-daritvenega prostora na vrhu Grobišč (697 m) in povirja Tisovca – tu je bil najden bronast meč – do grebena Gorjancev. S to smerjo je skoraj zanesljivo povezano tudi naselje na grebenu Camberka nad Cerovim Logom (491 m), ki pa je glede na ostaline že datirano na prehod med pozno bronasto in železno dobo.⁷

V pozni bronasti dobi je bila v uporabi tudi 6. smer. Z njo lahko povežemo naslednja najdišča: depo bronastega orodja in orožja nad Gorenjim Suhadolom (475 m), višinsko naselje Grace nad Jugorjem (511 m), najdbo bronaste sekire pri Gospodični nad Gabrjem (830 m) ter na južni strani prav tako najdbo sekire v Grabrovcu nad Metliki.⁸ Bronasto orodje in orožje je prišlo na dan tudi ob 7. poti, ki vodi iz Dolenjske v Belo krajino preko Vahte. Tu mislimo na depo iz Črmošnjic in sekiro iz Verduna, naselbinske ostaline na Mehovskem hribu pod samim prelazom ter na belokranjski strani na višinsko naselje Veliki Vrh pri Dolenjem Suhorju.⁹ Obljudenost naselja Semenič nad Gabrom pri Semiču pa kaže, da je bila v tem času v uporabi tudi smer skozi Črmošnjiško dolino.¹⁰

Večina naštetih povezav je ostala živa tudi v starejši železni dobi (800–300 pr. Kr.). Tega ne kažejo le najdišča ob poteh, ki sicer niso kdovekako številna, ampak predvsem družbeno-politične razmere na obeh območjih. Bela krajina in Žumberk sta namreč v 8. stoletju postala del dolenjske železnodobne skupnosti, ki je po širitvi (kolonizaciji) območij onstran grebena Gorjancev obsegala širok prostor od roba Ljubljanske kotline do reke Kolpe.¹¹ V tem času nastanejo pomembna središča v Metliki, Podzemlju in na Budinjaku, ki se po bivalni in materialni kulturi, noši ter pogrebnih običajih v ničemer ne razlikujejo od središč ob severnem vznožju Gorjancev. Če upoštevamo dejstvo, da so stiki potekali po najugodnejših smereh, moramo glavnim trem komunikacijam (po Črmošnjiški dolini, preko Vahte in po Laški poti) dodati še pot od Starega gradu nad Podbočjem do Budinjaka (pot št. 2), saj je najkrajša povezava med naseljema.

Na vprašanje, zakaj je bil konec 9. stoletja pr. Kr. iz smeri Dolenjske na novo koloniziran osrednji del Žumberka, ni lahko odgovoriti. Na-

selje Židovske kuče vzhodno od Budinjaka, pod katerim se širi velika gomilna nekropola, leži kar 765 m nad morjem, zato na planoti tudi sredi poletja nizke temperature niso nobena posebnost. Kraj ni primeren za poljedelstvo, prav tako pa lahko izključimo prakticiranje transhumantne paše, saj gre za stalno in ne občasno poselitev. Zanimivo je tudi to, da Budinjak v svojem okolju ni osamljen. Najdišča, ki najverjetneje prav tako sodijo v starejšo železno dobo, se omenjajo tudi pri vaseh Poklek, Kalje, Pečno in Noršič selo.¹² Poselitev Gorjancev je najverjetneje povezana z železarstvom,¹³ novo gospodarsko panogo, ki je močno dvignila blagostanje prebivalstva, kar se ne nazadnje odraža v bogatih pridatkih iz grobov budinjaške elite.¹⁴

Žal obilje dobrin ni trajalo dolgo. V 6. stoletju pr. Kr. pride v razvoju skupnosti, ki so živele ob zahodnem robu panonske kotline, do resne krize, ki so jo povzročili roparski vpadi skupin skitskega porekla.¹⁵ Nekatero pokrajino so opustele, spremembe pa je mogoče opaziti tudi na Dolenjskem, kjer so na marsikaterem gradišču obnovili obzidja. Znanih je celo nekaj primerov, da so zidove postavili na pogoriščih, kar kaže na katastrofo večjih razsežnosti. V nekropolah ni več bogatih bojevniških grobov, skromnejšo pogrebno nošo opazimo tudi pri ženskih pokopih. Obubožanje je zajelo predvsem vzhodni del Dolenjske in Belo krajino, kjer so bila po sedanjem vedenju središča v Metliki, Črnomlju in Velikem Nerajcu (Dragatušu) opuščena ali pa so le še životarila. Isto lahko rečemo za Budinjak.¹⁶ Po 6. stoletju, ko so se razmere drugod stabilizirale, je bil prav tako zapuščen, zato se je frekventnost poti čez Gorjanke znatno zmanjšala.

Nov prelomni dogodek v zgodovini naših krajev je prihod keltskih Tavriskov, ki so okoli leta 300 pr. Kr. poselili osrednjo in severovzhodno Slovenijo.¹⁷ Z njihovim prihodom se je prekinilo življenje tudi na tistih gradiščih, ki so si v 6. stoletju opomogla od skitske nevarnosti. Spremenili so se noša, bojna oprema in način pokopavanja, kar je pomenilo globoko zarezo v duhovni svet staroselskega prebivalstva. Najpomembnejša središča Tavriskov so bila ob severnem vznožju Gorjancev v Novem mestu, Beli Cerkvi, Mihovem in Brežicah. Zanimivo je, da so se znova obrnili tudi

7 Za posamezna najdišča glej Dular, *Gradivo*, kat. št. 423 (Trnišča), 421 (Gradec), 419 (Grobišča), 420 (Tisovec) in 418 (Camberk).

8 Za posamezna najdišča glej Dular, *Gradivo*, kat. št. 409 (Grace), 407 (Gorenji Suhadol), 410 Gospodična) in 470 (Grabrovec).

9 Dular, *Gradivo*, kat. št. 402 (Črmošnjice), 403 (Verdun), 408A (Mehovski hrib) in 469 (Veliki Vrh).

10 Dular, *Gradivo*, kat. št. 468.

11 Dular in Tecco Hvala, *South-Eastern Slovenia*, str. 136–154.

12 Škoberne, Grupa Budinjak, str. 148–152.

13 Na rudna ležišča na Gorjancih kažeta na primer toponima naselij Rude in Željezno.

14 Škoberne, *Budinjak*.

15 Teržan, *Auswirkungen*.

16 Dular in Tecco Hvala, *South-Eastern Slovenia*, str. 251–252.

17 Božič, *Keltska kultura*, str. 893–897; Guštin, *Taurisci*; Šašel Kos, *The Tauriscan Gold*, str. 219.

proti jugu in predvsem preko Vahte (7. pot), a tudi po dolini Starih Žag v svojo interesno sfero intenzivneje vključili Belo krajino.¹⁸ Vendar ne cele, saj je večji del pokrajine ostal v rokah Kolapijanov.¹⁹ Kot so potrdila najnovejša izkopavanja v Podzemlju, je meja potekala po Lahinji in Krupi, glavni emporij Tavriskov pa je bil na območju Metlike, kjer so v šestdesetih letih prejšnjega stoletja odkrili njihovo grobišče.²⁰

Za razliko od Bele krajine interes Tavriskov do območja osrednjega Žumberka ni segel. Tako vsaj kaže stanje raziskav, ki pa se bo morda v prihodnosti še spremenilo. Nekaj najdišč na robu Samoborskega gorja in Plešivice²¹ namreč ne moremo povezati s komunikacijami preko glavnega grebena, temveč s potmi, ki so v hribovje vodile iz Jastrebarskega in Samobora.

POTI V ANTIKI

Konfliktni položaj med rimsko državo in plemeni, ki so živela v širšem zaledju Akvileje, je že v 2. stoletju pr. Kr. pripeljal do več kazenskih ekspedicij oddelkov konsularne armade v Cisalpini, ki so bile uperjene bodisi proti Japodom bodisi proti Segestanom. Po mnenju Jaroslava Šašla so prodori zaradi geografske danosti skoraj gotovo potekali tudi preko Dolenjske in Bele krajine, torej ozemlja Tavriskov in Kolapijanov, ki so se na pretečo nevarnost odzvali tako, da so gradišča znova obdali z obzidji.²² Toda ne za dolgo. Oktavijanov okupacijski sunek, ki ga je med letoma 35 in 33 pr. Kr. usmeril proti Japodom in Segestanom, se je zaključil na reki Savi. Nadaljnje prodiranje v Ilirik sta nekaj let kasneje (14–9 pr. Kr.) v panonski vojni dokončala Agripa in Tiberij, s tem pa je večina ozemlja bodočih provinc Panonije in Dalmacije prišla pod oblast rimske države. Sledila je postopna romanizacija, ki pa ni potekala gladko. Zaradi nasilnih rekrutacij – s tem so Rimljani želeli že vnaprej preprečiti morebitna uporniška gibanja – in nasilnega izterjevanja davkov je prišlo do velikega panonsko-dalmatinskega upora (6–9 po Kr.), ki pa ga je krvavo zadušil Tiberij. S temi prelomnimi dogodki je skoraj gotovo povezano

odkritje rimskih vojaških taborov ob glavni cesti, ki je čez ozemlje Tavriskov vodila iz Emone proti Segestiki/Sisciji. Odkrili so jih pri gradnji avtoceste pri Čatežu ob Savi in na Obrežju, torej ob vzhodnem vznožju Gorjancev, kjer je najlažje nadzirati prehod proti vzhodu.²³ Ko so se razmere umirile, je ob tej poti v prvi polovici 1. stoletja na območju današnje vasi Drnovo pri Krškem zraslo naselje Neviudun, ki je za časa flavijskih vladarjev dobilo status municipija. Ležalo je na ozemlju Latobikov, ene od rodovnih skupnosti Tavriskov. Od tu so lokalne poti vodile proti osrčju Gorjancev in v Belo krajino, pri čemer so uporabljali stare že znane smeri, med katerimi je bila najpomembnejša preko Vahte (7. pot), kar dokazujejo najdišča, ki so bila odkrita ob njeni trasi. Grobišča in sledi naselij poznamo pri Verdunu, Črmošnjicah, Vinji vasi in Podgradu, na belokranjski strani pa pri Mačkovcu, Hrastu, Ravnacah ter naprej v Metliki in Rosalnicah.²⁴ Grobišče v Štrekljencu²⁵ kaže, da se je takoj pod prevalom Vahta od te smeri odcepila pot proti Semiču in Črnomlju, kjer je po sedanjem vedenju stalo najpomembnejše belokranjsko naselje tega časa – rimski vikus.²⁶ Pot po dolini Starih žag, ki jo prav tako omenjata Premerstein in Rutar, je bila manj pomembna, saj doslej ob njej ni bilo odkritih rimskih najdišč.²⁷

V rimskem času je ponovno oživelo zanimanje za osrednji del Žumberka. Posamične arheološke najdbe iz tega časa so namreč znane ob vseh v hribovje vodečih smereh, vendar lahko kot najzanimivejši izpostavimo 1. in 2. pot. Ob prvi so namreč znane ostaline s Stojanskega Vrha, ob drugi pa z Gradca nad Podbočjem.²⁸ V obeh primerih gre za ostanke naselja in grobišča, torej za stalno poselitev. Da je kolonizacija potekala iz smeri Dolenjske in ne od kod drugod, kažejo nekropole, odkrite v Gornji vasi, Mrzlem polju in Brateljih.²⁹ Grobna arhitektura in grobni pridatki, zlasti tako imenovane hišaste žare in sivo žgani kuhinjski

18 Da je bila v uporabi tudi ta pot, dokazujejo najdbe iz utrjenega naselja Semenič nad Gabrom pri Semiču, s katerega so lahko nadzorovali prelaz Brezje pred vstopom v Belo krajino. Za Semenič gl. Dular, *Gradivo*, št. 468; Božič, Ljudje ob Krki, str. 183–185.

19 Šašel, K rimskim napisom, str. 325–326; Božič, Ljudje ob Krki, str. 192.

20 Šribar, Žgano srednjelatensko grobišče.

21 Na primer grobišče v vasi Malunje in depo srebrnikov iz Okiča (gl. Križ in Škoberne, Pregled prazgodovinskih, str. 68–70).

22 Šašel, K rimskim napisom, str. 325; Dular in Tecco Hvala, *South-Eastern Slovenia*, str. 251–252.

23 Guštin, Rimski vojaški tabori, str. 224–227.

24 Verdun: Breščak, Verdun pri Stopičah, str. 99–100; Črmošnjice: Mason et al., Črmošnjice pri Stopičah, str. 33; Vinja vas: Bavec, Mihovo, str. 108; Podgrad: Breščak, Rimski napis, str. 405–408; Mačkovec: Dular, *Arheološka topografija*, str. 114; Hrast: Dular, *Arheološka topografija*, str. 88; Mason in Pintér, Hrast pri Jugorju, str. 58; Ravnace: Dular, *Arheološka topografija*, str. 95; Dular, Metlika: Rimski grobovi z Borštka; Rosalnice: Dular, Rimski grobovi iz Rosalnic, str. 191–194.

25 Dular, Rimski grobovi iz Rosalnic, str. 194–196.

26 Mason, Bela krajina, str. 31–32; Lovenjak, Rimski nagrobniki.

27 Premerstein in Rutar, *Römische Strassen*, str. 29–30.

28 Stojanski Vrh: Pečnik, Iz davne prošlosti, str. 223; Gradec nad Podbočjem: Slabe, Gradec, str. 126; Guštin, Gradec, str. 215–216.

29 Gregl, *Žumberak & Latobici*.

lonci z narebrenimi vratovi, so namreč značilen inventar latobiških grobov.³⁰ Enako lahko rečemo za grobno arhitekturo in posodje iz belokranjskih nekropol.³¹

Kriza rimske države, do katere je prišlo že v 3. stoletju ter sta jo za kratek čas z reformami ustavila Dioklecijan in Konstantin, se je v drugi polovici 4. in v 5. stoletju še poglobila. Gospodarske težave, državljanske vojne in komaj obvladljiv zunanji sovražnik so zmanjševali njeno moč. Pešanje zahodnega dela cesarstva kažejo neovirani premiki barbarskih ljudstev, najprej Zahodnih Gotov in Hunov, za njimi pa še Vzhodnih Gotov, ki so v severni Italiji in na zahodnem Balkanu kljub nasprotovanju Bizanca za krajši čas ustvarili svoje kraljestvo. Nekdaj cvetoča mesta ob glavnih cestah so usihala in najkasneje v prvi polovici 5. stoletja je bil opuščen tudi Nevioudun. Prebivalci so se iz doline Krke umaknili v varnejše kraje, na primer v Belo krajino, kjer je na Kučarju nad Podzemljem zraslo upravno in versko središče z dvema cerkvama in stavbo za duhovščino, ki je bila kljub težkim časom dokaj razkošno opremljena, saj je imela celo centralno ogrevanje.³² Vendar pa je bila pot čez Vahto, po kateri je v Belo krajino najlažji dostop, preveč izpostavljena, zato iz tega časa ob njej ne poznamo najdišč. Glavno povezavo je očitno prevzela Laška (5.) pot, ki je bila speljana po grebenu med potokoma Pendirjevka in Kobila, ob kateri je zrasla ena najzanimivejših poznoantičnih postojank, kar jih poznamo v Sloveniji. Gre za staro, prazgodovinsko tovorniško pot, ki se še danes zaradi tisočletne uporabe, globoko vrezana v dolomitno osnovo, vzpenja proti glavnemu grebenu Gorjancev.

Utrdba Zidani gaber (687 m), mimo katere je bila speljana pot, je bila postavljena na naravno dobro zavarovan greben, ki so ga dodatno utrdili z zapornim obzidjem oziroma stolpoma.³³ V varnem zavetju so na terasah stale hiše in na najvišjem predelu starokrščanska cerkev. Da so bile nekatere stavbe solidno grajene, kažejo najdbe tegul in imbreksov, ki so jih uporabili za kritino. Našli so tudi ostanke talnega ogrevanja in na območju cerkvenih ruševin koščke stekla – dokaz, da je imela stavba zastekljena okna. Zelo povedne so tudi drobne najdbe. Iz njih je mogoče sklepati, da je bila postojanka poseljena v 4., 5. in 6. stoletju, ko je doživela vrhunec. Številni novci, deli vojaške opreme, orodja, nakita in – kar je še posebej redko – svinčeni pečati s portretom cesarja

Justinijana kažejo, da je imel Zidani gaber vojaško, upravno in versko funkcijo, od tam pa je bilo mogoče nadzirati pot v Žumberk in dogajanje v globoko pod njim ležeči dolini Krke. Najdbe pripadajo romaniziranim staroselcem, Vzhodnim Gotom in Langobardom, kar je dokaz več, kako pomembna je bila postojanka za vsakokratnega gospodarja območja. Razen na Zidanem gabru so bili sledovi poznoantične poselitve odkriti še na dveh sosednjih, vzhodno ležečih grebenih (Kozji hrbet in Prag) ter na Gradcu pod njim, kjer je stala zgodnjekrščanska, najverjetneje pokopališka cerkev.³⁴

POTI V SREDNJEM VEKU

Razmere glede poti v zgodnjem srednjem veku po naselitvi Slovanov so domala neznane, čeprav je bilo v zadnjem času v dolini Krke odkritih nekaj poselitvenih točk.³⁵ Pokrajina ob reki torej ni bila popolna pustota, kar lahko rečemo tudi za severna pobočja Gorjancev, kjer so prav na Zidanem gabru ob Laški poti našli zakladno najdbo kmečkega orodja (srpi, sekira in kosa), ki ga arheologi umeščajo v 9.–10. stoletje.³⁶ Sočasen depo je bil odkrit tudi na Camberku, sosednjem, proti zahodu ležečem grebenu, ki ga moramo prav tako povezati z Laško potjo.³⁷ Camberk je zanimiv tudi zaradi tega, ker so na njegovem severnem koncu pri širjenju peskokopa naleteli na zgodnesrednjeveško grobišče iz 9. stoletja, kar je dokaz, da je bil kraj stalno poseljen.³⁸ Pomembnost lokacije se kaže tudi v tem, da je bil greben obljuden že v pozni bronasti dobi (odkriti so bili ostanke stavb), nato v starejši železni dobi (gomilno grobišče) in – kot bomo videli kasneje – tudi v visokem srednjem veku, ko so na najvišji točki grebena postavili stolpni grad.

Razvoju meje Svetega rimskega cesarstva na Dolenjskem je pred dvema desetletjema obsežno razpravo posvetil Miha Kosi.³⁹ S temeljito analizo in novo interpretacijo pisnih virov je prepričljivo pojasnil proces naseljevanja in integracije spodnje doline Krke v Kranjsko, pa tudi širjenje ozemlja onstran grebena Gorjancev v Žumberk in Belo krajino. Tudi v srednjem veku imamo namreč podobno situacijo kot že v železni dobi in antiki, ko so skupnosti, ki so živele v dolini Kr-

30 Petru, *Hišaste žare*.

31 A. Dular, *Rimski grobovi iz Rosalnic*, str. 191–223.

32 Dular, Ciglencečki, Dular, *Kučar*.

33 Ciglencečki, Zidani gaber, str. 113–116; Križ, *Gorjanci med Rimom*, str. 23–29.

34 Breščak, Gradec nad Mihovim, str. 98–107; Križ, *Gorjanci med Rimom*, str. 31–35 in 41–52.

35 Mason, *The Empty Quarter*, str. 92–95.

36 Bitenc in Knific, *Zgodnesrednjeveški zakladi*, str. 104–106.

37 Prav tam, str. 106–107.

38 Breščak, Slovansko grobišče, str. 104–110; Udovč, *Gorjanci*, str. 77–90.

39 Kosi, ... quae terram, str. 41–91.

ke, svoje ozemlje širile proti jugu. Kolonizacija je potekala v več fazah. Konec 12. stoletja je bil pod vodstvom Spanheimov in njihovih ministerialov poseljen desni breg Krke do vznožja Gorjancev, torej Šentjernejsko polje in okolica Kostanjevice.⁴⁰ Zahodno od tod so bili dejavni Višnjegorski. Proces kolonizacije je vključeval tudi gradnjo stolpnih gradov, ki so jih postavili v gričevje na robu krške ravnice oziroma na strateško pomembna mesta, mimo katerih so v Gorjance vodile stare poti: grad Mehovo⁴¹ tik pod prelaz Vahta (7. pot), stolpni utrdbi Prežek⁴² in Hohenau⁴³ na začetku 5. trase in sedež kostanjeviških ministerialov na Stari grad nad Podbočjem,⁴⁴ pod katerim se je začela 2. pot. Po teh komunikacijah je potekala kolonizacija hribovja oziroma Žumberka na oni strani grebena Gorjancev. Začela se je v zgodnjem 13. stoletju, nekaj desetletij kasneje pa je že bila v polnem razmahu. Grad Sicherberg (Žumberk) se prvič posredno omenja leta 1265 in grad Sicherstein (Stari grad Žumberački) leta 1299.⁴⁵ Obsežne posesti v Žumberku sta imela tudi cistercijski samostan v Kostanjevici (ustanovljen 1234) in kartuzija v Pleterjah (ustanovljena 1403),⁴⁶ zato sta bili v srednjem veku zanesljivo v uporabi tudi 3. in 4. pot, saj sta se začenjali tako rekoč ob samostanskih zidovih. Isto velja za smer, ki je vodila iz Spodnje Pirošice mimo Stojanskega Vrha do utrdbe Kravljak vzhodno od današnje vasi (1. pot).⁴⁷ Vendar pa je bilo mogoče do te utrdbe priti tudi po nekoliko daljši poti okoli Gorjancev, ki je tekla ob rečici Bregani.

CESTA ČEZ VAHTO

V nadaljevanju si bomo nekoliko podrobneje ogledali traso, ki je iz Novega mesta čez Vahto

vodila v Metliko (7. pot). To je zanesljivo najugodnejša povezava med Dolenjsko in Belo krajino, zato ne čudi, da je bila v vseh obdobjih najbolj frekventna. Zanima nas predvsem njena umeščenost v prostor, in sicer na najatraktivnejšem odseku med Vinjo vasjo na severni in Jugorjem na južni strani prelaza. Analiza lidarskih posnetkov je pokazala, da je bila trasa ves čas bolj ali manj ista, saj se vse druge poti oziroma kolovozi, ki vodijo iz omenjenih vasi do parcel na južnem in severnem pobočju Gorjancev, končajo pod slemenom. Očitno so jo od prazgodovine naprej le postopoma širili in spreminjali iz tovarniške v vozno, znatnejšo rekonstrukcijo, s katero so ublažili najbolj strme odseke, pa je dočakala šele v osemdesetih letih 19. stoletja.

Prelaz je pri osvajanju Bele krajine v 12. stoletju odigral ključno vlogo. Pod njim je stala utrdba Mehovo, postavljena na vrh strmega hriba, ki je bil poseljen že v pozni bronasti dobi.⁴⁸ Od tu so Višnjegorski vpadali v predele na južni strani Gorjancev in ropali takrat še ogrsko ozemlje. Meja na Kolpi se je ustalila v prvih desetletjih 13. stoletja, leta 1228 pa je bila Bela krajina tudi cerkveno priključena oglejskemu patriarhatu oziroma nemški državi.⁴⁹

Pot čez Vahto je kmalu pridobila na veljavi, kar se je pokazalo tudi v povečanem prometu, saj je imela na primer mitnica v Mehovem sredi 13. stoletja bistveno večje dohodke kot mitnici na Gutenwerdu (Otoku) in v Višnji Gori skupaj.⁵⁰ Med letoma 1277 in 1300 je ob tej pomembni povezavi iz Dolenjske proti Slavoniji nastal Novi trg (Metlika), in sicer komaj poldrugi kilometer od Kolpe, kjer je reko prečkal brod.⁵¹ Na severnem vznožju Gorjancev se je cesta pri Novem mestu (ustanovljenem leta 1365) priključila glavni dolenjski prometni žili, ki je vodila iz Zagreba proti Ljubljani.⁵² Med trgovskim blagom iz Hrvaške so prevladovali živina, kože, žito, kožuhovina, med in vosek, v nasprotni smeri pa so tovorili razno blago iz Primorja in Italije, na primer olje, južno sadje, fino sukno in svilo.⁵³ Kot pomemben artikel iz Metliškega se konec 14. stoletja omenja tudi vino.⁵⁴

V trgovini so bili vsaj delno udeleženi trgovci od drugod. Dokaz, da so potovali prav čez Vahto,

40 Prav tam, str. 68–71.

41 Kos, Gradovi, str. 125–128.

42 Kos, Gradovi, str. 122–124. Stari grad Prežek je stal na razmeroma skritem mestu nad potokom Mlečnica dobrih 300 metrov jugovzhodno od današnjega Prežeka. Na grebenu so dobro vidni osrednji plato, kjer je stal stolp, in obrambni jarki. Manjše sondiranje, ki so ga opravili sodelavci Narodnega muzeja, o zasnovi utrdbe ni dalo oprijemljivejših rezultatov (gl. Stare, Prežek, str. 295–296).

43 Kos, Gradovi, str. 124–125. Ostanke stolpa, obdanega z obrambnimi jarki, so ohranjeni na vrhu grebena Camberk (501 m), dober kilometer južno od Prežeka. Utrdba je bila dokumentirana pri arheološki topografiji leta 1991.

44 Kos, Gradovi, str. 115–116; Guštin, Cunja, Predovnik, *Podbočje, Stari grad*, str. 51–67; Predovnik, Des Landes Trost.

45 Kos, Gradovi, str. 120–122 (z napačno lokacijo Sichersteina); Kosi, ... quae terram, str. 70.

46 Mlinarič, Kostanjeviška opatija, str. 143–159.

47 Grad je stal na grebenu Tuščak severovzhodno od vasi, kjer so arheologi odkrili ostanke dveh stolpov (Lapajne in Mahovič, Stari grad Tuščak, str. 75–84; gl. tudi Kosi, ... quae terram, str. 80–81).

48 Dular, *Gradivo*, kat. št. 408A. Z manjšim okopom in jarkom je bil obdan tudi bližnji hrib Vrh nad vasjo Konec, vendar pa utrdbe brez sondiranja ne moremo časovno opredeliti.

49 Kosi, ... quae terram, str. 65.

50 Gestrin, Trgovsko prometni položaj, str. 133.

51 Kosi, Onstran gore, str. 129; Weiss, Castite avstrijske hiše, str. 161–162.

52 Kosi, *Potujoči srednji vek*, str. 231–237.

53 Gestrin, Trgovsko prometni položaj, str. 135.

54 Weiss, Castite avstrijske hiše, str. 245.

je zakladna najdba več kot 6600 srebrnih pfenigov, ki jih je na Jugorju na južni strani prelaza leta 1900 v glinenem vrču našel neki kmet.⁵⁵ Analiza kovov je pokazala, da jih večina izvira iz Bavarske in Salzburga, od koder je bil najverjetneje tudi trgovec, ki se je na jug odpravil po poslovnih poteh. Zaklad je bil zakopan proti koncu 15. stoletja.⁵⁶

Leta 1408 se začne za Metliko in Belo krajino obdobje osmanskih vpadov in pustošenj, ki so z daljšimi predahi trajali skoraj dvesto let. Pot čez Vahto proti Dolenjski in naprej do Ljubljane je postala ena glavnih vpadnih smeri, ob kateri so kraji najbolj trpeli.⁵⁷ Vse to je vplivalo na trgovino in promet, ki pa ni zamrl, ampak se je sredi 16. stoletja, vsaj kar se tovorjenja soli iz Reke in Bakra tiče, celo povečal, čeprav je potekal po cesti, ki bi bila potrebna izboljšav.⁵⁸ Ta pot je odigrala pomembno vlogo tudi zato, ker sta bili v Novem mestu in Metliki zbirališči deželne vojske proti Osmanom, skozi obe mesti pa je tekla tudi preskrba vojaštva z živežem.⁵⁹ Pritisk osmanskih enot se je zmanjšal šele z ustanovitvijo Karlovca (1579), kar je v deželo prineslo mir. Ker pa se je trdnjava kot sedež dela Vojne krajine kmalu razvila v pomembno trgovsko središče, je to vplivalo tudi na promet po gorjanski cesti. Obe mesti na njenih koncih, Metlika in Novo mesto, sta pričeli gospodarsko nazadovati.⁶⁰

Vendar je bila Metlika zaradi obrambe pred Osmani tudi izhodiščna obveščevalna točka za Kranjsko, zato ni smer čez Vahto nikoli izgubila na pomenu.⁶¹ V 17. stoletju, morda pa že prej, je stekla po njej poštna služba, in sicer enkrat na teden: ob torkih iz Karlovca proti Ljubljani in ob petkih v obratni smeri. To naj bi bila pošta na konjih.⁶² Zanimiv je tudi podatek, da se je za pripravo pri vojni pošti od Metlike do stražnice na vrhu Gorjancev plačevalo po 51 krajcarjev.⁶³ Do sprememb je prišlo leta 1738, ko je Karl VI. odredil gradnjo dobre ceste čez Metliško, pošta pa naj ne gre le enkrat, ampak dvakrat tedensko.⁶⁴

Poštna cesta čez Vahto je seveda vrisana na jožefinskem vojaškem zemljevidu iz srede osemdesetih let 18. stoletja. Izmera je bila dokaj na-

tančna, saj sta dobro vidna oba velika ovinka na severni in južni strani prelaza, na vrhu pa je označena tudi stražarnica (*Wachthaus*), za katero iz opisa izvemo, da je bila iz lesa. Nadaljnji podatki o cesti povedo, da je bila pri Pogancih 4 klaftre široka, imela je vseskozi trdno podlago in je bila v vseh letnih časih uporabna za vozila. Od Vinje vasi do sedla je imela nekaj strmih mest, na južni strani proti Metliki pa strmina ni bila tako huda.⁶⁵ Bistveno slabše je bilo stanje poti, ki so vodile v Gorjance in naprej na Hrvaško iz Gaberja, Šentjerneja in Kostanjevice. Uporabne so bile le za slabe kmečke vozove, namenjene za dovoz lesa iz gozdov, pridelkov s polj in vina iz vinogradov. Višje v hribovje pa so držale le pešpoti, primerne tudi za ježo, vendar le do strmih predelov, kjer je moral jezdec zaradi varnosti razjahati.⁶⁶

Z modernimi prospekcijskimi metodami, predvsem laserskim snemanjem površja (lidar), ki omogoča pregled terena, tudi če ga prekriva vegetacija, so bile pred nedavnim na Vahti odkrite zanimive strukture, ki si jih je vredno nekoliko podrobneje ogledati.⁶⁷ Gre za skupek fortifikacij na severnem pobočju prelaza, ki so zapirale dohod v Belo krajino iz smeri Dolenjske (sliki 3 in 4). Najseverneje je bila postavljena utrdba, obdana z dveh strani z okopom in jarkom, v skupni dolžini 55 m (A). Glede na to, da proti južni in vzhodni strani ni imela okopa, njena notranjost pa je skoraj ravna, jo lahko z dokajšnjo verjetnostjo označimo za topniški položaj, s katerega je bilo mogoče učinkovito obvladovati daljši odsek ceste, ki je bila oddaljena okoli 200 m. Naslednja utrdba (B) je bila postavljena nad oster ovinek, tako da so imeli branilci odličen pregled nad skoraj 700 metrov dolgim odsekom ceste, ki se je dvigovala proti sedlu. Tudi tokrat je bil pred okopom izkopen jarek, zato je skupna višinska razlika znašala več kot 4 m. V potek okopa sta bila na obeh koncih vključena polkrožna prsobrana – »bastiona« (premer 8 m), ki sta branilcem omogočala uporabo navzkrižnega ognja. Še en skoraj 120 m dolg poligonalni okop z jarkom pred njim je bil postavljen bolj proti jugozahodu, tako da je bilo celotno območje branjeno tudi s te strani (C). Lidarski posnetek je nad zgornjim zavojem ceste odkril še en z okopom in jarkom utrjen prostor skoraj pravilne kvadratne oblike (39 m x 37 m), z ozko vrzeljo (vhodom?) v jugovzhodni in jugozahodni stranici (D). Funkcije objekta brez terenskega posega ne moremo določiti. Prav pod vrhom prelaza je morebitne napadalce čakala še zadnja ovira: okop z

55 Müllner, *Der Schatz*, str. 70–72.

56 Luschin von Ebengreuth, *Der Münzfund*, str. 152–153.

57 Jug, *Turški napadi*, str. 57–60 in sl. na str. 59.

58 Weiss, *Častite avstrijske hiše*, str. 252.

59 Simoniti, *Vojaška organizacija*, str. 82, 222.

60 Gestrin, *Trgovsko prometni položaj*, str. 137; Weiss, *Častite avstrijske hiše*, str. 282.

61 Simoniti, *Vojaška organizacija*, str. 159.

62 Valvasor, *Die Ehre*, I, str. 178; Vrhovec, *Zgodovina pošte*, str. 654.

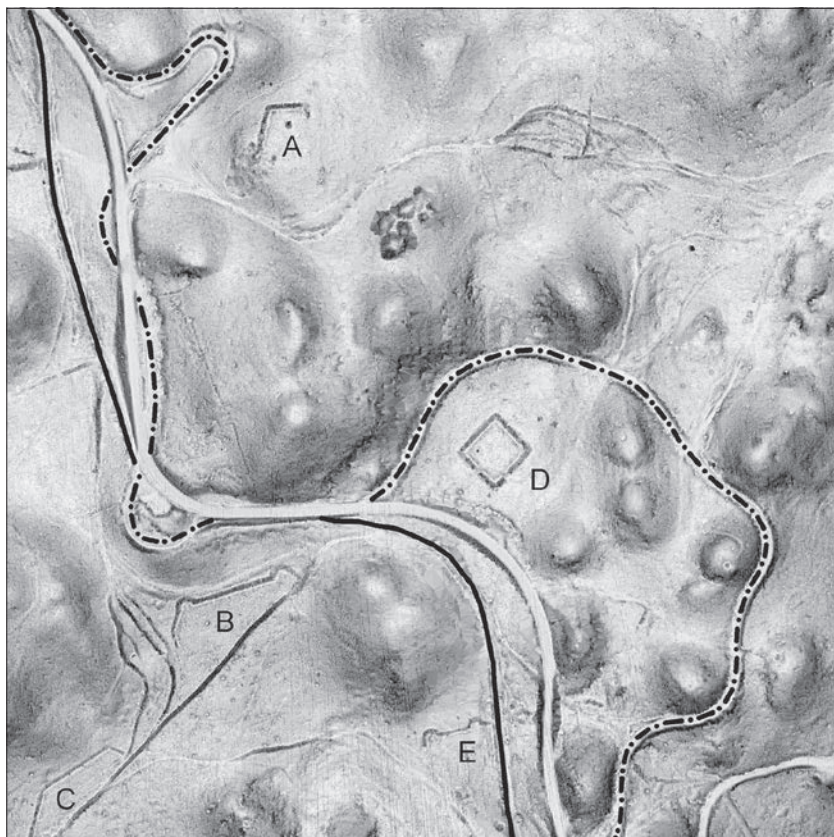
63 Koblar, *Donesek*, str. 56.

64 Koblar, *Donesek*, str. 59; Radics, *Die Post*, str. 41.

65 *Slovenija na vojaškem zemljevidu*, str. 27 in 90.

66 Prav tam, str. 97–98.

67 Janežič, *Ostanki*, str. 19.

Slika 3: Lidarski posnetek območja Vahte na Gorjancih. S polno črto je označen potek stare ceste, s prekinjeno črto iz konca 19. stoletja, obe pa deloma seka sedanja komunikacija. Šance so označene s črkami A–E.

Slika 4: Utrdba A; severni okop in jarek pred njim (foto: Janez Dular).

jarkom in »bastioni« na obeh straneh ceste, ki je zapiral dostop do sedla (E). Ohranjena sta le dva, saj so vzhodno polovico utrdbne strukture uničili pri gradnji cestnega useka v šestdesetih letih prejšnjega stoletja.

Po tem kratkem opisu se kar samo postavlja vprašanje, kdaj je bila fortifikacija zgrajena in zakaj so z njo poskušali zapreti pot v Belo krajino. Prvi namig smo dobili ob terenskem pregledu spomladi 2022, ko smo v gozdnem humusu na območju utrdbne pod sedlom (E) našli bakren

novčič v vrednosti enega solda, kovanega v Kremnici na današnjem Slovaškem leta 1788.⁶⁸ So bile torej utrdbne strukture zgrajene konec 18. stoletja? Odgovor smo našli v uvodnem delu cenilnega operata franciscejskega katastra za občino Vinja vas (na njenem območju namreč stojijo), kjer je med drugim zabeležen kratek podatek, da so bile šan-

⁶⁸ Novec je določila dr. Alenka Miškec iz Numizmatičnega kabineta Narodnega muzeja Slovenije, za kar se ji na tem mestu najlepše zahvaljujem.

ce na vrhu Gorjancev zgrajene leta 1797 zaradi vdora Francozov.⁶⁹

Francoske vojaške operacije so na Kranjskem razmeroma dobro raziskane, zato lahko rečemo, da njihova pohoda leta 1797 in 1805 vsaj v bojnem smislu nista bila usmerjena proti Gorjancem.⁷⁰ Usodnejše so se dogodki odvijali spomladi 1809, ko je tudi na Kranjskem prišlo do bojev, ki pa vendarle niso zavzeli večjega obsega.⁷¹ Po padcu utrdb na Razdrtem in predaji Ljubljane se je namreč hrvaški ban in feldmaršalporočnik Ignác Gyulay, ki mu je bila poverjena obramba Kranjske in Hrvaške, umaknil proti Zagrebu, saj je obstajala resna nevarnost, da bi mu prišli Francozi preko Cerknice in Blok za hrbet.⁷² Novo obrambo, s katero so poskušali zaustaviti francoski prodor, so v naglici postavili na črti Brežice–Novo mesto–Soteska. Ali so takrat obnovili oziroma dodatno utrdili tudi okope na Vahti, čez katero je vodila najkrajša cestna povezava do Karlovca, ne vemo. Skoraj gotovo pa utrdba tudi tokrat ni doživela ognjenega krsta, saj je glavčina francoskih sil pod poveljstvom generala Macdonalda odšla iz Ljubljane preko Trojan, Vranskega in Celja proti Gradcu. Kot lahko beremo v uvodu cenilnega operata, so ostale šance na Vahti na takratne vojaške operacije le še zgodovinski spomin.⁷³

Sicer pa je cesta čez Gorjance v obdobju Ilirskih provinc spadala med ceste tretjega razreda.⁷⁴ Njena trasa se ni bistveno spremenila niti po odhodu Francozov, ko jo poznamo kot Karlovško komercialno in poštno cesto, ki se je pričela na novomeškem mostu čez Krko, Kranjsko pa je zapustila na mostu v Metliki.⁷⁵ Imela je dobro kamnito podlago, na obeh straneh robnike in jarke, posuta pa je bila z zdrobljenim kamenjem. Njena širina je znašala 14–18 čevljev (4,5 do 5,8 m). Ker je bila zelo strma, je bila vožnja po njej mogoča le s pripravega ali dveh parov volov.⁷⁶ Glavna težava je bil vzpon čez severno pobočje od Zajca pod Vinjo vasjo do sedla, saj je moral voznik na razdalji 2,6 km premagati 210 višinskih metrov (slika 5). Na posameznih odsekih je naklon znašal

skoraj 20 %. Cesto je slikovito opisal Janez Trdina, ki je po njej menda vsaj petdesetkrat pešočil v Belo krajino:⁷⁷

»Streljaj od Zajčeve hiše nam je lesti v najhujši del klanca; cesta gre kakor v nebesa; po marsikateri strehi bi se hodilo laglje. Dala bi se bila utreti brez težave in velikih stroškov prav položno in prilično. Inženirji si niso postavili z njo nobenega spomenika slave. Cestnik nas tolaži: 'Zdaj ni tolike nevarnosti. Izmed deset voz se ne pohabi ne eden. Prejšnje čase je zdrkljalo v prepad kol, konj in vina, da je groza pomisliti; naredilo se je škode, da je ne poplaščaš z mnogimi tisočaki. Pot se je jel bolje nasipati, se je polegel in udelal, napravila se je ograja, vozove, tekoče navzdol, je treba čvrsto zavreti, zraven paziti na konje in voznikom, ki so trezni, se ne bo pripetilo nič kvara. Hudič nagaja zdaj samo pijanecem, takim ljudem pa se ne da pomoči ne tako ne tako.'

To trjenje nas ne more dosti zadovoljiti, kajti vroč znoj nas obliva, naj stopamo počasno kolikor hočemo. Vsi zasopljani pridemo do zidane kolibice, kateri pravi jo 'vahta'. Mesto nekdanjih stražnikov, ki so prežali na tihotapce, stanuje v njej cestnik, ki pa ni menda nikoli doma; vsaj jaz nisem videl koč nikoli še odprte, dasi sem popotoval tod gotovo petdesetkrat. Klanec se nadaljuje še četrť ure; potem stojimo na plošnati višavi, po kateri se je ob poletni soparici kaj prijetno izprehajati. Na desni in levi se vzdigujejo strmi in precej viso-

Slika 5: Vahta; stara cesta na severni strani prelaza (foto: Janez Dular).

69 SI AS 176, k. o. Vinja vas: Die auf der Spitze des Uskokengebirges im Jahre 1797 gegen den Einbruch der Franzosen erbaute Schanze, so wie die von 1809 bis 1813 im ganzen Lande bestandene französische Regierung, bleibt eine historische Erinnerung.

70 Tancik, Vojne operacije, str. 47–54; Vrhovec, Francozi, str. 352–359.

71 Sandri, Franzosenkämpfe, str. 168–181, 232–255.

72 Prav tam, str. 236.

73 Gl. op. 69.

74 Pivec-Stelè, La vie économique, str. 88; Holz, Prometne razmere, str. 58.

75 Hlubek, Straßenzüge, str. 325.

76 Holz, Razvoj, str. 26; Holz, Prometne razmere, str. 779–780.

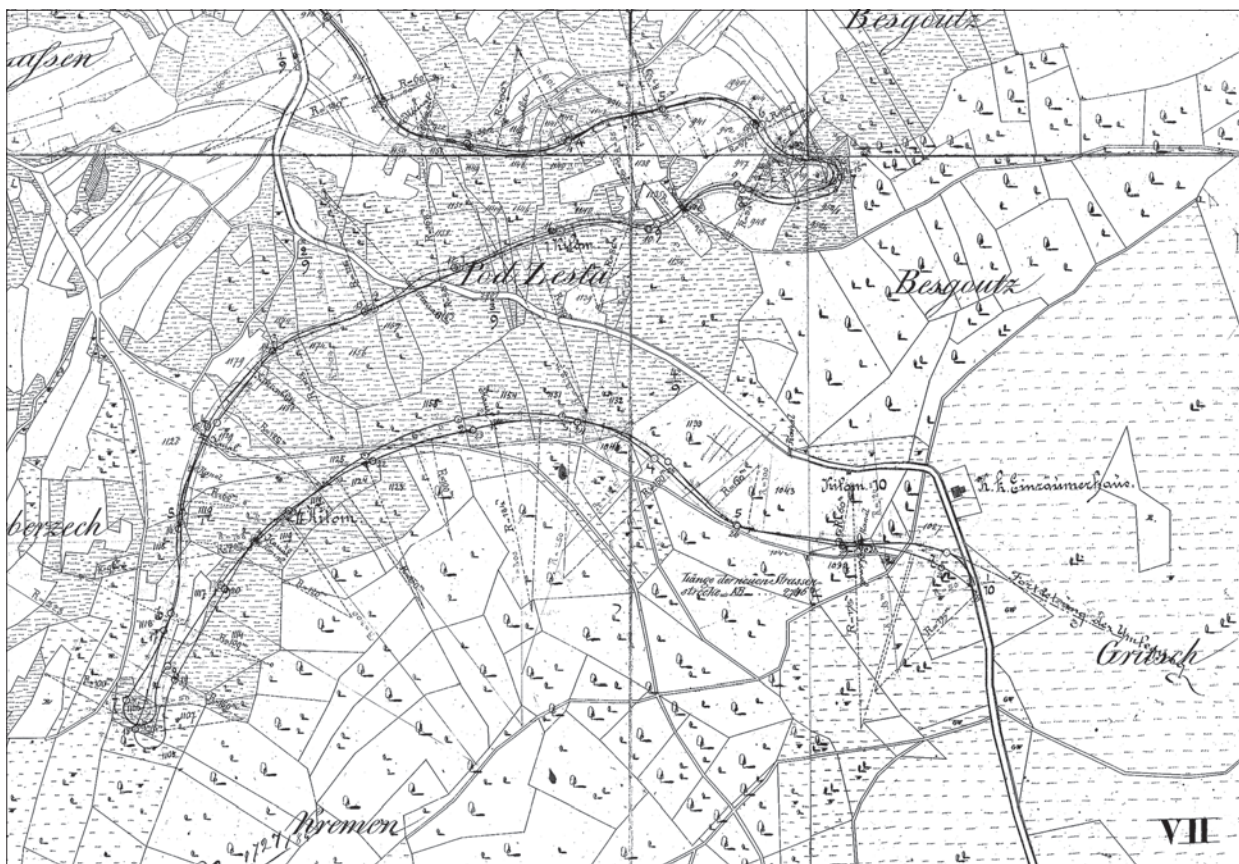
77 Trdina, Izprehod, str. 51–52.

ki, zeleni, z žvrgolenjem drobnih tičic oživiljeni hribi; v soteski pa vlada čaroben mir in hlad tudi ob največji vročini, kajti jo prepihujejo blage sapice, ki dohajajo zaporedoma z Dolenjskega in iz Bele krajine. Ob dežju se razteka voda s ceste tu na to, tam na drugo stran gore, tu v našo Slovenijo, tam v bratovsko Hrvatio. Stari mejaš med tema narodoma so namreč Gorjanci; še le novejši vek je razširil Kranjsko mejo in slovensko narodnost preko njih do deroče Kolpe.«

Prizadevanja za izboljšanje poti pa niso potekala gladko. Ker je šlo za državno cesto, je leta 1873 metliški graščak Josef Savinschegg (Savinšek) z desetimi poslanci sopodpisniki v deželnem zboru na deželno vlado naslovil interpelacijo, v kateri je najprej pojasnil težave s prometom po gorjanski cesti, ki naj bi bila nevarna zlasti v zimskem času. Hkrati je predlagal, naj del sredstev, namenjenih njenemu rednemu vzdrževanju, vsako leto preusmerijo v preložitev trase na najbolj kritičnih odsekih.⁷⁸ Na odgovor so morali čakati štiri leta, dobili pa so ga po ponovni Savinškovi interpelaciji.⁷⁹ Pojasnilo deželnega predsednika

Bohuslava von Widmanna je bilo odklonilno.⁸⁰ Poudaril je, da delna preložitev ceste po mnenju kompetentnih strokovnjakov zaradi prevelike strmine ni izvedljiva, pa tudi obstoječih sredstev ni mogoče deliti, saj komaj zadostujejo za tekoče vzdrževanje. Na koncu je poudaril, da bi bila po mnenju izkušenih tehničnih organov smiselna le nova trasa, ki bi sledila smeri projektirane železnice. To bi zahtevalo znatna sredstva, obstajajo pa resni pomisleki, ali bi jih državno zastopstvo odobrilo.

Od države, ki jo je leta 1873 prizadela gospodarska kriza, česa drugega ni bilo mogoče pričakovati, zato se je preložitev gorjanske ceste oddaljila še za nekaj let. Oktobra 1883 je deželni zbor na osnovi poročila Upravnega odseka in po govoru poslanca Frana Šukljeta, ki je za slabe gospodarske razmere v Beli krajini okrivil prav cestne povezave, sprejel sklep, da vladi predlaga rekonstrukcijo trase čez Gorjance.⁸¹ Tokrat je zadeva končno stekla. Jeseni 1884 je notranje ministrstvo odobrilo sredstva za projekt, maja naslednje leto

Slika 6: Katastrska mapa s trasama stare in nove ceste, ki je strmino nad Vinjo vasjo premagala v več serpentinah (SI AS 50/II)

78 Obravnave deželnega zbora, 20. 12. 1873, zvezek 14, str. 62.

79 Obravnave deželnega zbora, 18. 4. 1877, zvezek 18, str. 58.

80 Obravnave deželnega zbora, 21. 4. 1877, zvezek 18, str. 99–100.

81 Obravnave deželnega zbora, 17. 10. 1883, zvezek 23, str. 159–161.

Slika 7: Gorjanska cesta pri vasi Dole pod Jugorjem sredi 20. stoletja (foto: Mirko Kambič).

je sledila licitacija del, jeseni pa je bilo že dokončanih prvih 300 metrov.⁸² Ker pa je denar prihajal v obrokih, se je gradnja zavlekla do poletja 1889, ko so bila dela v glavnem končana in strmina nad Vinjo vasjo premagana. Projekt je bil zasnovan tako, da je bila cesta čez severno pobočje speljana v več serpentinah (slika 6), s čimer se je znatno zmanjšal naklon, zato pa se je povečala razdalja med Zajcem in Vahto (od 2,6 na 4,7 km). Dela je prevzel podjetnik Anton Lončarič, medtem ko je bil nadzor v rokah inženirjev Josefa Leinmüllerja, Thomasa Walke in Frana Žužka. Kot že rečeno, je bila slavnostna otvoritev najbolj problematičnega odseka 29. avgusta 1889. Dopisnik *Dolenjskih novic* je o slovesnosti zapisal:

»(Nova cesta) na Gorjancih se je otvorila 29. pretečenega meseca, kolikor jo je bilo lani in letos dogotovljene. Krasno delo! Gostov iz Novega mesta, Metlike in Črnomlja je bilo 12 voz, med temi tudi nekaj dam. Gospod deželni in državni poslanec prof. Šuklje je bil tudi navzoč. Pri dobro pogrjnjeni mizi (dasi brez prtov) napila se je pres. cesarju, deželnemu prezidentu Winklerju, dežel. in držav. poslancu Šukljeju, inženirjem Leinmüller-ju, Walka-tu, Žužek-u, podvzetniku dela

g. A. Lončariču, Avstriji itd. Pozno smo se razšli vsi židane volje, posebno veseli, ker nam je g. prof. Šuklje zagotovil, da ako tri leta vojske ne bode, prične se gotovo dol. železnica graditi. Bog daj!«⁸³

Traso med Novim mestom in Metliko so nato gradili še dobri dve desetletji, pa še vedno ni bila povsem gotova.⁸⁴ Toda novozgrajeni odseki so omogočali varnejši tovorni promet, hitreje pa je vozila tudi pošta med mestoma. Vozova, v katerih je bilo prostora za pet potnikov, sta iz Metlike – tu je bilo zbirno mesto tudi za pošiljke iz Črnomlja, Semiča in Karlovca – odhajala ob šestih zjutraj in ob pol enih popoldne, vračala pa sta se ob pol osmih zjutraj in malo pred tretjo uro popoldne.⁸⁵ Zadnjo vožnjo čez Vahto je pošta opravila 26. maja 1914, dan potem, ko je bila slavnostno odprta belokranjska železniška proga.⁸⁶ Ker se je promet preusmeril na železnico, je pričela cesta čez Gorjance izgubljati na pomenu in več kot pol stoletja ni doživela pomembnejših izboljšav (slika 7). Šele v šestdesetih letih 20. stoletja so jo pričeli korenito prenavljati in prilagajati zahtevam avtomobilskega prometa. Postala je širša, ostre ovinke so

82 *Laibacher Zeitung*, 9. 10. 1884, št. 233, str. 1930; *Dolenjske novice*, 15. 5. 1885, letnik 1, št. 10, str. 82; *Dolenjske novice*, 1. 9. 1885, letnik 1, št. 17, str. 138.

83 *Dolenjske novice*, 1. 9. 1889, letnik 5, št. 17, str. 135.

84 *Dolenjske novice*, 10. 2. 1911, letnik 27, št. 3, str. 19.

85 Dular, Ko je čez Gorjance, str. 16.

86 *Slovenski narod*, 27. 5. 1914, letnik 47, št. 119, str. 4.

odstranili z useki in dobila je asfaltno prevleko. Sicer pa je trasa ostala bolj ali manj ista, lahko bi rekli, da je »povozila« predhodnico, kar kaže na dobro delo projektantov konec 19. stoletja. Prenovljena gorjanska cesta med Novim mestom in Metliko je bila slovesno predana prometu 4. novembra 1963.⁸⁷

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

SI AS – Arhiv Republike Slovenije

AS 50, Deželna gradbena direkcija v Ljubljani (1778–1935).

AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko.

OBJAVLJENI VIRI

Obravnave deželnega zbora kranjskega v Ljubljani 1873, 1877 in 1883.

ČASOPISI

Dolenjske novice, 1885, 1889, 1911.

Dolenjski list, 1963.

Laibacher Zeitung, 1884.

Slovenski narod, 1914.

LITERATURA

Bavec, Uroš: Mihovo. *Varstvo spomenikov, Poročila* 2006, št. 39–41, str. 108.

Bitenc, Polona in Knific, Timotej: Zgodnjesrednjeveški zakladi železnih predmetov z Gorjancev, Starega gradu nad Uncem in Ljubečne nad Zbelovsko goro. *Arheološki vestnik* 2015, št. 66, str. 103–146.

Božič, Dragan: Keltska kultura u Jugoslaviji. Zapadna grupa. *Praistorija jugoslavenskih zemalja 5, Željezna doba* (ur. Stane Gabrovec). Sarajevo: Svijetlost 1987, str. 855–897.

Božič, Dragan: Ljudje ob Krki in Kolpi v latenski dobi. *Arheološki vestnik* 2001, št. 52, str. 181–198.

Breščak, Danilo in Gregl, Zoran: Antika. *Oživiljene kulture. Arheološka odkritja na Gorjancih/Žumberku* (ur. Nina Pirnat-Spahič, Danilo Breščak). Ljubljana: Cankarjev dom, 2002, str. 74–101.

Breščak, Danilo: Gradec nad Mihovim. *Gorjanci. Dolenjski zbornik 1997* (ur. Marinka Dražumerič, Andrej Hudoklin). Novo mesto: ZVNKD, 1997, str. 98–107.

Breščak, Danilo: Rimski napis iz Podgrada. *Arheološki vestnik* 1986, št. 37, str. 405–408.

Breščak, Danilo: Slovansko grobišče na Camberku nad Cerovim Logom. *Zgodnji Slovani. Zgodnjesrednjeveška lončenina na obrobju vzhodnih Alp* (ur. Mit-

ja Guštin). Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2002, str. 104–110.

Breščak, Danilo: Verdun pri Stopičah. *Arheološka najdišča Dolenjske*. Arheo, posebna številka, izdana ob 100-letnici arheoloških raziskav v Novem mestu. Novo mesto 1990, str. 99–100.

Ciglencečki, Slavko: Zidani gaber. *Arheološka najdišča Dolenjske*. Arheo, posebna številka, izdana ob 100-letnici arheoloških raziskav v Novem mestu. Novo mesto 1990, str. 113–116.

Dular, Anja: Rimski grobovi iz Rosalnic, Štrekljevca in Otoka pri Podzemlju. *Arheološki vestnik* 1976, št. 27, str. 191–223.

Dular, Janez in Ciglencečki, Slavko in Dular, Anja: *Kučar. Železnodobno naselje in zgodnjekrščanski stavbni kompleks na Kučarju nad Podzemljem*. Ljubljana: Založba ZRC SAZU, 1995 (Opera Instituti archaeologici Sloveniae, 1).

Dular, Janez in Tecco Hvala, Sneža: *South-Eastern Slovenia in the Early Iron Age: settlement, economy, society*. Ljubljana: Založba ZRC SAZU, 2007 (Opera Instituti archaeologici Sloveniae, 12). DOI: <https://doi.org/10.3986/9789612545239>

Dular, Janez: *Arheološka topografija Slovenije. Topografsko področje XI (Bela krajina)*. Ljubljana: SAZU, 1985.

Dular, Janez: Gorjanci v prvem tisočletju pred našim štetjem. *Gorjanci. Dolenjski zbornik 1997* (ur. Marinka Dražumerič, Andrej Hudoklin). Novo mesto: ZVNKD, 1997, str. 84–91.

Dular, Janez: *Gradivo za topografijo Dolenjske, Posavja in Bele krajine v železni dobi*. Ljubljana: Založba ZRC, 2021 (E-Monographiae Instituti Archaeologici Sloveniae, 10). DOI: <https://doi.org/10.3986/9789610505105>

Dular, Janez: Mihovo in severni obronki Gorjancev v prvem tisočletju pr. Kr. *Arheološki vestnik*, 2008, št. 59, str. 111–148.

Dular, Janez: Neolitska in eneolitska višinska naselja v osrednji Sloveniji. *Arheološki vestnik*, 2001, št. 52, str. 89–106.

Dular, Janez: *Rimski grobovi z Borštka v Metliki. Arheološki vestnik*, 1974, št. 25, str. 353–369.

Dular, Jože: Ko je čez Gorjance še vozil in trobil postiljon. V: Dular, Jože: *Prošel je pisani vuzem*. Novo mesto: Dolenjska založba, 1995, str. 16–19.

Gestrin, Ferdo: Trgovsko prometni položaj Novega mesta. *Novo mesto 1365–1965. Prispevki za zgodovino mesta* (ur. Janko Jarc et al.). Novo mesto: Založba Obzorja in Dolenjska založba, 1969, str. 130–143.

Gregl, Zoran: Rimska grobišča v Žumberku. *Gorjanci. Dolenjski zbornik 1997* (ur. Marinka Dražumerič, Andrej Hudoklin). Novo mesto: ZVNKD, 1997, str. 108–112.

Gregl, Zoran: *Žumberak & Latobici*. Zagreb: Arheološki muzej u Zagrebu, 2009.

87 *Dolenjski list*, 7. II. 1963, letnik 14, št. 44, str. 1 in 3.

- Guštin, Mitja in Cunja, Radovan in Predovnik, Katja: *Podbočje, Stari grad*. Brežice: Posavski muzej, 1993 (Posavski muzej Brežice, knjiga 9).
- Guštin, Mitja: Gradec nad Podbočjem. *Varstvo spomenikov*, 1977, št. 21, str. 215–216.
- Guštin, Mitja: *Poročilo o izkopu kulturnih slojev v Levakovi jami*. *Arheološki vestnik*, 1976, št. 27, str. 260–282.
- Guštin, Mitja: Taurisci – Verknüpfung der historischen und archäologischen Interpretation. *Die Kelten in den Alpen und an der Donau*. Budapest, Wien: 1996, str. 433–440 (Archaeolingua. Studien zur Eisenzeit im Ostalpenraum, 1).
- Guštin, Mitja: Rimski vojaški tabori v smeri proti Segestiki in zahodnemu delu Balkanskega polotoka. *Sledovi rimske vojske na Slovenskem* (ur. Janka Istenič, Boštjan Laharnar, Jana Hrovat). Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2015, str. 221–233 (Katalogi in monografije, 41).
- Hlubek, Franz Xaver: Die Straßenzüge in Krain. *Carniolia* 5, 1843, št. 82 (10. 2.), str. 325–326.
- Holz, Eva: Prometne razmere v Beli krajini od sredine 18. stoletja do prve svetovne vojne. *Kronika* 58, 2010, št. 3 (Iz zgodovine Bele krajine), str. 775–792.
- Holz, Eva: *Razvoj cestnega omrežja na Slovenskem ob koncu 18. in v 19. stoletju*. Ljubljana: Založba ZRC SAZU, 1994.
- Janežič, Vanja: Ostanke mogočnih utrd na Vahti na Gorjancih. *Dolenjski list*, 2017, št. 19, (11. 5.), str. 19.
- Jug, Stanko: Turški napadi na Kranjsko in Primorsko do prve tretjine 16. stoletja. *Glasnik muzejskega društva za Slovenijo*, 1943, št. 24, str. 1–61.
- Koblar, Anton: Donesek k zgodovini pošte na Kranjskem. *Izvestja muzejskega društva za Kranjsko*, 1893, št. 3, str. 54–59.
- Kos, Dušan: Gradovi, dvorci in plemstvo med Krko in Gorjanci do konca srednjega veka. *Gorjanci. Dolenjski zbornik 1997* (ur. Marinka Dražumerič, Andrej Hudoklin). Novo mesto: ZVNKD, 1997, str. 113–142.
- Kosi, Miha: ... quae terram nostram et Regnum Hungariae dividit ... (Razvoj meje cesarstva na Dolenjskem v srednjem veku). *Zgodovinski časopis* 56, 2002, št. 1, str. 41–91.
- Kosi, Miha: Onstran gore, tostran Ogrske. *Črnomaljski zbornik. Zbornik historičnih razprav ob 780-letnici prve omembe naselja in 600-letnici prve omembe Črnomlja kot mesta* (ur. Janez Weiss). Črnomelj: Občina Črnomelj, 2008, str. 119–157.
- Kosi, Miha: *Potujoči srednji vek. Cesta, popotnik in promet na Slovenskem med antiko in 16. stoletjem*. Ljubljana: ZRC SAZU, 1998.
- Križ, Borut in Škoberne, Želimir: Pregled prazgodovinskih arheoloških raziskav na Žumberku-Gorjancih. *Oživiljene kulture. Arheološka odkritja na Gorjancih/Žumberku* (ur. Nina Pirnat-Spahič, Danilo Breščak). Ljubljana: Cankarjev dom, 2002, str. 34–73.
- Križ, Borut: *Gorjanci med Rimom in Bizancem*. Novo mesto: Dolenjski muzej Novo mesto, 2021.
- Lapajne, Damjan in Mahović, Gordana: Stari grad Tuščak na Žumberku. *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske 2005–2006*, št. 29–30, str. 75–84.
- Lovenjak, Milan: Rimski nagrobni iz Črnomlja. *Črnomaljski zbornik. Zbornik historičnih razprav ob 780-letnici prve omembe naselja in 600-letnici prve omembe Črnomlja kot mesta* (ur. Janez Weiss). Črnomelj: Občina Črnomelj, 2008, str. 75–99.
- Luschin von Ebengreuth, Arnold: Der Münzfund von Jugorje. *Argo* 1901, št. 9, str. 152–153.
- Mason, Philip in Hornak, Milan in Pintér, Ildikó: Črmošnjice pri Stopičah. *Varstvo spomenikov, Poročila* 2007, št. 43, str. 33.
- Mason, Philip in Pintér, Ildikó: Hrast pri Jugorju. *Varstvo spomenikov, Poročila* 2006, št. 39–41, str. 58.
- Mason, Philip: *Bela krajina v prazgodovini in rimskem obdobju. Črnomaljski zbornik. Zbornik historičnih razprav ob 780-letnici prve omembe naselja in 600-letnici prve omembe Črnomlja kot mesta* (ur. Janez Weiss). Črnomelj: Občina Črnomelj, 2008, str. 17–47.
- Mason, Philip: The Empty Quarter. The Early Medieval period in south-eastern Slovenia in the light of recent research. *Slovani, naša dediščina. Vestnik. Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije* (ur. Judita Lux, Benjamin Štular, Katharina Zanier), 2018, št. 27, str. 91–102.
- Mlinarič, Jože: Kostanjeviška opatija in pleterska kartuzija ter njuna posest in pravice na Gorjancih in v Žumberku. *Gorjanci. Dolenjski zbornik 1997* (ur. Marinka Dražumerič, Andrej Hudoklin). Novo mesto: ZVNKD, 1997, str. 143–159.
- Müllner, Alfons: Der Schatz von Jugorje. *Argo* 1901, št. 9, str. 70–72.
- Natek, Karel: Naravno-geografske značilnosti Gorjancev. *Gorjanci. Dolenjski zbornik 1997* (ur. Marinka Dražumerič, Andrej Hudoklin). Novo mesto: ZVNKD, 1997, str. 7–13.
- Pavlin, Primož: Grac pri Selih pri Zajčjem Vrhu. *Od Sopot do Lengyla* (ur. Alenka Tomaž). Koper: Založba Annales, 2006, str. 211–227.
- Pečnik, Jernej: Iz davne prošlosti. Starinoslovne črtice o novejših izkopinah. *Dom in svet* 1892, št. 5, str. 223–226.
- Petru, Peter: *Hišaste žare Latobikov*. Ljubljana: Narodni muzej, 1971 (Situla, 11).
- Pivec Stelè, Melitta: *La vie économique des Provinces Illyriennes (1809–1813) suivie d' une bibliographie critique*. Paris: Éditions Bossard, 1930.
- Predovnik, Katarina: Des Landes Trost. Burgen am Rande des Reiches. *Castrum Bene 8 – Burg und Funktion. Archäologie Österreichs Spezial 2*. Wien: Österreichische Gesellschaft für Ur- und Frühgeschichte, 2006, str. 117–128.

- Premmerstein, Anton in Rutar, Simon: *Römische Strassen und Befestigungen in Krain*. Wien: K. K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale, 1899.
- Radics, Peter: *Die k. k. Post in Krain und ihre geschichtliche Entwicklung*. Laibach: Kleinmayr & Bamberg, 1896.
- Sandri, Hermenegild: Die Franzosenkämpfe in Krain 1809. *Carniola* 1912, št. 3, str. 168–181, 232–255.
- Simoniti, Vasko: *Vojaška organizacija na Slovenskem v 16. stoletju*. Ljubljana: Slovenska matica, 1991.
- Slabe, Marjan: Gradec nad Podbočjem. *Varstvo spomenikov* 1974, št. 17–19/1, str. 126.
- Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787. Opisi, I. zvezek* (ur. Vincenc Rajšp). Ljubljana: ZRC SAZU, Arhiv Republike Slovenije, 1995.
- Stare, Vida: Prežek. *Varstvo spomenikov* 1981, št. 23, str. 95–96.
- Šašel Kos, Marjeta: The Tauriscan Gold Mine. Remarks Concerning the Settlement of the Taurisci. *Tyche* 1998, št. 13, str. 207–219.
- Šašel, Jaro: K rimskim napisom v Beli krajini. *Arheološki vestnik* 1985, št. 36, 325–336.
- Škoberne, Želimir: *Budinjak, kneževski tumul*. Zagreb: Muzej grada Zagreba, 1999.
- Škoberne, Želimir: *Grupa Budinjak. Ratnici na razmeđu istoka i zapada* (ur. Dubravka Balen-Letunić). Zagreb: Arheološki muzej u Zagrebu, 2004, str. 131–159.
- Šribar, Vinko: Žgano srednjelatensko grobišče v Metliki. *Arheološki vestnik* 1974, št. 25, str. 319–352.
- Tancik, Ferdinand: Vojaške operacije francoskih in avstrijskih oboroženih sil na slovenskem ozemlju in v sosednjih deželah. *Napoleonove ilirske province 1809–1814* (ur. Branko Reisp, Darinka Zelinkova). Ljubljana: Narodni muzej, 1964, str. 47–63.
- Teržan, Biba: Auswirkungen des skytisch geprägten Kulturkreises auf die hallstattzeitlichen Kulturgruppen Pannoniens und des Ostalpenraumes. *Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe. Nomadenbewegungen und Kulturaustausch in den vorchristlichen Metallzeiten (4000–500 v. Chr.)* (ur. Bernhard Hänsel, Jan Machnik). München, 1998, str. 511–560 (*Südosteuropa-Schriften*, 20 = *Prähistorische Archäologie in Südosteuropa*, 12).
- Trdina, Janez: *Izprehod v Belo krajino*. Janeza Trdine izbrani spisi, knjiga 10. Ljubljana: L. Schwentner, 1912.
- Udovč, Katarina: Gorjanci, zakladnica arheoloških najdišč. *Slovani, naša dediščina. Vestnik. Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije* (ur. Judita Lux, Benjamin Štular, Katharina Zanier), 2018, št. 27, str. 77–90.
- Valvasor, Johann Weichard: *Die Ehre deß Hertzogthums Crain I–XV*. Laybach, Nürnberg: Wolfgang Moritz Endter, 1689.
- Vrhovec, Ivan: Iz domače zgodovine. Francozi v Novem mestu. *Ljubljanski zvon* 1888, št. 8/5, str. 352–359.
- Vrhovec, Ivan: Iz domače zgodovine. Zgodovina pošte na Kranjskem. *Ljubljanski zvon* 1888, št. 8/11, str. 652–662.
- Weiss, Janez: Častite avstrijske hiše zvesti podložniki. Oris prebivalstva Metlike, mesta na meji cesarstva, med poznim srednjim vekom in zgodnjo moderno dobo. *Neumarkt – Möttling – Metlika. Nastanek in razvoj mesta od konca 13. do začetka 19. stoletja* (ur. Janez Weiss). Metlika: Belokranjski muzej Metlika, 2018, str. 151–309.

SUMMARY

Gorjanci Roads and Paths through Time

Important routes have always crossed the Gorjanci Hills (Cro. Žumberak Hills) separating the Krka Valley from the Karlovac Basin and Bela Krajina. By analysing lidar data images and historical maps, it has been possible to identify seven main routes that used to lead across the main ridge. Not all of them were of equal importance, and their use changed over time according to economic and political circumstances. The earliest evidence of connections between the regions to the north and south of the hills date to the New Stone, Copper, and Bronze Ages, whereas in the Iron Age Bela Krajina in Žumberak (Slo. Žumberk) even became part of the Dolenjska Halstatt community. The latter, after the colonisation of the areas beyond the Gorjanci Ridge, occupied a wide area from the edge of the Ljubljana Basin all the way to the Kolpa River.

The two regions also remained linked to the Dolenjska region in the Roman times. This is evidenced by numerous graveyards where similar burial practices can be observed, particularly storing the cremated remains of the dead in pottery house urns, as was characteristic of the Latobics, who inhabited the area at the northern foot of the Gorjanci Hills. In the fourth and fifth centuries, the crisis of the Roman state and the migrations of the barbarians caused the once flourishing towns along the main roads to decline and people to retreat to more remote places. Among others, also to the Gorjanci Hills, where the so-called Laška Trail led, which—thanks to thousands of years of use, carved deeply into the dolomite bedrock—today still climbs towards the main ridge. Along it, the Zidani Gaber fortress was built, with houses standing sheltered safely on the terraces, and an early Christian church at the summit. Numerous coins, pieces of military equipment as well as tools and jewellery show that Zidani Gaber combined military, administrative, and religious functions. From the fortress, its respective masters (Romanized natives, the Ostrogoths, and the Lombards) controlled the road to Žumberak and everything that occurred in the Krka Valley deep below.

Almost all the routes leading to Žumberak and Bela Krajina regained their importance in the Middle Ages. Namely, the situation from prehistoric and Roman times was repeated when the communities inhabiting the Krka Valley expanded their territories southwards. Colonization, led by the Dukes of Spanheim and Counts of Weichselburg and their ministeriales, began at the end of the twelfth century and was more or less completed within a few decades. Castles were built along the routes, first at the northern foot of the hills and then in the newly acquired territories beyond the Gorjanci Ridge.

The most important of all the Gorjanci communications was the route leading from Novo Mesto through the Vahta Pass to Metlika. It followed the most naturally favou-

nable passage with a few very steep sections, nonetheless. This route was already in use in prehistoric times, then in the Roman period and the Middle Ages, and has retained its importance to the present day. Its alignment has changed little on both sides of the pass, except that it was gradually widened throughout centuries and changed from a path to a road. It was only in the 1880s that it underwent a thorough reconstruction, during which several hairpin bends were constructed to overcome the steepest gradients. Recently, the remains of fortifications have been discovered along the Vahta road. The fortifications were built in 1797 to prevent the penetration of the French towards Karlovac or Croatia.

BORIS GOLEC*

Bela krajina v epidemičnih letih 1724 in 1725

IZVLEČEK

Prispevek obravnava dogajanje v epidemičnih letih 1724 in 1725 v Beli krajini, skrajni jugovzhodni pokrajini vojvodine Kranjske in današnje Slovenije. Z vzpostavitvijo sistema obmejnih vojaških straž proti sosednji Hrvaški se je pokrajina in z njo Kranjska leta 1724 uspešno obranila pred kugo, ki se je pojavila na severozahodu Bosne v osmanski državi. Straže so bile učinkovitejše, ker jih je oskrbovala redna cesarska vojska. Konec istega in v začetku naslednjega leta je prebivalce Bele krajine sočasno prizadelo več nalezljivih bolezni, ki so povzročile visoko umrljivost. O širjenju, preprečevanju in zdravljenju bolezni se je ohranilo izčrpno zdravniško poročilo, kakršnega za čas pred tem ne poznamo. Gre za prvovrsten vir o zdravstvenih in higienskih razmerah v pokrajini, zgovoren tudi v kulturnozgodovinskem pogledu.

KLJUČNE BESEDE

Bela krajina, kuga, protikužne straže, epidemija, zdravstvo, higiena, zdravniško poročilo, Franc Ksaver Zalokar pl. Sallenstein

ABSTRACT

WHITE CARNIOLA IN THE EPIDEMIC YEARS 1724 AND 1725

The paper discusses the events of the epidemic years 1724 and 1725 in White Carniola, the southeasternmost region of the Duchy of Carniola and present-day Slovenia. By establishing a system of border military guards against the neighbouring Croatia, this region, and with it Carniola, in 1724 successfully warded off the plague that had appeared in northwestern Bosnia in the Ottoman Empire. The guards were more effective being supplied by the regular imperial army. At the end of that year and the beginning of the following one, several infectious diseases affected the population of White Carniola simultaneously, causing high mortality. A comprehensive medical report on the spread, prevention, and treatment of the diseases has been preserved, the earliest of its kind known to us. It is a first-class source on the health and hygienic conditions in the region that is also revealing from the cultural and historical points of view.

KEY WORDS

White Carniola, plague, plague guards, epidemic, health, hygiene, medical report, Franc Ksaver Zalokar v. Sallenstein

* prof. dr., znanstveni svetnik, ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, Ljubljana, Slovenija, boris.golec@zrc-sazu.si, ORCID: 0000-0003-0367-0141

Obmejna Bela krajina na skrajnem jugovzhodu Kranjske in Svetega rimskega cesarstva je bila v zgodovini zaradi geografske izpostavljenosti ena tistih slovenskih pokrajin, ki so jih najbolj ogrožali izbruhi različnih epidemij, v virih največkrat poimenovanih s krovnim izrazom kuga (*Pest, Contagion, Seuche* idr.). Na slovenskih tleh je kuga zadnjič kosila v letih 1715–1716,¹ Belo krajino pa je ena zadnjih kužnih epidemij, ki je morila v Črnomlju in okolici, veliko huje prizadela v letih 1691–1692; ta epidemija, med katero so za straže že uporabili vojsko, je v primerjavi z drugimi zelo dobro dokumentirana.² V prvi polovici 18. stoletja se je kuga še nekajkrat oglasila v osmanski državi in na Ogrskem, kar je na Kranjskem zahtevalo ustrezne varnostne ukrepe.³

Po kugi v bližnji zahodni Bosni, ko so bile meje Kranjske polovico leta 1724 zavarovane s kužnimi zaporami, je Bela krajina na prelomu iz leta 1724 v 1725 doživljala povečano umrljivost zaradi več sočasno razširjenih nalezljivih bolezni. Dogajanje v pokrajini v teh dveh letih je razmeroma dobro pokrito z viri, če ga primerjamo z večino starejših epidemij. V prispevku je prikazano zlasti na podlagi arhiva kranjskih deželnihi stanov, ki je zanimiv predvsem zato, ker dokumentira tiste vidike, ki jih v virih o zgodnejših epidemijah bodisi pogrešamo bodisi niso prikazani tako podrobno in nazorno. Tako spoznamo razporeditev in delovanje obmejnih straž, kjer je bila zdaj nameščena redna cesarska vojska, ter zdravstvene in higienske razmere, kot jih je izčrpno in strokovno opisal zdravnik.

PROTIKUŽNI UKREPI V BELI KRAJINI LETA 1724

Arhiv kranjskih deželnihi stanov v zvezi s kužno nevarnostjo leta 1724 ponuja precej natančnejši vpogled v razporeditev protikužnih straž kakor v tovrstnih starejših primerih. Primarni vir za kronologijo so stanovski registraturni protokoli, ki sicer vsebujejo samo regeste prejete in odposlane pošte,⁴ medtem ko podrobnosti izvemo iz ohranjenih dopisov v trikotniku med stanovskim poverjeniškim uradom v Ljubljani, deželnim voj-

nim komisarjem na Dolenjskem in korespondenti v Beli krajini.⁵

Vesti o izbruhu kuge na turških tleh so Kranjsko dosegle pred božičem 1723. Deželni stanovi so 22. decembra upravitelju Karlovskega generalata pisali, naj poskrbi, da se »to zlo« zadrži stran od Vojne krajine in Kranjske, 29. decembra pa je bil obmejnemu prebivalstvu (*an die Confinanten*) na mejah s Hrvaško in Turčijo izdan patent,⁶ katerega vsebina ni znana. 21. januarja 1724 je sledil patent z ukazom gospostvom na meji Hrvaške s Turčijo, naj zaradi epidemije na turških tleh ustavijo »komunikacijo« svojih podložnikov s tem ozemljem.⁷ Medtem so notranjeavstrijski oblastni organi v Gradcu iz Vojne krajine dobivali vse bolj zaskrbljujoča sporočila in o tem obvestili kranjske deželne stanove. Tako so kranjski deželni glavar in poverjeniki 15. februarja notranjeavstrijskemu tajnemu svetu poslali odgovor s prošnjo, naj pri vladi (*an seiner gehörde*) doseže izdajo ukaza, da cesarsko vojaštvo, ki je nastanjeno v deželi (*die in Landt ligende Khaj[ser]l.[fiche] Milliz*), zasede in zastraži deželne meje.⁸ Tri dni zatem, 18. februarja, je sledila odredba (*Verordnung*) deželnemu vojnemu komisarju na Dolenjskem Andreju Danijelu grofu Barbu pl. Waxensteinu o premestitvi (*überquartierung*) tam nastanjenega vojaštva (*Manschafft*) polka grofa Gvida Starhemberga »globlje na mejo« (*Tüeffler an die gräniz*) in postavitvi straž (*aufstellung dern wahten*) zaradi kuge, ki razsaja na turških mejah (*an denen Türkhischen Confinen grossierenden Contagion*), istega dne pa še pismo poveljniku ogulinske trdnjave Bonaziju, naj zaradi kuge v Turčiji izvede vse potrebne ukrepe (*Praecautiones*). Zdi se, kot da epidemija tedaj še ni bila tako blizu našim krajem, saj je štiri dni pozneje, 22. februarja, vknjižena odredba notranjeavstrijske vlade kranjskemu deželnemu glavarju Volfu Vajkardu grofu Gallenbergu govorila o kugi v Srbiji in na Sedmograškem (*in P[unct]to: Contagionis in Seruien und Sübenbürgen*).⁹ Vendar dober teden zatem, 3. marca, najdemo zapis o poročilu upravitelja Karlovskega generalata, barona Teuffenbacha, da je kuga že blizu Like. Pojavila se je namreč v Vakufu (*in Türkhischer Seiten zu Vacupp nahe an der Lika engerissen seije*),¹⁰ v današnjem Kulen Vakufu pri Bihaču na reki Uni.

1 Travner, *Kuga na Slovenskem*, str. 131–132.

2 Golec, *Kužne epidemije*, str. 47–55; Golec, *Kužna epidemija*, str. 22–38. – Kljub zelo dobri dokumentiranosti – s poimenskimi seznammi umrlih, obolelih in ozdravelih oseb – je črnomaljska kuga v historiografiji dolgo ostala neopažena (Koblar, *O človeški kugi*, str. 53; Travner, *Kuga na Slovenskem*, str. 128 in 142).

3 Travner, *Kuga na Slovenskem*, str. 132–133; Žontar, *Zapora proti kugi*.

4 SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. registratura, šk. 869, registraturni protokoli št. 23 (1723–1731).

5 Prav tam, šk. 889, fasc. 393/10.

6 Prav tam, šk. 869, registraturni protokoli št. 23 (1723–1731), fol. 46.

7 Prav tam, fol. 51.

8 Prav tam, fol. 54.

9 Prav tam, fol. 54.

10 Prav tam, fol. 57. – Teuffenbachova funkcija je razvidna iz njegovega pisanja 13. marca 1724 (fol. 58).

Štiri dni zatem, 7. marca, je stanovska pisarna delala s polno paro. Prvo pismo tega dne je bilo odposlano tajnemu svetu v Gradcu s prošnjo za skorajšnji ukaz, da v deželi nastanjena cesarska vojska zastraži deželno mejo. Nato so koroškim deželnim stanovom pisali v zvezi z oskrbo lekarne v Karlovcu in jih opozorili na kugo v Vakufu. Izdali so deset odredb (novo)imenovanim kužnim komisarjem, katerih imen registraturni protokoli ne razkrivajo, prejeli še eno poročilo barona Teuffenbacha z dne 3. marca in nanj takoj odgovorili ter upravitelju gospostva Metlika in štirim neimenovanim gosposočinskim upraviteljem ukazali, naj pošto, ki prihaja od upravitelja Karlovskega generalata, posredujejo po jezdecu podnevi in ponoči ne samo novomeškemu proštu ali njegovemu upravitelju, temveč tudi tistemu, ki bo postavljen za posredovanje ukazov v zvezi s kugo (*zur Beförderung der ordre in pto Contagionis gegeben wirdt*).¹¹

11. marca je izšla odredba deželnemu vojnemu komisarju na Dolenjskem Andreju Danijelu grofu Barbu o vkvartiranju treh čet polka Gvida Starhemberga in ene čete Robutinijevih dragoncev. Dva dni zatem je bila nanj naslovljena še odredba, da mora prekvartirati omenjeno vojaštvo, ki naj skupaj z deželskimi sodišči postavi straže in ne dovoli prehoda nobenemu potniku brez potnega lista (*khein Passagier ohne der habender Passports*), s čimer bo preprečeno širjenje bolezni s turškega ozemlja. Zemljiškim gospostvom naj naloži postavitev za vojaštvo potrebnih lesenih stražnic (*wahnt heißer von holz*) na njihovih območjih, za kar bodo iz urada glavnega prejemnika prejela plačilo v gotovini.¹²

Stanovsko korespondenco naslednjih dveh dni so povečini sestavljala obvestila o opisanih ukrepih, poslana v Gradec, Karlovec, Celovec, na Reko, v Bakar in deželnemu vojnemu komisarju na Gorenjskem.¹³ 16. marca je sledila odredba dolenskem vojnemu komisarju grofu Barbu o vkvartiranju vojaštva, po kateri je treba Starhemborgovo pehoto vkvartirati ob Kolpi, Robutinijeve dragonce pa ob Savi.¹⁴ Med številno korespondenco v zvezi s kugo Belo krajino zopet zadeva odredba Barbu s priloženo porazdelitvijo (*Repartition*) vseh štirih čet Starhemborgovega polka; trem dotedanjim se je namreč po ukazu z istega dne pridružila še četrta, četa stotnika Maringerja, ki so jo tedaj šele poslali na Dolenjsko.¹⁵ Istega dne, 24. marca, so kranjski deželni stanovi

pisali še žumberškemu glavarju baronu Kulmerju, naj svojim podrejenim Vlahom (uskokom) v Marindolu (*vnter seinen gebüett stehenden Marindoller wallachen*) – koščku Bele krajine ob Kolpi pri Adlešičih, ki je spadal v Vojno krajino – ukaže, naj zaradi zaščite dežele pred kugo nemudoma razsekajo ali potopijo svoje ladje na Kolpi.¹⁶ Teden dni pozneje, 31. marca, je bil podoben ukaz izdan upravitelju gospostva Poljane (ob Kolpi), in sicer da je treba ladje poljanskih podložnikov vse do zadnje razsekati in postaviti stražnice za cesarsko vojsko,¹⁷ grofu Barbu pa, naj obroke (*die Etapen*) Starhemborgovim štirim četam nakazuje v naravi, predtem pa se mora z dobavitelji pogoditi za primerno ceno (*mit denen Partheijen einen billichen Preis schlüessen solle*).¹⁸ Sočasno je Barbo stanovskim poverjenikom posredoval Teuffenbachovo pismo iz Karlovca z razveseljivo novico, »da hvalabogu ni slišati več ničesar o kakšni kugi« (*das gottlob von kheiner Pöst mehr zu hören seÿe*).¹⁹

Toda vojaške straže so, kot bomo videli, na deželni meji ostale še pol leta, vse do druge polovice septembra. Kako so bile razporejene, s kakšnimi težavami so se srečevale in kaj je zapora meje pomenila za belokranjsko prebivalstvo, izvemo iz ohranjenih izvirnih poročil iz meseca aprila, ko se je novi režim na meji šele vzpostavljal. Naslednje mesece so bila poročila zelo redka in skopa, kar pomeni, da se ni dogajalo nič pretresljivega in da je vpeljeni preventivni sistem funkcioniral.

Največ težav je povzročala oskrba vojaštva z živili. Zaprtje deželne meje na Kolpi, ki jo je bilo v tem času mogoče prestopiti samo z veljavnim potnim listom oziroma zdravstvenim spričevalom, je povzročilo dvig cen živil, ker je bila Bela krajina glede preskrbe z mesom močno odvisna od sosednje Hrvaške.

Kot je 9. aprila dolenskem vojnemu komisarju grofu Barbu poročal upravitelj metliške križniške komende Mihael Sigmund Lenzenberg, je večina živine prihajala od tam. Pri komendi (in njenih podložnikih) je bilo tedaj vkvartiranih 15 mušketerjev s korporalom (desetnikom), neupoštevaje njihove žene in otroke. O dotedanjih »etapah« (oskrbi v naravi) niso hoteli nič slišati, češ da morajo imeti tudi denar, in sicer za poškodbe (njihovo zdravljenje) in druge potrebe. V primeru, da bi jih oskrbovali po »etapah« (*etapenmäßsig*), bi jim morali poleg prikuhe (*Zuegemüss*) dajati še mesne porcije in jim hrano nositi na kraj, kjer so, kar bi bilo za »uboge podložnike« zelo težko.

11 Prav tam, fol. 57.

12 Prav tam, fol. 58.

13 Prav tam, fol. 58.

14 Prav tam, fol. 58.

15 Prav tam, fol. 60.

16 Prav tam, fol. 60.

17 Prav tam, fol. 60.

18 Prav tam, fol. 60.

19 Prav tam, fol. 60.

Metlika po Valvasorjevi Topografiji Kranjske, 1679 (Valvasor, *Topographia Ducatus Carnioliae Moderna*, sl. 153).

Če se žito in vino ne bi podražila in bi vojaki ob pomanjkanju mesa sprejeli gotovino, se tem glede obrokov (*angeschaffte Portionen*) sicer ne bi bilo treba pritoževati zaradi plačila. Vendar mesa pogosto ni mogoče kupiti niti za potrebe mesta Metlika, posebej zdaj, ko so prehodi na Hrvaško stalno zaprti. Na dolgi rok bo težko dobiti dovolj drv za stražnice, saj jih skoraj vsak dan porabijo en voz, pri čemer je znano, da morajo tako komenda kot podložniki drva iskati daleč in jih kupovati v drugih gospodstvih. Vojaki so hoteli od komende dobiti tudi enega podložnika ter posodje za kuho in vodo, v kar upravitelj komende ni privolil, ne da bi počakal na ukaz.²⁰

Istega dne, 9. aprila 1724, je datiran dopis metliškega mestnega sodnika in sveta, iz katerega izvemo, da je stanovski poverjeniški urad za vzdrževanje vojakov, nastanjenih v mestih, gospodstvih, na posestih in v župnijah Bele krajine (*in dem Möttlinger Poden*), za vsak obrok namenil 2 groša [6 krajcarjev] plačila, za kar naj bi po običajni ceni dobili funt mesa, polovičko vina in dva funta čistega pšeničnega kruha. Mesto je na vprašanje, ali ima kak pomislek glede cen ali na splošno, poročalo o trenutno tako visoki ceni žita in vina, da je komaj mogoče shajati. Dva funta kruha naj bi stala en groš [3 krajcarje], funt mesa zaradi plačila dajatve mesnega krajcarja 2 krajcarja, polovička vina pol groša [1,5 krajcarja], posebej pa je treba

plačati še sol, drva in delo. Žito in vino bi se lahko zaradi deželne zapore v kratkem še podražila.²¹

Podobno natančno je bilo glede cen živil poročilo gospodstva Poljane, datirano dan prej, 8. aprila. Tamkajšnji gosposčinski upravitelj Anton Danijel Jenčič je grofu Barbu poročal, da 6 krajcarjev ne zadošča za predvideni dnevni obrok vojaka – za funt mesa, polovičko vina in dva funta čistega pšeničnega kruha. Bokal vina se namreč tukaj prodaja po 7 soldov, funt mesa pa zaradi mesnega krajcarja najmanj po 3 solde in pol, če že ne po 4. Tako polovička vina in funt mesa staneta skupaj 7 soldov, dveh funtov kruha pa ni mogoče dobiti za samo 3 solde, ker je običajna cena za ljubljanski mernik pšenice 12 grošev in za mernik žita s polovico pšenice 10 grošev. Tako ni mogoče shajati z manj kot 7 krajcarji za obrok. Gosposčinski upravitelj je od nekega praporščaka slišal, da naj bi vojaštvo pri deželnih stanovih izprosilo povišano plačilo.²²

Poročilo sodnika in sveta mesta Črnomelj z istega dne, 8. aprila 1724, je po vsebini sicer precej bolj splošno, a zelo decidirano. Nastanitve vojaštva bremenijo mesto že četrto leto, komaj naj bi »gospod poročnik« odšel od tod, so že izvedeli, da prihaja novo vojaštvo. Mesto je povsem propadlo (*in den grund Verdorben*), Črnomaljški se niti sami ne morejo vzdrževati, kaj šele, da bi lahko oskrbovali vojake, zato grofa Barba prosijo, naj jim bo

20 Prav tam, šk. 889, fasc. 393/10, 9. 4. 1724.

21 Prav tam, 9. 4. 1724.

22 Prav tam, 8. 4. 1724.

prizaneseno z nastanitvijo častnikov in oskrbo vojakov, saj mesto nima nobenih prihodkov.²³

Vsa štiri poročila iz Bele krajine je vojni komisar grof Barbo 12. aprila preposlal stanovskim poverjenikom v Ljubljano in v spremnem pismu dodal nekaj svojih opažanj. Pritožbe častnikov in vojakov nad težkim stanjem, razen nad pomanjkanjem klavne živine, niso toliko letele na vzdrževanje, ampak na trganje majhnih oblačil oziroma uniform (*kleiner Mondur*) zaradi običajnih pogostih prihodov in odhodov na stražo. Zato je stotnik Planta prosil za dodatek ali vsaj da bi grof Barbo naložil kmetom, naj vkvartiranemu vojaku vsakič, ko gre na stražo in ne uživa nastanitve (kvartirja), dajo 2 krajcarja. Upoštevaje revščino kmetov je Barbo to zavrnil, ne da bi počakal na ukaz od zgoraj.²⁴

Pritožbe in prošnje so pri odločujočih vendarle zalegle. Poverjeniški urad deželnih stanov je namreč 15. aprila Barbu izdal odredbo, naj štiri čete Starhembergovega polka, dokler opravljajo stražo, namesto »etap« v naravi tako kot prej zopet dobivajo »porcije« (obroke) v denarju, in sicer z enim krajcarjem dodatka (*Zuebuesß*), skupaj torej 7 krajcarjev, o čemer je treba obvestiti poveljujočega stotnika Planta.²⁵ A kot kaže, vsi s tem le niso bili zadovoljni in so hoteli več, saj je stanovsko vodstvo dva tedna zatem, 29. aprila, na Barba naslovilo še eno odredbo, katere regist izrecno pravi, da omenjene štiri čete za čas opravljanja straže na Kolpi dobivajo le en dodatni krajcar in nič več, sočasno pa je bil stanovskemu glavnemu prejemniku poslan dekret o izplačilu.²⁶

O funkcioniranju sistema straž se lahko poučimo iz poročila stotnika Plante z dne 16. aprila, ki ga je v izvlečku, kot prilogo svojemu dva dni pozneje datiranemu poročilu poverjeniškega uradu, napisal grof Barbo na svojem gradu Rakovnik v Mirnski dolini,²⁷ kamor so mu dotlej poslali tudi vsa druga poročila. Planta navaja, da se je predvčerajšnjim, tj. 14. aprila, v dežju in snegu vrnil z vizitacije straž na Kolpi. Ugotovil je, da so prav postavljene vse stražnice razen ene, ki pa so jo že izboljšali. Sledi seznam 15 straž, zasedenih s po dvema ali tremi vojaki (*Khöpf*), skupaj s 40 možmi, kakor so si sledile v treh odsekih od vzhoda proti zahodu, od južnih obronkov Žumberka do Kostela. Posamezen odsek je pokrivala po ena če-

ta, medtem ko četrta četa Starhembergovega polka očitno ni bila vključena v stražarjenje.

Zanklova četa (*Zankhls Compagnia besezt*) je skrbela za vzhodni odsek meje, kjer je poleg štirih stražnic na Kolpi stala edina stražnica na kopenski meji, na Krmačini pri Drašičih severovzhodno od Metlike. Sledile so si takole: Krmačina, brod pri Radovičih (*Radauitsch Überfuhr*), brod pri Metliki (*Möttlinger Überfuhr*), brod pri Gribljah, imenovan po hrvaških vaseh Mala in Velika Paka (*Packa Überfuhr*), ter prehod pri Žuničih (*Senitscher Paas*). Razen na metliškem brodu, kjer sta bila samo dva vojaka, so povsod stražili po trije. Odsek na jugu Bele krajine so dodelili Maringerjevi četi (*Maringer besezt*), ki je zasedla: prehod Vinica (*Weinizer Paas*), brod pri Sečjem selu (*Sechie Sello Überfuhr*), brod pri Kovačjem Gradu (*Couatschou Sello Überfuhr*), Otok (*Otok*) in Damelj (*Damling*). Razen pri Kovačjem Gradu (Kovačovem selu) in Damlju, stražnicah z dvema stražarjema, so bile vse ostale nastanjene s po tremi možmi. Tretja, Clermontova četa (*Clermont besezt*) je oskrbovala pet stražnic na zahodu, deloma že zunaj Bele krajine: Ribje (*Ribie*), najverjetneje pri zaselku Kot, Špeharji (*Spehari*), Sodevci (*Sodauez*), Radenci (*Radenez*), ki sicer ležijo pred Sodevci, in Kostel (*Costel*), prvo in zadnjo z dvema, ostale tri pa s tremi vojaki.

Stotnik Planta je v zvezi s svojim obhodom stražnic zapisal še naslednja opažanja in prosil vojnega komisarja Barba, naj njegovo pisanje natančno prenese deželnim stanovom. Upravitelji gospostev Pobrežje, Vinica in Poljane so mu izkazali vse spoštovanje. Ljudje, še posebej na območju Poljan (*besonders in dem Pelandischen*), so tako ubogi (*miserable*), da se morajo zasmiliti vsakemu krščanskemu človeku. Tako je zlasti zdaj, ko je zaprta »komunikacija« s Hrvati. Vojaki ne morejo shajati s svojimi 5 (sic!) krajcarji dnevnega plačila, kajti za tako malo denarja ni mogoče dobiti potrebnih živil. Brez denarja pa si vojak tudi ne more priskrbeti tobaka, perila in drugih nepogrešljivih potrebščin. Majhne ladje na Kolpi je dal Planta potopiti in brodeve potegniti s hrvaške strani na Kranjsko. Ker je znano, da mejo stražijo Nemci (*die Teütschen*), v teh krajih ni več videti nobenega Hrvata ali Vlaha (*kein Croat noch Wallach*).²⁸

Iz izvlečka Plantovega pisma ni razvidno, od kod je pisal. Lahko pa na podlagi njegovega poročila in poznejšega zapisa v registraturnih protokolih rekonstruiramo položaje čet Starhembergovega polka. Po odredbi s 27. septembra istega leta je ena neimenovana četa odšla na ob-

23 Prav tam, 8. 4. 1724.

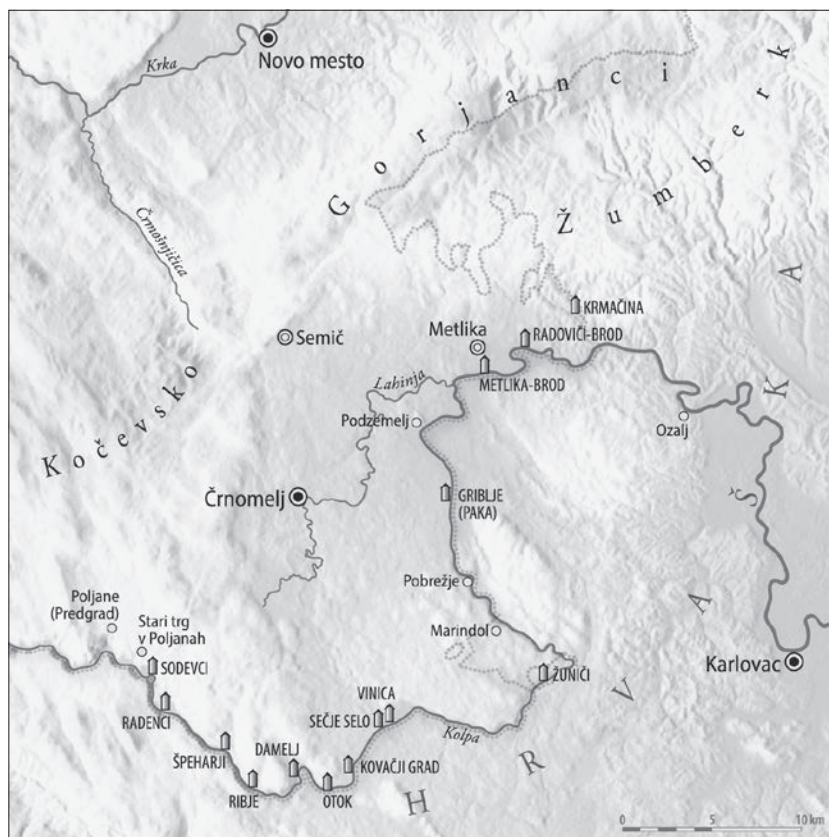
24 Prav tam, 12. 5. 1724.

25 Prav tam, šk. 869, registraturni protokoli št. 23 (1723–1731), fol. 62.

26 Prav tam, fol. 64.

27 Andrej Danijel grof Barbo je Rakovnik podedoval po svojem očetu Maksimilijanu Valeriju, umrlem leta 1699 (Smole, *Graščine*, str. 415).

28 SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. registratura, šk. 889, fasc. 393/10, 16. 4. 1724, Extract.

Razporeditev vojaških straž ob kranjsko-hrvaški meji aprila 1724.

močje Moravč, tri neimenovane pa so ostale na prejšnjih položajih, vkvartirane v Kočevju, Novem mestu in Metliki.²⁹ Če to stanje primerjamo s Plantovim popisom straž sredi aprila, je na dlani, da je Clermontova četa, ki je oskrbovala stražnice na območju gospostev Poljane in Kostel, morala biti tista v Kočevju, v Beli krajini sta bili glede na razporeditev straž nastanjeni Zanklova in Maringerjeva četa, četrta pa je imela »kvartir« v Novem mestu.

Izveleček Plantovega poročila je grof Barbo 18. aprila poslal stanovskim poverjenikom v Ljubljani. Obenem jim je sporočil, da na svojem območju (ob Savi) vzpostavlja straže tudi stotnik Chiavay, in izrazil željo, da bi bili podložniki, ki živijo ob meji, kmalu rešeni stiske in prevelikega bremena.³⁰

Odtlej so poročila o protikužnih ukrepih veliko redkejša. Kot kaže, v Beli krajini ni prihajalo do ugotovljenih kršitev mejne zapore. Tak primer je izpričan samo severno od tod, na območju, ki ga je z vojaštvom in stražami pokrival stotnik Chiavay. 30. aprila je namreč vojni komisar grof Barbo stanovskim poverjenikom poročal, da so v Novem mestu prijeli Hrvata, ki je z neveljavnim potrdilom (*untaugliche attestation*) prignal čez Žum-

berk in Kostanjevico na Krki šest volov in name-raval naprej v notranjost dežele. Poverjeniki so aretacijo označili za pravilen ukrep in sklenili, da bo Hrvat skupaj z živino izgnan nazaj, če od žumberškega glavarja ne pridobi veljavnega potnega lista (*authentischen Passbrieff*). V zvezi s tem so poverjeniki 5. maja pisali omenjenemu glavarju ter mu naložili, naj dobro zastraži svoje območje in nikogar brez potnega lista ne spusti naprej.³¹

V zvezi z Belo krajino in tamkajšnjimi protikužnimi stražami nato ni več poročil vse do 15. avgusta 1724, ko se je poverjeniški urad kranjskih deželnih stanov obrnil na graški tajni svet s prošnjo za dovoljenje, da bi glede na ugasnitev kuge v Vakufu vojaške straže odpravili.³² Odredba o odpravi straž in dodatnega plačila vojakom (*Bejtrag Khraizer*) je bila grofu Barbu izdana šele dober mesec pozneje, 16. septembra. Za dve četi Starhembergovega polka so v Ljubljani določili, da se konec meseca odpravita v svoj stari »kvartir«, dve pa v novega, ena na Moravško in druga na Vipavsko.³³ Toda že po nekaj dneh je prišlo do preklica premika ene čete na Vipavsko. Po odredbi z dne 27. septembra je šla ena četa na Moravško, druge tri pa so ostale vkvartirane v Ko-

29 Prav tam, šk. 869, registraturni protokoli št. 23 (1723–1731), fol. 83.

30 Prav tam, šk. 889, fasc. 393/10, 18. 4. 1724.

31 Prav tam, 5. 5. 1724; prav tam, šk. 869, registraturni protokoli št. 23 (1723–1731), fol. 64 in 65.

32 Prav tam, šk. 869, registraturni protokoli št. 23 (1723–1731), fol. 79.

33 Prav tam, fol. 82.

čevju, Novem mestu in Metliki.³⁴ Glede na to, da sta bili na območju Bele krajine aprila nastanjeni dve četi, je torej ena od njiju tista, ki so jo predstavili na območje Moravč, druga pa je ostala na belokranjskih tleh, kjer so jo kmalu doletele nove preizkušnje.

Zastraženje deželne meje lahko označimo kot zelo uspešno. Vsekakor je bilo tako zato, ker so tokrat – drugače kot prej, ko so stražarjenje večinoma prepuščali domačim deželskim sodiščem in njihovim podložnikom³⁵ – stražili regularni vojaki oziroma Nemci, kot piše stotnik Planta. Dokler je trajala zapora, si Hrvati in Vlahi (uskoki) predvsem zaradi tega niso drznili čez mejo brez ustreznega dovoljenja.

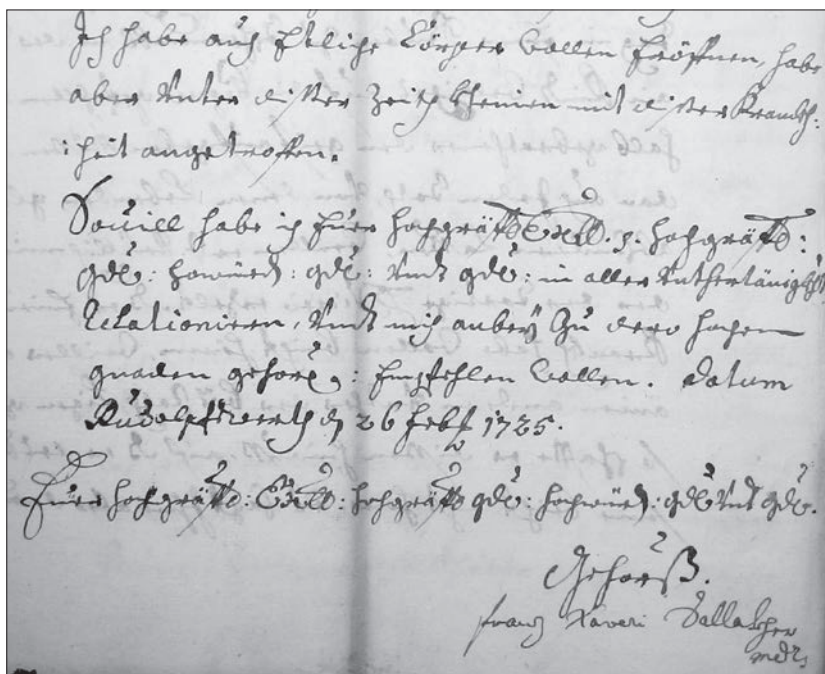
EPIDEMIJA V BELI KRAJINI NA PRELOMU IZ LETA 1724 V 1725

Na belokranjskih tleh je torej po septembrskem premiku vojaštva Starhembergovega polka ostala ena namesto prejšnjih dveh čet. Iz registraturnih protokolov in drugih uporabljenih dokumentov ni razvidno, do kdaj natanko. Zelo verjetno do prekvariranja cesarskega vojaštva, o katerem brez navajanja drugih podatkov govori regest odredbe, naslovljene na vojnega komisarja za Dolenjsko grofa Barba 6. aprila 1725.³⁶ Vsekakor je vojaštvo v Beli krajini še ostajalo čez zimo, o čemer pričajo tako registraturni protokoli kot

vpisi umrlih v mrliških matičnih knjigah metliške in semiške župnije, ki jih bomo srečali v nadaljevanju.

Regest pisma stanovskih poverjenikov pove-ljujočemu stotniku Planti 19. januarja 1725 nala-ga, naj vojakom, nastanjenim na Metliškem in Črnomaljskem, izda ukaz, da zaradi pojavitve epidemične bolezni (*wegen der Eingerissenen epi-temischen Khrankheuth*) ne smejo spuščati naprej hrvaških prašičev, ampak jih morajo poslati na-zaj (*zurukh zuverschaffen*).³⁷ Zadnjega januarja je Planta odgovoril, da je vojakom ukazal, naj zavr-nejo prehod prašičev s Hrvaškega, in v Ljubljano sporočil, da je pisal stotniku Zanklu, naj se poza-nima, kakšna epidemična bolezen tam razsaja.³⁸

Tako izvemo, da je v Beli krajini ostala nasta-njena četa pod Zanklovim poveljstvom, kot vse kaže, pa je bila z epidemično boleznijo mišljena živinska bolezen. Ta je razsajala na Hrvaškem in ni imela zveze z epidemijo v Beli krajini, o ka-teri sta se ohranila dva dokumenta, med njima zelo povedno zdravniško poročilo. Registraturni protokoli so v zvezi z zdravstvenimi razmerami v pokrajini neprimerno bolj redkobesedni. 15. februarja je vpisana odredba nekemu dr. Zalo-karju (*dr: Sallachar*), naj vizitira prizadete kraje (*inberührte Örther*) – ti geografsko niso opredelje-ni – in tamkajšnje bolne ljudi ter napiše poročilo. Šele iz zaznambe slednjega z datumom 26. feb-ruar lahko razberemo, da je šlo za zdravnika

Sklepni del poročila dr. Franca Ksaverja Zalokarja, Novo mesto, 26. februarja 1725 (SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. registratura, šk. 889, fasc. 393/II).

³⁴ Prav tam, fol. 83.

³⁵ Prim. Golec, Kužne epidemije, str. 24–60.

³⁶ SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. registratura, šk. 869, registraturni protokoli št. 23 (1723–1731), fol. 106.

³⁷ Prav tam, fol. 94.

³⁸ Prav tam, fol. 95.

Franca Ksaverja Zalokarja in da se njegovo poročilo (*Relation*) nanaša na »sumljive bolezni na Metliškem, Črnomaljskem in Semiškem« (*in Pto: der verdächtigen Khrankheiten in den Möttlinger, Terschnempler (sic!), und Schemitscher Poden*).³⁹

Prvi dokument o epidemičnih razmerah v Beli krajini je ukaz kranjskega deželnega glavarja in stanovskih poverjenikov zdravniku Zalokarju z dne 15. februarja. Uvodoma omenja novice o »zelo množičnem umiranju ljudi« (*die leüth sehr starkh sterben solte*) v župnijah Metlika, Črnomelj, Semič in Vinica. Več ne pove, Zalokarju zgolj naroča, naj se takoj po prejemu pisma odpravi v navedene župnije, vizitira bolnike in izčrpno poroča, za kakšno boleznijo jih toliko umre.⁴⁰

Franc Ksaver Zalokar, sicer stanovski zdravnik v Novem mestu,⁴¹ je pismo prejel dva dni zatem in se, kot poroča v izčrpnem poročilu s 26. februarja,⁴² nemudoma odpravil na pot. Njegovo poročilo deželnemu glavarju in ožjemu vodstvu deželnih stanov je, kolikor je znano, v našem prostoru najzgodnejše tako celovito poročilo osebe z medicinsko izobrazbo. Za posamezne bolezni postavlja diagnozo ter opisuje njihov potek, zdravnikove ukrepe za zavezitev širjenja okužb in obravnavo obolelih, vsebuje pa tudi prilogo s paimenskim seznamom obolelih in umrlih. Poročilo je bilo doslej sicer znano in v zgodovinski literaturi tudi večkrat citirano, a vedno deležno le bolj obrobne pozornosti.⁴³ Ker njegove celovite obravnave še nimamo, se zdi na tem mestu smiselno – kot izhodišče za nadaljnjo analizo – predstaviti v slovenskem prevodu tako celotno besedilo kot prilogo. Njune vsebine v nadaljevanju ne bomo

natančneje analizirali, ampak se je bomo v luči nekaterih vidikov zgolj dotaknili. Drugi, zlasti medicinski vidik, bodo na obravnavo še počakali.

[Poročilo dr. Zalokarja]

»Poročilo (*Relation*) dr. Franca Ksaverja Zalokarja, doktorja medicine, v zadevi sumljive razsajajoče bolezni na Metliškem, Črnomaljskem in Semiškem.

Vaši visoki grofovski ekscelenci, visokorodnemu grofu Svetega rimskega cesarstva in gospodu, gospodu deželnemu glavarju na Kranjskem, visokorodnemu gospodu, gospodu predsedniku poverjeniškega urada, in drugim častitim, visokorodnim in blagorodnim, plemenitim gospodom, gospodom poverjenikom itd. itd. milostljivim in visokim gospodom gospodom.

Pokorno sledim name naslovljeni milostljivi odredbi, izdani v Ljubljani 15. februarja tega leta, ki sem jo 17. prejel s pokornim spoštovanjem in s katero mi je bilo milostljivo ukazano, naj se takoj po njenem prejemu odpravim v metliško, črnomaljsko, semiško in viniško župnijo vizitirat bolne ljudi ter poizvedet, za kakšno boleznijo umirajo in koliko ljudi na dan, po opravljeni nalogi pa naj Vaši visoki grofovski ekscelenci, visoki grofovski milosti, častitim milostljivim in milostljivim takoj napišem izčrpno poročilo (*Verrichtungs relation*).

Vaši visoki grofovski ekscelenci, visoki grofovski milosti, častitim, milostljivim in milostljivim zdaj poročam, da sem se po prejemu milostne name izdane odredbe takoj napotil v zgoraj navedene župnije, tamkajšnje bolne ljudi vizitiral in se, kolikor sem le mogel, informiral o njihovi bolezni, tudi o tem, koliko od njih jih dnevno umre, kar je milostno razvidno iz priložene seznama.

Če preidem k bolezni, kako se je začela. Paciente sta napadla nagel kašelj (*eine gehe Huستن*) in hud mraz (*Starkhe khälte*) z zbadanjem v podrebrju (*mit Seithen stöchen*), čemur je sledila visoka vročina s suhim jezikom, pri marsikom pa tudi blodnje (*Phantasieren*), kar je bilo mogoče opaziti v mestu Črnomelj, Desincu, Doblčah in drugih krajih, ki spadajo v to [črnomaljsko] župnijo. Številni bolniki so umrli 4., 5. ali 6. dan, kdor pa je toliko dni preživel, jo je srečno odnesel. Sicer pa sta v številnih vaseh na dan umrli po dve osebi, tudi tri in v vsej župniji največ šest, kar je milostno razvidno s seznama. Predvidevam, da je ozdravela petina bolnikov, ko so jim, posebej takoj na začetku, odprli žilo (*die Ader geöffnet*) in jim pomagali z domačimi sredstvi (*mit haußmitln an die handt gegangen*), ki sem jim jih tudi jaz pustil uporabiti (*Welliche ich Ihnen auch Apliciren Lasßen*), in na primeru bolnikov, ki sem jih vizitiral, lahko potrdim, da so jim pomagala. Zdaj je o tej bolezni le malo sledov (*zu Spüren*) ali nobenih več. Ta bolezen ni bila edina med tamkajšnjimi ljudmi, ampak razsajajo (*es legiern*) pri tamkajšnjih otrocih še

39 Prav tam, fol. 99.

40 Prav tam, šk. 889, fasc. 393/II, 15. 2. 1725.

41 Franc Ksaver Zalokar (1689–1765), leta 1735 poplemeniten v pl. Sallensteina, je bil Ljubljčan, sin upravitelja komende nemškega viteškega reda v ljubljanskih Križankah. Ni znano, kje je študiral in postal doktor medicine. Kot zdravnik kranjskih deželnih stanov na Dolenjskem je v Novem mestu živel vsaj od leta 1722. Preinfalk, *Plemiške rodbine*, str. 193–196 in 199.

42 SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. registratura, šk. 889, fasc. 393/II, 26. 2. 1725.

43 Nanj je opozoril že Anton Koblar v prispevku O človeški kugi na Kranjskem v prvem letniku *Izvestij Muzejskega društva za Kranjsko* leta 1891 (Koblar, O človeški kugi, str. 54). Z napačno letnico 1724 – ker je Koblar govoril o kugi v tem letu – je poročilo, ne da bi citiral vir, leta 1934 po njem povzel Vladimir Travner v monografiji o kugi (Travner, *Kuga na Slovenskem*, str. 132). Označil ga je za »kulturno-zgodovinsko zelo zanimivo«, opozoril pa samo na slabe higienske razmere kot vzrok za naglo širitev okužb. Sam sem mu leta 2001 v *Kroniki* pri obravnavi kužnih bolezni na Dolenjskem namenil odstavek, ki je – ne brez napak – vključeval tudi Zalokarjeve diagnoze in opise poteka bolezni ter osnovne statistične podatke (Golec, Kužne epidemije, str. 60).

koze (*die orschlechten*),⁴⁴ precej pogosto je mogoče opaziti tudi pljučne bolnike (*die Lungensüchtigen Leitten*) in difterijo (*Stöckh=Cathar*).

V metliški župniji jih je za to boleznijo prav tako umrlo veliko, zdaj pa nimam več kakor enega pacienta (ki je s to boleznijo okužen v mestu), ampak samo otroke s kozami (*orschlechten*), pri nekaterih tudi z vročičnim katarjem (*hizige Cathar*), kot je razvidno s seznama bolnih in umrlih.

V viniški župniji te bolezni ni bilo mogoče zaslediti, zdaj pa so (tudi) tam bolniki in seznam izkazuje, koliko jih je umrlo.

V župniji Semič te bolezni prav tako ni bilo mogoče opaziti.

Poleg teh 4 župnij je bila vizitirana župnija Podzemelj. Nekaj bolnikov čuti zbadanje v podrebrju (*Seithenstöckhen*), otroci pa imajo koze (*mit denen orschlechten*), vendar ni zaradi tega nihče umrl.

Vse te župnije sem vizitiral od vasi do vasi, kjer so ležali bolniki, tudi poizvedel (*Examinirt*), kako so ljudje umrli, koliko dni so ležali in koliko jih je naenkrat zbolelo v hiši, kar je prav tako razvidno s seznama.

Za kakšno bolezen sodim, da gre (*ich solliche Judicire*)? Ne morem ji najti nobenega drugega imena kakor *Pleuritidis Malignae* [maligno vnetje poprsnice], kar mi kažejo (*mir darthun*) simptomi (*Symptomata*) in diagnostična znamenja (*Signa diagnostica*) v zgoraj navedenem opisu (*description*). Za to, da so bolezen dobili drug od drugega, navajam tale razlog: ker so v majhni hiši z zajemanjem sape (*durch die Schöpfung des Adems*) nase potegnili miazme⁴⁵ (*Miasmata an sich gezogen*) in so se te s fermentiranjem razširile v kri (*sich in dem geblüth mit Fermentierung dilatirt*), jo zajedle (*auch solliches Inspisirt*), povzročile vnetje medrebrnih membranskih delov (*mit Inflammierung Partium intercostalium et Membranosarum occupieret*) ter potem v človeških telesih povzročile to zlo. K temu je nemalo pripomoglo pred tem spreminjajoče se vreme, ki je bilo kmalu vroče, kmalu hladno in pogosto mokro, zato se mora kri premikati različno hitro (*das geblüeth sich in vnterschüdlliche Motus Variern*). Sočasno so svoje prispevale še zvezdne konjunkcije (*die Coniunctiones Astrorum*), tako da je ime-la ta bolezen po sebi neko stopnjo malignosti (*Einigen Gradum Malignitatis an sich gehabt hat*).

Poleg tega je mogoče opaziti (zu *Consideriern*) še drug razlog, ki izhaja iz družbenih razmer (*per Statum Politicum*), in sicer, če pri teh ljudeh kdo umre, imajo slabo navado, da truplo odnesejo v že sicer ozko in močno zakurjeno sobo (*Stuben*), posedejo okoli nje-

ga in za povrh vzamejo s seboj v sobo žerjavico, ki jo imenujejo pekve (*Peque*), in se tako, skorajda bi lahko rekli, pečejo skupaj s truplom. V takih sobah, kjer so pogosto tudi mlada jagnjeta in druga, oprostite izrazu (*Rdo:*) [*reverendo*], živina, začnejo mrliški obed (*die Toth Mallzeith*) ali *Carmina*, kot ga običajno imenujejo Hrvati (*die Croäthen*),⁴⁶ kjer se veliko je in še več pije. S takim preobiljem se ljudje zelo ogrejejo in k temu s spremenjenim zrakom (*per Comutatatum aerem*) še vlečejo nase miazme (*die Miasmata*) z mrliča, po končanem obedu pa gredo iz zelo tople sobe spet na mraz. Takšne *Carmina* ali mrliške obede in prinašanje pekve (*die Pequa*) ali žerjavice v sobe (*in die Zimmer*) sem jim v imenu častite oblasti (*Hochlöbl:[icher] Stöll*) [dežel-nih stanov] prepovedal, ko je tiste dni v neki sobi v Črnomlju, v mestu, izpustil dušo napol pečen otrok, ki je padel na pekve (*auf die Pequa gefahlen*), ter sem dal vsakega mrtveca takoj umakniti (*absondern*) od živih. Šele nedavno mi je tamkajšnji gospod vikar pripovedoval, da je, ko je hotel spovedati nekega bolnika, zagledal pod posteljo ležati drugega in ga je poslal ven, da ne bi slišal bolnikove spovedi, bolnik pa mu je rekel: 'Tale pod mojo posteljo ne bo več mogel vstati, ker je že mrtev.' Po tem je mogoče presoditi, kako ti ljudje živijo. Hotel sem tudi odpreti nekaj trupel, a v tem času nisem naletel na nikogar s to boleznijo.

Toliko sem Vaši visoki grofovski ekscelenci itd., visoki grofovski milosti, častitljivim milostljivim in milostljivim z vso ponižnostjo želel poročati in se pri tem visoki milosti poslušno priporočiti.

Datum Novo mesto, 26. februarja 1725.

Vaši visoki grofovski ekscelenci, visoki grofovski milosti, častitljivim milostljivim in milostljivim pokorni

Franc Ksaver Zalokar, doktor medicine (*Franz Xaveri Sallakher mdr*)«

Zalokarjevo poročilo torej razkriva, da je šlo pri »sumljivi bolezni« za maligno vnetje poprsnice. Ker so ga spremljala še druga nalezljiva obolenja – zlasti koze in katar –, je bilo umiranje tem bolj množično, kar je pri deželni oblasti izzvalo manjšo zaskrbljenost in predvsem previdnost. Kot je videti, ni nihče predvideval, da bi se lahko v Beli krajini pojavila kuga, saj o njej s turškega ozemlja že več mesecev ni bilo poročil in bi zelo težko neopazno prešla kar tri meje, med osmansko državo in Vojno krajino, med Vojno krajino in Civilno Hrvaško ter končno še kranjsko deželno mejo.

Koliko je bilo v Beli krajini vseh obolelih za nalezljivimi boleznimi ter koliko jih je ozdrave-

44 Urschlechten, Urschlacht (<https://www.dwds.de/wb/dwb/urschlacht>) (december 2023).

45 S tem izrazom so v medicini označevali izparjene gnilih organskih snovi, ki so jih imeli za povzročitelje različnih nalezljivih bolezni (<https://fran.si/iskanje?View=1&Query=miazma>) (december 2023).

46 Z izrazom Hrvati so mišljeni Belokranjci, ker so se v tem času tako identificirali (Golec, *Nedokončana kroatizacija*, str. 24).

lo in umrlo, ostaja neznanka. Seznam obolelih in umrlih – priloga Zalokarjevemu poročilu – je namreč za analiziranje prizadete populacije uporaben manj, kot se zdi na prvi pogled. Kot se je izkazalo, so namreč izvorni le posamezni deli seznama, tisti, ki navajajo obolele in čas trajanja obolelosti, večidel pa gre za podatke iz mrliških matičnih knjig. Ni jasno, zakaj se je dr. Zalokar odločil, da jih vključi v poročilo, saj se še zdaleč ne nanašajo samo na žrtve epidemije in tako o njej ne dajejo realne slike. Zalokar jih je najverjetneje pridobil tako, da so mu jih v prepisu dostavili župnijski duhovniki, ne da bi torej matice imel sam v rokah. Vse prepise iz matičnih knjig je nato lastnoročno ponovno prepisal in jih s svojimi podatki združil v en dokument, o čemer priča enotna pisava, prepoznavna kot njegov rokopis.⁴⁷

Natančne podatke o umrlih je dobil samo iz treh od petih belokranjskih župnij – iz metliške, črnomaljske in viniške. Razlog, da ni mogel podati poimenskega poročila o umrlih v župnijah Podzemelj in Vinica, ampak namesto tega zgolj njihovo približno število, je ta, da mrliških matic tam tedaj še niso vodili, kar je z nekoliko drugačnimi besedami povedano na koncu seznama: da umrlih niso zapisovali.⁴⁸ Umrle osebe s seznama je danes mogoče preveriti le v najstarejših ohranjenih mrliških knjigah župnij Metlika (vodene od 1720) in Semič (vodene od 1721),⁴⁹ medtem ko je mrliška knjiga črnomaljske župnije iz tega časa že dolgo pogrešana.⁵⁰

Kot se je izkazalo, se je med prepisovanjem pripetilo kar nekaj napak, na kar v objavi seznama sproti opozarjajo opombe. Nekatere prepisovalske napake so Zalokarjeve, druge pa izvirajo že od duhovnikov. Več oseb iz matic je izpuščenih, včasih pa je zamešan vrstni red. Tako so se pokojniki iz župnije Metlika, ki so preminili med 20. in 24. januarjem, znašli na seznamu za 17. februarjem, Stanislav Janžekovič (*Stanislaus Janshekuuizh*) iz metliške mrliške knjige⁵¹ pa je zaradi

prepisovalčeve površnosti – verjetneje zdravnika kakor duhovnika – postal Jenže Kunič (*Jense Kuniz*).

Določene razlike med matico in seznamom lahko pripišemo samo duhovniku. Ni namreč mogoče, da bi zdravnik nedomačin poznal ljudske oblike imen in priimkov. V metliški mrliški matici je, denimo, ime umrlega zapisano kot *Georgius Vranizhar*,⁵² na Zalokarjevem seznamu pa je ista oseba imenovana *Juri Ranizer*. *Catharina Keperzouka* se je po mrliški knjigi imenovala *Catharina Coporizin*,⁵³ *Catharina Nouakin* pa *Catharina Novoselka*.⁵⁴ Da je umrle najprej izpisal duhovnik in ne zdravnik, najneposredneje priča dejstvo, da je na Zalokarjevem seznamu pri Ratkovičevem otroku naveden kraj smrti Bereča vas, medtem ko v mrliški matici navedbe kraja pomotoma sploh ni, je pa vpisano očetovo ime Ivan.⁵⁵ Duhovnik je torej kraj dodal iz lastnega védenja ali iz predloge za vpisovanje v matično knjigo.

Izpis iz župnijskih matičnih knjig ne dajejo realne podobe o umrljivosti zaradi nalezljivih bolezni, saj so duhovniki iz njih preprosto izpisali vse v določenem časovnem razponu umrle osebe. Med umrlimi so tako tudi številni, ki jih ni pokosila nobena epidemična bolezen. Omenjena Katarina Novosel oziroma Novak je, denimo, umrla nagle smrti (*repentina morte*), kot so v maticah označevali zlasti kap. Za ženo Jenžeta Starihe iz župnije Semič pa Zalokarjev seznam pove, da je bila bolna že dve leti. Po drugi strani bi lahko sklepali, da je Ivan Turk s Tanče Gore v črnomaljski župniji, ki mu izpis iz mrliške matice daje kar sto let, gotovo umrl zaradi starosti, a ga Zalokar navaja kot žrtev epidemije.

Z matičnimi knjigami si novomeški zdravnik ni mogel veliko pomagati, saj vanje tedaj in še vse do leta 1784 niso vpisovali vzroka smrti.⁵⁶ Taki podatki so izjema, zlasti če je šlo za nesrečo ali kap in je bilo treba opravičiti, zakaj oseba pred smrtjo ni bila prevedena po duhovniku. Komaj kdaj in komaj kje so kot vzrok navedli tudi nalezljivo bolezen.⁵⁷ V semiški in metliški mrliški matici leta 1725 ni nobenega takega primera, in vendar je

47 Poleg tega je nekatere glasove zapisoval drugače, kot so zapisani v metliški mrliški matici, zlasti [č] kot z namesto z dvočrkjem *zh* (na primer *Gersiz* za *Gersizh*, *Vranizerin* za *Vranizharin*) (Župnijski arhiv Metlika, Matične knjige, M 1720–1739, pag. 33).

48 Najstarejša podzemeljska mrliška matica se začenja leta 1725, viniška pa leto pozneje (NŠAL, ŽA Podzemelj, Matične knjige, M 1725–1768; ŽA Vinica, Matične knjige, M 1726–1784). Prim. *Vodnik po matičnih knjigah*, str. 437 in 774.

49 Župnijski arhiv Metlika, Matične knjige, M 1720–1739; NŠAL, ŽA Semič, Matične knjige, M 1721–1770.

50 Najstarejša ohranjena mrliška matica župnije Črnomelj se začenja leta 1758 (NŠAL, ŽA Črnomelj, Matične knjige, M 1758–1803). Starejše so pogrešane najmanj pol stoletja (*Vodnik po matičnih knjigah*, str. 85).

51 Župnijski arhiv Metlika, Matične knjige, M 1720–1739, pag. 38.

52 Prav tam, pag. 33.

53 Prav tam, pag. 36.

54 Prav tam, pag. 34.

55 Prav tam, pag. 33.

56 *Vodnik po matičnih knjigah*, str. LXII–LXIII.

57 V najstarejši mrliški matici ljubljanske stolne župnije najdemo, denimo, prvo leto zapis, da je plemič Vid Moscon umrl 15. julija 1635 za kozami (*propter Variolarum*) (NŠAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, M 1635–1658, pag. 10). Desetletje za belokranjsko epidemijo pa so kože (*ex variolais*) redno vpisovali kot vzrok smrti v Kamniku od 28. decembra 1735 do 31. julija 1736 (NŠAL, ŽA Kamnik, Matične knjige, M 1731–1747, pag. 31–37).

vzrok nekajkrat zapisan na Zalokarjevem seznamu, kar pomeni, da je lahko takšne podatke dobil samo od duhovnikov, ti pa so jih očitno črpali iz lastnega, tedaj še svežega védenja. Zalokarjev seznam ima takšno navedbo za eno osebo iz župnije Črnomelj ter za več umrlih iz župnij Semič, Vinica in Podzemelj.

[Priloga poročilu]

»Seznam obolelih v župniji Črnomelj (*Lista der khrankhen in Tschernempler pfar*)

Desinec (zu *Desinz*)

[Oboleli]

Žena Jureta Agniča s hčerko (*Jure Agniz weib mit tochter*), zbadanje v podrebrju (*in saithenstehen*), že okreva ta (*schon in Convalescenz*)

V Milkovičevi hiši (*Im Milkoviz behausung*) je (*befindet sich ainer*) eden z zbadanjem v podrebrju

Umrli

Mihael Milkovič, gospodar in gospodinja (*Mihael Milkoviz wirth vnd within*), oba sta umrla v 8 dneh, v tej hiši zgoraj imenovani bolnik⁵⁸

V hiši Mihaela Milkoviča (*Im Mihael Milkoviz behausung*) gospodar in gospodinja, ta dva sta umrla v 9 dneh, tretji pa peti dan zatem (*der 3te in 5ten darauf*)⁵⁹

Andrej Štajer (*Andre Stajer*) umrl tretji dan⁶⁰

Ive Glasič (*Ive Glasiz*) gospodar in gospodinja oba v razmiku 14 dni (*zwischen 14 tagen bede*)⁶¹

Kočevje (*In Hosevie*)

Oboleli (*khrankhe*)

Janže Weiss (*Janse Waiss*), zbadanje v podrebrju, ležal 4 dni (*ligend 4 tag*)

Umrli od 1. januarja 1725

Marinka, 3-letni otrok (*Marinka ain khindt 3 Jarig*), shiranje (*in obzirung*)⁶²

58 Iste osebe je Zalokar neposredno zatem popisal še enkrat, le da je število dni povišal za enega, na devet, in zapisal, da je peti dan za njima umrla tudi tretja oseba.

59 V nadaljevanju sta na popisu umrlih, sestavljenem na podlagi mrliške matice, drug za drugim na 37. in 38. mestu popisana 23-letna Ana in 40-letni Mihael Milkovič, oba iz Desinca. Tretja umrla oseba iz te hiše je bila bodisi 40-letna Marija Milkovič, popisana pod zaporedno št. 42, bodisi 50-letna Katarina Milkovič s št. 47, tudi ti dve iz iste vasi.

60 V nadaljevanju na popisu umrlih, sestavljenem po mrliški matici, ni nobenega Andreja Štajerja, ampak samo 54-letna Katarina Štajer iz Desinca pod zaporedno št. 43.

61 Na popisu umrlih iz mrliške matice ga najdemo kot 54-letnega Ivana Lašiča (*Joannes Lasiz*) iz Desinca (zaporedna št. 14), ni pa njegove žene, razen če je med umrlimi ženskami napaka pri priimku.

62 Na popisu umrlih iz mrliške matice ni nobenega otroka iz Kočevja.

Dobliče (*in Doblizie*)

Oboleli (*khrankhe*)

Ana Štajdohar (*Ana Staidocherin*), 45 [let], zbadanje v podrebrju, ležala 14 dni (*ligend 14 tag*)

Urša Žagar (*Ursa Sagarin*), 48 [let], zbadanje v glavi (*kopf aposten*)

Ivan Vrtin (*Juan Vertin*), izliv iz ušesa (*ain fluß rinendt aus dem ohr*)

Anka Posavanka (Anka Posauvanka), zbadanje v podrebrju, ležala 14 dni, v okrevanju (*in reconvalenscenz*)

Peter Vrtin, 3 dni zbadanje v podrebrju

V tej hiši je pred 8 dnevi umrl gospodar, gospodinja čez 4 dni (*über 4 tag*),⁶³ 3 ljudje so okrevali (3 *menscher aufkhumen*)

Tanča Gora (*in Tanz berg*)

Mihael Klobučar (*Mihael Klobzar*), 2 dni bolan, zbadanje v podrebrju

Sledijo umrli (*Volgen todte*)

Ivan Turk (*Juan Turkh*), star 100 let⁶⁴

V župniji Semič (*In Schemizer phar*)

Črešnjevce (*Cresnoviz*)

Špela Petrič (*Spela Petrizin*) za kozami (*in orschlechten*)⁶⁵

Župnija Metlika (*pfahr Metling*)

Oboleli v Predmestju (*khrankhe vor der stat*)

2 otroka Florijana Kostelca (*Florian Kostelz 2 khinder*) za kozami

V hiši Gregorja Rotarja (*in Gregor Rother behausung*) dekla (*das dienst mensch*), ležala 8 dni, zbadanje v podrebrju

Matija Ibšič (*Mathias Ibschiz*) za vročičnim katarjem (*in hizigen Cathar*)

Prav tako v tej hiši dekla (*ain dienst mensch*) za rdečico [erizipel] (*in Rotlauf*)

Hiša Marije Robul (*Mariae Robulin hauß*), hlapec (*ain khnecht*), za zbadanjem v podrebrju, ležal 8 dni

Žena Ivana Brusa (*Juan Brus sein weib*), stara 45 let, za vročico (*in hizigen fierber*)

Marinka Frišnic (*Marinka Frischniz*), ležala zaradi revmatičnega izliva (*ligend in reumatischen flus*), stara 80 let

63 Glede na datacijo Zalokarjevega poročila 26. februarja 1725 sta osebi umrli 18. in 22. februarja. Nobene ni na popisu 52 umrlih, sestavljenem na podlagi mrliške matične knjige. Skoraj brez dvoma sta med tistimi približno 12 umrlimi, ki dotlej še niso bili vpisani v mrliško matico.

64 Na popisu umrlih iz mrliške matice je naveden na zadnjem, 52. mestu.

65 Oseba je najverjetneje samo zbolela in ne tudi umrla. Na seznamu umrlih na podlagi mrliške matice v nadaljevanju Zalokarjevega poročila ter v sami matici je ni.

Božakovo (*In dorf Wosianka*)⁶⁶

Eden zaradi zbadanja v podrebrju (*In saithen stechen ainer*)

Sledijo umrli iz mrliške knjige župnije Metlika
(*Volgen todte aus dem todten buch von pfahr Metling*)

Dragomlja vas (*Dragomls dorff*)

6. januarja Ivan Geršič (*Joannes Gersiz*), 60 let

Bereča vas (*Merez dorff*)⁶⁷

Istega dne Ivan Ratkovič (*Joannes Ratkoviz*), 5 let⁶⁸

Rosalnice (*Rosaniz*)

Istega dne Doroteja Vraničar (*Dorothea Vranizerin*), 45 let

Rosalnice (*Rosaniz*)

Jurij Vraničar (*Juri Ranizer*), 56 let

Trnovec (*Staroiz*)⁶⁹

10. januarja Ana Bratanič (*Anna Wrathenzin*), 50 let

Vidošiči (*Vidosiz*)

Istega dne otrok Ivana Stepančiča (*ain khindt Jannis Stephaniz*), star en dan

Lokvica (*Loquiza*)

11. januarja Marko, otrok Ivana Težaka (*Marcus Joannis Thesag khindt*), star 8 let

Grabrovez (*Grobrauz*)

Istega dne otrok Jakoba Težaka (*Jacobi Thesag khind*), 3 leta

Istega dne otrok Jakoba Težaka, 3 mesece⁷⁰

Lokvica (*Loquiza*)

15. [januarja] Katarina Škof (*Catharina Skofauka*), 60 let

Vidošiči (*Vidosiz*)

Istega dne otrok Ivana Štefaniča (*Joannis Stephaniz ain khindt*), 1 leto

Lokvica (*Loquiza*)

15. [januarja] Ivan Rogan (*Joann Rogan*), 26 [let]

Suhor (*Suhar*)

16. januarja Katarina Novak (*Catharina Nouakin*), 60 let

Iz Predmestja (*aus der Vorstadt*)

Otrok Ivana Zormana (*ain khind Joannis Schorman*), 9 let

Iz Predmestja (*aus Vorstadt*)

Istega dne en otrok (*ain khind*), 3 leta⁷¹

Iz Predmestja (*aus Vorstadt*)

66 Za identifikacijo toponima prim. oznako *Wosiackh* za Božakovo v urbarju nemškega viteškega reda iz leta 1490 (Kos, *Urbarji za Belo krajino*, str. 202).

67 V mrliški knjigi: *ex Bereza vas* (Župnijski arhiv Metlika, Matične knjige, M 1720–1739, pag. 33).

68 V mrliški knjigi: otrok Ivana Ratkoviča (*infans Joannis Rathkouizh*) (prav tam, pag. 33).

69 Kraj je iz Zalokarjevega poročila neprepoznaven. V mrliški knjigi: *ex Ternauetz* (prav tam, pag. 33).

70 Napačno prepisano iz mrliške knjige, v resnici otrok Ivana Ratkoviča (*infans Joannis Rathkuuizh*) (prav tam, pag. 33).

71 Otrok tudi v mrliški knjigi nima imena in priimka (prav tam, pag. 34).

18. januarja Katarina Špolar (*Catharina Spolar*), 60 let

Rosalnice (*Rosaniz*)

19. [januarja] Ivan Mihael Težak (*Joann Mihal Thesag*), 45 [let]

Rosalnice (*Rosaniz*)

Istega dne Marija Vraničar (*Maria Vranizerin*), 30 let

Križevska vas (*Krijseuska uas*)

Istega dne Mihael Lončarič (*Michael Lanzeriz*), 50 let

Iz Predmestja (*aus Vorstadt*)

Neža Rezdroska (*Agnes Resdroska*),⁷² 60 let

Bereča vas (*Wereza*)

Istega dne Marko Težak (*Marcus Thesag*), 60 let

Bereča vas (*ex We[re]za*)

en otrok Ratkovič (*ain khind Ratkoviz*)⁷³

Gornji Suhor (*von ober Suhar*)

20. januarja Marko Geršič (*Marcus Gersiz*), 50 let

Hrast (*ex Hrast*)

Istega dne otrok Marka Firja (*Marci Fier khind*), star en mesec

Lokvica (*Loquiza*)⁷⁴

otrok Marka Težaka (*ain khind Marci Thesag*), 2 leti

[Na tem mestu je izpuščenih 12 vpisov iz mrliške matice od 20. do 27. januarja, ki so dodani na koncu.]

Lešče [Malo Lešče] (*Lesza*)

27. januarja Katarina Štefanič (*Catharina Stephanizka*), 55 let

Lokvica (*Loquiza*)

28. januarja otrok Janeza Težaka (*ain khind Joannis Thesag*), 4 leta⁷⁵

Lokvica (*Loquiza*)⁷⁶

28. januarja Katarina Keperčovka (*Catharina Keperzouka*),⁷⁷ 55 let

Železniki (*Selesnik*)

Istega dne Mihael Bregar (*Michael Wregar*), 20 let

Iz Predmestja (*aus Vorstadt*)

27. januarja Katarina Plavčar (*Catharina Plauzerin*), 60 let

Iz mesta [Metlika] (*aus der Stadt*)

29. januarja en otrok (*ain khind*),⁷⁸ 2 leti

Drašiči (*Drosiz*)

30. januarja Ana Geršič (*Anna Gershizin*), 50 let

Iz mesta [Metlika] (*aus der Stadt*)

72 V mrliški matici *Agnes Rasdraska* (prav tam, pag. 34).

73 V mrliški matici 6-letni otrok Marka Ratkoviča (*infans Marci Rathkuvizh*) brez navedbe kraja (prav tam, pag. 35).

74 V mrliški matici datum 20. januar (prav tam, pag. 35).

75 Med tem in naslednjim vpisom je v mrliški matici še eden: Martin Rogan iz Lokvice, star približno 12 let (prav tam, pag. 36).

76 V mrliški matici Bušinja vas (*ex Bushina vas*) (prav tam, pag. 36). Lokvica je pomotoma vzeta iz prejšnjega vpisa smrti Martina Rogana, ki je na seznamu izostal.

77 V mrliški matici je priimek Koporič (*Coporizin*) (prav tam, pag. 36).

78 V mrliški matici je tudi očetovo ime Martin (*infans Martini*) (prav tam, pag. 37).

1. februarja Marija (*Maria*),⁷⁹ 60 let
Rosalnice (*Rosaniz*)
6. februarja Blažavka (*Wlasauka*),⁸⁰ 50 let
Železniki (*Selesnik*)
9. februarja Ivan Bregar (*Joannes Bregar*), 30 let
Bojanja vas (*Boiaina*)
11. februarja Helena Rosavka (*Helena Rosauka*), 50 let
Lešče [Malo Lešče] (*Lesza*)
11. februarja en otrok (*ain khind*),⁸¹ 3 leta
Iz Predmestja (*aus Vorstadt*)
9. februarja en otrok (*ain khind*),⁸² 3 leta
9. februarja Uršula Ibšič (*Ursula Ibsizin*), 70 let⁸³
Lokvica (*Loquiza*)
12. februarja Ana Rogan (*Anna Roganka*), 24 let
Drašiči (*Drasiz*)
15. februarja otrok Stanislava Milkoviča (*ain khind Stanislai Milkoviz*), 2 meseca
Lešče [Malo Lešče] (*Lesza*)
Istega dne Jenže Kunič (*Jense Kuniz*),⁸⁴ 40 let
Grabrovec (*Gobouz*)⁸⁵
14. februarja otrok Stanislava Kunčarja (*ain khind Stanislai Kunzar*)
Iz Predmestja (*aus Vorstadt*)
10. februarja Doroteja (*Dorothea*), 60 let
Iz Predmestja (*aus Vorstadt*)
17. februarja en otrok (*ain khind*), 1 leto
[Naslednji vpisi do konca župnije Metlika so na nepačnem mestu.]⁸⁶
Iz mesta [Metlika] (*aus der Stadt*)
Istega dne [20. januarja]⁸⁷ otrok nekega vojaka (*ain khind aines soldathen*), star 1 uro⁸⁸
Železniki (*Selesnik*)

79 V mrliški matici Marija Pravica (*Maria Prouiza*) (prav tam, pag. 37).

80 V mrliški matici Barbara Bašlavka (*Barbara Bashlauka*) (prav tam, pag. 37).

81 V mrliški matici otrok prišleka Petra (*infans Petri adueneae*) (prav tam, pag. 37). Sledita mu dva na seznamu izpuščena vpisa: 7. februarja otrok Marka Skaramuca (*infans Marci Skaramucz*) iz Predmestja, star 7 let (prav tam, pag. 37), in 8. februarja otrok Mihaela Menkovca (*infans Micholis Menkauz*) iz Predmestja, star 4 leta (prav tam, pag. 38).

82 V mrliški matici otrok Ivana Berložna (*infans [...] patris Joannis Berlosen*) iz Predmestja, 3 leta (prav tam, pag. 38).

83 V mrliški matici je naveden tudi kraj Predmestje (*ex Suburbio*), vpis pa je med vpisoma z datumoma 9. in 11. februar (prav tam, pag. 37).

84 V mrliški matici Stanislav Janžekovič (*Stanislaus Janshekuuizh*) (prav tam, pag. 38).

85 V mrliški matici: *ex Grabrouez* (prav tam, pag. 38).

86 V mrliški matici sledijo 20. januarju (prav tam, pag. 35–36). Prepisovalec jih je pomotoma izpustil in nato dodal na koncu.

87 V mrliški matici je datum 20. januar 1725 (prav tam, pag. 35).

88 V mrliški matici otrok vojaka Petra (*infans Petri militis*), umrl star pol ure (prav tam, pag. 35). Očitno je bil krščen v sili, saj njegovega krsta v krstni matici ni (prav tam, R 1723–1732, pag. 75).

21. januarja Peter Bregar (*Petrus Bregar*), 30 let
Vidošiči (*Vidosiz*)
19. januarja Marko Slobodnik (*Marcus Slobodnig*), 40 let
Bereča vas (*Wereza v*) (sic!)⁸⁹
21. januarja otrok Andreja Ratkoviča (*ain khind Andreae Ratkoviz*), 3 leta
Bojanja vas (*Woiaina*)⁹⁰
Istega dne otrok Andreja Petriča (*ain khind Andreae Petrtriz*),⁹¹ 3 leta
Iz mesta [Metlika] (*aus der Stadt*)
Istega dne otrok nekega vojaka (*ain khind aines scholdathen*),⁹² star 2 dni
Iz Predmestja (*aus Vorstadt*)
26. januarja Katarina Soldatič (*Catharina Soldatizka*),⁹³ 50 let
Iz mesta [Metlika] (*aus der Stadt*)
27. januarja Stanislav (*Stanislaus*),⁹⁴ 62 let
Iz mesta [Metlika] (*aus der Stadt*)
27. januarja en otrok (*ain khind*), 5 let⁹⁵
Križevska vas (*Krijkusha uas*)⁹⁶
26. januarja Peter Matkovič (*Petrus Matikoviz*),⁹⁷ 30 let
Bereča vas (*Wereza vas*)
Istega dne otrok Ivana Matkoviča (*Joannis Matikoviz khindt*),⁹⁸ 4 leta
Lokvica (*Loquiza*)
24. januarja otrok Ivana Težaka (*ain khind Joannis Theasag*), 2 leti

Župnija Črnomelj – umrli od 1. januarja [po mrliški matici]

(*Phar Tschernembl von ersten Jener todte*)

1 – Tribuče (*von Tribuz*)

en otrok (*ain khind*), 3 leta

2 – Čudno selo (*von Zudnu Selu*)

Neža Žagar (*Agnes Sagarin*), 70 let

3 – Predmestje (*aus der Vorstadt*)

10. januarja Jurij Guštin (*Georgius Gustin*), 35 let

4 – Desinec (*von Desinz*)

89 V mrliški matici: *ex berezha vas* (prav tam, pag. 35).

90 V mrliški matici: *ex Bojainia vas* (prav tam, M 1720–1739, pag. 35).

91 V mrliški matici otrok Matije Petriča (*infans Matthiae Petrtrizh*) (prav tam, pag. 35).

92 V mrliški matici otrok vojaka Petra (*infans Petri militis*), istega kot zgoraj (prav tam, pag. 35). Tudi krsta tega otroka v krstni matici ni (prav tam, R 1723–1732, pag. 74).

93 V mrliški matici Katarina Sedlar (*Catharina Sedlaricza*) (prav tam, M 1720–1739, pag. 35).

94 V mrliški matici vojak Stanislav (*Stanislaus miles*), starost popravljena s 64 na 62 let (prav tam, pag. 36).

95 V mrliški matici otrok Frančišek (*infans Franciscus*), star 4 dni, brez navedbe kraja (prav tam, pag. 36).

96 V mrliški matici: *Ex Kriseuska vas* (prav tam, pag. 36).

97 V mrliški matici Matkovič (*Mathkuuich*) (prav tam, pag. 36).

98 V mrliški matici Matkovič (*Mathkuuich*) in brez datuma (prav tam, pag. 36).

10. januarja Marjeta Balšič (*Margareta Walsizin*), 40 let
 5 – Čudno selo (*von Zudnu Selu*)
 16. januarja Matija Stragan (*Mathias Stragan*), 75 let
 6 – Predmestje (*aus der Vorstadt*)
 Marija Malič (*Maria Malizin*), 64 let
 7 – Iz mesta [Črnomelj] (*aus der Stadt*)
 en Gliničev otrok (*ain khindt Gliniz*), 3 tedni
 8 – Telčji Vrh (*Telz berg*)
 Marija Volfert [Bufert] (*Maria Wolfertin*), 56 let
 9 – Iz mesta [Črnomelj] (*aus der Stadt*)
 Marija Česnik (*Maria Zesnikhin*), 75 let
 10 – Iz mesta [Črnomelj] (*aus der Stadt*)
 Marija Planinc (*Maria Planinkin*), 65 let
 11 – Iz mesta [Črnomelj] (*aus der Stadt*)
 Marjeta Mozal (*Margareta Mosalin*), 22 let
 12 – Iz mesta [Črnomelj] (*aus der Stadt*)
 Jurij Čehin (*Georgius Zehin*), 68 let
 13 – Iz mesta [Črnomelj] (*aus der Stadt*)
 en otrok (*ain khind*), 5 tednov
 14 – Desinec (*Desiniz*)
 Ivan Lašič (*Joannes Lasiz*), 54 let
 15 – Iz mesta [Črnomelj] (*aus der Stadt*)
 Doroteja Črnovel (*Dorothea Zernoulin*), 65 let
 16 – Iz mesta [Črnomelj] (*aus der Stadt*)
 Katarina Mihelčič (*Catharina Michelzizin*), 55 let
 17 – Iz mesta [Črnomelj] (*aus der Stadt*)
 Marija Erdel (*Maria Erdelin*), 40 let
 18 – Iz mesta [Črnomelj] (*aus der Stadt*)
 Marjeta Vančič (*Margaret Vanzizin*), 30 let
 19 – Tribuče (*Tribuz*)
 Ivan Bartol (*Joannes Bartol*), 45 let
 20 – Vojna vas (*von Voinavas*)
 Katarina Rojec (*Catharina Roikhin*), 65 let
 21 – Iz mesta [Črnomelj] (*aus der Stadt*)
 Marjeta Volf (*Margareta Wolfin*), 57 let
 22 – Zastava (*von Sastaua*)
 Primož Cunderman (*Primus Zundermohn*), 76 let
 23 – [brez kraja]
 otrok Marjete Vajlant/Balant (*Margareta Wailontin ain khind*), 1 teden
 24 – Dobljče (*von Debliz*)
 Miha Plavc (*Micha Plauz*), 67 let
 25 – Mihelja vas (*von Michela uas*)
 Štefan Grahek (*Stephan Graheg*), 45 let
 26 – Mihelja vas (*von Michela uas*)
 Marija Grahek (*Maria Grahikhin*), 52 let
 27 – Mihelja vas (*von Michela uas*)
 Ivan Brunskule (*Joannes Bronscule*), 50 let
 28 – Mihelja vas (*von Michela uas*)
 Anna Kvarc (*Anna Quarkin*), 45 let
 29 – Iz mesta [Črnomelj] (*aus der Stadt*)
 Jurij Suša (*Georgius Susa*), 30 let
 30 – Iz mesta [Črnomelj] (*aus der Stadt*)
 Jožef Čehin (*Josephus Zehin*), 4 leta
 31 – Iz mesta [Črnomelj] (*aus der Stadt*)
 Ivan Črnič (*Joannes Zerniz*), 3 leta

32 – Kočevje (*aus Kozevie*)
 Marija Volek (*Maria Volekin*), 40 let
 33 – Predmestje (*aus der Vorstadt*)
 Janez Krstnik Požar (*Joannes Baptista Posar*), 36 let
 34 – Iz mesta [Črnomelj] (*aus der Stadt*)
 Mihael Hervat (*Michael Heruat*), 40 let
 35 – Iz mesta [Črnomelj] (*aus der Stadt*)
 Magdalena Štefanič (*Magdalena Stephanizin*), 22 let
 36 – Loka (*aus Loca*)
 Mihael Corek/Čorek [Čurk] (*Michael Zoreg*), 42 let
 37 – Desinec (*von Desinz*)
 Ana Milkovič (*Anna Milkovizin*), 23 let
 38 – Desinec (*von Desinz*)
 Mihael Milkovič (*Michael Milkoviz*), 40 let
 39 – Iz mesta [Črnomelj] (*aus der Stadt*)
 Matija Vokalič/Bokalič (*Matia Vokaliz*), 23 let
 40 – Iz mesta [Črnomelj] (*aus der Stadt*)
 Matija Voketič (*Mathia Voketiz*), 2 tedna
 41 – Čudno selo (*von Zudnu selu*)
 Katarina Mišica (*Catharina Misizka*), 80 let
 42 – Desinec (*von Desinz*)
 Marija Milkovič (*Maria Milkovizin*), 40 let
 43 – Desinec (*von Desinz*)
 Katarina Štajer (*Catharina Staierin*), 54 let
 44 – Loka (*von Loka*)
 Marija Curk/Čurk (*Maria Zurkin*), 8 let
 45 – Iz mesta [Črnomelj] (*aus der Stadt*)
 Katarina Varšič (*Catharina Warsizin*), 3 mesece
 46 – Dolenja vas (*von Dolena uas*)
 Jurij Švab (*Georgius Suob*), 50 let
 47 – Desinec (*von Desinz*)
 Katarina Milkovič (*Catharina Milkouizin*), 50 let
 48 – Kočevje (*von Hotzeuie*)
 Jurij Weiss (*Georgius Waiss*), 60 let
 49 – Paka (*von Paka*)
 Marija Špringer (*Maria Springerin*), 55 let
 50 – Mihelja vas (*von Michela uas*)
 Brunskolova (*Weruskoletin*), 36 let
 51 – Paka (*von Paka*)
 Katarina Stariha (*Catharin[a] Starichin*), 3 leta
 52 – Tanča Gora (*Tanz berg*)
 Ivan Turk (*Juan Turkh*), 100 let

Tistih, ki še niso vpisani v mrliško knjigo, se računa 12 oseb.

(*die aber noch nicht in dem todten buch verschriben sain werden gerechnet 12 Personen.*)

Sledijo umrli iz župnije Semič
 (*Volgen todte aus der Phar Semiz*)

3. januarja en otrok, star 1 leto⁹⁹

⁹⁹ Po mrliški matici otrok Ivana Šuštaršiča iz Drganjega Dola (NŠAL, ŽA Semič, Matične knjige, M 1721–1770, pag. 16).

25. januarja en otrok, star 7 mesecev¹⁰⁰
 29. januarja Štefan Judnič (*Stephan Judniz*), star 36 let, za sušico (*an der dihr*)¹⁰¹
 30. januarja žena Jenžeta Starihe (*Jense Stariha waib*), 24 let, 2 leti ležala bolna (*2 Jahr khrankh gelegen*)¹⁰²
 2. februarja žena Martina Mikliča (*Martin Mikliz waib*), stara 23 let, za kozami (*gestorben in Orschlechten*)¹⁰³
 4. februarja žena Mihaela Jakšeta (*Michael Jaksche waib*), stara 35, za vročičnim katarjem (*in hizigen Cathar*)¹⁰⁴
 7. februarja Jurij Jakše (*Juri Jaksche*), star 40 let,¹⁰⁵ za vročičnim katarjem (*in hizigen Cathar*)
 8. februarja žena Matije Kukarja (*Mathia Kukar weib*), stara 60 let¹⁰⁶
 9. februarja deček (*ain khnab*), 8 let,¹⁰⁷ za kozami (*in orschlechten*)
 10. februarja žena Jurija Derganca, 60 let,¹⁰⁸ za vročičnim katarjem (*in hizigen Cathar*)
 Istega dne en otrok, 6 let¹⁰⁹
 11. februarja Štefan Klemenc (*Stephan Klemenz*), star 60 let,¹¹⁰ za vročičnim katarjem (*in hizigen Cathar*)
 13. februarja en otrok, 3 leta¹¹¹
 13. februarja en otrok, 3 leta¹¹²
 13. februarja en otrok, 2 leti¹¹³
 14. februarja en otrok, 3 leta¹¹⁴
 Istega dne fant (*ain khnab*), 15 let¹¹⁵
 15. februarja en otrok, 1 leto¹¹⁶

100 Po mrliški matici Ana Marija Terezija, hči vojaka Antona Welthija (*Anthonij Welthi militis*), brez navedbe kraja. Krščena ni bila v semiški župniji (prav tam, R 1705–1732).

101 Po mrliški matici iz Kota (*ex Angulo*) (prav tam, M 1721–1770, pag. 16).

102 Po mrliški matici Marinka (*Marinka Joannis Staricha Vxor*), s Trebnjega Vrha (prav tam, pag. 16).

103 Po mrliški matici Katarina (*Catharina Martini Mikliz uxor*), z Oskoršnice (prav tam, pag. 16).

104 Po mrliški matici Marjeta (*Margaretha Michäelis Jagshe uxor*), s Pribišja (prav tam, pag. 16).

105 Po mrliški matici s Pribišja (prav tam, pag. 16).

106 Po mrliški matici s Starihovega Vrha (prav tam, pag. 16).

107 Po mrliški matici Martin, sin pokojnega Matije Bazga (*Martinus filius defuncti Matthiae Basseg filius*), z Vrtače (prav tam, pag. 16).

108 Po mrliški matici Helena, s Kala (prav tam, pag. 16).

109 Po mrliški matici otrok Ivana Drganca mlajšega (*proles Joannis Derganz Junioris*), s Štrekljevca (prav tam, pag. 16).

110 Po mrliški matici s Cerovca (prav tam, pag. 17).

111 Po mrliški matici Jurij, sin Matije Mogaja, iz Semiča (*ex Purga*) (prav tam, pag. 17).

112 Po mrliški matici Janez, sin Marka Ivca (*Marci Juez*), z Omote (prav tam, pag. 17).

113 Po mrliški matici Katarina, hči Štefana Lovrina, iz Kota (*ex Angulo*) (prav tam, pag. 17).

114 Po mrliški matici Jurij, sin Matije Starihe, s Sel (prav tam, pag. 17).

115 Po mrliški matici Matija, sin Jakoba Skudola, s Kota (*ex Kott*) (prav tam, pag. 17).

116 Po mrliški matici Ana, hči Jurija Lukežiča, z Mladice, stara leto in pol (prav tam, pag. 17).

Bolni ljudje v tej župniji

(*Khrankhe laith in diser Phar*)

ena porodnica (*ain khinder betherin*)

dve drugi/dva druga za kozami (*ander zweij in orschlechten*)

Župnija Vinica (*pfar Wainiz*)

Ležijo bolni (*khrankhe ligend*)

ena otročnica (*ain khinder betherin*)

druga za vročičnim katarjem (*ain andere in hizigen Cathar*)

eden [star] čez 80 let (*ain über 80 Jahr*)

en tkalec, jetičen (*ain weber dirsichtig*)

stara ženska, stara blizu 100 let (*ain altes waib, gegen 100 Jahr alt*)

Umrli (*todte*)

Računa se od božiča 26 [oseb] (*werden gerechnet die waihnachten 26*)

Župnija Podzemelj (*phar Podseml*)

Umrli (*todte*)

Od 1. januarja se računa 25 [oseb] (*von 1 Jener werden gerechnet 25*)

Bolni ljudje (*khrankhe laith*)

ena otročnica za vročico (*ain khindel petherin khrankh in hizigen fieber*)

druga dva otroka za kozami (*ander zwaij khinder in orschlechten*)

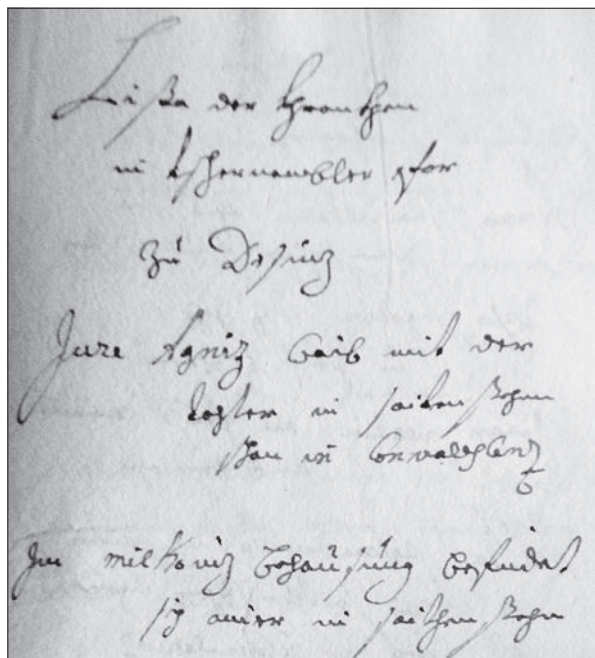
5 drugih otrok za kozami (*andere 5 khinder in orschlechten*)

Druge župnije¹¹⁷ niso mogle dati poimenskega poročila o umrlih, ker teh niso zapisovale, ampak le številčnega (*die andern pharen haben von todten nit dem zuenambenden bericht nicht ertailen kenen wailen solihe nicht aufgeschriben, sondern nur numerile.*)«

Zalokarjev seznam in mrliške matične knjige treh župnij potrjujejo, da je bilo v tem času v Beli krajini še vedno vkvartirano vojaštvo, ki sicer ni več stražilo meje, in da so nekateri vojaki imeli s seboj družine. Med pokojnimi namreč najdemo starejšega, v Metliki umrlega vojaka in tri otroke vojakov, od katerih sta dva komaj rojena sorojenca umrla v mestu Metlika, tretji, ki je dočakal sedem mesecev, pa v župniji Semič.

Gledano v celoti je umrlo veliko otrok, na kar je dr. Zalokar še posebej opozoril in kot vzrok visoke umrljivosti otroške populacije navedel koze. Kot lahko razberemo iz mrliške matice župnije Metlika, se je množično umiranje otrok, starih

117 Mišljeni sta župniji Podzemelj in Vinica.

Začetek Zalokarjevega seznama obolelih in umrlih, priloge k poročilu z dne 26. februarja 1725 (SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. registratura, šk. 889, fasc. 393/11).

manj kot 12 let, večinoma pa veliko manj, začelo v zadnjem tednu novembra 1724. Od 25. novembra do konca meseca so jih pokopali 11 in le eno odraslo osebo. Tudi med 18 preminulimi v decembru je bilo več kot pol otrok, in sicer 10. Njihov delež je padel pod polovico v januarju, ko je med 43 pokopanimi mogoče naštetih 19 otrok do 12. leta starosti, med pokopanimi od 1. do 17. februarja pa podoben delež, 7 od skupno 15.¹¹⁸ Sosednja župnija Semič je bila manjša in tudi veliko manj prizadeta. Po Zalokarjevih besedah niso tam zabeležili nobenega epidemičnega primera (bolezní *pleuriditis malignae*), na seznamu pa ima tri bolnike, od tega dva obolela za kozami. Med petimi pokopanimi od 27. novembra do konca leta 1724 ni v mrliški matici sploh nobenega otroka, med štirimi januarja 1725 dva, med 14, ki so jih pokopali do 15. februarja,¹¹⁹ pa 7 ali polovica. Za župnijo Črnomelj lahko umrljivost otroške populacije spremljamo samo po Zalokarjevem seznamu, ki se začne 1. januarja 1725 ter konča neznanega dne med 17. februarjem, ko se je zdravnik odpravil v Belo krajino, in 26. februarjem, ko je bil spet v Novem mestu, kjer je tega dne sestavil zdravstveno poročilo. Od 52 skupno poimensko navedenih umrlih brez navedbe datumov (razen enega, 10. januarja)

¹¹⁸ Župnijski arhiv Metlika, Matične knjige, M 1720–1739, pag. 33–39.

¹¹⁹ NŠAL, ŽA Semič, Matične knjige, M 1721–1770, pag. 16–17. Naslednji pogreb je zabeležen šele 11. marca 1725.

je presenetljivo malo otrok, komaj 10 ali manj kot petina, pri čemer dodatnih okoli 12 oseb še ni bilo vpisanih v mrliško knjigo.¹²⁰ Število vseh za kozami umrlih otrok v belokranjskih župnijah je bilo manjše od števila vseh umrlih otrok. Zagotovo je treba odšteti otroka v Metliki, ki je živel le pol ure oziroma eno uro, in z veliko verjetnostjo tudi tiste, ki so umrli stari nekaj dni.

O razsežnostih belokranjske epidemije na prelomu iz leta 1724 v 1725 lahko še najlaže sklepamo, če število umrlih v župnijah Metlika in Semič primerjamo s številom v enakem časovnem razponu v prejšnjih in poznejših letih. Čeprav vse kaže, da vodenje mrliških matic ni moglo biti vseskozi najbolj vestno – število umrlih je namreč včasih presenetljivo nizko –, je iz tabele vendarle razvidno, da je šlo leta 1725 pri obeh župnijah glede na druga leta za občuten dvig števila umrlih. V metliški župniji je število 60 umrlih skoraj dvakrat višje od drugega najvišjega števila 33 umrlih leta 1721, medtem ko je v semiški župniji ta razkorak znatno manjši – 14 smrti leta 1730 proti 18 leta 1725.

Časovni razpon	Župnija Metlika	Župnija Semič
1. 1.–17. 2. 1721	33	12
1. 1.–17. 2. 1722	6	4
1. 1.–17. 2. 1723	3	4
1. 1.–17. 2. 1724	18	3
1. 1.–17. 2. 1725	60	18
1. 1.–17. 2. 1726	8	8
1. 1.–17. 2. 1727	5	3
1. 1.–17. 2. 1728	5	12
1. 1.–17. 2. 1729	1	2
1. 1.–17. 2. 1730	18	14

V prispevku objavljeni podatki o umrlih osebah – ime, starost, kraj, deloma tudi vzrok smrti – bodo lahko služili nadaljnjim raziskavam, ki presegajo okvire pričujočega prispevka in tudi zgodovinske stroke. Zlasti glede na danes tako zelo olajšano dostopnost digitaliziranih župnijskih matičnih knjig jih bo neprimerno lažje primerjati ter umestiti v širši časovni in prostorski okvir.

NAMESTO SKLEPA

S prispevkom smo želeli opozoriti predvsem na dvoje: prvič, da je protikužna preventiva sredi 20. let 18. stoletja učinkovala znatno bolje kot med prejšnjimi kužnimi valovi v jugovzhodni

¹²⁰ Župnijski arhiv Metlika, Matične knjige, M 1720–1739; NŠAL, ŽA Semič, Matične knjige, M 1721–1770.

soseščini,¹²¹ za kar sta imeli največje zasluge pravočasna vzpostavitev stražnic, ki jih je oskrbovala redna cesarska vojska, in strogost slednje pri izvajanju prepovedi oziroma omejevanja presstopanja deželne meje; in drugič, predstavljeno je prvo izčrpno strokovno zdravniško poročilo o širjenju, preprečevanju in zdravljenju nalezljivih bolezni. Zdravnik dr. Franc Ksaver Zalokar je z njim gotovo izpolnil pričakovanja deželnih stanov, pri katerih je bil v službi. Čeprav nekatera njegova sklepanja in ugotovitve morda danes delujejo nekoliko naivno, tega nikakor ni mogoče trditi za Zalokarjeva opažanja v zvezi s higieno in ukrepanje v tej smeri. Zdravnikovo poročilo je prvovrsten vir o zdravstvenih in higienskih razmerah v pokrajini na skrajnem jugovzhodu današnje Slovenije, zgovoren tudi v kulturnozgodovinskem pogledu.¹²²

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

NŠAL – Nadškofijski arhiv Ljubljana

ŽA (Župnijski arhiv) Črnomelj

ŽA Kamnik

ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj

ŽA Podzemelj

ŽA Semič

ŽA Vinica

SI AS – Arhiv Republike Slovenije

AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. registratura

Župnijski arhiv Metlika

Matične knjige

LITERATURA IN OBJAVLJENI VIRI

Golec, Boris: Kužna epidemija v Črnomlju v letih 1691–92: tipičen primer pojavnih oblik in posledic v mestnih okoljih? *Ekonomska i ekohistorija: časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša*, Vol. 2, 2006, br. 2, str. 22–38.

Golec, Boris: Kužne epidemije na Dolenjskem med izročilom in stvarnostjo. *Kronika* 70, 2022, izredna številka: Iz zgodovine epidemij, str. 23–64. DOI: <https://doi.org/10.56420/Kronika.70.izr.04>

Golec, Boris: *Nedokončana kroatizacija delov vzhodne Slovenije med 16. in 19. stoletjem. Po sledih hrvaškega lingvonima in etnonima v Beli krajini, Kostelu, Prekmurju in Prlekiji*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2012 (Thesaurus memoriae; Opuscula 3). DOI: <https://doi.org/10.3986/9789612543839>

Keber, Katarina: Kranjski obrambni mehanizem za zaščito pred prvo epidemijo kolere v Evropi. *Kronika* 70, 2022, izredna številka: Iz zgodovine epidemij, str. 79–102. DOI: <https://doi.org/10.56420/Kronika.70.izr.05>

Koblar, Anton: O človeški kugi na Kranjskem. *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko* 1, 1891, str. 39–55.

Kos, Dušan: *Urbarji za Belo krajino in Žumberk (15.–18. stoletje)*. Ljubljana: SAZU, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, 1991 (Viri za zgodovino Slovencev, Trinajsta knjiga, Novejši urbarji za Slovenijo, Prvi zvezek).

Preinfalk, Miha: *Plemiške rodbine na Slovenskem. 18. stoletje. 2. del. Od Del-Negrov do Škerpinov*. Ljubljana: Viharnik, 2022 (Zbirka Blagoslovljeni in prekleti, 7).

Smole, Majda: *Graščine na nekdanjem Kranjskem*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1982.

Travner, Vlad.[imir]: *Kuga na Slovenskem*. Ljubljana: Življenje in svet, 1934.

Valvasor, Johann Weichart: *Topographia Ducatus Carnioliae Moderna. Wagensperg in Crain, 1679 (faksimilirana izdaja)*. Ljubljana: Cankarjeva založba, München: Dr. Dr. Rudolf Trofenik, 1970.

Vodnik po matičnih knjigah za območje SR Slovenije (ur. Ema Umek, Janez Kos) Ljubljana: Skupnost arhivov Slovenije, 1972 (Skupnost arhivov Slovenije. Vodniki, 1. zvezek).

Žontar, Josip: *Zapora proti kugi v Karavankah v letih 1713–1716: prispevek k zgodovini blagovnega prometa in organizacije trgovine na Slovenskem v 18. stoletju*. Tržič: [Muzejsko društvo], 1957 (Knjižnica Muzejskega društva v Tržiču; 1).

SPLETNE STRANI

Fran:

<https://fran.si/iskanje?View=1&Query=miazma>

Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm:

<https://www.dwds.de/wb/dwb/urschlacht>

¹²¹ O tovrstnih poznejših ukrepih gl. Keber, Kranjski obrambni mehanizem.

¹²² Prispevek je nastal v okviru temeljnega raziskovalnega projekta *Epidemije in zdravstvo v interakciji, Epidemije kot javnozdravstveni problem v slovenskem prostoru od epidemij kuge do 20. stoletja* (J6-3122) in raziskovalnega programa *Temeljne raziskave slovenske kulturne preteklosti* (P6-0052), ki ju financira Agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije.

SUMMARY

White Carniola in the epidemic years 1724 and 1725

In the past, the border region of White Carniola (modern Bela Krajina), situated in the southeasternmost part of the Duchy of Carniola and the Holy Roman Empire (or, rather, the southeastern part of present-day Slovenia), was one of the Slovenian regions most threatened by the outbreaks of various epidemics, usually referred to in the sources under the umbrella term 'plague'. After the last epidemic in Slovenia in 1715–1716, the plague made several more appearances in the Ottoman Empire and in Hungary in the first half of the eighteenth century, which required appropriate precautions in Carniola and elsewhere.

During the plague in western Bosnia in 1724, the borders of Carniola were secured for six months by plague barriers, and at the turn of 1725, White Carniola experienced increased mortality due to a number of concurrently spreading infectious diseases. The events in the region during these two years are relatively well-sourced, compared to most of the earlier epidemics. The paper is mainly based on the archives of the provincial estates of Carniola, which are especially interesting for documenting aspects that are either missing from the sources on the earlier epidemics or are not presented in such a detailed and illustrative way. Thus, we learn about the deployment and functioning of the border guards, where the regular imperial army was now stationed, as well as the health and hygienic conditions as described by a doctor in a comprehensive and professional manner.

In 1724, the border between Carniola and Croatia, which ran almost entirely along the Kolpa River in Whi-

te Carniola, was guarded by imperial troops, specifically, the troops of Count Guido Starhemberg's regiment. At the border crossings, fifteen wooden sentry posts were erected, with a total of forty soldiers permanently stationed there between April and September 1724 (two or three in each sentry post). As long as the confinement lasted, Croats and Vlachs (Uskoks) did not dare to cross the border without proper permission, mainly because they knew that the sentries were regular soldiers. During the lockdown, the inhabitants of White Carniola and the soldiers were particularly affected by the increased prices of foodstuffs, especially meat, the supply of which relied heavily on imports from Croatia.

At the end of the year, after the border border guards removed and part of the army withdrew, several infectious diseases broke out simultaneously in the region, causing mass death. On 15 February 1725, the provincial estates of Carniola sent their physician, Dr Franc Ksaver Zalokar from Novo Mesto, to the region, who compiled an extensive report on health status eleven days later. To the best of our knowledge, this is the earliest comprehensive report of this kind to be drawn by a person with medical training in Slovenia. It diagnoses and describes the course of individual diseases, the physician's measures to contain the spread of infection and treat patients, and it also includes an appendix with a list of the sick and deceased by name.

Zalokar's report reveals that the "suspicious disease", for which he was sent to White Carniola, was a malignant inflammation of the pleura (*pleuritis malignae*). The death toll climbed even higher because the disease was compounded by other infectious diseases, notably smallpox and catarrh. The doctor's description of the hygienic conditions in the region is also a revealing source from the cultural and historical points of view.

MITJA LOJEN*

Življenje v nabornem okraju Podsreda v letu 1821

IZVLEČEK

Odgovori, ki jih je leta 1821 na anketo nadvojvode Janeza podal Alojz Pürkher, upravnik in okrajni komisar gospostva Rajhenburg, podajajo sliko življenja v nabornem okraju Podsreda v zgodnjem 19. stoletju. Prikazujejo močno navezanost okraja Podsreda na agrarno gospodarstvo, pomanjkanje infrastrukture, industrije in obrti ter skromne začetke vzpostavljanja državnega aparata in njegovega vpliva, zlasti z naložitvijo dajatev, ki jih je, tudi z rubežem najnujnejših predmetov, zahteval od podložnikov.

KLJUČNE BESEDE

Podsreda, Göthova topografija, nadvojvoda Janez Habsburški, vprašalnice 1811

ABSTRACT

LIFE IN THE CONSCRIPTION DISTRICT OF PODSREDA IN 1821

The answers that Alois Pürkher, the administrator and district commissioner of the Reichenburg estate, gave in 1821 to Archduke Johann's survey paint a picture of life in the conscription district of Podsreda in the early nineteenth century. The portrayal highlights the district's strong reliance on agrarian economy, the lack of infrastructure, industry, and crafts as well as the modest beginnings of establishing the state apparatus. The paper underscores the impact of the state apparatus, particularly by imposing levies on the subjects also through seizure of property.

KEY WORDS

Podsreda/Hörberg, Göth's topography, Archduke Johann of Austria, survey of 1811

* mag. prav. (UN), Naselje heroja Maroka 10, Sevnica, mitja.lojen@gmail.com

UVOD

Leta 1811 je nadvojvoda Janez Habsburško-Lotarinški (1782–1859) nabornim okrajem razposlal pozive, katerih rezultati bi mu prikazali »statistično-topografsko« podobo dežele Štajerske. Nadvojvoda Janez, sin cesarja Leopolda II., se je po neuspehih v vojaški in politični karieri namreč zavzel za napredek in razvoj dežele Štajerske. Leta 1811 je v Gradcu ustanovil »Notranjeavstrijski narodni muzej«, ki je po njem kmalu dobil ime Joanneum,¹ prav tako pa je zaslužen za pospeševanje kmetijstva, predvsem vinogradništva in vinarstva, zlasti z ustanovitvijo in vodenjem posestva Meranovo v Pekrah. S svojim delovanjem je med ljudstvom užival sloves dobrotnika.²

Z omenjenim pozivom nabornim okrajem, ki so bili v predmarčni dobi nižje teritorialne enote oziroma lokalna oblast v habsburških deželah, je nadvojvoda želel dobiti veliko informacij. Poziv je bil sestavljen iz 132 vprašanj, razdeljenih v več poglavij. Vprašanja so segala od opisa naravnih znamenitosti, zdravstvenega stanja ljudi in živine, gospodarstva, kmetijstva in gozdarstva do običajev oziroma šeg in navad ljudi. Izčrpni odgovori bi tako omogočili podrobno večstransko in celostno predstavitev posameznega okraja.

Naborne okraje je država sprva ustanovila zaradi začetka izvajanja splošne konskripcije, torej novačenja nabornikov oziroma rekrutov. Zemljiška gospodstva so morala sodelovati pri novačenju. Dominij, ki je v okraju izvrševal opravila v zvezi z novačenjem, se je imenoval komisariat nabornega okraja.³ Država je začela nabornim okrajem postopoma dodeljevati še druge naloge, kot na primer skrb za statistiko, gradnjo cest, policijo itn.⁴

Zaradi skromnega odziva nabornih okrajev na vprašalnice nadvojvode Janeza je prejeta gradivo ostalo neobdelano.⁵ Po več desetletjih je v letih 1838–1845 prekinjeno delo nadaljeval dr. Georg Göth, profesor na Joanneumu. Zbirka bogatega gradiva, prejetega iz pozivov nadvojvode Janeza in Georga Götha, se imenuje »Göthova topografija«. Gradivo je bilo delno objavljeno in obdelano za nemško Štajersko, gradivo za slovensko Štajersko pa je obtičalo v Štajerskem deželnem arhivu.

Anketa nadvojvode Janeza je zajela tudi Kozjansko. Odgovori iz nabornega okraja Podsreda

(nemško Hörberg)⁶ so kot zgodovinski vir pomembni za navedeno območje v predmarčni dobi, saj je pisnih virov o vsakdanjem življenju iz navedenega časa za območje današnjega Kozjanskega izredno malo. Ne nazadnje so odgovori na nadvojvodov poziv ohranjeni le za enajst slovenskih okrajev dežele Štajerske, kar obravnavanemu viru daje dodatno težo. Vprašanja in odgovori za Podsredo so zapisani na 141 listih velikega formata, na vprašanja pa je leta 1821 (torej deset let po pozivu) v imenu okraja Podsreda kot poročevalec odgovoril Alojz Pürkher, upravnik in okrajni komisar gospodstva Rajhenburg ter vzpostavitelj zemljiške knjige gospodstva Podsreda. Glede Pürkherja velja še omeniti, da se je podpisal tudi pod odgovore na vprašanja nadvojvode Janeza za rajhenburški (to je brestaniški) naborni okraj iz leta 1810.⁷ Odgovore iz Podsrede bom v nadaljevanju članka na posameznih mestih vsebinsko primerjal tudi z odgovori iz sosednjih nabornih okrajev, in sicer iz rajhenburškega (iz leta 1810), bizeljskega⁸ (iz let 1831 in 1843)⁹ ter brežiškega (iz leta 1843).¹⁰

O NABORNEM OKRAJU, TRGU PODSREDA IN GRADU

Naborni okraj Podsreda s sedežem na gradu Podsreda¹¹ je leta 1821 obsegal deset občin (*Gemeinde*), in sicer Gorjane, Podsreda, Koprivnica, Križe, Lastnič, Pavlova vas, Sedlarjevo,¹² Silovec, Veliki Dol in Volčje. Izraz občina je lahko zavajajoč, zato nekateri avtorji te entitete imenujejo soseske.¹³ Občina namreč ni bila politični organ v smislu lokalne samouprave, kot ga poznamo kasneje, ampak je šlo za skupek nabornih okrajev. V občinah oziroma soseskah so kot pomožne funkcije imenovali rihtarje, ki so bili domačini in so se v splošnem ukvarjali z davki.¹⁴

Naborni okraj Podsreda, ki ga je država usta-

1 Gregorič, *Nadvojvoda Janez*, str. 1–3, 13–16.

2 Kuret, *Slovensko Štajersko*, str. 7–13.

3 Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 377–378; Žontar, *Nastanek in razvoj*, str. 120, 123–125.

4 Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 378; Žontar, *Nastanek in razvoj*, str. 130–131 in 136–138.

5 Kuret, *Slovensko Štajersko*, str. 7.

6 ISN ZRC SAZU, Göthova topografija GT I, 273.1.

7 Več o tem Leskovec, *Opis*, str. 183–209.

8 Okraj je obsegal območje Bizeljskega, Pišec in Sv. Petra pod Sv. Gorami.

9 Kuret, *Slovensko Štajersko*, str. 70–79.

10 Kuret, *Slovensko Štajersko*, str. 88–100.

11 Curk, *Trgi in mesta*, str. 72 in III.

12 Ime Sedlarjevo je poslovenjeno iz Satteldorf, ki je popačenka iz Satldorf. Pravilen prevod imena kraja bi tako bil Sotelska vas, saj Satldorf izhaja iz imena za reko Sotlo (Satl, Zotl itn.), ob kateri vas leži. Zato so tudi Nemci med drugo svetovno vojno hoteli ime vasi ponemčiti v Satteldorf, reko pa so imenovali Sattelbach (gl. Polšak, *Ponemčevanje*, str. 212, 220). Glede imen za Sotlo gl. Bezljaj, *Slovenska vodna imena*, str. 210.

13 Žižek, *Upravni razvoj Celja*, str. 12.

14 Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 379, prav tako navaja, da so bili občinski rihtarji že zaradi narave svoje vloge v kraju domačini.

novila kot enega od 40 okrajev celjskega okrožja (kresije) in je deloval od leta 1779,¹⁵ je bil zamejen s Hrvaško na eni strani ter nabornimi okraji Bizeljsko, Brežice, Rajhenburg, Kozje in Podčetrtok na drugi. Nekaj časa ga je zamejeval tudi naborni okraj Pišece, dokler ni bil leta 1807 odpravljen. Gospostvo Podsreda je imelo podložnike ne le v podsreškem, temveč tudi v sosednjih nabornih okrajih.¹⁶

Naborni okraj Podsreda je obsegal 9.926 orolov in 1.224,75 sežnja (klaftre), torej približno 5.700 ha oziroma 57 km². Večji del zemljišč v okraju je bil v posesti¹⁷ podložnikov, v posesti gospostva pa le v občinah Podsreda, Križe, Pavlova vas in Veliki Dol. Izjema so bili gozdovi oziroma gozdna zemljišča, katerih večinski posestnik je bilo gospostvo Podsreda. Sodno oblast so izvajala tri gosposčinska oziroma patrimonialna sodišča, in sicer sodišča gospostev Podsreda, Pišece in Brežice. Patrimonialnih deželskih sodišč je bilo v letih 1787–1848 na Štajerskem kar 122.¹⁸ V njihovo pristojnost so spadale sodne pravice v civilnih in malih kazenskih zadevah, težje kazenske zadeve pa so obravnavala krvna in višja sodišča.¹⁹ Kar zadeva podložnike, je območje nabornega okraja v večini spadalo pod gospostvo Podsreda, določen del pa pod gospostva Kozje, Pilštanj, Olimje, Kunšperk in Pišece. Na gradu Podsreda sta bila tudi uradna pisarna patrimonialnega sodišča Podsreda in odvetništvo gospostva Podsreda, medtem ko drugih pisarn ali uradov ni bilo. Zemljiška knjiga pri gospostvu Podsreda ni ohranjena za čas do leta 1819, nanašala pa se je tako na podložniške rustikalne kot gorske pravice ter dominikalna posestva.²⁰

Poročevalec je Podsredo opisal kot kraj z 28 hišami,²¹ stoječimi v dveh vrstah, druga ob drugi, ter z dodatnimi raztresenimi hišami. V eni od vrst je stala nova farna cerkev. Kraj je ležal ob potoku Bistrice v ozki dolini in ob starem vozlišču cest v Sv. Peter pod Sv. Gorami (danes Bistrice ob Sotli), Pi-

šece in Rajhenburg.²² Hiše so bile kamnite, razen nekaterih izjem, tri hiše so imele nadstropje, ostale so bile pritlične. Postavitev hiš se sklada s franciscejsko katastrsko karto iz leta 1825,²³ na kateri so hiše v trgu v večini označene z rdečo barvo, kar pomeni, da so bile zidane, gospodarski objekti pa leseni in torej označeni z rumeno barvo. Urejena in pravilna razporeditev hiš kaže na načrtno ustanovljeno naselbino. Poročevalec je navedel, da so bile pred leti hiše in objekti iz lesa, a sta kraj prizadela dva požara: eden v noči z 11. na 12. februar 1798, ki je pogoltnil 11 hiš, župnišče in cerkev, nato pa še v noči na 30. september 1802, ko je bilo uničenih 13 hiš. K sreči je prvi požar uničil samo zgornjo, drugi pa samo spodnjo vrsto hiš. Na pogorišču je tako nastal nov in čeden trg, čeprav so podložniki, oškodovani v požaru, utrpeli veliko škodo. Škoda je bila tako velika, je poudaril poročevalec, da več poslopij še ni bilo dokončanih (torej skoraj 20 let po zadnjem požaru glede na to, da je odgovore zapisal leta 1821). V zvezi s Podsredo je poročevalec zabeležil dve ljudski pripovedki. Po prvi trg Podsreda prvotno ni stal na istem mestu, ampak bližje gradu, v grabnu, kjer je še za časa poročevalca stalo sedem hiš; ta predel se je imenoval Stari trg.²⁴ Zgodba ima po Stoparju tudi stvarno podlago zaradi občasnih drobnih najdb na tistem območju.²⁵ Druga povest je govorila o tem, da je bilo, preden je na hribu stal grad, območje gospostva velik neokrnjen gozd z veliko divjadi, zaradi česar je bil lov izvrsten, ter da je ime Hörberg (nemško ime za Podsredo) prišlo od stolpa (Hörturm), s katerega so divjad opazovali.²⁶ Obe pripovedki je poročevalec označil kot malo verjetni. Sedanje ime je kraj dobil šele kot trška naselbina zaradi tržnega in sodnega dne.²⁷

O pravicah trga Podsreda je poročevalec zapisal, da je cesar leta 1560 trgu podelil privilegij za dva letna sejma, na dan sv. Janeza Krstnika (24. junija) in na dan sv. Mateja (21. septembra).²⁸ Na teh sejmih je vsakokratni trški sodnik pobral stojnino, a zadnja leta pred poročilom komaj kak goldinar, zato mu jo je založilo gospostvo. Podlo-

15 Žontar, *Nastanek in razvoj*, str. 148.

16 V Zagaju in Vrhunčah v okraju Bizeljsko, Kostanjku v okraju Brežice ter Vrenski Gorci in Bučah v okraju Kozje.

17 Ne v lasti, temveč zgolj posesti, dodeljeni s strani gospostev.

18 Curk, *Trgi in mesta*, str. 13. Danes je sodišč znatno manj, in sicer v Sloveniji na prvi stopnji 44 okrajnih in 11 okrožnih sodišč splošne pristojnosti, kot določa Zakon o sodiščih v 114. in 115. členu.

19 Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 213–214.

20 Rustikalna so bila zemljišča, ki jih je obdeloval kmet, dominikalna pa tista, ki jih je obdelovalo gospostvo.

21 Curk, *Trgi in mesta*, str. 60 in 62, po podatkih uradnega popisa deželnega prebivalstva iz leta 1754 ugotavlja, da je Podsreda obsegala 56 hiš, le 4 polovične kmetovalce, sicer pa 51 kočarjev in 1 gostača.

22 Curk, *Trgi in mesta*, str. 37 in III.

23 Karta je javno dostopna na: <https://maps.arcanum.com/en/map/cadastral> (dostop 28. 7. 2023).

24 Curk, *Trgi in mesta*, str. 37, navaja, da je novi trg nastal v 2. polovici 14. stoletja in da je prvič izrecno omenjen šele leta 1443.

25 Stopar, *Grad Podsreda*, str. 10.

26 Curk, *Trgi in mesta*, str. III, pravi nekoliko drugače, in sicer da ime Herberch izvira iz oznake popotnega prenočišča, zavetišča, nad katerim je nastal istoimenski grad.

27 Curk, *Podsreda*, str. 219; Počivavšek, *O sejmih v Podsredi*, str. 59.

28 Obeima sejmoma so se leta 1836 pridružili še trije živinski sejmi (Curk, *Podsreda*, str. 221).

Carl Reichert: Grad Podstreda s trgovom, ok. 1860.

žniki so v letih 1787, 1796 in 1802 neuspešno prosili za nov privilegij za izvedbo dveh dodatnih letnih sejmov ter za pravico, da bi poleg stojnine pobirali stojnino za živino, s katero bi lažje obvladovali izdatke okraja. Tudi kraj Polje ob Sotli je od leta 1795 imel privilegij za dva letna sejma, in sicer 6. decembra, na dan sv. Nikolaja, ki je patron tamkajšnje cerkve, ter 8. marca. Razen prodaje ali menjave živine in nakupa krame na sejmih drugih izdelkov oziroma pomembnih ali izstopajočih poslov ni bilo. Najboljši živinski sejem v okraju je bil tisti v Podstredi na dan sv. Janeza Krstnika.

V odgovorih se je poročevalec podrobneje dotaknil gradu Podstreda. Kot zanimivost je zapisal, da so pri prebitju spodnjega zidu stolpa, ki je stal na severni strani, našli več človeških kosti nog, del viteškega oklepa in veliko bodalo. Tega je poročevalec povezal s femskimi sodišči, nekakšnimi sistemi razsodišč iz preteklosti, od katerih naj bi eno imelo sedež na gradu.²⁹ Stopar omenja izro-

29 Femska sodišča omenjajo Bučar, *Zgodovina srednjega veka*, str. 310, ter Pirc in Komatar, *Zgodovina srednjega in novega veka*, str. 139–140.

čilo o tem, da je bil grajski stolp prizorišče konca življenja več podložnikov, ki so jih v globoko jamo v notranjosti stolpa skozi majhno luknjo potisnili v ozek rov, od tam pa je sledil padec v jamo.³⁰

V povezavi z lastniki gradu Podstreda³¹ je treba omeniti urbar iz leta 1581, ki se navezuje na dogovore o prodaji gospostva Karlu Krištofu Herbersteinu; ta ga je nameraval odkupiti od vladarja, a do prodaje ni prišlo, tako da so Herbersteini ostali le zastavni imetniki.³² Urbar je pomemben, ker obsega opis območja gospostva, njegove pravice do podložnikov, na primer do činžnega žita, tlake, izvrševanja malefične pravice, stojnin, pravice do lova, pravico odvetništva³³ nad župnijo Podstreda, njenimi podružnicami in tudi cerkvijo sv. Nikolaja v Polju ob Sotli ter da-

30 Stopar, *Podstreda*, str. 10–11.

31 Curk, *Podstreda*, str. 220; Stopar, *Podstreda*, str. 13–14; Koropec, *Zemljiško gospostvo Podstreda*, str. 204–207, 211, 215–217.

32 Koropec, *Zemljiško gospostvo Podstreda*, str. 211 in 215.

33 T. i. Vogtrecht – zastopanje duhovščine pred svetnimi sodišči in njeno pravno varstvo (Bečan, *Upravna zgodovina*, str. 32).

jatev polhov.³⁴ Polšji lov je bil v okraju od nekdanj oblika nizkega lova, omogočena podložnikom, ki se je finančno obrestovala.³⁵ Nato sta gospostvo kupila Krištof in Ana Rac, od njunih dedičev leta 1617 pa Hans Krištof Tattenbach, ki je imel v lasti tudi Podčetrtek in Bizeljsko. Zatem je bil grad večkrat predmet dedovanja, nazadnje ga je Volf Hanibal baron Apfalter z oporočnim volilom zapustil Francu Ksaverju Ignacu baronu Lazariniju, ki je gospostvo prevzel leta 1797.³⁶ Sin slednjega, Franc Ksaver Feliks baron Lazarini, je grad leta 1846 prodal knezu Weriandu Windischgrätzu.³⁷

Gosposka Podsreda je izvajala tudi policijske in sanitetne ukrepe, med drugim s pomočjo že omenjenih občinskih rihtarjev. Pri tem je poročevalec želel, da bi za izvajanje pristojnosti dobil več uradnikov, saj rihtarji svojega dela zaradi gospodarjenja z lastnimi kmetijami niso zmogli opravljati tako, kot bi si gospostvo želelo. Poročevalec se je obregnil tudi ob to, da so uradniki gosposke in rihtarji premalo plačani. Tako so rihtarji svoje obveznosti razumeli kot breme in ne kot priznanje. Zavzel se je za to, da bi bilo zagotovljeno plačano policijsko nadzorstvo, ki bi naborni okraj prečesalo podnevi in ponoči zaradi zagotavljanja spoštovanja predpisov, kar pomeni, da takrat takšnega nadzora ni bilo.³⁸ Priznal je, da so bili zaporji v slabem stanju in da zato gradijo novo sodno poslopje s tremi zaporniški celičami. Zapornik je moral v času prestajanja kazni dobiti predpisano hrano, poboljšanje prestopnika je bila obveznost gosposk in rihtarja, dosegli pa so jo s pomočjo strogega nadzora. Sirotišnic ali podobnih ustanov ni bilo, seznamov sirot tudi ne. S sirotami so v okraju ravnali tako, kot je bilo na deželi običajno in skladno z zakonskimi predpisi, kaj pa je to v praksi pomenilo, poročevalec ni pojasnil.

Raba vseh gozdov – gosposčinskih in podložniških – je bila podvržena gozdnim predpisom gosposke in okrožnemu ter distriktnemu nadzoru gozdnih uradov. Gospostvo je imelo dobro poučene gozdarje, ki so posekane pasove po potrebi nasadili z iglavci (jelko in macesnom). Gozdna kultura je bila enaka v gosposčinskih in podlož-

niških gozdovih, in sicer je bilo v porastu sajenje iglavcev, medtem ko so skrb za mlade gozdove, s čimer bi dosegli boljše stanje gozdov, vestno in po predpisih izvajali cesarsko-kraljevi okrožni in distriktni gozdni uradi. Ko gozdnih uradov še ni bilo, gozdni kulturi niso namenjali posebne pozornosti. Pogosto so izbruhnili gozdni požari, gozdove so krčili s požigalništvom, živino pa so pasli po mladih gozdovih. Prav tako škodljiva je bila zloraba dreves za živinsko krmo ali steljo, pa tudi za pridobivanje kurjave, kar je urad preprečil. Ker so v času pisanja poročevalca že izvajali strog nadzor ter odkrivali in kaznovali primere povzročanja škode v gozdovih, se je krčenje s požigalništvom in povzročanje škode zaustavilo. Ostanke lesa od posekanih pasov so namenili za kurjavo ali domačo uporabo, tj. za k apnu ali opeki oziroma za proizvodnjo pepelike, ali za prodajo. Za proizvodnjo pepelike so sicer običajno uporabili zgolj drevje, ki ga je podrl veter. Gozdovi v posesti podložnikov so bili za te premajhni in so komajda zadoščali za njihove hišne potrebe. Razen pridobivanja potrebnega lesa za kurjavo, gradnjo, izdelovanje orodja ter za steljo z lesom niso mogli storiti nič drugega. Podložniki so imeli v posesti preračunano okoli eno petino vseh gozdov v okraju.

V času, ko so na bukvah dozoreli žiri, so se gospostvo in podložniki v gozdove namenili s prašiči, da so jih z njimi napitali. Gospostvo je šlo v svoje gozdove tako z lastnimi kot s tujimi prašiči (za slednje so zaračunali lastniku po vsakem prašiču), podložniki pa v svoje le z lastnimi.

O PODLOŽNIŠKIH IN NJIHOVIH OBVEZNOSTIH

V okraju Podsreda je stalo 632 hiš in živelo 570 družin, in sicer 981 moških, 1094 žensk in 1409 otrok,³⁹ skupaj 3485 oseb.⁴⁰ Gostota prebivalstva je bila tako glede na prej omenjeno površino okraja 61,14 prebivalca na km².

V nadaljevanju je poročevalec v okviru enega od odgovorov izdelal naslednjo tabelo, ki je prikazovala število in vrste podložnikov v vsakem nabornem okraju in občini.

Iz tabele je razvidno, da so bile kmetije podložnikov precej razdrobljene. Glede na položaj kmeta kot podložnika je bilo glede na obseg kmetije v okraju celih kmetij le 4 %, tričetrtinskih

34 12 kosov na vsako poljšjo luknjo.

35 Gl. Zadravec, Urbarialni zapisi, str. 110–111.

36 Opis gospostva in pravne posle kot tudi to, da se je na grad med francosko okupacijo zatekel Franc Ksaver Ignac Lazarini, kjer je zaradi nemirnih časov leta 1809 sestavil oporoko, opisuje njegov potomec Franc Lazarini (Lazarini, *Zgodovina rodbine Lazarini*, str. 199).

37 Grad je v lasti Windischgrätzov ostal vse do leta 1945 (Lazarini, *Zgodovina rodbine Lazarini*, str. 176 in 192–199, 269); Stopar, *Podsreda*, str. 15.

38 Nadzor so na primer izvajali leta 1843 v Brežicah (Kuret, *Slovensko Štajersko*, str. 99).

39 Kot je določal člen 21 Občega državlanskega zakonika (ODZ) iz leta 1811, so za mladoletne veljali vsi tisti, ki še niso dopolnili 24 let.

40 Največ oseb je živelo v kraju Lastnič (406), nato v trgu Podsreda (373), od večjih naselij sledijo Pavlova vas (352), Križe (254), Gorjane (238), Brezovec pri Polju (215) in Vojsko (202).

Ime občine	Število podložnikov	Pristojna gosposka	Po velikosti posesti običajne podložniške kmetije (hube)				Drugi podložniki (osebenjki, gorniki, kočarji) ⁴¹
			Celota	¾	½	¼	
Veliki Dol	23	Podsreda	/	7	9	4	3
Podsreda	76	Podsreda	/	2	17	27	30
Križe	84	Podsreda	8	10	26	21	19
Gorjane	88	Podsreda in Kozje	3 /	19 /	24 1	11 4	10 16
Lastnič	99	Kozje Podsreda Podčetrtek Bizeljsko	/ / / 1	6 1 1 1	10 8 3 1	8 9 6 2	6 14 11 3
Pavlov hrib	62	Pišcece	/	1	20	27	14
Silovec	15	Brežice	/	1	3	3	8
Volčje	20	Brežice	5	4	2	5	4
Koprivnica	26	Kozje Podsreda	1 /	/ 1	/ 5	3 3	7 6
Sedlarjevo	55	Podsreda	4	14	23	7	7
SKUPAJ:	538		22	76	152	140	158

14 %, polovičnih 28 % in četrtnskih 26 %. Agrarna proletariata, kamor prištevamo osebenjke, gornike in kočarje, je bilo v okraju 29 %.

Podložniki gospostva Podsreda (sem niso spadali osebenjki) so dajatve plačevali na naslednji način. Tisti v trgu so opravljali ročno tlako (z motiko, srpom, koso, grabljami in vilami)⁴² na napoved oziroma objavo gospostva. Poleg te tlake so morali pokositi dva manjša gosposčinska travnika pri mlinu ter posušiti seno (krmo) iz tako imenovanega grofovskega travnika. Za to delo jim je gospostvo izročilo vino. Kmetje, osebenjki in kočarji so opravljali gospostvu na splošno napoved zahtevano vprežno oziroma tovarno in ročno tlako, in česar od te obveznosti niso opravili v naravi, so morali plačati v denarju. Podložniki, ki so živeli v uradu Pri Sotli, so bili zaradi prevelike oddaljenosti od sedeža gospostva oproščeni tlačanske obveznosti. Poleg odrejene vprežne in ročne

tlake so imeli kmetje iz urada pri gradu obveznost pokositi velike grofovske travnike, kmetje iz urada ob Sotli pa pokošeno odpeljati in pokositi še dva manjša travnika v Starem trgu pri Podsredi. Nato so morali osebenjki iz urada ob Sotli pokošeno seno z velikih travnikov posušiti, zgrabiti in spraviti do senikov. Osebenjki iz urada Pri gradu so morali pokositi travnike pri gradu. Za ta dela je gospostvo kmetom dodelilo dva koštruna, kruh in vino, pri čemer so dobili osebenjki skoraj trikrat manj vina kot podložniki. Slednji pa so morali septembra kot dajatev v naravi v gosposčinsko kaščo pripeljati činžno žito v olušenih zrnih.

Pláčniki male pravde (*Kleinrechtler*),⁴³ med katere so spadali tudi kmetje, so bili od časa do časa dolžni gospostvu dati predmete od doma, prav tako pa so podložniki plačevali denarne dajatve. Podsreda je bila sedež enega od 40 davčnih okrajev v celjskem okrožju.⁴⁴ Spreminjala sta se tudi čas plačila dajatev in frekvenca obračuna. Poročevalec je navajal običaj, da so morali podložniki deželno knežje dajatve nekdanj poravnati po prodaji vina septembra in oktobra, ko so razpolagali z denarjem, in da je bilo zemljiško gospostvo obvezano zase in za svoje podložnike deželno knežje davke ter druge dodatne dajatve odmeriti in plačati kvartalno, v času zapisa (1821) pa je bilo treba to storiti na mesečni ravni. Letni način plačila je povzročal zmedo pri večini podložnikov, saj so prejeli denarna sredstva zgolj iz prodaje

⁴¹ Ali vsobenjki (*Freyrechtler*), gorniki (*Bergholden*) in kočarji (*Kleinhüasler*) (Dolenc, Odkod – vsobenjki?, str. 165 sl; Vilfan, Od vinskega hrama, str. 107–142). *Freyrechtler* je v nemščini oseba, prosta pravic oziroma, natančneje, brez pravic. Pri raziskovanju je pomembna tudi razprava o pojmu *Freyhold*, ki se je pojavljal v urbarjih Podčetrta in Podsrede, pa tudi v matičnih knjigah navedenih župnij (takšno označitev zasledimo tudi v matičnih knjigah župnije Polje ob Sotli). Ta pojem pomeni podložnika, ki je prav tako plačeval določene dajatve in ki mu je bila dodeljena (kasneje, kot sinu ali hčeri izvirnih podložnikov) določena, večinoma manjša posest (več o tem Maček, *Podčetrtek*, str. 176–178). Pojem se je lahko prekrival tudi s pojmom gornika, in sicer vezano na namembnost dodeljene vinogradniške posesti.

⁴² Maček, *Zgodovina*, str. 98.

⁴³ Maček, *Zgodovina*, str. 117.

⁴⁴ Leskovec, Opis, str. 226.

je grozdja oziroma vina in jih imeli kvečjemu za plačilo svojih dajatev, zaradi česar se je pogosto pripetilo, da so več podložnikov večkrat letno k plačilu silili vojaški rubežniki oziroma izvršitelji. Pri tem so se, kot je navedel poročevalec, slednji na domu podložnikov večkrat zadržali tudi po več tednov. In ker podložniki niso imeli denarja za plačilo izvršilne takse, so jim rubežniki zaradi zamude pri plačilu takse zarubili in prodali tudi najnujnejšo prehrano in oblačila.⁴⁵ Poročevalec je zaključil, da je davčna izvršba od leta 1817 povzročila revščino in pomanjkanje pri več podložnikih, ki so zaradi nje ostali brez živine, pohištva in dobrin.

Deželno knežji temeljni davek (in v zvezi s tem zahtevane dodatne dajatve) podložnikom ni dopuščal pridobitve nikakršnega dobička, je ocenil poročevalec. Slednjega pa je bilo pred tem, v času davčne ureditve iz leta 1789, sicer mogoče ustvariti, nato pa so bili pridelki, dobički in premoženjsko stanje podložnikov takšni, da le redki niso bili nesorazmerno obremenjeni, prav tako pa so bile višje osnovne dajatve. To se je kazalo že v cenah proizvodov iz davčne ureditve, ki so bile višje kot leta 1789. Poročevalec je še navedel, da so visoki davki in dajatve podložnika prizadeli in osiromašili celo bolj kot krizna leta od 1813 do 1817. Podložniki so pri nedosegljivih davčnih obveznostih postali obupani, saj so vedeli, da jih ne bodo mogli plačati, zato niso plačali niti tistega dela obveznosti, ki bi ga sicer zmogli. Tako so živeli v pričakovanju vojaških izvršiteljev, ki so jim za plačilo takse zarubili še tisto malo, kar so imeli. In ker so plačila davkov postala zelo skromna, je poročevalec domneval, da so podložniki pred rubežniki skrivali denar oziroma predmete, ki bi služili za poplačilo, in v prihodnosti upali na davčne popuste oziroma vsaj delne oprostitev. Podložnik namreč ni imel drugega vira dohodka kot tisto, kar je pridobil iz svojega posestva. Njegovi najdonosnejši dejavnosti sta bili vinogradništvo in kupčevanje z vinom, pri čemer so le redki podložniki pridelali dovolj žita, da je presegalo potrebe njihovega gospodinjstva in šlo v prodajo. Vendar vinogradništvo od leta 1812 ni pokrilo niti stroškov obdelovanja, zato je slabi letini in posledični lakoti sledilo obubožanje. Posledično so bile premoženjske razmere v okraju, z izjemo redkih podložnikov, na splošno skrajno uboge, mnogi pa so bili obenem še zadolženi za več, kot je bilo njihovo imetje sploh vredno. Tudi reja go-

vedi in prašičev je bila za podložnike vir prihodkov, vendar se je skrčila zaradi davčnih obveznosti, skromnih let in dolgov. To je podložnike sililo k prodaji živine, kar je povzročilo, da svojih njiv in polj niso zmogli ustrezno obdelovati.

Svetla izjema je bila kmetija župana Borovinška iz Križ, ki jo je poročevalec predstavil kot vzoren primer. Temu kmetu se je lahko po njegovih besedah ob bok postavilo le še nekaj drugih kmetov. Drugi kmetje so bili že v osnovi siromašni, saj niso imeli lastne živine, tudi svoje dobrine so morali odprodati, kmetijo pa zadolžiti prek njene vrednosti. A tudi Borovinškova kmetija je morala leta 1821 poravnati naslednje deželno knežje dajatve: temeljni davek, hišni davek, osebni davek, stranski davek kot anuiteto, vprežno dajatev ter stroške okraja in šolske stroške. V zvezi z gosposčinskimi dajatvami pa je bila zavezana petino tlačanske obveznosti plačati v denarju in preostanek v naravi, in sicer činž pšenice, ovsu in prosu. V okviru malih pravic je morala kmetija oddati nekaj piščancev, jajc in predivo. Nadalje je morala dajati žitno in vinsko desetino ter desetino živalskega prirastka, in sicer za gospostvo 2/3, za župnika v Podsredi pa 1/3 od navedenega. Za kaplana je bila kmetija obvezana dati poleg prostovoljne žitne in vinske nabirke še nekaj denarja kot dodatek k njegovemu dohodku, za učitelja in mežnarja pa poleg prostovoljne pobirke mošta še eno ovco in nekaj žita.

Podložnik, ki je bil osebenjek ali kočar, je moral ob svojem majhnem posestvu hoditi na dnino (*Tagwerk*), da je zaslužil nujen dohodek, nekateri pa so zaslužek iskali v pridobivanju pepelike. Trgovanje je sicer v letih pred zapisom potekalo z vinom, žitom, medom, šiškami, pepeliko in soljo, a je vse to prenehalo zaradi padca cen leta 1817.

VERSKI OBJEKTI IN PASTORALA V OKRAJU

V okraju ni bilo dekanije, ampak dve župniji, in sicer sv. Janeza Krstnika v trgu Podsreda in sv. Marije v Koprivnici. V okraju so bile tudi kuracija (lokalija, podrejena župniji) sv. Nikolaja v Polju v občini Sedlarjevo, kaplanija v Podsredi, kapela sv. Filipa in Jakoba na gradu Podsreda in cerkev naše Gospe sedem žalosti na Starih Svetih gorah pri trgu Podsreda. Vse navedeno je spadalo pod dekanijo Kozje,⁴⁶ razen fare v Koprivnici, ki je spadala pod dekanijo Videm.

Nekdaj je bil v Podsredi le vikariat župnije Pilštanj. Cerkev v Podsredi, ki je bila verjetno krstna

⁴⁵ Danes je kaj takega jasno prepovedano in navedene reči ne smejo biti predmet izvršbe, enako tudi živina, ki je nujna za kmetovo dejavnost (tako 79. člen Zakona o izvršbi in zavarovanju (ZIZ), Ur. l. RS, št. 51/98 z nadaljnimi spremembami in dopolnitvami).

⁴⁶ Dekanati so leta 1752 oziroma 1786/89 nadomestili arhidiaconate, v katere so se od 12. stoletja združevale prajupnije (Curk, *Trgi in mesta*, str. 18).

cerkev pilštanske župnije,⁴⁷ je kot pilštanska podružnica spadala pod Gornji Grad, nato pod ljubljansko škofijo in po letu 1787 pod lavantinsko škofijo.⁴⁸ Sedež vikariata je bil v kraju že leta 1426, kar izhaja iz gornjegrajskega urbarja, kjer naj bi se pojavljal vikar, vikariatna župnija pa se omenja leta 1453.⁴⁹ Podsreda je bila povzdignjena v župnijo okoli leta 1600, medtem ko so kaplanijo ustanovili šele leta 1806. Cerkev v Koprivnici je bila podružnična cerkev župnije Rajhenburg, vendar je zaradi velikega obsega rajhenburške prafare že leta 1776 prišel tretji kaplan iz Rajhenburga v Koprivnico kot vikar oziroma župnikov namestnik. Prejemal je plačilo za podporo in kaplansko nabirko območja cerkve v Koprivnici. Okoli leta 1780 je bila vikariatna cerkev povzdignjena v župnijo, od tedaj pa so za podporo župniku poleg kaplanske nabirke prispevali tudi določeno vinsko in žitno nabirko. Od gospodstva Podsreda je župnija v Koprivnici dobila en oral in žitno polje, od zemljiškega gospodstva Kozje vrt in zemljišče za župnišče, gospodarsko poslopje ter les za kurjavo pa iz gozdov gospodstva. Poleg tega so v verski sklad zbirali denar za nakup sakralnih predmetov (*Portia Canonica*).

Patronatno pravico nad župnijo Podsreda je izvrševal vsakokratni ljubljanski škof, nad kuracijo Polje, ki je bila ustanovljena iz pražupnije Sv. Petra pri Kunšperku leta 1786, pa cesar oziroma monarh, medtem ko je imelo patronatno pravico in pravico odvetništva zemljiško gospodstvo Rajhenburg. Pravico odvetništva župnije Podsreda in njenih dveh podružnic ter kuracije Sv. Nikolaja v Polju je izvrševalo zemljiško gospodstvo Podsreda.

Župnijska cerkev v Podsredi je bila na novo pozidana leta 1806, saj je starejša cerkev leta 1800 pogorela. Cerkev je bila v prav dobrem stanju in na tem območju najlepša, še lepša pa bo, kot je poudaril poročevalec, ko bo freskarski mojster uredil glavne in stranske oltarje. Na župnišču je ostalo več poškodb, ki so ostale od požara leta 1798, dela za dokončno ureditev pa naj bi se po poročevalcu kmalu začela. Gospodarsko poslopje je bilo nekdanj iz lesa, pri čemer je bilo v požaru uničeno, nato pa je bilo zidano in v dobrem stanju.

Predstavnikov duhovščine je bilo v okraju šest, in sicer v župniji Podsreda župnik s kaplanom, v Polju kurat, v Koprivnici župnik z deficientom⁵⁰

ter v gradu Podsreda župnik, ki ga je financirala družina Barbo-Waxenstein in ki je v kapeli daroval sv. maše. Menihov v okraju ni bilo.

ŠOLSTVO V OKRAJU

Do leta 1814 v trgu Podsreda ni bilo šole, čeprav je okrožna komisija leta 1812 sklenila, da je njena ustanovitev nujna. Sprejeta je bila odločitev, da bodo podsreški župljani financirali gradnjo šolskega poslopja in zagotovili sredstva za preživetje za učitelja, zato da bi šola čim prej zaživela. 15. oktobra 1813 je lavantinski škofijski konzistorij izdal dekret za prvega šolskega učitelja, ki je prispel 9. februarja 1814 in v prostorni sobi začel s poučevanjem. V prostoru, v katerem se je šola pričela, je pouk potekal tudi leta 1821, saj posebnega šolskega poslopja še vedno ni bilo. Podložniki so bili namreč prerevni, da bi izpolnili svojo obljubo, da ga bodo zgradili na lastne stroške. Namesto tega so plačevali, da sta šola in učitelj stanovanje, v katerem je potekal pouk, najemala. Razen te šole, trivialke, v okraju ni bilo drugih vzgojnih ali izobraževalnih ustanov.

Učitelja so župljani plačevali tako, da so zanj zbirali dajatve v naravi in denarju. Ker je bilo zbrano plačilo za urejenega in poročenega učitelja preskromno, učitelji v Podsredi niso imeli obstanke. V letih 1814–1821 se jih je zvrstilo pet. Po besedah poročevalca niso bili primerni za poučevanje, ker niso imeli moralnega življenjskega sloga. Župniki in drugo versko osebje niso poučevali, tako da če ni bilo učitelja v kraju, ni bilo mož, ki bi ga nadomestili. Ker je bilo učiteljevo plačilo preskromno, je še dodal poročevalec, in z njim ni bilo mogoče ustrezno živeti, je odvetništvo gospodstva poskušalo vplivati na župljane, da bi se plačilo povečalo. A župljani se s tem niso strinjali, so pa obljubili, da mu bodo, če bo pri njih nastavljen dober, sposoben in spodoben učitelj, namenili višjo dajatev, da bo lahko živel dostojno. Tudi kaplan, ki je bil šolski katehet, je bil delno odvisen od župljanov, ki so mu letni prihodek izplačali v vinu, prav tako je bila njegova oskrba odvisna od prostovoljne nabirke žita in mošta.

Število šolskih otrok je od uvedbe šole v kraju po besedah poročevalca naraščalo. Ob uvedbi jo je obiskovalo 17 otrok, leta 1821 pa že 52, in sicer 42 dečkov in 10 deklic. Visok obisk šole je po mnenju pisca dokaz, da so prebivalci o koristnosti šole že prepričani. Šolo je obiskovalo 33 dečkov in 8 deklic v prvem razredu ter 9 dečkov in dve deklici v drugem razredu. Otroke so poučevali branje, pisanje, računanje in religijo v prvih dveh razredih trivialke.

47 Höfler, *O prvih cerkvah*, str. 364.

48 Orožen, *Das Bisthum*, str. 36.

49 Gl. Höfler, *O prvih cerkvah*, str. 364, in Curk, Podsreda, str. 222, kjer so omenjene tudi ostale cerkve. Cerkev Marije božje sedmih žalosti nad Podsredo je hranila kip Sočutne (Pietà) iz okoli leta 1410, ki ga danes hranijo v Narodni galeriji Slovenije.

50 Zaradi bolehnosti za službo nesposoben duhovnik.

ZDRAVSTVO V OKRAJU

Bolnišnic in oskrbovalnih ustanov v okraju ni bilo, kot tudi ne dobredelnih ustanov. Prav tako v okraju ni bilo ustanove za reševanje ponesrečencev ali navidezno mrtvih. V takšnih primerih so se gosposka, duhovščina, občinski vodje in podložniki ravnali po razglašeni instruktivah. V okraju ni bilo zdravstvenih ustanov, z izjemo policijskega in sanitetnega komisariata v Kozjem, ki je stregel tamkajšnjim prebivalcem in hkrati izvajal zdravstveni nadzor v tem okraju. Najbližja lekarna in najbližji zdravnik sta bila v Brežicah.

Poročevalec je izpostavil, da se je okraj po več pobudah odločil priskrbeti si izučeno babico, zato je leta 1812 v Gradec poslal primerno žensko na porodniško izobraževanje, da bi po opravljenem izobraževanju svoje znanje uporabljala v okraju. Vendar je babica po vrnitvi zaradi slabega prihodka okraj zapustila, potem ko je dobila boljše delovno mesto. V preteklih letih je okrajni komisariat iskal izučeno babico z oglasom v časopisu, a neuspešno. V okraju so se lahko ob porodih še vedno zanesli na neizučene ženske, v nevarnih primerih pa na kirurga.

Podsreški okraj je spadal pod t. i. fizikat (zdravniški urad) Brežice. Posebnega kmečkega zdravnika ali doktorja, ki bi bil po kmečkem mnenju sposoben, v okraju ni bilo. Šolanih živinozdravnikov ni bilo do srede 19. stoletja. V Sv. Petru pod Sv. Gorami je ranocelnik deloval že pred letom 1790 in še eden vsaj leta 1836,⁵¹ a ju obravnavani vir ne omenja. Tudi podložniki so bili po oceni poročevalca pri uporabi sicer splošno znanih in navadnih domačih zdravil večinoma povsem neizkušeni. Le redki so pri običajnih živalskih ali človeških boleznih vedeli, katera domača zdravila uporabiti. Podložniki so zdravnika poklicali zelo redko, deloma zaradi prepričanja, da jim ne more pomagati ne zdravnik ne njegovo zdravilo, temveč le Bog, deloma pa zaradi stroškov zdravljenja. Zaradi stroškov so mnogi raje umrli, kot da bi poklicali zdravnika, saj bi stroški zanj njihovo družino pahnili v še večjo revščino. Vizite zdravnikov po uri ali po ceni zdravil iz lekarn so bile zelo drage in se niso prilagajale premoženjskemu stanju obolelega. Območje nabornega okraja kot del današnjega Kozjanskega je bilo tako povsem odrezano od osnovne zdravstvene oskrbe, nepopravljive posledice pa so tako nastajale v primerih, ko bi bila potrebna nujna pomoč.

Najpogostejše bolezni v okraju so bile vročice (največ rumena mrzlica), kolika, vnetje grla in pljuč, pljučna tuberkuloza, vodenica, hiranje in griža. Griža in pljučne bolezni so navedene kot

najpogostejši vzroki smrti tudi v bizeljskem okraju.⁵² V zvezi s smrtjo zaradi kužnih bolezni je poročevalec navedel ljudsko vest, da je leta 1647 izbruhnila kužna bolezen, zaradi katere je bilo nekdanje pokopališče župnije Podsreda polno mrličev, tako da so imeli težave s pokopavanjem. Nekateri so zakopali le pol sežnja (slab meter) pod zemljo, kar se je potrdilo kasneje, ko so odstranjevali ostanke v požaru uničene cerkve, ki je nekdanj stala sredi pokopališča.

ZNAČAJ IN NAVADE PODLOŽNIKOV V OKRAJU

Poročevalec je navedel, da o slovenskem podložniku ne more reči nič posebej pohvalnega, in pojasnil, da so največja strast tukajšnjih prebivalcev vino, z mesnimi jedmi in štrudljem dobro obložena miza ter obiskovanje sejmov in cerkvenih praznikov. Slovenec naj bi ob cenem vinu počel sitnosti in uničeval, ne da bi povrnil škodo. Zaradi vina je bilo v prejšnjih časih precej pijanih, zdaj pa je videti pijanega človeka redkost, kar gre pripisati zgolj pomanjkanju denarja in revščini. Po mnenju poročevalca je bil prebivalec tukajšnjega okraja (na splošno Slovenec)⁵³ še vedno zaupljiv in lahkomišeln, zanimale naj bi ga zgolj pripovedi in novice. Če pa je spoznal lastno korist, je znal biti zelo umen, iznajdljiv in pаметen, tako da je večkrat z bistrostjo dosegel cilj, pri čemer ni bil popolnoma nagnjen k resnicoljubnosti. Problem vdajanja alkoholu omenjajo tudi poročila iz okrajev Bizeljsko, Rajhenburg in Brežice.⁵⁴

Glede značaja ljudi je poročevalec dodal, da so bili v splošnem zelo brezčutni, pogrešal je naravno ljubezen med starejšimi in otroki ter zaključil, da med takšno surovostjo in sovražnostjo skoraj ni mogoče srečati dobrih sosedov. Najpogostejši zločini, ki jih je opazil, so bile tatvine, ki so bile po njegovem Slovincem v krvi, a jih je ne glede na revščino in stisko že manj kot nekdanj. Drugi zločini so bili redki. Razlog za to je bil po poročevalčevem mnenju tudi v tem, da so se ljudje zaradi pobožnosti in šole bolje poučili o veri in se tako usmerili v bolj moralno življenje, pa tudi v strožjih kazenskih zakonih in večjem policijskem nadzoru. Pri ljudeh v okraju je sicer vladalo dobro vzdušje, njihove največje želje so bile boljše letine, mirni časi in manjše dajatve.

Poročevalec je nadalje opisal nekaj navad podložnikov v okraju pri krstih, porokah in pogre-

52 Kuret, *Slovensko Štajersko*, str. 77.

53 Za Slovence poročevalec uporablja izraz *Winde* oziroma pridevnik *windisch*.

54 Kuret, *Slovensko Štajersko*, str. 78, 86 in 99.

51 Pertl, *Oris zdravstva*, str. 606–608.

bih, ki pa so se občutno omejile, ko je nastopila revščina. Pri krstih je bila navada, da so, potem ko si je porodnica opomogla, priredili veliko gostijo – *botrino* –, na katero so bili povabljeni botri, sorodniki, sosjedje in pogosto tudi duhovščina. Takšna gostija je pri premožnejših nekdanj trajala dva, tri ali celo štiri dni, medtem ko je tedaj takšno gostijo pomenila le še obložena miza zvečer, za katero so se gostje zadržali do noči.

Pri porokah je bilo v navadi, da si je ženin izbral dva ugledna moža in ju prosil za pomoč pri iskanju neveste. Na pot so se odpravili v prazničnih oblačilih – suknjah, ki so bile znak snubačev. Pod pretvezo, da kupuje teličko, je ženin prišel v hišo pred družinskega očeta in upal, da mu bo uspelo dobiti nevesto tako, da bo spoznal družino in člane prepričal, da ga bodo sprejeli kot ženina.⁵⁵ Če je bil ženin sprejemljiv, so mu povedali, da v hiši ni primerne teličke, a da se v njej skriva nevesta. Po daljši izmenjavi besed med snubači in očetom je slednji snubačem dovolil, da so pogledali po hiši in po daljšem iskanju nazadnje le našli zeleno nevesto. Nato so določili pogoje za njen »odkup« in dan, ko naj bi na sedežu ženinovega oziroma nevestinega gospostva pripravili pisno poročno pogodbo. Te so bile takrat že kar običajne, 50 let prej pa so bile redke in so jih sestavili le pri ženitvah najpremožnejših podložnikov. Po dogovoru o poroki, doti, zaženilu, podpori za primer ženinega vdovstva ter dnevu za sestavo poročne pogodbe je ženin izročil predujem, ki je znašal od enega do več goldinarjev. Če je pozneje od ženitve odstopil, je predujem izgubil. Če pa je od možitve odstopila nevesta, je morala ženinu vrniti dvojni predujem. Včasih se je zgodilo, da je za prvim v hišo prišel ustrežnejši ženin, kar je pomenilo, da se je moral prvotni ženin zadovoljiti z dvojnimi predujmom in se podati na ponovno iskanje.

Če ženin očetu ni bil po volji, je ta snubce napotil k hlevu, da bi tam poiskali za nakup primerne teličke. To je bilo znamenje odslovitve in ni bilo neobičajno, da je bil takšen ženin nato neuspešen tudi v drugih hišah in je moral po ženo izven okraja. V tem primeru se je pogosto zgodilo, da sta se v zakon združila popolnoma tuja človeka, a vendar, je pripomnil poročevalec, so tudi takšni pari živeli v harmoničnih zakonih.

Poročno slavlje, ki je nekdanj trajalo ves teden, je v času zapisa trajalo le od poldneva do noči, najprej v nevestini hiši in naslednji dan še v ženinovi. Tretjega dne so bili na ostanke gostije po-

vabljeni tudi sosjedje in sorodniki, s tem pa se je slavlje zaključilo. Le redko se je pri premožnejših podložnikih zgodilo, da so poročne gostije trajale od ponedeljka do petka v obeh hišah. Poročevalec je omenil še posebno navado, da so se na predvečer poroke v hišah ženina in neveste zbrali sorodniki in sosjedje, pripravili vence in se dogovorili o poročni slovesnosti. Na dan poroke je šel ženin s svati v nevestino hišo, a je tam naletel na zaprta in zaklenjena vrata. Po daljšem trkanju so se vrata odprla in ženina so vprašali, kaj sploh hoče. Namesto prave neveste so mu sprva poslali starejšo žensko, pogosto umazano od saj. Ko so jo svatje poslali nazaj, se je lahko zgodilo, da so prednje privedli še drugo, tretjo, pogosto celo četrto žensko kot domnevno nevesto. Šala je tako pogosto trajala več kot eno uro, dokler ni nazadnje iz hiše prišla nevesta ter ženina in svate povabila v hišo, kjer so pojedli zajtrk in po njem odšli na poroko.

Tudi pri pogrebih so bili veliki obedi stvar preteklosti, tako da je bilo po novem nanje redko vabljenih več gostov. Še vedno pa je ostala navada, da so dali čuvajem mrliča, grobarjem, izdelovalcu krste, nosačem krste in križa ter sorodnikom jed iz mesa in moke ter veliko mero vina. Denarja je bilo malo, zato so sorodniki pogrebem plačali v naravi.

Proščenja (praznovanje godu zavetnika cerkve), spremljajoče sejme ter preostale letne oziroma živinske sejme so podložniki zelo radi obiskovali. Tam so se družili z znanci in sorodniki, izmenjevali novice in včasih kaj zastonj popili. Poleg proščenj in sejmov tukajšnji Slovenec, tako pojasni poročevalec, ni poznal drugih razvedril. Igre in plesi niso bili razširjeni, zato je bila tukajšnjemu podložniku na splošno v največje zadovoljstvo dobro obložena miza in veliko dobrega vina ob petju pivskih in svetnih pesmi. In ker je Slovenec poln talentov, je dodal, so se v okraju našli fantje, ki so se tako resno posvečali glasbi, da so ustanavljali skupine in odlično igrali na pihala – tako zelo, da so se trudili iskati znanje tudi v notah. S tem pa so šla nekdanja, v deželi običajna glasbila, kot so citre, bas in majhne gosli, v pozabo. Ljudskega petja po lastnih melodijah ni bilo, še najbolj običajno je bilo, da so pele mlade ženske in pastirji, in sicer kranjske ali pobožne pesmi.

Odpravljeni prazniki⁵⁶ (poročevalec jih ni posebej navedel) so bili v pozabi, spominjali so se

⁵⁵ Pretvezo kupovanja živine je omenjal tudi Kuret, a zgolj v primeru, če se fant in dekle nista poznala (Kuret, *Iz ljudskega življenja*, str. 142).

⁵⁶ Število cerkvenih praznikov je omejevala oblast, ker je ocenila, da je bilo praznikov in s tem dela prostih dni preveč. Omejevala sta jih Marija Terezija in njen naslednik Jožef II.

jih le še posamezni starejši ljudje, ki so se na te dni udeležili maš, medtem ko so se gosposka, duhovščina in občine ravnali po zakonih in odpravljenih praznikov niso obhajali. Kadar so gođovali svetniki, ki so bili zavetniki večjega dela slovenskega prebivalstva, so praznovanje opravili z mašami, ki so bile množično obiskane.

Ljudska govorica je bila po mnenju poročevalca zelo čista in tekoča, navedel pa je več slovenskih pregovorov, ki so krožili med ljudmi: *Vola vesche strick, mosha pa beseda; Per veliko besedah je malo resnize; Kdor je od kazhe pizhen, se Martinzha boji; Kdo ozhe suho glabo meti, skerbi sa klabuk.*⁵⁷

NAČIN ŽIVLJENJA IN OBLAČENJA PODLOŽNIKOV TER NJIHOVE BIVALNE RAZMERE

Tukajšnji podložnik je bil po oceni poročevalca neurejen v obleki, stanovanju, postelji, kuhinji ter pri kuhanju,⁵⁸ le maja so ženske čistile svoje hiše. V času žetve in velikih zalog hrane je bil način življenja podložnikov nezmeren, saj so takrat na mizo nosili velike sklede in več vrst kruha. Spomladi, ko so se začela najtežja dela, pa so jim ostali zgolj borni močniki ali zelenjavne jedi, s katerimi so sicer pogosto prenašali revščino. Če bi si podložnik znal porazdeliti zaloge hrane skozi vse leto in če bi razumel umetnost kuhanja, mu ne bi bilo treba spomladi kupovati žita po najvišjih cenah in se tako zadolževati, je opisano ravnanje ošteval poročevalec.

Nedeljska hrana podložnikov je bila sestavljena iz žgancev z juho, svežim ali prekajenim mesom, prilogo z zeljem, repo ali krompirjem ter zavitkom, pečenko so postregli le za veliko noč, binkošti in božič. Na delovne dneve so jedli zgolj juho iz moke (močnik), bob, fižol, zelje, repo, krompir, solato in kašaste jedi, kar je v skladu s splošnimi prehranskimi navadami tistega časa.⁵⁹

Ljudsko nošo na Kozjanskem je podrobno opisal France Kotnik,⁶⁰ za njim pa Marija Makarovič, pri čemer je zajela ne le vsebino obravnavanih odgovorov iz Podsrede, temveč tudi prejšnja in poznejša obdobja.⁶¹ Moški so bili oblečeni v suknjič iz lodna (grobega sukna) s kratkim telovnikom z zaponkami, v platnene hlače, povezane pri kolenih, in srajco brez ovratnika z gumbi. Obuti so bili v škornje z lijakastim zavihkom, povezane

s konci platna, nosili pa so velik okrogel klobuk z nizkim oglavjem. Ženske so pozimi oblekle sivo jopo z zlatimi ali srebrnimi okroglimi žametnimi trakovi, všitimi okoli vratu in na zavihkih, žensko krilo, okrašeno s trakom, ter prsni telovnik. Nosile so predpasnik, avbo, šal in pas, izdelan iz kositra, bele pločevine ali rumene žice. Poleti so nosile nogavice iz volne in natikače z zaponkami iz kositra in pas, pozimi pa škornje, povezane s konci platna.

Kmetje in njihove žene naj bi se po opažanjih poročevalca oblačili celo skromneje kot njihovi otroci ali posli. Oblačila so bila pogosta oblika plačila za delo poslov, kot bo predstavljeno v nadaljevanju, zato je logično, da so bili posli, če so za svoje delo redno prejeli oblačila, oblečeni bolje kot varčni kmetje.⁶² Vsakodnevna oblačila so bila iz hodnega platna ali raševine (ali iz ovčje volne ali platna) in so bila proizvedena doma, vse drugo pa so kupovali. Ljudje so bili na splošno lahko oblečeni in so imeli navado spati na odprtih skednjih ali v hlevih, brez ustreznih pregrinj ali odej. Tako obolenja zaradi prehlada niso bila redka, pogosto pa so bila posledica epidemij.

Splošne bivalne razmere so razvidne iz opisa že omenjene Borovinskove kmetije. Bivalni objekt posestva je bila lesena hiša, ki jo je sestavljal prednji prostor (veža) s stranskim izhodom, dimnico, ki je bila v Posotelju prevladujoča še konec 19. stoletja,⁶³ ter na drugi strani s sobo s pečjo in manjšo sobico. Takšen opis kmečkega stanovanjskega poslopja, ki je bilo večje od običajnega, najdemo tudi v poročilu rajhenburškega okraja iz leta 1810. V običajnem kmečkem posloppju pa bivalna soba nasproti dimnice ni imela peči, tudi dodatne sobe ni bilo.⁶⁴ Prvi gospodarski objekt je bil lesen skedenj, ki je imel dva dela. V prvem delu so shranjevali žito, v drugem pa oblačila ter druga živila, kot so slanina, mast, meso in predmeti, ki se uporabljajo le za določena dela. Omenjena sta bila dva hleva: prvi s tremi deli – za konje, vole ter za krave in mlado živino – in drugi spet s tremi deli – dvema za prašiče in enim za ovce. Domačija je obsegala še zidano klet z dvema deloma, enim za zelje, repo in krompir ter drugim za vino in druge predmete, leseno mlatilnico s slamo in lesen kozolec, ki je bil hkrati kolarnica za vozove. Poročevalec je pripomnil, da je bil način gradnje bivalnih in gospodarskih objektov v veliki meri enak v celotnem okraju, le da so

57 Kretzenbacher, Slovenski pregovori, str. 164–166.

58 Še bolj črno sliko higienskih razmer je za tisti čas pri splošnem prebivalstvu iz zbranih virov naslikala Irena Keršič, ki omenja nehygieno, slab zrak, mrčes itd. (Keršič, Oris stanovanjske kulture, str. 375–378).

59 Makarovič, Prehrana, str. 128.

60 Kotnik, O valjanju, str. 12.

61 Makarovič, Slovenska ljudska noša, str. 4, 8, 10, 13 in 16.

62 Makarovič, Slovenska ljudska noša, str. 39, pravi, da je poročevalec verjetno pretiraval pri opisu razlik v oblačilni ravni med gospodarji in posli, saj je obenem napisal, da je bil med ljudstvom razširjen velik luksuz.

63 Keršič, Oris stanovanjske kulture, str. 338–341.

64 Leskovec, Opis, str. 199 in 201.

bile pri manjših kmetijah sobe oziroma objekti manjši. Na Borovinškovi kmetiji je bivalo 10 ljudi: kmet, njegova žena, poročeni sin, štirje samski sinovi (stari 10–18 let), samska 20-letna hči, pastir in starejši sorodnik.

KMETIJSTVO IN VINOGRADNIŠTVO KOT TEMELJNI GOSPODARSKI PANOGI V OKRAJU

Osnovne kmetijske panoge, ki so bile soodvisne in so pomenile celoto dejavnosti na kmetiji, so bile poljedelstvo, živinoreja in travništvo. Poročevalec jih je opisal precej podrobno, omenil pa je tudi čebelarstvo.

Prst je bila v večjem delu okraja le srednje ali slabše kakovosti. Nova zemljišča so za obdelovanje pripravljali z očiščenjem, požari in globinsko obdelavo. Okraj je bil hribovit, položnejši le na ravninah ob Sotli, zato je bilo kmetovanje zahtevnejše. Od žit so podložniki sejali pšenico, piro, rž, ječmen, oves, ajdo in koruzo, manj pa proso. Prednjačili sta koruza in ajda, ki sta bili za tukajšnje podložnike glavno hranilo in sta dobro uspevali. Edino gnojilo za njive je bila mešanica živinske stelje in izločkov. Za steljo za živino so najpogosteje uporabljali listje, pa tudi slamo, praprot in drevesno zelenje. Gnojnico so le redko ustrezno speljali na zemljišča, kar je vplivalo na pridelek. Podložniki so redno izvajali kolobarjenje. Žito so želi tako, da so ga s srpi porezali, povezali v snope in s polja takoj odpeljali na sušenje v kozolce. Mali posestniki niso imeli lastnih kozolcev, zato so žito sušili na drogovih in letvah. Ko se je žito zadosti posušilo, so ga zmlatili. To so učinkovito opravljali s cepci,⁶⁵ s katerimi so iz žita izločili zrnje, ne da bi se to razpočilo. Potem ko je bilo žito omlateno in očiščeno, se je na soncu dobro posušilo, nakar so ga shranili v temu namenjenih skrinjah iz bukovega lesa. Skrinje so hranili na podstrešju hiše ali v skednju (stanu). Mlatilnic v okraju ni bilo.

Od zelenjave so gojili zelje, repo in korenje, a najpogosteje krompir, ki je dobro uspeval in bil vsakdanji živež tukajšnjih revnih podložniških družin. Poročevalec je ocenil, da bi v letih 1813–1817 kar tretjina podložnikov umrla od lakote, če v deželi ne bi bilo krompirja. Krompir se omenja tudi v poročilu okraja Rajhenburg iz leta 1810,⁶⁶ pa tudi v poročilih brežiškega in bizeljskega okraja iz leta 1843, le da so bili tam pomembnejši koruza, fižol in lan.

⁶⁵ Bili so palec (2,6 cm) debeli in 4 čevlje (128 cm) dolgi, na spodnjem koncu pa so imeli pritrjeno palico iz drenovine.

⁶⁶ Kuret, *Slovensko Štajersko*, str. 72 in 92; Leskovec, *Opis*, str. 194.

Travniki so podložnikom služili za pašo in pravo krme za živino. Podložniki so jih po mnenju poročevalca obdelovali slabo in neustrezno, saj niso poznali sredstev za izboljšanje kakovosti travnikov. Redko so jih gnojili, niso preganjali voluharja, ki je bil resen škodljivec, in trebili škodljivih trav, prav tako niso poznali izsuševanja močvirnatih ali blatnih delov travnika z izkopavanjem jarkov ter sejanja boljših trav ali krmnih rastlin. Tako so travniki prinašali skromen pridelek, zaradi česar podložnik ni mogel povečati števila živali v hlevu. Krmo so spravljali v začetku druge polovice junija, otavo pa konec avgusta.

V okraju so redili konje, vole, krave, ovce, prašiče in nekaj oslov. V občini Sedlarjevo so imeli kot vlečne živali konje (zgolj za delo na njivi in tovorjenje, manj za vprego za vozove), z njimi pa so tudi kupčevali. Kadar je bila v gozdovih dobra letina želoda in žira, so povečali število mladih prašičkov, ki so jih nato spitali in prodali. Od perutnine so gojili kokoši in purane, pri Sotli in potoku Bistrica tudi race in gosi, a teh manj.

Čebelarstvo je bilo prisotno v kostanjevih gozdovih in tam, kjer je bilo veliko posejane ajde. Vendar so se s to dejavnostjo ukvarjali le nekateri podložniki, saj so čebele pogosto pomrle. V okraju je bilo okoli 120 panjev, iz katerih so pridobivali med in vosek.

Iz odgovorov poročevalca, v katerih je predstavljal delo na kmetiji kmeta Borovinška iz vasi Križe, so razvidna konkretna opravila kmeta, njegove družine ter poslov in najetih dninarjev. Na kmetiji so delali tudi kmetovi otroci in bratranec, ki jim je dal gospodar za plačilo, kakor vsakemu hlapcu ali dekli, oblačilo.⁶⁷ V okraju je bila namreč navada, da poslom niso plačevali v denarju, temveč zgolj v oblačilih: tako hlapci kot dekleta so na leto dobili nedeljsko obleko in delovna oblačila.⁶⁸ Posli niso imeli pogodb, kar je pomenilo, da so bili v primeru obnemoglosti ali starostne oslabelosti odvisni od volje kmeta, pri

⁶⁷ To omenja tudi Makarovič, *Slovenska ljudska noša*, str. 36–37.

⁶⁸ Nedeljska obleka hlapca je bila srajca iz praznjega platna, črne usnjene hlače, telovnik iz sukna, podtelovnik, klobuk in par škornjev; delovna obleka pa dve raševinasti srajci, dvoje raševinastih hlač, podšitek za čevlje in podlaga za podvojitve po potrebi. Dekla je za nedeljsko obleko dobila krilo z modrcem iz muzelanke, krilo iz platna ali lodna, redkeje iz kronske raševine s širokim žametnim trakom, modrc iz žameta, polsrajco iz finega platna, okrašeno z modrimi trakovi, par novih škornjev, cajgast predpasnik, naglavno ruto iz perkala, avbo, usnjen pas, okrašen s kositrom ali bele pločevine, in naglavni klobuk s širokim žametnim trakom. Delovna obleka pa je bila dve polsrajci iz hodničnega platna, dve krili z modrcem, dva predpasnika, ena naglavna ruta in podšitek za čevlje s podlago za podvojitve po potrebi.

Mesec	Opis dela			
	moških		žensk	
	pri ugodnem vremenu	pri neugodnem vremenu	pri ugodnem vremenu	pri neugodnem vremenu
JANUAR	če ni bilo snega, so podirali drevesa, izdelovali kole za vinograd ter sekali in vozili les za predmete in kurjavo	sekali so trske in izdelovali gospodarska orodja	pomagale so moškim pri podiranju dreves in izdelovanju kolov	predle so
FEBRUAR	v 1. polovici kot januarja, nato so rezali in grubali v vinogradu ter orali polja	kot januarja, poleg tega so izdelovali deske in ograje	pomagale so moškim	predle so
MAREC	nadaljevali so z deli v vinogradu, v gozdovih so čistili drevesa in grabili listje, konec meseca posejali piro	kot februarja	pomagale so moškim	predle so
APRIL	v začetku meseca so zaključili z delom v vinogradu, posejali oves in poletna žita, kopali jarke in izdelovali ograje	sekali trske, popravljali/ izdelovali orodja in pripravili predivo za prejo	pomagale so moškim	predle so
MAJ	sadili so koruzo, bob, fižol, krompir, čistili travnike in popravljali objekte	kot aprila	enako kot moški, skrbele so za vrt in sadile fižol	belile so hišo, čistile
JUNIJ	v vinogradih so izvedli drugo kop, kosili, okopavali koruzo in krompir ter sejali proso	kot maja in sekali grmičevje za steljo	kot moški ter plele žito	gojile so sadike
JULIJ	spet kosili, poželi ječmen, pobrali koruzo, izkopali krompir ter posadili repo	kot junija	kot maja, pobrale so fižol in zelje, plele proso, belile platno in pobirale lan	opravljale so hišna dela
AVGUST	želi so žito in ga spravili, gnojili ter sejali ajdo in lan	mlatili so žito, pobirali zelje in sekali grmičevje za steljo	pomagale moškim in pobirale lan	mlatile in čistile žito
SEPTEMBER	vozili so gnoj, spravljali otavo, sekali grmičevje, pleli v vinogradu, pripravljali pripomočke za shranjevanje vina in trgateg, ki so jo zatem tudi izvedli	kot avgusta	čistile žito in stiskale sadje	kot avgusta
OKTOBER	pobirali sadje, sadili zimsko sadje, spravili koruzo in krompir, poželi ajdo	pripravljali steljo in ličkali koruzo	pomagale možem	sušile sadje
NOVEMBER	spravili so zelje, peso in korenje, podirali drevesa, grubali v vinogradu, izdelovali kole za trsje in pripravljali kurjavo	mlatili ajdo, ličkali koruzo ter luščili fižol	kot moški	kot možje
DECEMBER	kot januarja	kot januarja	kot januarja	kot januarja

katerem so služili. V bizeljskem, rajhenburškem in brežiškem okraju je bilo plačilo delno v denarju, delno v obleki.⁶⁹

Glede plačila dninarjev je poročevalec navedel, da so pri spomladanskem in poletnem delu moški dninarji poleg stroška vina za težko delo dobili za četrtno več kot ženske. Če dninar ni pil ali jedel, je dobil višje plačilo. V jesenskem času je bila ne glede na krajše dneve dnina enako visoka kot poleti, saj so dninarje jeseni najtežje dobili. Pozimi je bilo izvajanje dnine zelo redko. Če pa je do nje le prišlo, je moral dninar oddelati pri luči toliko ur kot poleti in je za to dobil enako

plačilo, če pa pri luči ni bilo mogoče delati, je bilo plačilo za tretjino nižje.

Glavni zaposlitvi kmetov pozimi sta bili skrb za živino ter izdelovanje lesenih pripomočkov, kot so ročaji posameznih orodij, ter pletenih košar iz slame in vrbovih šib. Popravljali so tudi skrinje za shranjevanje žita, sode in drugo posodje ter skrbeli za kritino objektov. Vendar, kot je omenil poročevalec, mnogi kmetje niso bili tako skrbni in delovni, temveč so se pogosto zgolj brezplodno zadrževali na peči.

Zelo pomembna panoga v okraju je bilo vinogradništvo, ki je večini podložnikov prinašalo nujno potreben denarni dohodek od prodaje grozdja ali vina. Vinograde so obdelovali podlo-

⁶⁹ Kuret, *Slovensko Štajersko*, str. 76, 85 in 96.

žniki sami, v okraju niso imeli viničarjev. Marca, oziroma ko ni bilo več snega, se je pričela rez. Ko se je zemlja osušila, se je pričelo grubanje, prva kop, nato podtikanje in povezovanje obrezanih trt, s čimer se je zaključilo glavno vinogradniško delo. Tako so najmarljivejši vinogradniki vinograde uredili že do konca marca. Vsi vinogradniki del niso mogli končati istočasno, saj niso mogli vsi hkrati dobiti oziroma angažirati dovolj delavcev. Dela so se tako začela in končala pri enem, se nadaljevala pri naslednjem in tako naprej. Zakasnitve pri končanju del so lahko pomembno vplivale na bero. Okoli binkošti so izvedli drugo kop. Nekateri dejavni vinogradniki so nato namesto pletja zeli v svojih vinogradih izvedli še tretjo kop, kar je po mnenju poročevalca zelo dobro vplivalo na vinski pridelek. Vinogradniki so v jesenskih kvatrah in po prazniku sv. Mihaela izvedli trgateg, gospostvo in vinogradniki, ki so bolj kot kvantiteto poudarjali kvaliteto, pa okoli 8 ali 10 dni kasneje. Listje in trsje je po trgatvi ostalo v vinogradih, tropine pa so nekateri uporabili kot gnojilo ali jih po stiskanju dali v kad, nanje nalili vodo in jih pustili 8 ali več dni v kvaši ter nato stisnili tekočino, ki so jo nalili v posebne sode in uporabili kot kis.

Pri postopku vretja so z moštom, ki je prišel iz drozge in nato iz preše, napolnili sode. Drugi ali tretji dan se je samo od sebe začelo vretje; postopek so pustili trajati tako dolgo, dokler ni iz soda pritekla bela pena – vinski kamen, ki so ga uporabili za peko kruha. Pri sodih, ki niso bili povsem napolnjeni z moštom, se je ravno tako pričelo vretje, pri čemer se je nečistoča posedla, zato pena ni nastala, ampak je prišlo do bolj alkoholnega in sladkega vina, ki so ga prav tako očistili. Takšno vino so januarja ali februarja pretočili, a se je pri tem lahko pokvarilo. Vina v okraju so bila obstojna tudi več let, če so jih dobro očistili in hranili v dobrih kletih. Po trgatvi so vino običajno takoj prodali, nekateri špekulanti pa so ga pokupili v večjih količinah in prodali pozneje.

TRGOVINA IN PROMETNA INFRASTRUKTURA

V okraju so ljudje trgovali zlasti z vinom, ki so ga delno odkupovali domači gostilničarji, delno pa podložniki iz zgornjega dela okrožja, medtem ko je vinska carina za Kranjsko pomenila oviro pri prodaji. Prav tako so vino na Kranjsko prodajali iz bizeljskega okraja, saj so bila tamkajšnja vina znana po dobri kakovosti,⁷⁰ in iz brežiškega okraja.⁷¹ Vinogradništvo nasploh je bilo v pred-

marčni dobi ne le v okraju Podsreda, temveč tudi v sosednjih okrajih izredno pomembno, saj je prinašalo edini zanesljiv zaslužek v denarju.⁷²

Kranjci in Hrvati so veliko povpraševali po prašičkih, ki so bili najboljše tržno blago. V okraju so jih letno pokupili okoli 400 do 600, zato se je njihova reja splačala. Živino so navadno prodajali in kupovali na sejmih – mlado živino domačim ali bližnjim trgovcem, težko živino, primerno za zakol, pa kranjskim trgovcem, ki so jo izvažali v Italijo.

Trgovali so tudi s pepeliko, nekaj tudi z medom, lanenim semenom oziroma zrnjem, šiškami, svinjami, živino in mastjo. Med, lanena semena oziroma zrnje ter mast so kupovali delno Kranjci, delno trgovci iz mariborskega okrožja. Slednji so precej odkupovali tudi šiške in pepeliko. Pepeliko so občasno prodajali tudi v Zagreb.

V okraju je bilo ostalo gospodarstvo povsem nerazvito. Ni bilo tovarn, manufaktur, pivovarn, sadrarn (proizvodnja mavca), glažut, papirnic, solitrarn (proizvodnja kalijevega nitrata oziroma soli) ali tehničnih obrti. Gospostvo Podsreda je sicer imela opekarno, a so tam žgali opeko le vsako drugo ali tretje leto in še to samo za lastno uporabo in ne za dobiček od prodaje. V okraju sta bili komaj dve povprečno veliki apnenici, pač pa je bilo veliko kamnolomov. Tudi obrti ni bilo veliko, le nekaj posameznikov je tkalo navadno platno.

Kot izhaja iz odgovorov, v okraju druge infrastrukture razen cest ni bilo. Ker ni bilo plovniških rek, tudi brodov ni bilo, prav tako ni bilo deželnoknežjih ali gosposočinskih mitnic, zgolj ceste, ki so jih vzdrževali podložniki in gospostva, ki so pri tem nosila stroške vzdrževanja. Ceste so bile v dobrem voznem stanju, in čeprav so bile na nekaterih mestih težko prevozne, so te težave rešili z obvozi, odkopi, zidanimi kanali in mostovi.

Do leta 1800 je imel okraj zgolj komercialno cesto, ki se je vila ob mejni reki Sotli skozi vasi Prelasko in Sedlarjevo ter je vodila od Slovenske Bistrice do Brežic. Cesta iz Podčetrтка do Rajhenburga oziroma Save (od brežiške trgovske ceste v kraju Prelasko do Kozjega, Podsrede in Rajhenburga) je bila zgrajena leta 1803. Nazadnje, leta 1811, je bila zgrajena cesta iz Kozjega skozi trg Podsreda do Pišec, in sicer zato, da bi z vinom bogati območji Pišec in Sromelj imeli najkrajšo pot do višje ležečih območij okrožja, kar bi prihranilo stroške. Prejšnje vinske kupčije na Kranjsko so bile namreč prekinjene, ko je leta 1810 Kranjska postala del Ilirskih provinc. Cesta je bila tako v uporabi, dokler ni Kranjska znova postala del Avstrije, zaradi česar se je znova odprlo trgova-

⁷⁰ Kuret, *Slovensko Štajersko*, str. 73.

⁷¹ Kuret, *Slovensko Štajersko*, str. 92.

⁷² Kuret, *Slovensko Štajersko*, str. 72 in 90.

nje z vinom. Trgovanje po omenjeni cesti, kot je zapisal poročevalec, so opustili, ker je bila zaradi strme hribovske lege težko prevozna. Zaradi prošelj podložnikov tukajšnjega in sosednjih okrajev se je leta 1813 v soglasju z gosposkama Podsreda in Bizeljsko pričela gradnja nove ceste od trga Podsreda do Sv. Petra pri Kunšperku v okraju Bizeljsko, ki pa do leta 1821 še ni bila dokončana, saj je bizeljska gosposka po svojem območju še ni povsem uredila.

ZAKLJUČEK

Na podlagi vsega navedenega je na mestu zaključek, da je bilo življenje v nabornem okraju Podsreda leta 1821 zelo zahtevno, saj so podložniki pogosto trpeli hudo pomanjkanje. Denarni dohodek so podložniki, podvrženi množici obveznosti do gospostva, ki jih je izterjevala tudi z izvršitelji, prejeli zgolj od vinogradništva in nekoliko od prodaje domačih živali. Na svojih kmetijah zaradi neznanja in razdrobljenosti posestev niso pridelali več hrane, kot so jo potrebovali za preživetje. Ker ni bilo industrije in dobrih cestnih povezav, okraj ni imel dobrih povezav do gospodarsko močnejše razvitih krajev. Okraj je veljal za prometno težje dostopnega, bil je geološko razgiban, kar je oteževalo kmetovanje, oddaljen od večjih središč, majhen in brez občutnejšega števila prebivalcev (slabih 3.500). Ti so očitno imeli vesel in nezmeren značaj ter nekatere temu skladne navade. Zaradi vsesplošnega pomanjkanja, ki se kaže tudi v opisu vsakdanjih jedi, so se torej prebivalci očitno radi dobro najedli in napili, če so le imeli priložnost za to, in sicer ob življenjskih mejnikih, praznikih ali sejnih. Opisane okoliščine okraja, še posebej revščina in oddaljenost, so bile tako neatraktivne, da si okraja za delovanje in bivanje niso želeli izbrati za poklicno udejstvovanje izobraženci. O tem priča dejstvo, da podložniki niso imeli zdravnika, stalnega učitelja, saj je vsak kmalu odšel, in babice, ki so jo sicer izšolali. Ker prebivalci niso imeli sredstev, so izobraženi okraj kmalu zapustili ali se za življenje v njem sploh niso odločili. Tako so bili prebivalci okraja prikrajšani za temeljne storitve. Tudi obrti v okraju je bilo malo. Ni bilo tkalcev platna, zgolj več oseb, ki so predle navadno platno. Gospostvo je sicer gospodarilo s svojimi posestvi, vendar je Podsreda bolj kot za gospodarski učinek takratnim lastnikom služila pretežno kot pribežališče v času nemirov ali za oddih. Trivialna šola je v Podsedri že delovala, po poročilu jo je celo obiskovalo veliko otrok iz Podsedre in bližnje okolice, a šolanje so nadaljevali le redki. V okraju je redno bivala zgolj duhovščina, oskrbnik gradu in predstavnik

gospostva ter le nujno potrebni uradniki za vodenje nalog gosposke. Predstavljeni vir s poudarki oziroma primerjavami drugih okrajev je za okraj Podsreda pomemben, saj prikazuje veliko delcev vsakdanjega življenja, ki kot celota prikazujejo splošno stanje prebivalstva. To se je za preživetje naslanjalo na agrarno gospodarstvo, prikrajšano pa je bilo za znanje, zdravstvene storitve, infrastrukturo, industrijo in obrt, obenem pa močno obremenjeno z dajatvami in njihovim izterjevanjem.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIR

(ISN) ZRC SAZU – Inštitut za slovensko narodopisje, ZRC SAZU
Göthova topografija GT I, 273.1

LITERATURA

- Bečan, Rok: *Upravna zgodovina lovrenške pokrajine v 17. in 18. stoletju: Župnija in trg Sv. Lovrenc v Puščavi (na Pohorju) ter gosposčina Fala* (diplomsko delo). Lovrenc na Pohorju, 2009.
- Bezljaj, France: *Slovenska vodna imena*. Ljubljana: SAZU, 1956–1961.
- Bučar, Josip: *Zgodovina srednjega veka za višje razrede srednjih šol*. Jugoslovanska knjigarna, 1924.
- Curk, Jože: *Trgi in mesta na slovenskem štajerskem, Urbanogradbeni oris do začetka 20. stoletja*. Maribor: Založba Obzorja, 1991.
- Curk, Jože: Podsreda in njena gosposčina (urbanogradbena skica). *Časopis za zgodovino in narodopisje* 52, n. v. 17, št. 2, 1981, str. 219–227.
- Dolenc, Metod: Odkod – vsobénjki?. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 1928, Zgodovinsko društvo, Maribor, str. 165–176.
- Gregorič, Nika: *Nadvojvoda Janez Habsburško-Lotarinški in njegov vpliv na vinogradništvo na Štajerskem* (diplomsko delo). Maribor, 2022.
- Höfler, Janez: *O prvih cerkvah in župnijah na Slovenskem: k razvoju cerkvene teritorialne organizacije slovenskih dežel v srednjem veku*. Ljubljana: Viharnik, 2016.
- Keršič, Irena: Oris stanovanjske kulture slovenskega kmečkega prebivalstva v 19. stoletju. *Slovenski etnograf*, 33/34, 1988–1990, str. 329–388.
- Koropec, Jože: Zemljiško gospostvo Podsreda do 17. stoletja. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 52, n. v. 17, št. 2, 1981, str. 204–218.
- Kotnik, France: O valjanju domačega sukna. Doneški k zgodovini domače suknarske obrti. *Slovenski etnograf* 2, 1949, str. 10–26.
- Kretzenbacher, Leopold: Slovenski pregovori v starih štajerskih rokopisih. *Slovenski etnograf* 5, 1952, str. 160–168.

- Kuret, Niko: *Slovensko Štajersko pred marčno revolucijo 1848: topografski podatki po odgovorih na vprašalnice nadvojvode Janeza (1818 [i. e. 1811]) in Georga Götha (1842)*, Del I, Snopič I. Ljubljana: SAZU, 1985.
- Lazarini, Franc: *Zgodovina rodbine Lazarini*. Radovljica: Didakta, 2013.
- Leskovec, Antoša: Opis Rajhenburškega nabornega okraja iz l. 1810. *Brestanica, Zbornik člankov in razprav* (ur. Jože Curk). Brestanica: Turistično društvo, 1982.
- Maček, Jože: *Podčetrtek skozi stoletja*. Maribor: Pivec, 2008.
- Maček, Jože: *Zgodovina slovenskega agrarnega prebivalstva*. Ljubljana: SAZU, 2020.
- Makarovič, Gorazd: Prehrana v 19. stoletju na Slovenskem. *Slovenski etnograf*, 33/34, 1988–1990, str. 127–205.
- Makarovič, Marija: *Slovenska ljudska noša v besedi in podobi: Kozjansko*. Ljubljana: Zveza kulturnih organizacij Slovenije, 1988.
- Orožen, Ignaz: *Das Bisthum und die Diözese Lavant, VI. Theil: Das Dekanat Drachenburg*. [Marburg], samozaložba, 1887.
- Pertl, Eman: Oris zdravstva in socialnega skrbstva. *Med Bočem in Bohorjem* (ur. Marjan Žagar et al.). Šentjur pri Celju, Šmarje pri Jelšah, Rogaška Slatina: Delavska univerza, 1984, str. 605–624.
- Pirc, Matija in Komatar, Franc: *Zgodovina srednjega in novega veka do westfalskega mira za višje razrede srednjih šol*. Ljubljana: Društvo slovenskih profesorjev, 1911.
- Počivavšek, Marija: O sejmih v Podsredi. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 67, n. v. 32, št. 1, 1996, str. 58–66.
- Polšak, Anton: Ponemčevanje slovenskih krajevnih imen v okrožju Brežice v letih 1941–1945. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 67, n. v. 32, št. 1, 1996, str. 205–235.
- Stopar, Ivan: *Grad Podsreda med včeraj, danes in jutri*. Celje: ZVNKD Celje, 1999.
- Vilfan, Sergij: Od vinskega hrama do bajte. *Slovenski etnograf* 5, 1952, str. 107–142.
- Vilfan, Sergij: *Pravna zgodovina Slovencev od naselitve do zloma stare Jugoslavije*. Ljubljana: Slovenska matica, 1961.
- Zadavec, Dejan: Urbarialni zapisi o lovstvu na območju med Savo in Sotlo v prvi polovici 17. stoletja. *Ekonomski i ekohistorija* 1, 2009, št. 5, str. 101–114.
- Žižek, Aleksander: Upravni razvoj Celja v letih 1748–1850. Celje: Muzej novejšje zgodovine Celje, 1996, str. 9–54 (Iz zgodovine Celja/Odsevi preteklosti, 1).
- Žontar, Jože: Nastanek in razvoj upravnih okrajev na Slovenskem do leta 1849. *Zgodovinski časopis* 34, 1980, št. 1–2, str. 119–155.

SPLETNA STRAN

Franciscejska katastrska karta

<https://maps.arcanum.com/en/map/cadastral>

SUMMARY

Life in the conscription district of Podsreda in 1821

For the Kozjansko region, which includes the conscription district of Podsreda, there are not many historical sources from the pre-March period describing the everyday lives of its residents. The answers to Archduke Johann's survey, which he distributed to the conscription districts throughout the province of Styria in 1811, have only been preserved for eleven Slovenian districts. In 1821, Alois Pürkher, the administrator and district commissioner of the Reichenburg (modern Rajhenburg) estate as well as the founder of the land registry of the Podsreda estate, filled the survey on behalf of the Podsreda district. The article presents in detail the content of his answers and compares them to those provided by the neighbouring conscription districts, specifically Rajhenburg (in 1810), Bizeljsko (in 1831 and 1843), and Brežice (in 1843).

Archduke Johann divided the questions into seven categories or areas: I. topographical-political, II. religious-moral, III. physical-natural scientific and general medical, IV. forestry, V. economic (agricultural) with subgroups on farming, meadow farming, livestock farming, alpine farming, viticulture, and specific agricultural operations, VI. mining, and VII. commercial. The questions demanded very specific answers, for example, regarding farm chores, viticulture, customs, traditions, the character of the people living in the district, and so on.

The conditions in which the answers were written reflected the emerging state apparatus and the unsatisfactory state of education, health, and other critical infrastructure in the remote part of the province of Styria. Officials worked at Podsreda Castle, where the authorities had their headquarters. Pürkher also provided detailed information on the history of the castle and stories associated with it and its owners, the market town of Podsreda or, specifically, its privileges, two devastating fires, folk tales about the origin of the market town as well as the origin of the name Hörberg, the German designation for Podsreda.

Other answers shed light on religious buildings and pastoral care, education, and healthcare in the district as well as on the personal qualities and habits of its subjects, the way they dressed, their living standard, and the main economic activities in the district—agriculture and viticulture. As is evident from the answers, in 1821 the Podsreda conscription district had a poorly developed industry and lacking infrastructure, which was mostly due to its hilly

and hardly accessible terrain and remote location. This made it entirely dependent on agrarian economy.

Life in the Podsreda conscription district was very challenging for the subjects during the period concerned. They often suffered severe deprivation and received money income largely from viticulture and, to a lesser extent, from selling domestic animals. They were heavily burdened by obligations to the estate, which they had to fulfil in both monetary and non-monetary terms (through labour, property, etc.). If they failed to meet these obligations, estate agents would also deprive them of the most essential goods. Due to poor education and the fragmentation of their farms, the subjects could practice no more than subsistence agriculture, resulting in a very poor and modest standard of living. The district only registered 4% of full farms suitable for subsistence agriculture and development, 14% of three-quarter farms, 28% of half farms, and 26% of quarter farms. The agrarian proletariat, which, in fact, did not make their subsistence from farmable land, accounted for 29% in the district.

Although Podsreda had a single-class primary school, the great majority of children did not attend it. Healthcare was financially inaccessible to subjects, with the nearest doctor located in Brežice. Moreover, the district did not have a trained midwife, to provide women with indispensable care during childbirth.

Despite all the challenges, the residents of Podsreda had a joyful but unrestrained character and a few habits to prove it. Due to the overall scarcity, which may be inferred from the descriptions of everyday meals, the residents enjoyed good feasts and drinks whenever they had the opportunity to do so during life milestones, holidays, or fairs.

The answers from the Podsreda conscription district unveil a comprehensive mosaic of the life situation of its residents in the pre-March era and are an important and detailed source for the history of everyday life.

Nadvojvoda Janez (1782-1859) in dr. Georg Göth (1803-1873) (Kuret, Niko: Slovensko narodopisno gradivo v zamejskih zbirkah. Slovenski etnograf 30, 1977, str. 38).

MITJA SADEK*

Podoba srednjeameriških dežel v pismu meksikajnarja Rajmunda Urbančiča

IZVLEČEK

Prispevek predstavlja vsebino in kontekst pisma, ki ga je leta 1865 iz mehiškega mesta Puebla domov svojemu bratu poslal meksikajnar Rajmund Urbančič. V pismu, ki ga Zgodovinski arhiv Ljubljana hrani v Enoti za Dolenjsko in Belo krajino Novo mesto, Rajmund Urbančič opisuje svoje dvomesečno potovanje od Trsta preko Gibraltarja in Karibov do mehiškega celinskega mesta Puebla. Širše vsebinsko ozadje pisma je v prispevku predstavljeno na podlagi virov iz slovenskih arhivov ter avstrijskega državnega arhiva.

KLJUČNE BESEDE

Rajmund Urbančič, mehiška ekspedicija, meksikajnarji, Srednja Amerika, avstrijska vojna mornarica, cesar Maksimilijan

ABSTRACT

THE IMAGE OF CENTRAL AMERICAN COUNTRIES IN A LETTER BY THE MEXICANO RAJMUND URBANČIČ

The article presents the content and context of a letter that the Mexicano Rajmund Urbančič sent home to his brother from Puebla, Mexico in 1865. In the letter, which is preserved in the Historical Archives Ljubljana, Unit for Dolenjska and Bela Krajina Novo mesto, Rajmund Urbančič describes his two-month journey from Trieste, through Gibraltar and the Caribbean, to the Mexican mainland city of Puebla. The broader background of the letter is presented on the basis of sources from Slovenian archives and the Austrian State Archives.

KEY WORDS

Rajmund Urbančič, Mexican expedition, Mexicanos (Slo. Meksikajnarji), Central America, Austrian Navy, Emperor Maximilian

* mag., arhivski svetovalec, Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota za Dolenjsko in Belo krajino Novo mesto, Novo mesto, Slovenija, mitja.sadek@zal-lj.si

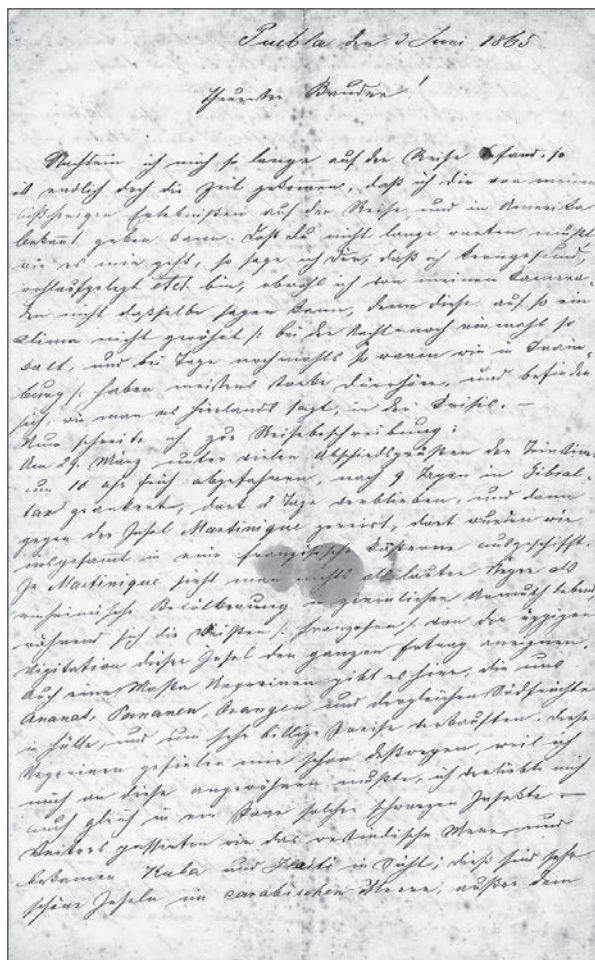
Med brskanjem po gradivu Zbirnega fonda v novomeškem arhivu sem naletel na dokument, ki je v arhivskem popisu označen z naslednjimi besedami: »Pismo Rajmunda Urbančiča bratu iz mehiškega mesta Puebla, 1865 (doma verjetno iz okolice Kranja, vojak, s cesarjem Maksimilijanom v Mehiki)«. Pismo, ohranjeno brez ovojnice, je napisano na petih straneh v dobro čitljivi nemški kurenti. Popis še dodaja, da je bilo pismo v novomeško enoto Zgodovinskega arhiva Ljubljana skupaj z drugim gradivom prevzeto leta 1987 iz Dolenjskega muzeja in da ni znano, kako je prej prišlo v muzej. Pismo se je torej ohranilo brez vsakršnega konteksta, ki bi nam vsaj malce olajšal razlago o njegovem ozadju.

Glavni namen prispevka je predstaviti vsebino tega zanimivega pisma, in sicer v obliki komentiranega prevoda. V uvodu bom navedel nekaj drobcev o življenju avtorja pisma, o katerem mi je uspelo nekaj malega izluščiti zlasti za obdobje pred njegovo mehiško odpravo. Ime in priimek

avtorja pisma razkrijeta že zapis na hrbtni strani pisma (*Pismo iz Mehike od Rajmunda Urbančiča*) in njegov podpis na koncu pisma. Pismo opisuje njegovo dvomesečno potovanje od Trsta preko Gibraltarja in Karibov do mehiškega celinskega mesta Puebla, kjer je bilo 3. junija 1865 napisano. Iz njega je jasno razvidno, da je bil Rajmund Urbančič pripadnik avstrijske prostovoljne vojske, ki je poskušala pod vodstvom habsburškega nadvojvode Ferdinanda Maksimilijana vzpostaviti vojaško in politično nadvlado v Mehiki. Maksimilijan je bil leta 1864 s podporo francoskega cesarja Napoleona III. postavljen za mehiškega cesarja, toda zaradi srditega upora Mehičanov so začeli Habsburžani že istega leta v domovini zbirati vojaške prostovoljce. Za to avanturo se je odločilo več kakor šest tisoč mož, večinoma iz želje po zaslužku in vojaški karieri. Eden od teh, ki so se med letoma 1864 in 1867 v Mehiki bojevali kot prostovoljni vojaki, je bil Rajmund Urbančič, ki je bil pehoti kot navaden vojak, kakor je razvidno iz seznama mehiških prostovoljcev iz Kranjske, dodeljen 24. julija 1864.² V tem seznamu še izvemo, da se je Urbančič rodil leta 1836 v Škofji Loki.³

Pregled rojstnih matičnih knjig župnije Škofja Loka hitro razkrije napako v zgoraj omenjenem seznamu, saj se je Rajmund Urbančič dejansko rodil precej kasneje, 27. aprila 1842. Do napake je prišlo ob vpisu med prostovoljce. Najverjetneje je šlo za lapsus, morda pa se je hotel tedaj 22-letni Rajmund namenoma postarati za šest let, čeprav iz takratnih javnih pozivov ni razvidno, da bi bila njegova dejanska starost nižja od dovoljene.⁴

Oče in mati Rajmunda Urbančiča sta prihajala iz uglednih družin. Mati Jožefa se je rodila leta 1806 v Dorfarjah očetu Vincenciju Demšarju in materi Antoniji pl. Sallenstein, oče Franc Urbančič pa leta 1793 v Višnji Gori Antonu Urbančiču in Elizabeti pl. Seethal.⁵ Franc Urbančič je naredil uspešno uradniško kariero. Tako ga med letoma 1819 in 1822 najdemo v službi pisarja na gospostvu in upravnem uradu Ruperčvrh.⁶ Ko se je novembra 1822 v bližnjem Novem mestu poročil s 13 let mlajšo Jožefo Demšar, je že nastopil službo kontrolorja in davčnega prejemnika na okraj-

Prva stran pisma Rajmunda Urbančiča njegovemu bratu, Puebla, 3. 6. 1865 (SI ZAL NME/0218, t. e. 7).

1 SI ZAL NME/0218, t. e. 7.

2 SI AS 1080, t. e. 17, f. 23.

3 Rojstno leto 1836 se ponovi tudi v glavni knjigi mehiške prostovoljne vojske (AT OeStA/KA AdT Mexiko Akten 138).

4 Gl. poziv ljubljanskega mestnega magistrata z dne 3. 6. 1864, ki za prostovoljce določa le najvišjo dovoljeno starost 40 let (*Amtsblatt zur Laibacher Zeitung*, 17. 6. 1864).

5 NŠAL, ŽA Stara Loka, Matične knjige, R 1803–1808, str. 33; NŠAL, ŽA Višnja Gora, Matične knjige, R 1784–1823, str. 56.

6 Schematismus des Laibacher Gouvernement-Gebieths (za leta 1819–1822).

ni gosposki Velesovo.⁷ Zatem je finančno službo opravljal še na okrajnem uradu v Kranju ter na gospodstvu Stična, leta 1835 pa je začel delati kot finančni kontrolor na kameralnem gospodstvu Škofja Loka, kjer je z družino bival v gradu na naslovu Mesto I.⁸

Franco in Jožefi Urbančič se je v zakonu rodilo sedem otrok. Prvorojenka Jožefa, rojena leta 1825 v Adergasu, je umrla že naslednje leto za grižo (*Ruhr*).⁹ Prvi od njenih šestih sinov Ignac Ernst se je rodil leta 1827 v Kranju, umrl pa leta 1836 za isto boleznijo kot njegova sestra.¹⁰ V Stični sta nato prišla na svet Janez Nepomuk leta 1829 in Avguštin leta 1831.¹¹ V Škofji Loki, ki je bila zadnja postaja karijerne poti očeta Franca, so se rodili še Francišek leta 1836, Ignac leta 1838 in Rajmund leta 1842.¹² Ignac je šel po očetovih stopinjah, saj je, med drugim v Kranju, služboval kot davčni uradnik.¹³ Družina Urbančič je na škofjeloškem gradu živela vsaj do smrti očeta Franca leta 1856.¹⁴ Iz popisa prebivalstva iz leta 1869 je razvidno, da tega leta noben družinski član ni več živel v Škofji Loki.¹⁵

Kot omenjeno, je Rajmundovo pismo, ki je povsem zasebne narave, napisano v nemščini. Ta jezik je bil članom družine Urbančič, ki je bila slovenskega porekla, očitno na prvem mestu, nedvomno pa je bil njihov prvi jezik pisne komunikacije, zunanji znak dobre izobrazbe in pripadnosti višjemu socialnemu sloju. O ugledu družine Urbančič med drugim govori dejstvo, da sta bila Rajmundova krstna botra okrajni komisar v Kranju Janez Elsner in njegova žena Viktorija.¹⁶

Iz pozdravov na koncu pisma izvemo, da so bili Urbančiči povezani z družino Kalker, ki je imela v Kranju v lasti grad Khislstein.¹⁷

Moje raziskovanje življenjske poti Rajmunda Urbančiča bi se na tej točki bržkone ustavilo, če ne bi v zadnjem delu pisma v nekoliko zagonetnem slogu avtor omenil, da je v mehiškem mestu Orizaba govoril s cesarjem ter da ga je cesar prepoznal in ohrabil glede mornarice v prihodnosti.¹⁸ Na podlagi dejstva, da je Maksimilijan, sicer deset let starejši od Rajmunda, naredil vojaško kariero v avstrijski mornarici, je bilo mogoče sklepati, da sta se poznala iz mornariških vrst in da je torej tudi Rajmund služil v mornarici. V dunajskem vojnem arhivu ohranjena personalna mapa Rajmunda Urbančiča je to nazadnje tudi potrdila.¹⁹ Iz dosjeja je razvidno, da je Rajmund Urbančič opravil tri razrede realke v Ljubljani, nato pa se je 1. avgusta 1858 kot šestnajstletnik pridružil avstrijski mornarici. Najprej je tri mesece služil v mornariški pehoti (*Marine Infanterie Regiment*), nato je bil slabi dve leti gojenec prvega razreda (*Eleve erster Klasse*), 28. julija 1860 pa je pridobil čin mornariškega kadeta (*See Cadet*). Govoril in pisal je nemško, italijansko in slovensko, nekoliko tudi angleško, pri čemer je pri slovenščini večkrat oznaka, da jo piše slabše.²⁰ V ocenah je vedno opisan kot zdrav in močan, prav tako je dobro prenašal morje. Med posebnimi spretnostmi pri njem navajajo znanje plavanja ter v manjši meri sabljanje. Večinoma je služil na Jadranu na ladjah Dandolo, Schwarzenberg, Schooner-Möve in na linijski bojni ladji Kaiser. Leta 1863 je na ladji Saida opravil zaključno učno vožnjo (*Instruktionsfahrt*), med katero so obpluli jadransko in jonsko otočje vse do grškega Pireja. Edini stik z vojno je imel že leta 1859, ko je bil na bojni ladji Schooner-Möve v bližini mesta Chioggia.

Kadet Rajmund Urbančič se je sprva očitno brez večjih težav prilagodil mornariškemu življenju, saj so nadrejeni njegovo vedenje za leto 1859 dobro ocenili. Dostojno se je obnašal tako do nadrejenih kakor do svojih tovarišev. Njegov značaj je bil opisan kot dobrodušen in flegmatičen. Od leta 1860 pa smo priča nenadnemu negativnemu obratu.

7 NŠAL, Novo mesto – Kapitelj, Matične knjige, P 1770–1845, str. 84.

8 Schematismus von Krain und Kärnten (za leto 1827), Schematismus für das Laibacher Gouvernement-Gebiet im Königreich Illyrien (za leto 1829), Schematismus für das Laibacher Gouvernement-Gebiet im Königreich Illyrien (za leto 1835).

9 NŠAL, ŽA Velesovo, Matične knjige, R 1823–1861, str. 9; M 1823–1861, str. 7.

10 NŠAL, ŽA Kranj, Matične knjige, R 1818–1828, str. 86; NŠAL, ŽA Škofja Loka, Matične knjige, M 1834–1857, str. 28.

11 NŠAL, ŽA Stična, Matične knjige, R 1796–1836, str. 171 in 174. Avguštin je umrl leta 1858 v Škofji Loki zaradi odpovedi pljuč (*Lungenlähmung*).

12 NŠAL, ŽA Škofja Loka, Status animarum 1791–1893 (napačna letnica rojstva Ignaca: 1839); NŠAL, ŽA Škofja Loka, Matične knjige, R 1828–1848, str. 105, 136, 168.

13 NŠAL, ŽA Kranj, Matične knjige, R 1867–1879, str. 63; rojstvo sina Avgusta leta 1871; SI ZAL ŠKL/0063, t. e. 26 (za podatek se zahvaljujem Juditi Šega).

14 NŠAL, ŽA Škofja Loka, Matične knjige, M 1834–1857, str. 169.

15 SI ZAL ŠKL/0063, t. e. 144 (za številne koristne napotke pri raziskovanju družine Urbančič se zahvaljujem dr. Mihi Preinfalku).

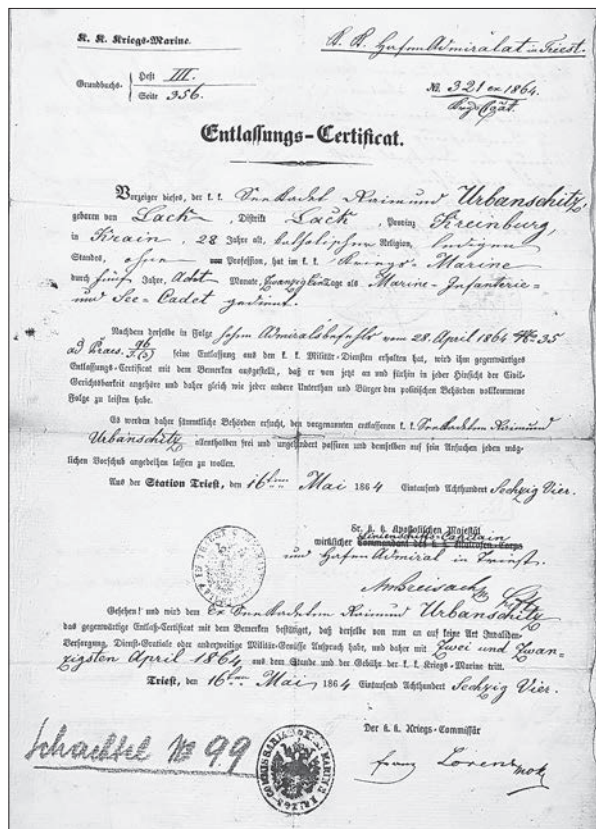
16 NŠAL, ŽA Škofja Loka, Matične knjige, R 1828–1848, str. 168.

17 Smole, *Graščine* Ljubljana, 1982, str. 215.

18 *In Orizaba habe ich mit dem Kaiser gesprochen, er hat mich erkannt und für die Marine auf spätern Zeiten getröstet.*

19 AT OeStA/KA Marine NMA PA Offiziere und Beamte Akten QL 5931 (za posredovanje se zahvaljujem dr. Barbari Žabota).

20 Slovenski jezik se v personalni mapi Rajmunda Urbančiča večinoma označuje z izrazom *illyrisch*, le v zadnji oceni za leto 1863 je uporabljen izraz *kraimerisch*.

Potrdilo o odpustu iz mornarice za Rajmunda Urbančiča, Trst, 16. 5. 1864 (AT OeStA/KA Marine NMA PA Offiziere und Beamte Akten QL 5931).

V letnih opisih njegovega vedenja so se začele nizati negativne ocene, ki so se vsako leto samo še dodatno slabšale: premalo zagnan, slab pri vojaškem urjenju, nemaren pri oblačenju v uniformo, do nadrejenih spoštljiv, vendar nevojaški (*unmilitärisch*), do podrejenih brez energije in popustljiv, na morju premalo pozoren. Pojavljati so se začele celo obtožbe zaradi finančnih dolgov. 26. novembra 1862 je bil pred vojaškim sodiščem v Benetkah obsojen na devet mesecev strogega kazenskega zapore zaradi prestopka zoper javno moralo ter zaradi nespoštljivega vedenja do vojaške straže. Nekoč solidna značajska ocena je bila leta 1863 prav porazna: nagnjen k pijači, zahrbtn, lahkomiseln in nenehno zadolžen. Njegovo napredovanje po lestvici mornariških častnikov je bilo s tem za vedno zaustavljeno, njegova usoda v mornarici pa dokončno zapečaten. 16. maja 1864 je po slabih šestih letih služenja v Trstu prejel potrdilo o odpustu iz mornarice, s čimer je ostal brez vsakršnih pravic in privilegijev, ki bi sicer izhajali iz vojaške službe. V takšni situaciji, morda še med služenjem v mornarici, se je Urbančič odločil preizkusiti svojo življenjsko srečo daleč stran preko Atlantika. Kmalu zatem, 24. julija 1864, je bil kot pehotni vojak dodeljen prostovoljni vojski mehiške ekspedicije.

Rajmund Urbančič je pismo bratu napisal v mehiškem mestu Puebla 3. junija 1865. V njem predstavi vtise z dvomesečnega potovanja, ki se je začelo v Trstu 29. marca istega leta.²¹ Opisuje razmere na Martiniku in v Mehiki, tamkajšnje prebivalstvo in gospodarsko situacijo s poudarkom na navajanju cen izdelkov, zlasti hrane in pijače. Ob opisovanju razlik med domačo in tujo kulturo se nikoli ne izogne estetski oceni nežnejšega spola, nad katerim je vidno navdušen. V besedilo včasih vplete tudi doživljanje vojaka, vendar vojaške zadeve nikoli niso v ospredju njegovega zanimanja. Iz celotnega pisma vejeta Urbančičev previdni optimizem in zadovoljstvo z razmerami, ki jih je našel v Mehiki. V deželi, ki jo je prišel zavojevat kot vojak, si v resnici bolj kot vojskovanja želi izkoristiti vse priložnosti, ki jih ta ponuja: zaslužiti kup denarja, osvojiti kakšno dekle in nasploh uživati v vseh darovih eksotične dežele.

Posebej zanimivi sta že omenjena opazka o srečanju s cesarjem Maksimilijanom ter ocena, da je cesar za razliko od avstrijske vojske pri mehiškem prebivalstvu zelo priljubljen. Z Rajmundovim neslavnim odpustom iz mornariških vrst maja 1864 je bil Maksimilijan morda seznanjen že pred njunim srečanjem v mehiški Orizabi. Morda mu je Rajmund takrat to sam povedal, cesar pa ga je glede tega pomiril, verjetno z obljubo kariere v mehiški mornarici. Sklepamo lahko, da Rajmund kljub nesrečnemu razpletu svoje mornariške epizode ni izgubil kariernih ambicij, saj je tudi v novi vlogi vojaškega prostovoljca postopoma napredoval. Glede na datume njegovih napredovanj je bil očitno že med pripravami na mehiško ekspedicijo v Ljubljani 18. septembra 1864 povišan v patrolnega vodnika (*Patrouilleführer*) ter 2. februarja 1865 v podlovca (*Unterjäger*), po prihodu v Mehiko pa 31. avgusta 1865 v vodnika (*Führer*) ter leta 1866 v feldvebla 2. razreda (*Feldwebel 2. Klasse*).²² Ko je na začetku decembra 1866 Maksimilijan razpustil prostovoljne vojaške enote, se je večina vojakov odločila za povratek v domovino, slaba četrtnina pa za včlanitev v novoustanovljeno mehiško nacionalno vojsko. Med slednjimi je bil tudi Rajmund Urbančič, ki je bil 31. decembra 1866 ob vključitvi v novo vojsko odlikovan z bronasto medaljo za vojaške zasluge.²³

²¹ V Meksikajnarjevem dnevniku, ki ga je 12. septembra 1930 objavila revija *Življenje in svet*, je Ivan Zapotnik do Mehike potoval po isti poti, ki jo je nekaj mesecev kasneje opravil Rajmund Urbančič: Trst (17. 12. 1864), Gibraltar (29. 12. 1864), Martinik (8. 1. 1865), Veracruz (2. 2. 1865). Le nekaj dni pred Zapotnikom je z istimi postanki potoval tudi Franc Kastelic (gl. seznam literature na koncu članka).

²² AT OeStA/KA AdT Mexiko Akten 138.

²³ AT OeStA/KA AdT Mexiko Akten 138.

Zadnji podatek o njegovem življenju, ki sem ga zasledil v virih, je zabeležen v evidenci avstrijsko-mehiške prostovoljne vojske:²⁴ Rajmund Urbančič se je, očitno leta 1867, vrnil v Evropo in tako preživel mehiško avanturo ter padec režima Maksimilijana I. Mehiškega, ki se je končal z njegovo eksekucijo 19. junija 1867.

Prevod pisma

Puebla, 3. junij 1865

Najdražji brat!

Po tako dolgi poti je končno prišel čas, da ti lahko poročam o svojih dosedanjih doživetjih na potovanju in v Ameriki. Da se ne bi predolgo spraševal, kako sem, naj ti povem, da sem zdrav ko dren, lepo rejen itd. Tega pa ne bi mogel reči za svoje bojne tovariše, saj ti, nevajeni takšnega podnebja – ponoči je še enkrat tako mrzlo in podnevi še enkrat tako vroče kot v Kranju –, povečini trpijo za močno diarejo in imajo, kot pravijo v teh krajih, krizo.²⁵

Ob številnih pozdravih v slovo, ki so nam jih namenili Tržačani, smo odpluli 29. marca ob 10. uri. Po devetih dneh smo se zasedrali v Gibraltarju, kjer smo ostali dva dneva, nato pa odpotovali proti otoku Martinik. Tam so nas vse skupaj izkrkali v francosko kasarno. Na Martiniku vidiš samo črnce, ki kot domorodno prebivalstvo živijo v precejšnji revščini, medtem ko si belci (Francozi) prisvajajo ves donos bujne otoške vegetacije. Tu je tudi mnogo črnk, ki so nam v velikih količinah in zelo poceni prodajale ananas, banane, pomaranče in drugo južno sadje. Te črnke so mi bile vseh že zaradi tega, ker sem se moral nanje navaditi, v nekaj teh črnih žuželk sem se kar takoj zaljubil.

Nadalje smo prepluli Zahodnoindijsko morje ter zagledali Kubo in Haiti. To sta zelo lepa otoka v Karibskem morju. Razen Mehiškega zaliva nismo videli nič omembe vrednega. Tam je zelo veliko plitvin in peščenih sipin, ki so podaljšale in otežile našo vožnjo.

8. maja smo se zasedrali v Veracruz. Izkrkali so nas brez orožja in streliva, nastaniti pa smo se morali v nekem samostanu, kjer smo spali na pernicah. Spati s pernico na tleh je tukaj za vojake nekaj tako običajnega, da do današnjega dne, tj. 3. junija, v Ameriki še nisem spal na postelji. Veracruz mi je zelo všeč, gre za novo mesto s samimi dolgimi in ravnimi ulicami. Polt tukaj rojenih prebivalcev je malce bolj rjava od naše,

polt nežnega spola pa se ne razlikuje prav nič od polti naših žensk. V Veracruzu so vsa živila zelo draga, kajti najmanjši kovanec, ki ga tu poznajo, je pol reala, ki je v našem denarju vreden 13 in 1/3 krajcarja.²⁶ Za to lahko dobiš kavo, čokolado, mesno jed, dve jekleni peresi, svinčnik – vsako stvar za pol reala. Steklenica vina stane štiri reale, to je en naš goldinar, medtem ko v notranjosti stane osem do šestnajst realov. Transport vsega, kar ne raste ali ni izdelano v tej deželi, je izjemno drag, saj ceste niso vzdrževane. Za voz, ki ga na evropskih cestah vlečeta dva konja, potrebuješ dvanajst mezgov, ki so še močnejši od konj. Tu namreč mezeg stane 100 goldinarjev, konj pa 60.

Neobičajne so železnice. V Veracruzu gre železnica s konjsko vprego²⁷ po vseh mestnih ulicah. Tam divjajo mezgi, ki vlečejo za seboj mnogo voz, pri čemer nihče ne pazi, če povozijo človeka ali žival. Če je pri tem povozen človek, ga odnesejo na pokopališče, kjer ga ne pokopljejo kot pri nas, ampak zazidajo. Če pa pogine žival, bodisi mezeg bodisi vol, je ne odstranijo z ulice, ampak je tu polno mrhovinarjev, ki se zberejo v tisočih, še preden je žival povsem mrtva in to popolnoma požrejo. V Veracruzu tudi mestne policiste kličejo mrhovinarji, in če jim kdo kaj naredi, mora plačati štiri pesose kazni, to je osem goldinarjev. Neki francoski vojak mi je pripovedoval, da je nekoč v pokolu 80 ljudi obležalo mrtvih. Ko so hoteli po štirih dneh pokopati trupla, so našli samo še kosti – vse so požrli mrhovinarji. Železnica nima določenih ur, ko naj bi vozila, saj vlak odpelje takrat, ko se nabere dovolj ljudi. Predstavlja pa si, kako gre ta storija: tračnice samo položijo na ravna tla in se peljejo po njih, če pa naletijo na sotesko ali vodotok, čez zgradijo lesen most brez kakršnih koli pravil.

Po tej železnici smo se peljali do kraja Paso del macho,²⁸ ki pozna samo lesene, provizorično grajene hiše. Ko bo železnica zgrajena od tod naprej, bo tudi ta kraj izginil. Njegova okolica je zelo lepa, tu lahko najdeš obilo kaktusov, visokih sedem sežnjev,²⁹ datljevih palm, oranževcev, limonovcev in bombaževcev. Od tod naprej smo morali pohod opraviti peš, pri čemer smo hodili samo po gozdu, polnem najrazličnejših rastlin, grmovja in dreves, ki jih niti ne poznam.

24 AT OeStA/KA AdT Mexiko Bücher Ktn. 60.

25 V izvorniku: ... *befinden sich wie man es hierlands sagt in der Krisis*. Povedna je tudi primerjava s Kranjem: sodeč po tem bi bil naslovnik pisma lahko Rajmundov brat Ignac, ki je nekaj časa živel in služboval v tem mestu. V Kranju se je leta 1871 rodil tudi Ignačev sin Avgust, ki je kasneje umrl v Trstu (SI ZAL ŠKL/0063, t. e. 26).

26 1 goldinar je imel 100 krajcarjev. Za približno primerjavo denarnih vrednosti iz članka navajam nekaj podatkov za leto 1865: 1 jajce so na ljubljanski tržnici prodajali za 1 krajcar, kilogram mesa za 40 krajcarjev, letna naročnina na dnevnik *Laibacher Zeitung* je znašala 11 goldinarjev, letna plača gimnazijskega učitelja pa okoli 800 goldinarjev.

27 V izvorniku: *Pferdebahn*.

28 V izvorniku: *Passo di maggio* (Rajmunda je tu očitno zavedlo znanje italijanščine, saj je krajevno ime skoval kar v tem jeziku – Majski prelaz. Razlika v izgovoru med obema je sicer res majhna).

29 Verjetno je mišljen dunajski seženj, ki je znašal 1,89 metra.

Včasih smo videli kako hišico iz lesa, pokrito z listjem aloje. Po tridnevnem pohodu smo nazadnje prišli do Cordobe.³⁰

Cordoba je zelo lepo mesto. Tukajšnje ulice so kot v vseh mehiških mestih ravne in zelo dolge. Cordoba ima prelepe hiše in mnogo cerkva s samostani. Tu dobiš vsa živila dosti cenejša in nasploh so ta cenejša, bolj ko greš v notranjost dežele. Ko smo prikorakali v mesto, je igrala naša godba, kar je Mehičanom zelo ugajalo. Videli smo izjemno lepa dekleta, ki so se kar prerivala, da bi nas videla in slišala našo glasbo. Za želodce smo poskrbeli v kavarnah ali gostilnah in tudi tu so bili domačini do nas zelo prijazni in ustrežljivi.

Iz Cordobe smo pohod nadaljevali proti Orizabi, ki leži pod istoimensko goro, stalno pokrito z ledom.³¹ Orizaba je približno dvakrat tako velika kot Ljubljana, saj ima dvajset tisoč prebivalcev. Dekleta so tukaj zelo lepa, moški rod pa je grd. Imajo podel, surov videz in nam niso naklonjeni. V Orizabi je približno štirideset cerkva s samostani, ki so vse izjemno bogate. Prebivalci si lahko komajda privoščijo posteljo za spanje in morajo vse oddati duhovščini, da lahko krasijo cerkve in samostane.

Po nekaj dneh počitka smo odšli naprej in po štirih dneh pohoda skozi neprekinjeno peščeno puščavo prispeli v Pueblo. To je mesto s sedemdeset tisoč prebivalci in sedemdeset cerkvami s samostani. Tu je vsak dan procesija, na kateri duhovščina koraka v pražnji opravi. Ves dan se sliši zvonjenje zvonov. Tukaj so dekleta resnično tako lepa, da še nikoli nisem videl tako lepih. Živila so za nas poceni in lahko dobiš vse, kar si želiš: pivo, klobase, šunko itd. Za plačo vsake pet dni prejmem tri goldinarje, poleg tega dobim hrano zjutraj, opoldne in zvečer.³² Te tri goldinarje lahko porabim na enak način kot v Ljubljani, zato ne zahtevam prav nič višje plače. Steklenica piva stane 13 in 1/3 krajcarja. V kavarnah ali gostilnah plačaš ravno toliko za katero koli jed.

V Orizabi sem govoril s cesarjem, prepoznal me je in me ohrabil glede mornarice za v bodoče. Čez nekaj dni grem naprej proti glavnemu mestu Meksiku, kjer sem določen za garnizijo.

O političnih razmerah lahko rečem le toliko, da je Maksimilijan zelo priljubljen. Ljudje ne prenašajo naše vojske zaradi tega, ker naj bi domnevno kvarila moralo te dežele. Veliko se govori o razpustitvi naše čete. Sam bi bil tega zelo vesel, saj bi lahko zaslužil kup denarja. Ljudje nas bi namreč radi imeli tu kot civiliste. Tu manjka delavcev, ki zaslužijo poleg tega, kar potrebujejo za hrano, od deset do šestnajst goldinarjev dnevno. Tukaj izdelujemo črnilo, kremo za čevlje itd.

ter zaslužimo dnevno po pet goldinarjev – sam sem izdelal že nekaj steklenic črnila.

Prosim te, da pozdraviš in poljubiš mamo, Francla, Ceneta, Mimi, ostalo družino in druge moje prijatelje.³³ Pozdravi tudi gospo pl. Kalker.³⁴

Mnoge poljube tudi tebi in ostajam še naprej tvoj iskreni brat.

Rajmund Urbančič, l.r.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

AT ÖStA/KA – Österreichisches Staatsarchiv/Kriegsarchiv

AT OeStA/KA Marine NMA PA Offiziere und Beamte Akten

AT OeStA/KA AdT Mexiko Akten

AT OeStA/KA AdT Mexiko Bücher

SI AS – Arhiv Republike Slovenije

AS 1080 – Zbirka Muzejskega društva za Kranjsko, Muzejskega društva za Slovenijo in Historičnega društva za Kranjsko

SI ZAL – Zgodovinski arhiv Ljubljana

NME/0218 Zbirni fond

ŠKL/0063 Občina Škofja Loka

NŠAL – Nadškofijski arhiv Ljubljana

ŽA (Župnijski arhiv) Kranj, Matične knjige

ŽA Novo mesto – Kapitelj, Matične knjige

ŽA Stara Loka, Matične knjige

ŽA Stična, Matične knjige

ŽA Škofja Loka, Matične knjige

ŽA Velesovo, Matične knjige

TISKANI VIRI (dostopni na dLib.si)

Schematismus des Laibacher Gouvernement-Gebiets (za leta 1819–1822).

Schematismus von Krain und Kärnten (za leto 1827).

Schematismus für das Laibacher Gouvernement-Gebiet im Königreich Illyrien (za leto 1829).

Schematismus für das Laibacher Gouvernement-Gebiet im Königreich Illyrien (za leto 1835).

ČASOPISI

Amtsblatt zur Laibacher Zeitung, 1864.

30 V izvorniku: *Cordobia*.

31 Pico de Orizaba, s 5636 metri najvišja mehiška gora.

32 Njegova letna plača je torej znašala okoli 220 goldinarjev.

33 Francel bi bil lahko Rajmundov brat Francišek, Cene in Mimi sta neznani osebi. Naslovnik pisma bi bil lahko teoretično kateri koli izmed treh Rajmundovih bratov: Janez, Francišek ali Ignac. Kljub temu je najbolj verjetno, da je bilo pismo namenjeno slednjemu, saj se v njem omenja Kranj, kjer je Ignac nekaj časa živel in služboval.

34 Morda Antonija Kalker (1795–1872), graščakinja na Khislsteinu.

LITERATURA

- Grdina, Igor: Viva Mexico! *Slovenska kronika XIX. stoletja* (ur. Janez Cvirn). Ljubljana: Nova revija, 2001, str. 70–72.
- Kastelic, Franc: *Meksikajnerska ekspedicija*. Murska Sobota: Eurotrade Print, 2004.
- Ovsenar, Tita: Meksikajnarji. *Kronika* 41, 1993, št. 2, str. 14–17.
- Pahor, Miroslav: Vloga gorenjsko-koroške prometne pahljače pri rekrutiranju pomorskega kadra v preteklosti (1812–1918). *Kronika* 27, 1979, št. 1, str. 30–42.
- Smole, Majda: *Graščine na nekdanjem Kranjskem*. Ljubljana: DZS, 1982.
- Studen, Andrej: Mi smo fajn ljudje, meksikajnarji, hoč' mo se vojsk'vat tam v Meksiki. *Slovenska kronika XIX. stoletja* (ur. Janez Cvirn). Ljubljana: Nova revija, 2001, str. 72.
- Švajncer, Janez J.: *Vojna in vojaška zgodovina Slovencev*. Ljubljana: Prešernova družba, 1992.
- Zapotnik, Ivan: Meksikajnarjev dnevnik. *Življenje in svet* 4, 12. 9. 1930, št. II, str. 284–286 (1. del); 19. 9. 1930, št. 12, str. 311–314 (2. del).

SUMMARY

The image of Central American countries in a letter by the Mexicano Rajmund Urbančič

The primary aim of this paper is to present the content and context of a letter that the Mexicano (Slov. *Meksikajnar*, a soldier fighting in Mexico as a member of the Austrian Volunteer Army, transl. note) Rajmund Urbančič sent home to his brother from Puebla, Mexico in 1865. In the introduction of the paper, there are some observations about the life of the author of the letter. He was born in Škofja Loka in 1842. From 1858 to 1864, he was a cadet in the Austrian Navy. Immediately after leaving the navy, he joined the Austrian Volunteer Army, which, under the leadership of the Habsburg Archduke Ferdinand Maximilian, sought to establish military and political supremacy in Mexico. In a letter written in the German Kurrent script, Rajmund Urbančič describes a two-month journey from Trieste, through Gibraltar and the Caribbean, to the Mexican mainland city of Puebla. In it, he shares his impressions of the journey with his brother, describing the situation in Martinique and Mexico, the local population, the economic situation, with an emphasis on the prices of products, especially food and drink. Noting the differences between the local and foreign cultures, he never fails to make an aesthetic assessment of women, which he openly admires. From time to time, he also weaves his experiences as a soldier into the text, although military matters are never at the forefront of his interest. Particularly interesting are his observation regarding the meeting with Emperor Maximilian and assessment that the emperor, unlike the Austrian army, was very popular among the Mexican people. Raymond's cautious optimism emanates from the letter, just as his satisfaction with the situation he had found in Mexico. In the country he has come to conquer as a soldier, he is more eager to make the best of all the opportunities it offers: to make a lot of money, to win some girls and, in general, to enjoy all the gifts of an exotic land.

Meksikajnarska vojašnica v nekdanji rafineriji sladkorja v Ljubljani (Henrik Costa: Reiseerinnerungen aus Krain).

NEVA MAKUC*

Podoba zdravega goriškega okolja ter »avstrijska Nica« med razsvetljenstvom in nacionalizmi

IZVLEČEK

Carl von Czörnig je s podobo Gorice in njene okolice kot »avstrijske Nice« oziroma, natančneje, z delom Görz Oesterreich's Nizza; nebst einer Darstellung des Landes Görz und Gradisca (1873–1874) prispeval k razvoju tamkajšnjega klimatskega zdravilišča. Prepričanje o zdravem podnebjju in čisti vodi Poknežene grofije Goriške in Gradiške je bilo prisotno že pred tem in je privabljal ugledne, sicer še maloštevilne obiskovalce. Znanstvena podlaga tega prepričanja najverjetneje izvira iz dela glavnega goriško-gradiškega deželnega zdravnika Antona Muznika *Clima Goritiense* (1781). Czörnigovo delo, ki povezuje več historiografskih tradicij širšega prostora, spada v obdobje naraščajočih narodnostnih sporov. V kontekstu srednjeevropskih večnarodnostnih območij druge polovice 19. in začetka 20. stoletja se zdi pri raziskovanju turističnega razvoja ali, boljše, zastoja določene destinacije smiselno upoštevati tudi narodnostna razmerja.

KLJUČNE BESEDE

Carl von Czörnig, Anton Muznik, Gorica, Poknežena grofija Goriško-Gradiška, zdravstveni turizem, klimatsko zdravilišče, zdravstvo, podnebje, 18. stoletje, 19. stoletje, »avstrijska Nica«, obmejne študije

ABSTRACT

IMAGE OF GORIZIA'S HEALTHY ENVIRONMENT AND OF GORIZIA AS THE "AUSTRIAN NICE" BETWEEN ENLIGHTENMENT AND NATIONALISMS

Carl von Czörnig's image of Gorizia and its surroundings as the "Austrian Nice" or, more precisely, his work *Görz Oesterreich's Nizza; nebst einer Darstellung des Landes Görz und Gradisca* (1873–1874) contributed to the development of the climatic health resort in Gorizia. The belief in the healthy climate and clean waters of the Princely County of Gorizia and Gradisca was already present and also attracted some respectable, albeit few, visitors. The scientific basis of this belief very likely comes from the work *Clima Goritiense* (1781), written by Anton Muznik, chief provincial physician of the Princely County of Gorizia and Gradisca. Czörnig's work, which connects several historiographical traditions of the wider area, belongs to the period of increasing national conflicts. In the context of Central European multi-ethnic areas of the second half of the nineteenth and early twentieth centuries, national relations should also be taken into consideration when researching the tourist development of a certain destination or, better yet, its stagnation.

KEY WORDS

Carl von Czörnig, Antonio Musnig, Gorizia, Princely County of Gorizia and Gradisca, health tourism, climatic health resort, health care, climate, eighteenth century, nineteenth century, "Austrian Nice", border studies

* dr., znanstvena sodelavka, ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, Raziskovalna postaja v Novi Gorici, Nova Gorica, neva.makuc@zrc-sazu.si, ORCID: 0000-0002-1526-5242

UVOD

19. stoletje je bilo pomembno za razvoj zdravilišč in nasploh nastavkov sodobnega turizma. To velja tudi za več krajev v slovenskem prostoru in njegovi bližini, tudi za Avstrijsko primorje, ki je upravno povezovalo Pokneženo grofijo Goriško-Gradiško, Trst, Istro ter kvarnerske otoke.¹ V drugi polovici 19. stoletja so se v Avstrijskem primorju začeli turistično razvijati zlasti obmorski kraji kot Portorož, Opatija in Gradež/Grado, in sicer z vidika kopalniškega in zdraviliškega turizma.² Pred razmahom železniških povezav so bila potovanja s ciljem oddiha ali spoznavanja dežel omejena na ozek krog premožnejših ljudi, v 19. stoletju pa se je to spremenilo. V habsburški monarhiji se je tedaj začel razvijati zdraviliški turizem, na današnjem slovenskem ozemlju na primer Rogaška Slatina, Rimske Toplice itd. Le premožnejši višji sloji pa so si lahko privoščili bolj oddaljene destinacije in dalj časa trajajoča potovanja. Meščani, ki niso premogli dovolj finančnih sredstev, pa so si privoščili oddih na podeželju, »t. i. poletno svežino« (*Sommerfrische*).³

V drugi polovici 19. stoletja so se pojavila tudi prizadevanja za turistični razvoj Poknežene grofije Goriško-Gradiške. Zdraviliška dejavnost se je začela razvijati v Tržiču/Monfalcone, kjer so bili že v antiki poznani termalni vreli, v Gradežu, kjer je že leta 1873 nastalo obmorsko okrevališče za zdravljenje rahitičnih in limfatičnih otrok, pa tudi v Gorici. Tudi drugi kraji v grofiji, kot na primer Sv. Lucija, današnji Most na Soči, so si prizadevali za razvoj klimatskega zdravilišča.⁴ Kasneje, zlasti v prvi polovici 20. stoletja, so kot destinacije t. i. poletne svežine sloveli določeni kraji Trnovskega gozda⁵ in Krasa.⁶

Pri pobudah za razvoj klimatskega zdravilišča v Gorici pogosto pomislimo na podobo glavnega deželnega mesta kot »avstrijske Nice«, kot jo je v drugi polovici 19. stoletja poimenoval baron Carl von Czörnig (Czoernig; 1804–1889).⁷ Za uveljavitev te slikovite podobe je bilo namreč pomembno njegovo delo *Görz Oesterreich's Nizza; nebst einer Darstellung des Landes Görz und Gradisca*. Czörnig je bil visoki državni uradnik, ki je deloval v raz-

ličnih krajih habsburške monarhije. Odlikoval se je kot direktor statističnega urada na Dunaju. Leta 1866 se je trajno preselil v Gorico, saj je želel ublažiti svoje zdravstvene težave. V Gorici je preživel dobri dve desetletji, vse do smrti. S svojim pisanjem in delovanjem je kazal posebno naklonjenost do dežele, ki jo je izbral za svoje bivanje v jeseni življenja.⁸

Pričujoči članek je prispevek k raziskovanju nekoliko širše zastavljene problematike, vezane na predstavo o zdravju, blagodejnem okolju in čisti vodi Poknežene grofije Goriško-Gradiške. Upravičena se zdi domneva, da ta predstava, ki jo je uspešno razvil in uveljavil Czörnig, korenini že v novem veku. Pri tem je pozornosti deležno vprašanje Czörnigovih virov in literature oziroma njegovo upoštevanje različnih historiografskih tradicij širšega prostora. Poleg tega prispevek nakazuje še eno raziskovalno vprašanje, in sicer kako je bila podoba »avstrijske Nice« vpeta v primež naraščajočih narodnostnih in političnih sporov druge polovice 19. stoletja. Tega se članek dotika le v grobih obrisih, saj bi ta problematika zahtevala nadaljnje poglobljene raziskave.

CZÖRNIGOVI VIRI IN LITERATURA

Potem ko se je Czörnigu zdravje po selitvi v Gorico izboljšalo, se je odločil, da bo na ugodne klimatske značilnosti tega območja opozoril z zgoraj omenjenim delom. Zavzeto si je prizadeval, da bi bila Gorica prepoznana kot zimsko klimatsko zdravilišče. Njegovo raziskovanje pa je izhajalo tudi iz želje, da bi bolje spoznal to deželo.⁹ Delo sestavljata dva zvezka, ki sta izšla na Dunaju v letih 1873 in 1874,¹⁰ posvečeno pa je Gorici in njenim »prijaznim prebivalcem« (*freundlichen Bewohnern*).¹¹

Prva knjiga je obsežnejša in geografsko široko zastavljena, saj se posveča Goriški, Gradiški in Ogleju, druga pa se osredotoča na Gorico in njeno okolico ter izpostavlja klimatsko ugodno okolje. V prvi knjigi je območje opisano s statističnega, zgodovinskega in geografskega vidika.

1 Marušič, Pregled društvene dejavnosti, str. 164.

2 Šuligoj, Nekateri, str. 28.

3 Studen, Iz avanturizma, str. 96, 99–102.

4 Šuligoj in Kavrečič, Začetki, str. 126–144.

5 Kolenc, »Človek«, str. 15–26.

6 Fakin Bajec, Komen, str. 617–621.

7 O Czörnigu na primer: Kralj, Czoernig; Preinfalk, Czoernig; Tavano, Czoernig, str. 115–119; Tavano, Karl von Czoernig, str. 79–140; Wurzbach, *Biographisches Lexikon*, knj. 3, str. 117–120. Bibliografija njegovih del, ki se navezujejo na širši severnojadranski prostor, v: Tavano, Karl von Czoernig, str. 121–125.

8 Makuc, Gorica, str. 12–14.

9 Czoernig, *Görz*, knj. 1, str. VII–VII; Czörnig, *Gorizia*, str. 3–4.

10 Že leta 1874 sta Czörnigovo delo pozitivno ocenila Francesco Nicolo in C[esare] Cantù v reviji *Archivio Storico Italiano* 1874 (Nicolo in Cantù, *Recenti lavori*, str. 152–153). Delo je v italijanščino v celoti (torej oba zvezka) prevedel germanist in pisatelj Ervin Pocar (1892–1981), rojen v Piranu. O njem na primer: Tavano, Pocar, Ervino, str. 2826–2830. Prevod je prvič izšel v Gorici leta 1969: Carl von Czoernig, *Gorizia »la Nizza austriaca«: il territorio di Gorizia e Gradisca*. Prev. Ervino Pocar. [Gorizia]: Cassa di risparmio di Gorizia, 1969.

11 Czoernig, *Görz*, knj. 1, str. [V].

V prvi del prve knjige je avtor med drugim vključil opise gora, voda, podnebja itd. Pisal je tudi o naravi, kulturni krajini, prebivalstvu, upravi, šolstvu, gospodarstvu, kulturnem in verskem življenju itd. V drugem in tretjem delu prve knjige je na strnjen način podal zgodovino tega območja, in sicer od prazgodovine in obdobja antičnega Ogleja prek srednjeveške zgodovine oglejskih in gradeških patriarhov ter goriških grofov do sočasnega obdobja pod žezlom habsburške vladarske hiše, ki je Goriško pridobila po izumrtju Goriških grofov leta 1500. Pozoren je bil tudi na zgodovino oglejskih patriarhov in pri tem sledil njihovemu sosledju. V svoj pregled je vključil – sicer v manjši meri – tudi gradeške patriarhe, ki so bili tesno povezani z nekdanjo Beneško republiko, večstoletno nasprotnico Habsburžanov.¹²

V drugi knjigi se je Czörnig povsem posvetil Gorici kot klimatskemu zdravilišču. Opisal je lego Gorice, podal statistične podatke o njenem prebivalstvu in povzel zgodovino mesta. Predstavil je tudi okolico Gorice, upravno ureditev, šolski sistem, gospodarsko, družabno in versko življenje itd. Izpostavil je ugoden vpliv goriškega podnebja na telesno in duševno zdravje.¹³

Glede na to, da je območje Poknežene grofije Goriško-Gradiške stoletja ležalo na robu Svetega rimskega cesarstva, v bližini meje med Beneško republiko in habsburškimi dednimi deželami, so se v novem veku na tamkajšnjem širšem prostoru srečevale različne historiografske tradicije, ki pa so se v novem veku le redko prepletale. Czörnigovo delo, ki je nastalo v drugi polovici 19. stoletja, je združilo različne predhodne historiografske tradicije zgodovinsko dokaj povezanega območja. Obravnavanje Goriških grofov je bilo na primer značilno za novoveško historiografijo habsburške Goriške, oglejskim patriarhom pa je praviloma sledila furlanska historiografija. Furlanija je bila sicer del Beneške republike, a se je t. i. *Patria del Friuli* navezovala na nekdanji blišč kneževine oglejskih patriarhov, ki so jo Benečani osvojili leta 1420 in takrat *de facto* zaključili to pomembno obdobje furlanske zgodovine. Zgodovina gradeških patriarhov pa se je navezovala na Beneško republiko. Razgibana politična zgodovina tega prostora se je odražala v različnih zgodovinskih tradicijah.¹⁴

Czörnigovo delo, ki je precej obsežno in široko zastavljeno, se tako za obdobje pred 19. stoletjem opira na bogato in zelo raznoliko historiografijo, ki jo je imel na voljo. To je vidno že na začetku

prve knjige, ko je avtor omenil, da je uporabljal dela Marc'Antonia Nicolettija, Bernarda Mario de Rubeisa, Gian Giuseppeja Lirutija, Francesca Manzana in drugih dobro poznanih novoveških avtorjev z območja beneške Furlanije, pa tudi pomembnih goriških avtorjev kot Martina Bavčerja (Bauzerja), Carla Morellija, Rodolfa Coroninija, Giuseppeja Domenica Della Bone itd. Zelo pomembna je bila v razsvetljenem duhu napisana goriška zgodovina Carla Morellija, ki je še danes temeljnega pomena.¹⁵

V seznamu uporabljenih virov in literature na koncu prve knjige so med starejšimi historiografskimi viri navedena dela Eneja Silvija Piccolomini, Marina Sanuta (Sanuda), Antonia Bellonija, Giovannija Candida, Wolfganga Laziusa, Biagia Ritha, Mathiasa Burglechnerja in drugih, in sicer ob določenih virih in zbirkah virov, kot so *Monumenta Germaniae Historica*, Muratorijeve *Rerum Italicarum Scriptores*, *Fontes rerum Austriacarum* itd. Uporabil je torej pomembne zbirke virov in historiografska dela bližnjih dežel, in sicer iz novoveškega obdobja in 19. stoletja. Vključil je pomembno delo *Historia Langobardorum* Pavla Diakona. Upošteval je tudi določena dela s področja geografije (na primer članek *Das Isonzo-Thal von Flitsch abwärts bis Görz, die Umgebungen von Wippach Adelsberg, Planina und die Wochein* geologa Dionysa Stura) in zgodovinske geografije (na primer izredno eruditsko delo *Della geografia antica del Friuli dalle età più remote sino ai tempi di Costantino il grande* (Udine 1775) Paola Fistularia, ki ga sicer pomotoma imenuje Carlo, in delo *Handbuch der alten Geographie. Band 3: Europa* (Leipzig 1838) Alberta Forbigerja). Med viri se omenja tudi *Clima Goritiense* (1781) Antona Muznika (Antonio Musnig; 1726–1803). Vključil je tudi nekaj vodnikov ter več del, ki se osredotočajo na zgodovino določenih plemiških rodbin. Za slednjo tematiko je namreč lahko v Morellijevi goriški zgodovini dobil malo podatkov. Uporabil je tudi delo *Versuch einer Geschichte von Krain* Antona Tomaža Linhart.¹⁶

Kar se tiče virov in literature, velja še omeniti, da je na koncu prve knjige med literaturo naravoslovne narave naveden članek *Beiträge zur Flora der Umgebung von Görz* botanika Franca Krašana (1840–1907), rojenega v Šempasu.¹⁷ Članek je izšel leta 1863 v reviji *Oesterreichische botanische Zeitschrift*. Krašan je na začetku članka izpostavil, da je pokrajina okrog Gorice, kjer se srečujeta

12 Czoernig, *Görz*, knj. 1; Czörnig, *Gorizia*, knj. 1.

13 Czoernig, *Görz*, knj. 2, str.; Czörnig, *Gorizia*, knj. 2.

14 Makuc, *Border identities*; Makuc, *Historiografija*.

15 Czörnig, *Görz*, knj. 1, str. X–XII; Czörnig, *Gorizia*, str. 4–6.

16 Czörnig, *Görz*, knj. 1, str. 949–955; Czörnig, *Gorizia*, str. 933–938.

17 O Krašanu: Pirjevec, Krašan; Bajc, Krašan.

alpsko in mediteransko rastlinje, deležna vedno večjega zanimanja.¹⁸ V drugi knjigi je Czörnig omenil pomoč dunajskega profesorja klimatologije Rudolpha von Vivenota mlajšega (1833–1870), ki je med drugim pisal o Palermu kot klimatskem zdravilišču.¹⁹ Pri preučevanju Gorice kot zdraviliške destinacije sta mu pomagala zdravnik Giuseppe Maurovich in Hermann Perko.²⁰ Maurovich (1816–1896), rojen v Gorici, je bil član goriško-gradiškega deželnege sveta za zdravstvo, od leta 1861 svetovalec goriške občine, med letoma 1870 in 1894 pa poslanec deželnege zbora ter kasneje, v letih 1882–1894, župan Gorice.²¹

Czörnigova uporaba virov in literature kaže, da je poznal, sprejemal in upošteval različne historiografske tradicije zgodovinsko dokaj povezanega, a v preteklosti politično razdeljenega širšega prostora. Ta pristop do virov in literature ter njihovih vsebin je mogoče razumeti ne le kot njegovo željo po temeljitosti, ampak morda tudi v smislu iskanja ravnotežja, če ne že širšega konsenza pri podajanju zgodovine tistega, nekoč politično razdeljenega prostora, in sicer v obdobju naraščajočih političnih in narodnostnih sporov.

PODOBA ZDRAVEGA GORIŠKEGA OKOLJA V NOVEM VEKU

Czörnig si je prizadeval razširiti predstavo o zdravem goriškem okolju. Kot omenjeno, je poznal delo Antona Muznika, rojenega v Sv. Luciji (današnji Most na Soči). Zato se zdi upravičena domneva, da ima sloves zdravega goriškega okolja novoveški izvor in da je znanstvene temelje tega prepričanja prvi postavil zdravnik Anton Muznik.

Muznik je diplomiral na Dunaju. V letih 1756 in 1767 je sodeloval pri zdravljenju kuge v Transilvaniji, med letoma 1758 in 1763 pa je bil vojaški zdravnik v habsburško-pruski vojni. 27. julija 1763 se je preselil v Gorico, kjer je živel vse do smrti. V Pokneženi grofiji Goriško-Gradiški je bil na čelu deželne zdravstvene službe; postal je torej t. i. goriško-gradiški protomedik. Nekaj časa je

poučeval v okviru kirurškega študija, ki je v Gorici potekal med letoma 1774 in 1801. Muznik si je v razsvetljenskem duhu prizadeval izboljšati razmere na področju zdravstva, poljedelstva in živinoreje. Z njegovim poklicem je povezano delo *Dissertazione sopra le osservazioni rapporto alle malattie del popolo di queste unite contee di Gorizia e di Gradisca* (Disertacija o opažanjih glede bolezni prebivalstva združenih grofij Goriške in Gradiške; Gorica 1795) ter poročila o njegovih zdravniških opažanjih, ki so bila objavljena v časopisu goriško-gradiške Kmetijske družbe *Notizie della imperial regia Società agraria delle (due) unite contee di Gorizia e Gradisca* (1781–1788). Vsebinsko široko zasnovano je njegovo delo *Clima Goritiense* (Goriško podnebje).²²

Muznik je skušal v prvi vrsti izboljšati življenje in zdravstveno stanje goriškega prebivalstva. *Goriško podnebje*, objavljeno v Gorici leta 1781,²³ je napisal predvsem zase, a je menil, da bi ga bilo koristno objaviti. Upal je, da bodo tako storili tudi zdravniki drugih dežel. Izpostavil je, da sledi Hipokratovemu načelu, da je treba najprej preučiti območje, katerega prebivalstvo bomo zdravili, in šele nato po najboljših močeh pristopiti k zdravljenju.²⁴ Njegovo delo je temeljilo na opazovanju spreminjanja bolezni pri ljudeh in na bogatih izkušnjah, med drugim je kot prvi zdravnik v deželi 17. septembra 1775 izvedel cepljenje miazme črnih koz, kar je opisal v enajstem poglavju svojega dela.²⁵ Njegov pristop je bil znanstven. Opravil je preizkuse, da je potrdil čistost vode. Spremljal je delo znanih zdravnikov svojega časa (na primer

18 Krasan, Beiträge, str. 345.

19 Angetter, Vivenot.

20 Czoernig, Görz, knj. 2, str. VI, 102; Czörnig, Gorizia, str. 803, 897.

21 Magani, Giuseppe Tominz, str. 157; *Lecture di un territorio*, brez paginacije. Maurovicha je naslikal slikar Jožef Jakob Tominc iz Gorice (1790–1866). Portret iz sredine 19. stoletja danes hranijo v Gorici, v palači Attems Petzenstein (Musei Provinciali, ERPAC). Reprodukcijske slike so na voljo v Magani, Giuseppe Tominz, str. 157. Na spletu je reproducirana na https://patrimonioculturale.regione.fvg.it/opera/?s_id=471091 (15. 5. 2023). O Tomincu: Koršič, Tominc, brez paginacije; Magani, Giuseppe Tominz, str. 133–159; Rozman, Tominc, brez paginacije.

22 O Muzniku: Musnig, *Clima Goritiense, Praefatio*, pogl. II; Muznik, *Goriško podnebje*, str. 21; Musnig, *Settecento goriziano*, str. 35; Codelli, *Gli scrittori*, str. 110–112; *Dizionario biografico friulano*, str. 555–556; Glonar, Muznik; Grassi, Musnig, str. 1785–1786; Marušič, *Il protomedico*, str. 71–84; Marušič, Muznik, str. 483–485; Marušič, *Primorski čas*, str. 242–253; Marušič, *Zdravnik*, str. 190–192; Makuc, *Historiografija*, str. 101–102; Makuc, *Border identities*, str. 78–79; Marchetti, *Il Friuli*, knj. 2, str. 992; Remec, *Podrgni, očedi*, str. 96; Tavano, *La cultura*, str. 11–22; Zupanič Slavec, *Goriški medicus*, str. 207–231; Wurzbach, *Biographisches Lexikon*, knj. 19, str. 475.

23 Faksimilirana izdaja tega dela je skupaj s spremnimi študijami ter slovenskim prevodom dela, ki ga je pripravil Silvester Kopriva, strokovno dopolnila in uredila pa Zvonka Zupanič Slavec, izšla v Ljubljani leta 2000. Delo je bilo prevedeno tudi v italijanski jezik: *Settecento goriziano: vita quotidiana, paesaggio, salute*. Gorizia: Libreria editrice goriziana, 2009. Prevod je pripravil Lorenzo De Vecchi, objavi pa je dodana spremna študija Sergia Tavana.

24 Musnig, *Clima Goritiense, Praefatio*; Muznik, *Goriško podnebje*, str. 21–22; Musnig, *Settecento goriziano*, str. 35.

25 O zgodnjih oblikah cepljenja, torej o valoraciji in kasnejši vakcinaciji: Keber, *Zgodnje cepljenje*, str. 101–110; Marušič, *Zdravnik*, str. 199–200, 203; Marušič, *Il protomedico*, str. 78–79.

Gerharda van Swietna (1700–1772)) ter drugih učencakov (na primer Giuseppeja Barzellinija, rojenega v Krminu (1730–1804)).²⁶

Muznik je torej začel preučevati območje Poknežene grofije Goriško-Gradiške, tamkajšnja naravo, podnebje in prebivalce. Zapisoval si je vremenske spremembe, temperaturo in bolezni, ki so prizadele prebivalstvo, obravnaval je tamkajšnje vodotoke, pokrajino, podnebje itd. Posredoval je pomembne podatke o zdravstvenem stanju in načinu življenja prebivalstva. Muznikovo delo odraža razsvetljenko vero v razvoj družbe in zaupanje v razum. Opisoval je rodovitnost dežele ter z naklonjenostjo pisal o njenih prebivalcih. V povezavi s tematiko pričujočega članka velja izpostaviti odlomke, v katerih je kot protomedik že v 18. stoletju obravnaval ugodno lego, milo podnebje in čistost vode:

»Dasi je zemlja tega glavarstva različne narave v različnih krajih, se vendar odlikuje po takem številu gora, ravnin, gozdov in planin, poljan in travnikov, rek, izvirov, vinogradov, oljčnih gajev, murv in sadnega drevja, vasi in mest, po taki skladnosti in rodovitnosti, da tudi uspeva in raste les, murva, poljski plodovi, žito, sočivje, zelenjava, lan, konoplja, vino, olje, fige in mandeljni. Tu gojijo sviloprejkje, konje, osle, govedo, ovce in koze, nadalje je dosti divjačine, kot so zajci, lisice, kune, risi, volkovi, medvedi, jeleni in vse vrste ptic. To prijazno in prebivalcem drago pokrajino cenijo zlasti zaradi milega podnebja, zaradi dobrega vina, čiste vode in zaradi njenega položaja.«²⁷

»Ker v našem mestu in njegovi okolici ni nobenega rudnika, nobene topilnice, nobene stoječe vode, nobenega vzroka za gnile reči, s katerimi bi se mogel zrak kakorkoli onesnažiti, prav nasprotno, ker se zrak s hitrim tokom sosednje deročje Soče neprenehoma giblje in menjava, lahko upravičeno sklepamo, da tukaj vdihavamo zelo čist zrak.«²⁸

»Tako je razvidno tudi iz tistega, kar je bilo rečeno v drugem poglavju, da so goriški letni časi zelo prijetni in zmerni, da se lahko naša zima po pravici primerja s pomladanskim časom v Nemčiji. Pomladanski čas je zmerno topel in je osvežen z zdravim dežjem, zato je precej podoben po-

letju v Nemčiji. Skoraj enaka je jesen. Le poletje je nekoliko neprijetnejše zaradi močnejše sončne pripeke. Tudi zrak, ki ga tu vdihavamo, je povsem čist, kot je bilo prikazano v tretjem poglavju. V tej pokrajini ni nobenega rudnika, nobene topilnice, nobene stoječe vode, ki poplavlja, nobenega gojišča gnilih snovi, s čimer bi se mogel zrak kakorkoli onesnažiti. Ob neprestanem hitrem toku bližnje Soče postaja vzgiban zrak celo čistejši.«²⁹

Zgornji odlomki jasno kažejo, da je Muznik na znanstven način pristopil k preučevanju goriškega okolja. Predstava o zdravem goriškem zraku je bila sicer še starejša in morda vsaj v določenih krogih tudi splošno razširjena, kot kaže začetni odlomek iz *Zgodovine jezuitskega kolegija v Gorici (Historia Collegii Goritiensis)*, kjer so že leta 1615 jezuiti po svojem prihodu v Gorico poleg rodovitnosti dežele izpostavili zdrav zrak.³⁰

Ti odlomki kažejo, da je najverjetneje prav Muznikovo delo prispevalo znanstveno podlago za razvoj podobe zdravju blagodejnega goriškega okolja. To podobo je v naslednjem stoletju Czörnig uspešno nadgradil in razširil.

PRIZADEVANJA ZA RAZVOJ GORICE KOT KLIMATSKEGA ZDRAVILIŠČA

Gorico so številni znani gostje obiskali že pred izdajo Czörnigovega dela. Leta 1836 je sem prisel Karel X. (1757–1836), nekdanji francoski kralj, ki je kmalu zatem preminil in je danes pokopan v kriпти frančiškanskega samostana na Kostanjevici pri Novi Gorici. Uradno naj bi bil žrtev kolere, a sočasni spomini Clementine Coronini, poročene De Grazia, nakazujejo, da naj bi umrl zaradi prebavnih težav.³¹ Karel X. se je namestil v palači rodbine Coronini na Cingrofu, njegovo spremstvo pa v palači Strassoldo.³² Kot je poročal grof Guillaume Isidore de Montbel, naj bi prav sloves zdravju ugodnega podnebja in dobre vode – ne le strah pred kolero – privedel do odločitve, da se Karel X. in njegovo spremstvo nastanita v Gorici. V skladu z njegovim pričevanjem naj bi Karel X. takoj

26 Musnig, *Clima Goritiense*, *Praefatio* in str. 6, 7, 13–15, 17–18, 32–33, 50, 79; Muznik, *Goriško podnebje*, str. 21, 29, 32, 37–39, 43, 58–59, 76, 104; Musnig, *Settecento goriziano*, str. 35, 40–41, 45–46, 48, 59–60, 72, 91. O Muznikovem poznavanju antičnih in sodobnih avtorjev podrobneje: Zupanič Slavec, *Goriški medicus*, str. 207–231. O Barzelliniju: Gorian, *Barzellini*, str. 409–411.

27 Muznik, *Goriško podnebje*, str. 68. Prim. Musnig, *Clima Goritiense*, str. 42; Musnig, *Settecento goriziano*, str. 66.

28 Muznik, *Goriško podnebje*, str. 44. Prim. Musnig, *Clima Goritiense*, str. 19; Musnig, *Settecento goriziano*, str. 49.

29 Muznik, *Goriško podnebje*, str. 94. Prim. Musnig, *Clima Goritiense*, str. 70–71; Musnig, *Settecento goriziano*, str. 85.

30 »Profert haec regio, quae alias comitatus Goritiensis nuncupatur, et quidem magno numero generosissima vina, oleum, frumentum, animalia et si quae alia ad victum necessaria requiras usque ad delicias. Illi nec pratorum viriditas, nec agrorum ubertas, nec amoena collium fertilitas, nec fluviorum (qui piscosissimi sunt: Lisontius, Vipava et Timavus), nec fontium deest perennitas. Aura ipsa saluberrima est, gens vero ipsa bellicosa et ingenii acuti et docilis, adeo ut non temere nostris iniecta mens fuerit isthuc collegium inferendi.« (*Historia Collegii Goritiensis*, leto 1615, str. 77). O tem: Tavano, *La cultura*, str. 12.

31 Porcedda, *Società*, str. 118.

32 Bled, *L'esilio*, str. 33–35.

Ljudski vrt v Gorici leta 1909 (razglednico hrani Goriška knjižnica F. Bevka, Nova Gorica).

po prihodu v mesto začel z daljšimi sprehodi po njegovi okolici.³³ Kraljevo spremstvo je ostalo v mestu do sredine 19. stoletja, kar je privabilo več pomembnih posameznikov, na primer francoskega matematika, barona Augustina-Louisa Cauchyja (1789–1857).³⁴ Po letu 1866 je zimske mesece v Gorici preživel tudi Karlov vnuk, Henri grof de Chambord (1820–1883), ki je prav tako pokopan na Kostanjevici.³⁵

Po sredini 19. stoletja je vedno več pripadnikov višjih slojev pozimi prihajalo v Gorico. V zimskem času med letoma 1851 in 1852 sta v Gorici bivala mati cesarja Franca Jožefa, nadvojvodinja Sofija, in njen sin oziroma cesarjev brat, nadvojvoda Ludvik Viktor.³⁶ Razvoj v smeri večjega obiska je pomembno spodbudila pridobitev železniške povezave leta 1860.³⁷ Gorica se je začela uveljavljati kot zimsko klimatsko zdravilišče, in sicer zlasti po habsburški izgubi italijanskih posesti leta 1866.³⁸ Iskali so namreč nove destinacije, ki bi lahko nadomestile izgubljene.³⁹

Gorica z okolico je torej v določenih krogih slovela že pred Czörnigovo »avstrijsko Nico«, a

Czörnig je ta sloves razširil. Simon Rutar je zapisal, da je njegovo delo močno prispevalo k prepoznavnosti Gorice kot klimatskega zdravilišča. Obisk avstrijskih in ogrskih plemičev se je najprej znatno povečal, a ne za dolgo, saj so kasneje plemiči prihajali redkeje, medtem ko se je povečal obisk meščanov, uradnikov in upokojencev.⁴⁰

V drugi polovici 19. in na začetku 20. stoletja je Gorica doživljala intenziven urbanistični razvoj. V omenjenih desetletjih so nastale nove ulice, gradili so parke, vile, hotele, lokale in druge objekte, kot na primer kopališče, telovadnico itd. Uredili so mestno razsvetljavo. Mesto se je širilo in postopoma pridobivalo sodobnejšo infrastrukturo. Prirejali so razne razvedrilne dogodke, kot na primer plese, šole jahanja, ognjemete, koncerte itd. Obiskovalci so lahko uživali v sprehodih po okolici, in sicer iz Gorice proti Štandrežu, Ločniku/Lucinico, Šempetru in Rožni Dolini. V slednjem kraju je bilo zgrajenih več vil, ob potoku Liskur pa je bilo jezero.⁴¹ Leta 1888 je bilo v Gorici deset gostišč in hotelov ter 114 gostinskih lokalov. Primanjkovalo pa je vode, zato se je razvoj zdravilišča opiral na prednosti zdravju ugodnega podnebja.⁴²

Razvoj predelovalne industrije in nekatere te-

33 Bled, *L'esilio*, str. 23, 35; Marušič, Gorica, str. 5–6.

34 Južnič, Kralj matematikov, str. 23–57; Porcedda, Società, str. 118–119; Bled, *L'esilio*, str. 87, 91.

35 Bled, *L'esilio*, str. 91; Bajuk, Burboni.

36 Czoernig, Görz, 1874, str. 53; Czörnig, Gorizia, str. 850.

37 Marušič, Železnice, str. 261–276.

38 Czoernig, Görz, 1874, str. 53; Czörnig, Gorizia, str. 850.

39 Marušič, Pregled politične zgodovine, str. 63.

40 Rutar, *Poknežena grofija*, [zv. 1], str. 106. O tujih gostih v Gorici: Holz, Potovanje, str. 57.

41 Pillon, »Il Municipio«, str. 105–112; Ciancia, »Nizza austriaca«, str. 125–138.

42 Šuligoj in Kavrečič, Začetki, str. 130.

žave na področju infrastrukture so preprečevali razglasitev Gorice za zdraviliški kraj. Zaradi tega tudi ni zabeleženih uradnih podatkov o številu gostov. Czörnig, ki si je prizadeval za razvoj klimatskega zdravilišča, naj bi poskusil zmanjšati pomen negativnih učinkov, ki jih je imela industrija na okolje. Kot najuspešnejši zdraviliški kraj v Pokneženi grofiji Goriško-Gradiški se je uveljavil Gradež.⁴³

HABSBURŠKA NICA V OBDOBJU NARAŠČAJOČIH NACIONALIZMOV

Podatki o jezikovni ali narodnostni pripadnosti prebivalstva Poknežene grofije Goriško-Gradiške za drugo polovico 19. stoletja niso povsem zanesljivi. Jezikovna oziroma narodnostna anketa, ki je leta 1846 potekala pod Czörnigovim vodstvom, je ugotavljala pripadnost krajev, ne posameznikov; popisi prebivalstva od leta 1880 dalje pa so poizvedovali o t. i. občevalnem, ne maternem jeziku, kar ni bilo v prid beleženju slovenskega prebivalstva. V skladu s popisom iz leta 1880 naj bi v deželi živelo 211.084 prebivalcev, od tega 129.857 Slovencev, 73.425 Furlanov/Italijanov, 2.659 Nemcev ter manjše število Čehov (58), Hrvatov/Srbov (12) in Poljakov (8). Slovensko prebivalstvo je večinoma živelo v vzhodnih in severnih delih dežele, furlansko na območju med spodnjim Posočjem in italijansko-avstrijsko državno mejo iz leta 1867, italijansko je bilo strnjeno naseljeno ob obali, ki je nekoč pripadala Beneški republiki, nemško pa v Gorici. Mesto je bilo narodnostno mešano, saj je leta 1880 izmed 20.920 prebivalcev kot občevalni jezik italijanščino navedlo 13.517 posameznikov, slovenščino 3.411, nemščino 2.149, češčino 40 itd. Prisotna je bila tudi judovska skupnost. V mestu je tedaj živelo 787 tujcev.⁴⁴

Czörnig je v delu *Görz Oesterreich's Nizza* izpostavljal izrazito večjezičnost mesta in dežele.⁴⁵ Goriška občina⁴⁶ je po popisu iz leta 1869 štela 16.659 prebivalcev, od tega je kar 1035 oseb prihajalo z območij habsburške monarhije zunaj Avstrijskega primorja ter 592 iz tujine, torej izven monarhije.⁴⁷ V mestu so bili prisotni vsi »nacionalni elementi« habsburške monarhije, kar se je odražalo pri raznoliki »etnografski« podobi mesta.⁴⁸

Začetki razvoja modernega oziroma sodobnega turizma segajo v pozni novi vek. Povezani so bili s spremembami, ki jih je vpeljala industrializacija. Najprej so se začela razvijati termalna in obmorska zdravilišča, v angleškem prostoru že v 17. in 18. stoletju, na evropski celini pa nekoliko kasneje, od konca 18. stoletja dalje.⁴⁹ V Avstrijskem primorju se je v drugi polovici 19. stoletja v določenih krajih začel razvijati zdraviliški in letoviški turizem. Med obmorskimi destinacijami so se uspešno razvijali Portorož, Gradež/Grado, Lovran in Lošinj. Opatija je bila najpomembnejše zdravilišče na območju Avstro-Ogrske, njegovi turistični začetki pa segajo v sredino 19. stoletja.⁵⁰

Pomembno vlogo pri razvoju zdravilišč so odigrali zdravniki, ki pa niso nudili le praktičnega in teoretskega znanja v podporo razvoju zdraviliškega turizma, ampak so lahko sodelovali tudi pri promociji točno določenih zdraviliških destinacij. Po eni strani so bile torej pomembne ugotovitve o zdravilnosti termalne in morske vode, kasneje tudi sonca, po drugi strani pa gre izpostaviti prispevek zdravnikov pri razvoju določenih krajev, ki so se uveljavili kot zdravilišča in kasneje postali dobro obiskana letovišča. To velja na primer za Opatijo, Gradež, Portorož, pa tudi Istrske toplice (Sv. Štefan v Istri).⁵¹

Poleg zdravstvenega vidika je imel razvoj zdravilišč tudi gospodarski pomen. V prvi polovici 19. stoletja je Pokneženo grofijo Goriško-Gradiško zaznamovalo neugodno gospodarsko stanje, sredi stoletja pa je ekonomsko napredovala. Med neagrarnimi dejavnostmi velja izpostaviti svilarstvo, industrijske obrate rodbine Ritter, plemenitene Záhony, v Stračicah/Straccis pri Gorici in druge obrate, kot na primer predilnico bombaža v Romjanu/Vermeigliano pri Ronkah/Ronchi dei Legionari ter papirno industrijo v Solkanu in Podgori/Piedimonte del Calvario.⁵² Poleg industrijskih začetkov se je začel tudi turistični razvoj. Deželno gospodarstvo so v določeni meri prizadele neugodne gospodarske razmere v sedemdesetih letih 19. stoletja (zlasti kriza iz leta 1873).⁵³

V začetnem obdobju je bila pobuda za razvoj klimatskega zdravilišča v Gorici deležna naklonjenosti tamkajšnjih odločevalcev. Podprla jo je goriška občina, ki jo je obvladoval italijanski li-

43 Šuligoj in Kavrečič, *Začetki*, str. 131–135, 138–139.

44 Marušič, *Pregled politične zgodovine*, str. 38–46.

45 Na primer Czoernig, *Görz*, knj. 1, str. VII–VIII, 54–59, 925–931, knj. 2, str. 52; Czörnig, *Gorizia*, str. 11–12, 57–61, 782–787, 850.

46 Več o Czörnigovem dožemanju Gorice in njene širše okolice kot »avstrijske Nice« v: Makuc, *Gorica*, str. 11–15.

47 Czörnig, *Görz*, knj. 2, str. 16–19; Czörnig, *Gorizia*, str. 818–821.

48 Czoernig, *Görz*, knj. 2, str. 30; Czörnig, *Gorizia*, str. 831.

49 Kavrečič, *Turizem*, str. 15, 23–24, 45–48, 65–68, 73.

50 Kavrečič, *Turizem*, str. 81–84, 103–223.

51 Kavrečič, *Turizem*, str. 86, 103–133, 138–141, 163–168, 197–198, 288–289.

52 Marušič, *Pregled politične zgodovine*, str. 56–61, 232; Porcedda, *Società*, str. 115–125; Ferrari, *Gorizia ottocentesca*, str. 324–325, 334–335.

53 Marušič, *Pregled politične zgodovine*, str. 296–297; Ferrari, *Gorizia ottocentesca*, str. 334–335, 341, 354.

Gorica: pogled z goriškega gradu, brez letnice (razglednico hrani Goriška knjižnica F. Bevka, Nova Gorica).

beralni politični tabor. Dejavnosti v smeri razvoja Gorice kot klimatskega zdravilišča je spodbujalo Društvo za promocijo klimatskega zdravljenja v Gorici.⁵⁴ V začetnem obdobju je bilo delovanje društva v skladu s pričakovanji tamkajšnjega višjega sloja.⁵⁵ Društvo je bilo aktivno pri različnih pobudah, na primer pri odprtju neke vrste informacijskega centra za obiskovalce na Korzu/Corso Giuseppe Verdi leta 1888, urejanju sprehajalnih poti v okolici mesta itd.⁵⁶

Metod Šuligoj in Petra Kavrečič, ki sta objavila pomembno primerjalno študijo o začetkih zdraviliškega turizma v Gorici, sta opozorila, da je turistični razvoj severnih in osrednjih predelov Avstrijskega primorja še premalo raziskan.⁵⁷ Po začetni podpori naj bi pobuda za razvoj klimatskega zdravilišča zašla v težave. Leta 1879 je goriška občina zaradi večjih gradbenih del, ki naj bi olepšala mesto, zabredla v hude finančne težave.⁵⁸ Mesto naj bi takrat doseglo svoje maksimalne razvojne možnosti.⁵⁹

54 Pillon, »Il Municipio«, str. 112–117; Cavazza, Risorgimenti/Preporodi, str. 29; Kavrečič, *Turizem*, str. 134.

55 Pillon, »Il Municipio«, str. 112–113.

56 Ciancia, »Nizza austriaca«, str. 125.

57 Šuligoj in Kavrečič, *Začetki*, str. 127.

58 Cavazza, Risorgimenti/Preporodi, str. 29–30; Pillon, »Il Municipio«, str. 113–117.

59 Ferrari, *Gorizia ottocentesca*, str. 355.

Društvo za promocijo klimatskega zdravljenja v Gorici se je začelo spoprijemati z obtožbami o zapravljanju denarja in – vsaj v določenih krogih – s sumničenji, da izvaja ponemčevanje. Konec osemdesetih let 19. stoletja je sodelovanje goriške občine in društva zastalo. Leta 1894 je bilo društvo ukinjeno. Kasneje je nastalo olupševalno društvo *Progresso*, Napredek.⁶⁰ Podobna olupševalna društva so delovala tudi v določenih drugih zdraviliško razvijajočih se krajih Avstrijskega primorja, na primer v Opatiji in Portorožu.⁶¹

V tistem obdobju je naraščal pomen narodnostnih in političnih sporov. V sedemdesetih letih 19. stoletja je bil v časopisne polemike o jezikovnih in narodnostnih vprašanjih, nanašajočih se na razmere v deželi, z anonimnimi prispevki vpleten tudi Czörnig, na kar so odgovorili določeni italijanski avtorji.⁶² V Gorici so postali pozorni na ponemčevanje. Nemško skupnost so predstavljali zlasti uradniki, profesorji, upokojenci, kot na primer Czörnig, in podjetniki, kot so bili pripadniki protestantske družine Ritter Záhony. Pojavilo se je mnenje, da so Nemci, ki so bili maloštevilni, a z gospodarskega vidika močni, v Pokneže-

60 Pillon, »Il Municipio«, str. 113–117.

61 Kavrečič, *Turizem*, str. 106, 171.

62 Tavano, Czoernig, str. 110–120. O tem tudi: Tavano, Czoernig, str. 1118; Marušič, *Pregled politične zgodovine*, str. 233–235; Kitzmüller, Carl Czoernig, str. 18–19.

ni grofiji Goriško-Gradiški le gostje.⁶³ Po letu 1848 naj bi v deželi nemški jezik izgubljal pomen, a v drugi polovici 19. stoletja je bila nemška skupnost kulturno dokaj živahna in vplivna.⁶⁴

V času naraščajočih narodnostnopolitičnih sporov je Czörnig deželo obravnaval z vidika njegove srednjeevropskega značaja, ki ga je zaznamovalo sobivanje več jezikovnih skupin ter pripadnosti habsburškemu imperiju.⁶⁵ Takšno iskanje ravnotežja je bilo vidno, kot omenjeno, tudi pri povezovanju historiografskih tradicij. Czörnigovo domoljubje je bilo vezano na cesarstvo, pri čemer je zagovarjal pravice nemško govorečih prebivalcev Gorice.⁶⁶ Luigi Faccini je izpostavil kompleksnost tega zvestega podanika habsburške vladarske hiše, ki ga je zaznamovalo razsvetljenjsko zaupanje v razvoj. Izražal je nadnacionalne koncepcije in nasprotoval nacionalizmom, saj naj bi škodili habsburški monarhiji in oteževali sožitje narodov.⁶⁷

Liliana Ferrari je v študiji o zapletenih političnih razmerah, navezujočih se na podobo »avstrijske Nice«, Czörnigovo knjigo in njegov »elogio della diversità«, slavospev različnosti, postavila v kontekst naraščajočih narodnostnih sporov in potrebe po poudarjanju pozitivnih vidikov pripadnosti Gorice habsburškemu imperiju, kar naj takrat ne bi bilo več povsem samoumevno.⁶⁸ Velja omeniti, da je podobno kot Czörnig tudi Simon Rutar v svoji *Pokneženi grofiji Goriški in Gradiščanski*,⁶⁹ ki je v dveh zvezkih izšla dve desetletji kasneje kot Czörnigovo delo, z veliko mero naklonjenosti opisal deželo, občudoval njeno raznolikost ter izpostavljala napredek, ki ga je v 19. stoletju doživela na številnih področjih, tudi na gospodarskem in tehničnem. Med drugim je izpostavljala razvoj klimatskega zdravilišča.⁷⁰

V oceni študije Liliane Ferrari se je Sergio Tavano spraševal, ali ni morda takrat potekal spor med srednjeevropsko tradicijo, ki je bila bolj univerzalistične usmeritve, in različnimi nacionalizmi.⁷¹ Czörnig naj bi prepoznal posredniško vlogo Gorice. Tavano dodaja, da je treba ceniti Czörnigovo delo in njegova prizadevanja, da bi

Gorico oziroma goriško enkratnost vključil v razpravo resnično evropskih razsežnosti. Gorica, ki so jo tedaj že mučile narodnostne napetosti, je to priložnost zamudila.⁷² Branko Marušič pa je ocenil, da so bila predvojna prizadevanja za razvoj klimatskega zdravilišča oziroma podobe Gorice kot avstrijske Nice »poskus sožitja in srečevanja različnih narodov in jezikov, kultur« oziroma »poskus ustvarjanja posebne in nove goriške istovetnosti«.⁷³

ZAKLJUČEK

Pričujoči članek je nameraval preveriti, ali predstava o zdravju blagodejnem goriškem okolju izvira že iz novega veka. Kot je bilo predstavljeno, je njena prisotnost dokumentirana že na začetku 17. stoletja v *Zgodovini jezuitskega kolegija v Gorici (Historia Collegii Goritiensis)*. Svetolucijski zdravnik Anton Muznik pa je predstavo o zdravem goriškem podnebnju in čistosti njegovih voda postavil na znanstvene temelje. To je nato v sedemdesetih letih 19. stoletja prav tako z znanstvenim pristopom nadgradil Carl von Czörnig vse do oblikovanja in razširitve podobe »avstrijske Nice«.

Pomembne študije so že opozorile na vlogo podobe »avstrijske Nice« v obdobju naraščajočih narodnostnih in političnih nasprotij konca 19. in začetka 20. stoletja. Raziskati bi bilo treba pobude za razvoj klimatskega zdravilišča na območju, ki je živelo v senci naglo razvijajočega se Trsta, in vzroke za zastoj teh prizadevanj.⁷⁴ Najbrž so na turistični razvoj Gorice zaviralno delovali različni dejavniki, na primer finančni razlogi, kasnejši pretresi, povezani z izbruhom prve svetovne vojne itd., a že sama prisotnost pojavljanja strahu pred ponemčevanjem pri določenih krogih nakazuje, da so določeno vlogo morda igrala tudi narodnostna in politična razmerja.⁷⁵ To kaže, da je treba v kontekstu srednjeevropskih večnarodnostnih območij druge polovice 19. in začetka 20. stoletja tudi pri raziskovanju turističnega razvoja določene destinacije – tudi njegovega zastoja kot v primeru Gorice – upoštevati vidik narodnostnih in političnih odnosov in trenj.⁷⁶

63 Marušič, *Pregled politične zgodovine*, str. 231–236, 250.

64 Batič, »Paradies am Isonzo«, str. 90, 94–95.

65 Tavano, Karl von Czoernig, str. 107–110. Prim. Ingrao, *Razumevanje*, str. 142–157.

66 Tavano, Karl von Czoernig, str. 110–120.

67 Faccini, *La scienza del governo*, str. 7–15.

68 Ferrari, *Gorizia ottocentesca*, str. 350, 353–354, 358–359 (citata na str. 350).

69 Gre dejansko za Gradiško. Slednji izraz je primernejši (Marušič, *Zahodno slovensko ozemlje*, str. 280).

70 Rutar, *Poknežena grofija*, zv. 1, str. 35–36, 95–98, zv. 2, str. 108–111.

71 Tavano, *A proposito*, str. 236–237.

72 Tavano, Karl von Czoernig, str. 107–108.

73 Marušič, *Prispevek*, str. 33.

74 O pomenu primerjalnih študij pri raziskovanju turističnega razvoja krajev: Kavrečič, *Turizem*, str. 26–27.

75 Pillon, »Il Municipio«, str. 113–117.

76 Članek je nastal v okviru raziskovalnega programa AR-RS-NRU/P6-0052-0618-2017/3. Program je sofinancirala Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

VIRI IN LITERATURA

OBJAVLJENI VIRI

- Czoernig, Carl von: *Gorizia »la Nizza austriaca«: il territorio di Gorizia e Gradisca* (prev. Ervino Pocar). [Gorizia]: Cassa di risparmio di Gorizia, 1969.
- Czoernig, Carl von: *Görz Oesterreich's Nizza: nebst einer Darstellung des Landes Görz und Gradisca. I. Band. Das Land Görz und Gradisca; II. Band. Die Stadt Görz als klimatischer Curort*. Wien: Wilhelm Braumüller, 1873, 1874.
- Historia Collegii Goritiensis: gli Annali del collegio dei gesuiti di Gorizia (1615–1772)* (ur. Claudio Ferlan in Marco Plesnicar). Trento: FBK Press, 2020.
- Musnig, Antonio: *Clima Goritiense – latinski faksimile*. V: Muznik, Anton: *Goriško podnebje. Clima Goritiense* (prev. Silvester Kopriva; prevod strokovno dopolnila in uredila Zvonka Zupanič Slavec). Ljubljana: Inštitut za zgodovino medicine Medicinske fakultete; Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, 2000, str. 251–410.
- Musnig, Antonio: *Settecento goriziano: vita quotidiana, paesaggio, salute* (prev. Lorenzo De Vecchi, spremna študija Sergio Tavano). Gorizia: Libreria editrice goriziana, 2009.
- Muznik, Anton: *Goriško podnebje – slovenski prevod*. V: Muznik, Anton: *Goriško podnebje. Clima Goritiense* (prev. Silvester Kopriva; prevod strokovno dopolnila in uredila Zvonka Zupanič Slavec). Ljubljana: Inštitut za zgodovino medicine Medicinske fakultete; Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, 2000, str. 15–176.
- Rutar, Simon: *Poknežena grofija Goriška in Gradiščanska*. Nova Gorica: Branko; Ljubljana: Jutro, 1997 (faksimile dveh zvezkov: *Prirodnozanski, statistični in kulturni opis*, 1892 in *Zgodovinski opis*, 1893).

LITERATURA

- Angetter, D[aniela]: Vivenot, Rudolph d. Ä. Ritter von (1807–1884), Mediziner. *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950. Bd. 15*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2017. DOI: <https://doi.org/10.1553/oxo036fod2>
- Batič, Matic: »Paradies am Isonzo«: delovanje Heinricha Moritza Penna (1838–1918) v Gorici. *Kronika* 69, 2021, št. 1, str. 89–104.
- Bled, Jean-Paul: *L' esilio dei Borboni di Francia: da Parigi a Gorizia*. Gorizia: Libreria editrice goriziana, 2003.
- Cavazza, Silvano: *Risorgimenti/Preporodi. Isonzo: giornale di frontiera = Soča: časopis na meji*, 2011, št. 92 (posebna št.), str. 26–30.
- Ciancia, Lucilla: »Nizza austriaca« o »Eden austriaco«? I luoghi della città. *Ottocento goriziano (1815–1915). Una città che si trasforma* (ur. Lucia Pillon). Gorizia:

- Istituto di Storia Sociale e Religiosa, Editrice Goriziana, 1991, str. 125–140.
- Codelli, Pietro Antonio: *Gli scrittori friulano-austriaci degli ultimi due secoli*. Gorizia: Giacomo Tommasini, 1783.
- Dizionario biografico friulano* (ur. Gianni Nazzi et al.). 4. izd. Udine: Clape Culturāl Acuilee, 2007.
- Faccini, Luigi: *La scienza del governo e l'indagine storica. Un funzionario austriaco della Boemnia alla Contea di Gorizia. Studi Goriziani*, 1989, št. 69, str. 7–15.
- Fakin Bajec, Jasna: *Komen – kraški Pariz. Interpretacija krajevne zgodovine na podlagi ustnih in časopisnih virov iz prve polovice 20. stoletja. Kronika* 63, 2015, št. 3 (Iz zgodovine Krasa), str. 607–626.
- Ferrari, Liliana: *Gorizia ottocentesca: fallimento del progetto della Nizza austriaca. Storia d'Italia. Le regioni dall'Unità a oggi. Il Friuli – Venezia Giulia* (ur. Roberto Finzi, Claudio Magris in Giovanni Miccolli). Torino: Giulio Einaudi, 2002, str. 313–375.
- Gorian, Rudj: *Barzellini Gian Giuseppe, scienziato. Dizionario biografico dei friulani. 2. L'età veneta. A–C*. (ur. Cesare Scalon, Claudio Griggio in Ugo Rozzo). Udine: Forum, 2009, str. 409–411.
- Grassi, Adrianna: *Musnig Antonio, medico. Nuovo Liruti. Dizionario biografico dei Friulani. 2. L'età veneta* (ur. Cesare Scalon, Claudio Griggio in Ugo Rozzo). Udine: Forum, 2009, str. 1785–1786.
- Holz, Eva: *Potovanje po slovenskih deželah v času od propada Ilirskih provinc do uvedbe železnice, ko še niso izumili turizma. Razvoj turizma v Sloveniji: zbornik referatov. 28. zborovanje slovenskih zgodovinarjev, Bled, 26.–28. 9. 1996* (ur. Franc Rozman in Žarko Lazarevič). Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1996, str. 48–57.
- Ingrao, Charles: *Razumevanje mednarodnih sporov v Srednji Evropi. Razprave in gradivo: revija za narodnostna vprašanja*, 2004, št. 44, str. 142–157.
- Južnič, Stanislav: *Kralj matematikov Cauchy in njegovi goriški dediči. Bourboni na Goriškem. Zbornik s posveta na Kostonjčevici ob 170. obletnici prihoda Bourbonov v Gorico in smrti kralja Karla X* (ur. Drago Trpin in Renato Podberšič). Nova Gorica: Zgodovinsko društvo za Severno Primorsko, 2007, str. 23–57.
- Kavrečič, Petra: *Turizem v Avstrijskem Primorju: zdravilišča, kopaljšča in kraške jame (1819–1914)*, 2. dop. izd. Koper: Založba Univerze na Primorskem, 2017.
- Keber, Katarina: *Zgodnje cepljenje proti črnim kozam: variolizacija v 18. stoletju in nekateri primeri v slovenskem prostoru. Kronika* 71, 2023, št. 1, str. 101–111. DOI: <https://doi.org/10.56420/Kronika.71.1.05>
- Kitzmüller, Hans: *Carl Czoernig e l'identità di Gorizia. Studi goriziani*, 1992, št. 76, str. 17–24.
- Kolenc, Petra: »Človek naj ne izleti iz mesta, da se napije, nabaše in si pokvari želodec, marveč da se izprehodi in razvedri, da si ohrani veselje do živ-

- ljenja.« O zametkih gostinsko-turistične ponudbe v Trnovskem gozdu do let med obema vojnama. *Zgodovina za vse: vse za zgodovino* 23, 2016, št. 1, str. 15–26.
- Krasan, Franz: Beiträge zur Flora der Umgebung von Görz. *Österreichische Botanische Zeitschrift* 13, 1863, št. II, str. 345–362.
- Lecture di un territorio: la Provincia di Gorizia e Gradisca: autonomia e governo 1861/1914* (ur. Donatella Porcedda in Alessandra Martina). Gorizia: Musei Provinciali, Borgo Castello, 2013.
- Magani, Fabrizio: Giuseppe Tominz ritrattista goriziano. *Ottocento di frontiera: Gorizia 1780–1850: arte e cultura* (ur. Antonella Lacchin). Milano: Electa, 1995, str. 133–159.
- Makuc, Neva: *Border Identities in the Early Modern Period. Venetian Friuli and the Habsburg County of Gorizia mirrored in contemporary historiography* (ur. Martin Pogačar). Berlin: Peter Lang, 2021. DOI: <https://doi.org/10.3726/b17741>
- Makuc, Neva: Gorica in njena okolica kot Czörnigova »avstrijska Nica«. *Izvestja Raziskovalne postaje v Novi Gorici* 20, 2023, str. 11–15.
- Makuc, Neva: *Historiografija in mentaliteta v novoveški Furlaniji in Goriški*. Ljubljana: Založba ZRC, 2011.
- Marchetti, Giuseppe: *Il Friuli, uomini e tempi* (ur. Gianfranco D'Aronco). 3. izd. Udine: Del Bianco, 1979.
- Marušič, Branko: Gorica in Goriška ob prihodu Bourbonov (1836). *Bourboni na Goriškem. Zbornik s posveta na Kostanjevici ob 170. obletnici prihoda Bourbonov v Gorico in smrti kralja Karla X* (ur. Drago Trpin in Renato Podberšič). Nova Gorica: Zgodovinsko društvo za Severno Primorsko, 2007, str. 5–11.
- Marušič, Branko: Il protomedico goriziano Antonio Muznik (1726–1803). Contributi alla biografia. *Studi Goriziani*, 1975, št. 42, str. 71–84.
- Marušič, Branko: Muznik (Musnig, Mussnig, Musznig, Mužnik) Anton. *Primorski slovenski biografski leksikon: 10. sn. Martelanc–Omersa* (ur. Martin Jevnikar). Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1984, str. 483–485.
- Marušič, Branko: Pregled društvene dejavnosti v Avstrijskem primorju (1848–1918). *Annales* 9, 1999, št. 1, str. 163–192.
- Marušič, Branko: *Pregled politične zgodovine Slovencev na Goriškem: 1848–1899*. Nova Gorica: Goriški muzej, 2005.
- Marušič, Branko: *Primorski čas pretekli. Prispevki za zgodovino Primorske*. Koper: Lipa; [Trst]: Založništvo tržaškega tiska; [Gorica]: Goriški muzej, 1985, str. 242–253.
- Marušič, Branko: Prispevek k zgodovini Gorice. *Primorska srečanja*, 2003, št. 263, str. 33–38.
- Marušič, Branko: Zahodno slovensko ozemlje. Iskanje ozemeljske istovetnosti skozi čas. *Zgodovinski časopis* 56, 2002, št. 3–4, str. 277–286.
- Marušič, Branko: Zdravnik dr. Anton Muznik (1726–1803). V: Anton Muznik: *Goriško podnebje. Clima Goritiense*. Ljubljana: Inštitut za zgodovino medicine Medicinske fakultete; Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, 2000, str. 190–192.
- Marušič, Branko: Železnice na Goriškem (1860–1918). *Acta Histriae* 16, 2008, št. 3, str. 261–276.
- Nicolo, Francesco in Cantù, C[esare]: Recenti lavori di erudizione storica. *Archivio Storico Italiano* 1874, vol. 19, št. 79, str. 130–60.
- Pillon, Lucia: »Il Municipio da molti anni accarezza l'idea di sfruttare l'industria del forestiero...«. Rivelazioni statistiche, trasformazioni urbane e promozione della città a centro di soggiorno. *Ottocento goriziano (1815–1915). Una città che si trasforma* (ur. Lucia Pillon). Gorizia: Istituto di Storia Sociale e Religiosa, Editrice Goriziana, 1991, str. 101–121.
- Porcedda, Donatella: Società e vita familiare a Gorizia nell'Ottocento. I diari e le lettere di Clementina Coronini De Grazia. *Studi Goriziani* 1995, št. 82, str. 109–125.
- Remec, Meta: *Podrgni, očedi, živali otrebi: higiena in snaga v dobi meščanstva*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2015.
- Studen, Andrej: Iz avanturizma v turizem. *Razvoj turizma v Sloveniji: zbornik referatov. 28. zborovanje slovenskih zgodovinarjev, Bled, 26.–28. 9. 1996* (ur. Franc Rozman in Žarko Lazarevič). Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1996, str. 96–104.
- Šuligoj, Metod: Nekaterne ključne okoliščine (preteklega) razvoja turizma v Istri. Neke ključne okolnosti (protoklog) razvoja turizma u Istri. *Retrospektiva turizma Istre* (ur. Metod Šuligoj). Koper = Capodistria: Založba Univerze na Primorskem, 2015, str. 17–46.
- Šuligoj, Metod in Kavrečič, Petra: Začetki organizirane razvoja zdravstvenega turizma v Pokneženi grofiji Goriško-Gradiški. *Zgodovinski časopis* 72, 2018, št. 1–2, str. 126–144.
- Tavano, Luigi: A proposito di un esemplare profilo dell'Ottocento goriziano nella »storia delle regioni« di Einaudi. *Studi goriziani* 2004, št. 99–100, str. 235–237.
- Tavano, Sergio: Czoernig Carl, funzionario politico. *Nuovo Liruti: dizionario biografico dei friulani. 3: L'età contemporanea* (ur. Cesare Scalon, Claudio Griggio in Giuseppe Bergamini). Udine: Forum, 2011, str. 1115–1119.
- Tavano, Sergio: Karl von Czoernig da Vienna a Gorizia (1850–1889). *Karl Czoernig fra Italia e Austria*. Gorizia: Istituto di Storia sociale e religiosa, 1992, str. 79–140.
- Tavano, Sergio: La cultura a Gorizia nell'età teresiana e giuseppina. V: Musnig, Antonio: *Settecento goriziano: vita quotidiana, paesaggio, salute* (prev. Lorenzo

De Vecchi, spremna študija Sergio Tavano). Gorizia: Libreria editrice goriziana, 2009, str. 11–31.

Tavano, Sergio: Pocar, Ervino, germanista, traduttore. *Nuovo Liruti: dizionario biografico dei friulani. 3: L'età contemporanea* (ur. Cesare Scalon, Claudio Griggio in Giuseppe Bergamini). Udine: Forum, 2011, str. 2826–2830.

Zupanič Slavec, Zvonka: Goriški medicus Anton Muznik in medicina. V: Anton Muznik: *Goriško podnebje. Clima Goritiense*. Ljubljana: Inštitut za zgodovino medicine Medicinske fakultete; Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, 2000, str. 207–231.

Wurzbach, Constant von: *Biographisches Lexikon des Kaisertums Österreich. Band 3, Coremans–Eger*. Wien: Verlag der Universitäts-Buchdruckerei von L. C. Zamarski, 1858; *Band 19, Moll–Mwsliveczek*. Wien: Verlag der Universitäts-Buchdruckerei von L. C. Zamarski, 1886.

SPLETNE STRANI

Regione autonoma Friuli Venezia Giulia:

https://patrimonioculturale.regione.fvg.it/opera/?s_id=471091

Slovenska biografija:

Bajc, Marjan: Krašan, Franc (1840–1907) (<http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi301791/#primorski-slovenski-biografski-leksikon>) (12. 5. 2023).

Bajuk, p. Anastazij: Burboni (<http://www.slovenska-biografija.si/rodbina/sbi1003570/#primorski-slovenski-biografski-leksikon>) (5. 1. 2024).

Glomar, Joža: Muznik, Anton (1726–1803) (<http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi383180/#slovenski-biografski-leksikon>) (20. 6. 2023).

Koršič, Verena: Tominc, Jožef Jakob (1790–1866) (<http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi707561/#primorski-slovenski-biografski-leksikon>) (15. 5. 2023).

Kralj, Franc: Czoernig baron Czernhausen, Carl st. (1804–1889) (<http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi1005750/#primorski-slovenski-biografski-leksikon>) (11. 5. 2023).

Pirjevec, Avgust: Krašan, Franc (1840–1907) (<http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi301791/#slovenski-biografski-leksikon>) (12. 5. 2023).

Preinfalk, Miha: Czoernig pl. Czernhausen (<http://www.slovenska-biografija.si/rodbina/sbi1021700/#novi-slovenski-biografski-leksikon>) (29. 5. 2023).

Rozman, Ksenija: Tominc, Jožef Jakob (1790–1866) (<http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi707561/#slovenski-biografski-leksikon>) (15. 5. 2023).

SUMMARY

Image of Gorizia's Healthy Environment and of Gorizia as the "Austrian Nice" between Enlightenment and Nationalisms

The paper deals with certain aspects of the idea of Gorizia's healthy environment, already documented at the beginning of the seventeenth century. In his work, *Clima Goritiense* (1781), composed in the Enlightenment spirit, Anton Muznik (It. Antonio Musnig), chief provincial physician of the Princely County of Gorizia and Gradisca, put the idea of the healthy climate in the abovementioned province and its clean waters on the scientific basis. In the 1870s, this idea further evolved with the scientific approach used by the retired senior Habsburg official Carl von Czörnig, who had moved to Gorizia. His *Görz Oesterreich's Nizza; nebst einer Darstellung des Landes Görz und Gradisca* (two vols.; 1873–1874) contributed to the expansion of the image of Gorizia as the "Austrian Nice" in the Habsburg Empire. Due to its health-boosting features, Gorizia had already received the visits of some prominent personalities before that (for example, King Charles X of France, Archduchess Sophia and her son, and Archduke Ludwig Viktor of Austria).

The paper also presents how Czörnig took into consideration the previous historiographical traditions of the wider geographical area, which may be understood in terms of seeking a kind of balance, if not even a broader consensus in the presentation of the history of the once politically divided area. Drawing on relevant studies, the paper also mentions the role of the image of the "Austrian Nice" in the period of increasing national and political conflicts of the late nineteenth and early twentieth centuries. The initiatives for the development of a climatic health resort in the area that lived in the shadow of the rapidly developing city of Trieste should be further investigated as well as the reasons for the stalemate in these efforts. The tourism development of Gorizia was probably affected by various factors, such as financial reasons, the city's continental position, and the subsequent upheavals associated with the outbreak of the First World War; however, the very presence of the fear of Germanization in certain circles suggests that national and political relations may have also played a certain role. Therefore, in the context of Central European multi-ethnic areas of the second half of the nineteenth and early twentieth centuries, the aspect of national and political relations and tensions should also be taken into consideration when researching the tourist development of a certain destination, including its stagnation, as in the case of Gorizia.

SIMONA KERMAVNAR^{*}

Nekaj primerkov starejših litoželeznih ograj livarne R. Ph. Waagner v Sloveniji

IZVLEČEK

Lito železo se je s svojo enkratno livnostjo in duktilnostjo izkazalo kot optimalen material za oblikovanje najrazličnejših ograj. Ker so le redki njihovi sestavni deli (stebriči, balustri) signirani, si pri ugotavljanju proizvajalca običajno pomagamo s katalogi, če so seveda ohranjeni in/ali dostopni. V Sloveniji se historičnih litoželeznih ograj ni ohranilo veliko. Srečamo jih v glavnem v večjih, predvsem mestnih naseljih, na nekaterih premožnejših hišah na podeželju in le na redkih pokopališčih. Članek predstavi nekaj balkonskih, stopniščnih, uličnih in vrtnih ograj dunajske livarne R. Ph. Waagner (Rudolf Philip Waagner; 1827–1888), ki jih najdemo v katalogu livarne iz leta 1870. Aktualne so bile vse do zadnjega desetletja 19. stoletja, več pa jih lahko še danes vidimo v Ljubljani, Celju in na Vrhniki.

KLJUČNE BESEDE

Rudolf Philip Waagner (R. Ph. Waagner), livarne, litoželezne ograje, Dunaj, Dvor pri Žužemberku, žaga na Jami pri Dvoru, Antoine Durenne, Viljem Treo, Pariz, Ljubljana, Celje, Vrhnika

ABSTRACT

A FEW EXAMPLES OF EARLY CAST IRON RAILINGS MANUFACTURED BY R. PH. WAAGNER FOUNDRY IN SLOVENIA

Due to its unique castability and ductility, cast iron proved an optimum material for the construction of a variety of railings. Because very few of the component parts (colonnettes, balusters) are signed, their manufacturers are usually identified by means of catalogues, provided that they are preserved and/or available. Not many historical cast iron railings have been preserved in Slovenia. They can mainly be found in bigger, predominantly urban areas, a few countryside residences of well-to-do owners, and even fewer cemeteries. The paper presents a number of balcony, staircase, street, and garden railings by the Vienna-based R. Ph. Waagner Foundry (Rudolf Philip Waagner, 1827–1888) that are found in the Foundry's catalogue of 1870. They were popular until the last decade of the nineteenth century, and several of them can still be seen in Ljubljana, Celje, and Vrhnika.

KEY WORDS

Rudolf Philip Waagner (R. Ph. Waagner), Foundries, cast iron railings, Vienna, Dvor by Žužemberk (Hof in Krain, Hof in Illyrien), Sawmill at Jama by Dvor, Antoine Durenne, Viljem Treo, Paris, Ljubljana, Celje, Vrhnika

^{*} mag. umetnostne zgodovine, Logatec, simona.kermavnar@gmail.com.

LITO ŽELEZO – OPTIMALEN MATERIAL ZA OGRAJE V 19. STOLETJU

Sredi 18. stoletja se je rodil umetniški liv (nem. *Kunsteisenguss*, *Eisenkunstguss*, ang. *decorative cast ironwork*).¹ Lito železo je bilo zlasti v prvih treh četrtinah 19. stoletja vsesplošno uporabljano in v modi, saj se je s svojo enkratno livnostjo in duktilnostjo (sposobnost nekaterih kovin, da ohranjajo trdnost kljub spremembi oblike) izkazalo tudi kot optimalen material za oblikovanje najrazličnejših ograj in bogatih detajlov. Okras je bil lahko geometrijski (rombi, kvadrati, pravokotniki, krogi in trikotniki bodisi na notranjem vzorcu ali zunanjem okviru), geometrijsko-rastlinski, rastlinski in/ali figuralni.²

Litoželezne ograje (lahko tudi v kombinaciji s kovanim železom) so običajno sestavljene iz stebričev, vertikalno postavljenih vmesnih palic in/ali balustrov, obstajajo pa tudi različice z njihovo horizontalno postavitvijo, z mrežo itd. Za zagotavljanje konstrukcijske trdnosti so stebriči in balustri pritrjeni v kamnita oziroma betonska tla, podstavek oziroma zid, običajno z zatičem, redkeje tudi z vijaki. Na vrhu je podaljšek v obliki peclja z zaključkom, ki je lahko v obliki t. i. artičke, krogle, sulice, plamena (pri nagrobnih ograjah) itd.

SIGNATURE IN KATALOGI: PRIMER SALMOVE LIVARNE TER LIVARNE DVOR PRI ŽUŽEMBERKU IN LIVARNE ANTOINE DURENNE

Ker so le redki tovrstni izdelki signirani,³ si pri

1 Na začetku je izraz pomenil le drobne izdelke za hišno in cerkveno rabo (nem. *Klein-Kunstguss*), okoli sredine 19. stoletja pa so poleg tega uporabljali še izraz veliki umetniški liv (nem. *Gross-Kunstguss*), kamor so poleg vodnjakov in nagrobnikov prištevili tudi ograje (gl. Lindner, *Eisenkunstguss im 19. Jahrhundert*, str. 30–34; Žargi, *Železarna*, str. 112).

2 Bassi, *Le Ringhiere*, str. 16 sl.

3 Taki so stebriči terasne ograje pri historični vili veletrgovca z železnimi izdelki Franca Golija (1847–1927) na Gorskem potu 10 v Idriji iz leta 1896: na vseh podstavkih je z verzalkami zapisano ime *BLANSKO*, ki je tipičen podpis Salmove livarne. Enak podpis vidimo na stebričih litoželezne ograje Dergančeve hiše v Semiču (Kermavnar, *Litoželezna dediščina*, str. 95–96; Kermavnar, *Litoželezna balkonska ograja*, str. 36). Signiranih pa je tudi več stebričev ograj in balustrov livarne R. Ph. Waagner, kot bo pokazal članek. Zunaj tu obravnavanega časovnega okvira (1870–ok. 1890) omenimo stebriče na železniškem mostu čez Sočo v Solkanu ter na dveh železnih mostovih čez Savo in Krko v Brežicah, ki pa sodijo že v začetek 20. stoletja – vsi trije mostovi so bili zgrajeni leta 1906. Lok mostu v Solkanu (EŠD 673) je bil največji kamniti lok iz rezanega kamna na svetu; med prvo svetovno vojno (1916) je bil razstreljen, leta 1927 pa so ga Italijani

ugotavljanju proizvajalca običajno pomagamo s katalogi, če so ohranjeni in/ali dostopni. Omenimo litoželezno ograjo na stanovanjskem delu monumentalne stavbe žage na Jami pri Dvoru (slika 1).⁴ Žal je tam pred nekaj leti izbruhnil požar, tako da je ograja izginila,⁵ veljala pa je za izdelek livarne Dvor. Kot taka je bila leta 1991 objavljena v razstavnem katalogu *Gradovi minevajo, fabrike nastajajo*,⁶ v katerem jo je avtor Matija Žargi datiral v sredino 19. stoletja. Glede na to, da je očitno nastala po katalogu pariške livarne Durenne (rubrika *Grands Balcons ou Balustrades*) iz okoli leta 1868,⁷ (slika 2) Žargijeva časovna umestitev ne bo držala in je bolj pravilna 1868 *terminus post quem*. Livarna Antoina Durenna (1822–1895) je bila zelo pomembna in vplivna ter na svetovnih razstavah večkrat nagrajena (na primer 1867 v Parizu in 1873 na Dunaju). Po zaslugi tesnega sodelovanja z umetniki (med drugim Albertom-Ernestom-Carrier-Belleuseom, Pierrom Louisom Rouillardom, Frédéricom Augustom Bartholdijem – avtorjem bakrenega kipa *Svobode/Svoboda razsvetljuje svet* v New Yorku) in nesporni tehnični kvaliteti je hit-

ponovno zgradili v nekoliko spremenjeni obliki (gl. Drole, Solkan, str. 222–226 s starejšo literaturo). Prvotno sta bili na mostu dve vrsti litoželeznih ograj, secesijska nad lokom (stebriči sig. *ACT. GES. R. PH. WAAGNER WIEN*) in še obstoječa enostavnejša. Obe in tisto na leta 1945 uničenem železniškem mostu v Ajbi je Gorazd Humar povezal z arhitektom Ottom Wagnerjem, Damjan Prelovšek pa secesijsko solkansko tudi z arhitektom Jožetom Plečnikom, ki je v tistem času delal v Wagnerjevem ateljeju (Humar, *Most v Ajbi*, str. 70–81; Humar, *Otto Wagner*, str. 203–222; Prelovšek, *Plečnikova ograja?*, str. 223–229). Na signaturo (*R. PH. WAAGNER*) na mostovih v Brežicah (EŠD 7151) in s tem proizvajalca sem prvič opozorila v spletnem članku *Od Solkana do Brežic: opomba k ograji solkanskega železniškega mostu* (<https://www.mojaobcina.si/logatec/novice/od-solkana-do-brežic-opomba-k-ograj-solkanskega-mostu.html>, maj 2023). Signature lahko vidimo tudi na drugih izdelkih Waagnerjeve livarne, na primer na stebrih peronskih nadstrešnic železniških postaj (Štanjel, Ljubljana Šiška), signirana sta recimo tudi litoželezna stebriča, ki flankirata in držita atiko kamnitega nagrobnega spomenika usnjarskega mojstra Alberta Pauscherja ter njegove žene Bety in družine Schmid Hausensky na pokopališču v Ločah pri Celju.

4 Fotografijo mi je posredovala kustosinja Dolenjskega muzeja Majda Pungerčar, za kar se ji najlepše zahvaljujem.

5 Podatek mi je posredovala kustosinja Dolenjskega muzeja Majda Pungerčar. Gl. tudi Slavko Mirtič, *Spomini na dvorsko žago še žive* (<https://www.mojaobcina.si/zuzemberk/novice/spomini-na-dvorsko-zago-se-zive.html>, november 2023).

6 Žargi, *Kovina*, str. 24, 98 (kat. št. 72).

7 Glede na katalog je tudi jasno, da je bila ograja postavljena na glavo. Za posredovanje skenograma se najlepše zahvaljujem direktorici Fondacije Neri Museo Italiano della Ghisa dr. Raffelli Bassi.

ro prevzela najpomembnejše mesto na področju umetniškega liva v Franciji.⁸

Do sedaj je bilo na Slovenskem zgolj na podlagi kataloga Salmove livarne v Blanskem identificiranih več ograj, ki so bile izdelane na Moravskem. Omenimo vsaj ograjo v Jochmannovi vili (Vila Rizzati) v Ajdovščini⁹ in monumentalno, a žal propadajočo ograjo v stavbi Krekov trg 7 v Celju.¹⁰

V Sloveniji¹¹ se historičnih litoželeznih ograj ni ohranilo veliko. V glavnem jih najdemo v večjih, predvsem mestnih naseljih, na nekaterih premožnejših hišah na podeželju in le na redkih pokopališčih.¹² Ob tem je treba povedati, da so bili v raziskavo zaenkrat pritegnjeni le zahodni, osrednji in južni del Slovenije, v vzhodni polovici države pa le večji kraji, na primer Celje, Laško, Podčetrtek, Maribor, Slovenska Bistrica in Ptuj.

LITOŽELEZNE OGRAJE PO KATALOGU R. PH. WAAGNER IZ LETA 1870

Pričujoči članek predstavlja nekaj balkonskih,¹³ stopniščnih, uličnih in vrtnih ograj dunajske livarne Rudolf Philip Waagner (R. Ph. Waagner), in sicer takih, ki so bile aktualne po letu 1870 in pred zadnjim desetletjem 19. stoletja. Ko sem pripravljala knjigo *Litoželezna dediščina v zahodni, osrednji in južni Sloveniji*, katere osnovni namen je bilo evidentiranje,¹⁴ ni bil v Sloveniji

znan oziroma v literaturi predstavljen še noben izdelek te livarne.¹⁵ To je posledično pomenilo, da je ime tega, na Slovenskem precej zastopanelega proizvajalca¹⁶ izpadlo iz pregleda. A ne glede na to je v knjigi objavljenih nekaj Waagnerjevih ograj in en baluster. So pa zaradi nepopolnih podatkov, ki sem jih takrat imela – v mislih imam le delno fotografirano signaturo z napisom *WIEN* –, označeni le splošno kot »izdelki neke dunajske livarne«.¹⁷

V knjigi je predstavljen tudi baluster, ki ima v osrednjem delu štiridelno kvadratno polje, spodaj in zgoraj okrašeno s perforirano palmeto. Taki balustri so bili tudi del prvotne notranje opreme Kranjskega deželnega muzeja (Rudolfinuma), danes glavne stavbe Narodnega muzeja Slovenije v Ljubljani (Prešernova c. 20),¹⁸ ki je bila za javnost odprta 2. decembra 1888.¹⁹ Kot eksponat je bil baluster predstavljen na razstavi »*Ko zapoje kovina. Tisočletja metalurgije na Slovenskem*« v Narodnem muzeju Slovenije v sezoni 2019/20.²⁰

Že po izidu knjige sem naletela na list (slika 3) iz prodajnega kataloga livarne R. Ph. Waagner, na katerem je predstavljen tudi tak baluster. Kustosa v Narodnem muzeju Gašperja Oitzla sem zaprosila za ponovno fotografiranje celote (slika 4); po predvidevanju se je pokazal tudi preostali del signature, torej *R. PH. WAAGNER WIEN*.²¹ (slika 5) To je bil hkrati ključ za določitev provenience več litoželeznih ograj te dunajske livarne na Slovenskem.

8 Antoine Durenne (https://fr.wikipedia.org/wiki/Antoine_Durenne, november 2023).

9 Katalog Fürst Salm'sches Eisenwerk Blansko, Niederlagen Wien–Brünn, št. 246 na tabeli 160 (Brno, Moravský zemský archiv v Brně); gl. Kermavnar, *Litoželezna dediščina*, str. 94, 97–98.

10 Katalog Fürst Salm'sches Eisenwerk Blansko, Niederlagen Wien–Brünn, št. 270 na tabeli 167 (Brno, Moravský zemský archiv v Brně).

11 Živa Deu (*Ograje*, str. 78) je zapisala: »Kovinske, železne ograje sooblikujejo zunanje prostore v mestih in večjih naseljih v pokrajinah s kovinarsko tradicijo, v manjših podeželskih naseljih so redke, v Prekmurju in Beli krajini pa so skoraj neznanne.« Terena v Prekmurju ne poznam, za Belo krajino pa zapisano ne drži, saj se je prav tam ohranilo več litoželeznih ograj iz 19. stoletja, nekaj jih je predstavljenih tudi tukaj.

12 Pokopališke ograje (nem. *Grabgitter*) so običajno nižje (v. ca. 50–80 cm), a so uporabljali tudi takšne, ki so bile primarno namenjene za opremo stavb, kot na primer na grobu Svetičevih v Kamniku.

13 Balkoni z litoželeznimi ograjami so v 19. stoletju bistveno prispevali k videzu fasad in stavb (na primer Bassi, Le Ringhiere, str. 12).

14 Gre za prvi poskus vpogleda v ostaline dediščine umetniškega liva na Slovenskem, upoštevajoč nekoliko širši fokus. Umetnostni zgodovinar Matija Žargi, ki je največ prispeval k poznavanju umetniškega liva na Slovenskem in predvsem Auerspergove železolitvarne na Dvoru pri Žužemberku, je namreč evidencialno zlasti njene nagrobne spomenike in križe, njegovo delo pa je tudi časovno že dokaj oddaljeno. Sistematično je evidentiranje litože-

lezne dediščine v Sloveniji potekalo od leta 2018 do maja 2023 na ZVKDS.

15 Prispevek Gorazda Humarja z omembo delniške družbe *Rudolf Philip Waagner Wien* v zvezi s solkanskim mostom je izšel kasneje (2022) (Humar, Otto Wagner; tam gre za nasledstvo prvotne Waagnerjeve livarne), v svojih številnih zgodnejših prispevkih o tematiki pa livarne/proizvajalca ne omenja.

16 Že sam Waagner se je ukvarjal z železnimi konstrukcijami in mostovi, zlasti pa delniška družba *AG R. Ph. Waagner – L. und J. Biró & A. Kurz*, ki je nastala na začetku 20. stoletja. Skupaj z inž. Friedrichom Rothom so zasnovali t. i. Roth-Waagner sistem, pri katerem gre za montažno jekleno rešetkasto konstrukcijo. Podjetje, ki je pri nas sodelovalo na primer pri gradnji t. i. Starega mostu v Mariboru (1909–1913), je prosperiralo vse do leta 2018, ko je zaradi neplačila naročnika kupole muzeja Louvre v Abu Dabiju, arhitekta Jeana Nouvela, postalo insolventno (gl. Austria-Forum. Waagner-Biro (<https://austria-forum.org/af/AustriaWiki/Waagner-Biro>)).

17 Kermavnar, *Litoželezna dediščina*, str. 100–102.

18 EŠD 375 (gl. Sapač, Katalog, str. 481–482; z literaturo).

19 Kotar, *Od nastopa*, str. 70.

20 Razstavo je pospremil istoimenski dvojezični katalog.

21 Kermavnar, *Litoželezna ograja*, ki je bila včasih del opreme Kranjskega deželnega muzeja (sedaj NMS) v Ljubljani (<https://www.mojaobcina.si/ljubljana/novice/litozelezna-ograj-ki-je-bila-vcasih-del-opreme-narodnega-muzeja-slovenije-v-ljubljani.html>, maj 2023).

Waagnerjeva livarna je dobila ime po ustanovitelju, inž. Rudolfu Philippu Waagnerju, ki se je rodil leta 1827 v Korneuburgu pri Klosterneuburgu. Leta 1854 je na Dunaju ustanovil majhno trgovsko podjetje, od začetka šestdesetih pa je imel tudi livarno, ki je kmalu zaslovela po kvalitetnih izdelkih. Kasneje se je ukvarjal tudi s proizvodnjo mostov in železnih konstrukcij. Leta 1873 se je predstavil na industrijski svetovni razstavi na Dunaju.²² Za svoje delo je dobil naziv dvornega ključavničarja in leta 1876 še viteški križ reda Franca Jožefa. Umrli je aprila 1888 na Dunaju.²³

Katalog Waagnerjeve livarne (slika 6), ki ga hrani Muzej uporabne umetnosti na Dunaju (Museum für angewandte Kunst Wien; MAK), je bil natisnjen leta 1870.²⁴ Mere v njem so podane v palcih, colah in funtih, torej še v starih avstrijskih oziroma dunajskih merah izpred leta 1872, ko so na območju Avstro-Ogrske monarhije šele vzpostavili decimalni merski sistem. Katalog sestavlja več skupaj sešitih listov različnih tiskarn (na primer Carl Fromme, R. von Waldheim) in litografskih hiš (Wurm & Schlögl, F. W. Bader).²⁵

Firma Wurm & Schlögl je istega leta (1870) natisnila tudi prodajni katalog moravske livarne kneza Salma.²⁶ V obeh katalogih najdemo več identičnih izdelkov in tudi nekaj tukaj predstavljenih balustrov (na primer v Metliki in na Raki pri Krškem) se pojavlja v obeh.²⁷ To potrjuje znano dejstvo o kopiranju vzorcev in izdelkov med livarnami.²⁸

Sodeč po do sedaj pregledanem gradivu sta bili iz obravnavanega Waagnerjevega kataloga najbolj priljubljeni tabeli (lista) št. 1 (slika 7) in 15²⁹

(slika 3). S prve tabele sem pri nas razpoznala pet ohranjenih primerkov balustrov (št. 3, 4 b, 9, 10 b, 12) in stebrič št. 2.

Model balustra št. 3 lahko vidimo na konzolnih balkonih hiš na Partizanskem trgu v Metliki³⁰ in na Raki (slika 8). Ima geometrijsko-rastlinski vzorec v dveh mrežasto zapolnjenih kartušah s konkavno porezanimi vogali ter s po tremi zankami na zoženih delih. V ponudbi ga je, kot omenjeno, imela tudi Salmova livarna.³¹

Pri variantah balustra št. 4 gre načeloma za tanki palici, ki se zalomita v dvakrat po sedem vozličkov, trije so skoncentrirani na sredini. Pri prvem (4 a) je postavev posameznega para diagonalna, ohranjenih primerov na Slovenskem ne poznam.

Priljubljeni model št. 4 b³² lahko vidimo na primer na konzolnih balkonih dvorca Zaprice v Kamniku (slika 9), hiše z nekdanjo gostilno Pri vitezu na Bregu 20³³ v Ljubljani (litoželezne konzole so podvojene in okrašene z rastlinskimi volutami), mogočne kmečke hiše v Planini pri Raketu 67, nekdanje lekarne »Pri angelu varhu« na Vrhniki (Cankarjev trg 10),³⁴ na hiši Strma pot 3 v Metliki itd.³⁵

Njima podoben je baluster št. 9.³⁶ Primerki krasijo več hiš v Celju: zgornji balkon (slika 12) v jedru srednjeveške hiše na Glavnem trgu 18,³⁷ ki je tudi prva celjska mestna hiša, balkon hiše na Razlagovi 4³⁸ in dvoriščna balkona dvonadstropne hiše Johanna Stallnerja na Stanetovi ulici (slika 10).³⁹ Slednja je bila zgrajena leta 1850, kakor sporoča nad dvoriščnim vhodom vzdana kamnita plošča z napisom *Iohann Stallner Kaufmann in Cilli/ ließs dießes Haus erbauen/ im Jahre 1850*. Ohranjene primerke v obliki palice z dvema vegeta-

22 Za razstavo je Waagner načrtoval paviljon iz jekla in stekla (*Gewächshaus von Eisen*), ki je služil tudi kot model za t. i. palmovo hišo (*Palmenhaus*) v Schönbrunnu iz leta 1883 (*Welt-Ausstellung 1873*, str. IX).

23 Österreichisches Biographisches Lexikon. Waagner, Rudolf Philipp (https://www.biographien.ac.at/oeb1/oeb1_W/Waagner_Rudolf-Philipp_1826_1888.xml, maj 2022); Granichstaedten-Czerva, Mentschl, Otruba, *Altösterreichische Unternehmer*, str. 127 sl.

24 Podatek mi je posredoval Johannes Schweitzer-Wünsch (MAK, Wien), za kar se mu najlepše zahvaljujem; Thomasu Matyku (MAK) pa se zahvaljujem za posredovanje tukaj objavljenih skenogramov listov taistega kataloga.

25 Podatek mi je posredoval Johannes Schweitzer-Wünsch.

26 Musterbuch Fürstlich Salm'sche Blanskoer Eisenfabrik, Wien 1870 (<https://www.e-rara.ch/zut/content/titleinfo/12898491>, maj 2023).

27 V Salmovem katalogu na tabeli 32, št. 69 (<https://www.e-rara.ch/zut/content/zoom/12898528>), v Waagnerjevem na tabeli 1, št. 3.

28 Na primer Žargi, *Izdelki*, str. 44; Pyritz, *A history of cast-iron*, str. 136 sl.

29 Vsak list ima nad zgornjim okvirjem poleg številke tabele v zgornjem desnem vogalu na sredini napis *R. Ph. Waagner, Eisengiesserei in Wien Niederlage VI. Magdalenstrasse 24*, ki je naslov Waagnerjevega obrata. Spodaj

desno je naveden litograf, na posameznem listu so lahko pripisani tudi drugi podatki, ki se nanašajo na različne mere in možnosti uporabe.

30 Kermavnar, *Trije litoželezni*, str. 43–44.

31 Salmov katalog iz leta 1870 (<https://www.e-rara.ch/zut/content/zoom/12898528>).

32 Kermavnar, *Litoželezna dediščina*, str. 18: za tovrstne ograje sem zapisala »verjetno izdelek livarne Dvor«, kar je glede na sedanje ugotovitve napačno.

33 EŠD 916. Arhitektura iz okoli let 1765–1770, v drugem nadstropju baročna poslikava Franca Jelovška.

34 EŠD 17953. Konec sedemdesetih let 19. stoletja, ko je bila zgrajena stavba v današnji obliki, je bil lastnik Franc Gollob (Franz Gollob), konec stoletja pa je hišo kupil Jakob Radoslav Hočevar in leta 1900 v njej odprl lekarno (Roblek, Hiše se spreminjajo, str. 69–70).

35 Kermavnar, *Trije litoželezni*, str. 43–44.

36 Domala identične je izdelovala tudi Salmova livarna (<https://www.e-rara.ch/zut/content/zoom/12898501>).

37 EŠD 4307. V funkciji mestne hiše z zapori vse do leta 1830.

38 EŠD 23728.

39 EŠD 27638; Sapač, *Katalog*, str. 386.

bilnima volutastima okraskoma (št. 10 b) poznam pri nas le na notranjem stopnišču ljubljanske železniške postaje (1847–1849)⁴⁰ (slika 11).

Spodnji balkon na pročelju stare mestne hiše v Celju (slika 12) krasí ograja z umetelnim prepletom akantovih listov, katere balustri so prav tako uliti po vzorcu št. 12 na prvem Waagnerjevem katalognem listu. Enake lahko vidimo na konzolnem balkonu hiše na Trgu svobode 7 v Moravčah.

Kot zadnjega s prve tabele omenimo kaneliran stebrič št. 2,⁴¹ ki se proti vrhu rahlo oži, pokončna pravokotna baza pa je rastlinsko okrašena. Srečamo jih pričakovano tam, kjer so tudi balustri Waagnerjevi, in sicer na obeh balkonih hiše na Glavnem trgu 18 in na Slomškovem trgu 4 v Celju, na Bregu 20 v Ljubljani in na nagrobnem spomeniku Svetičevih v Kamniku.

Na tabeli 15 (slika 3) začnimo z že na začetku predstavljenim balustram št. 34, ki ima v osrednjem delu pleteninast motiv s perforiranimi palmetama.⁴² Taki balustri so bili, kot rečeno, del notranje opreme Kranjskega deželne muzeja, še danes pa jih lahko vidimo na balkonu nekdanje Vile Lina v Divači na Kraški cesti 77 (v stavbi je sedaj pošta)⁴³ ali v Dornberku na Gregorčičevi 21 in 33 (pri slednji je portal pod balkonom datiran 1886).⁴⁴ Na kamniškem pokopališču so v funkciji omenjene grobne ograje pri Svetičevih.

Baluster št. 37 a lahko vidimo na balkonski ograji na Gregorčičevi 25 v Piranu (slika 13). Tri palice so zgoraj povezane s polkrožnima lokoma in spodaj z volutama; pri varianti št. 37 b sta loka šilasta, primerkov pri nas ne poznam.

Model št. 42 je sestavljen iz dveh palic, ki sta na sredini povezani s krogom z zakovicama.⁴⁵ Taka ograja se je ohranila vzdolž zunanega stopnišča t. i. Sternenove vile na Vrhniki,⁴⁶ pri

vhodnih vratih propadajoče hiše na Kvedrovi 1 v Sevnici⁴⁷ in na balkonski ograji z litoželeznima konzolama hiše na Trgu svobode v Slovenski Bistrici (slika 14).

Zanimiv je baluster št. 50 na tabeli 20 (slika 16) v obliki umetelno zvite trtne vitice z grozdi. Take balustre lahko vidimo na notranjem stopnišču Koščakove hiše v Grosupljem (slika 15) iz leta 1888; v njej danes domuje knjižnica. Zanašajoč se na zapis Tineta Kurenta,⁴⁸ sem jih pripisala dvorski livarni.⁴⁹ Morda to celo drži, vendar bi v tem primeru dvorska livarna očitno posegla po Waagnerjevem katalogu. Motiv vinske trte z grozdi je bil v livarni Dvor sicer priljubljen: pojavi se recimo na osmih litoželeznih vazah okoli fontane pred tivolskim dvorcem in na identičnih vazah, ki obdajata *Valvasorjev vodnjak* v Višnji Gori iz leta 1872.⁵⁰

Baluster št. 21 (v treh variantah glede na širino) na tabeli 22 poznam le na Vrhniki: primerki krasijo dolg balkon hiše na Voljčevi 14, pet jih je vkomponiranih v novejši lesení balkon hiše na Stari cesti 27.⁵¹

Na hiši v Kopru na Prešernovem trgu konzolni balkon krasijo balustri z vinsko trto in grozdi št. 72 (slika 18) s **tabele 35** (slika 17). Na Razlagovi 5 v Celju (slika 20) pa se je ohranila baročno usločena balkonska rešetka (nem. *Balkonstäbe*) z balustri (št. 1b) in krajnikoma (*für die Ecken*, št. 1a) s **tabele 44** (slika 19). Ornamentika je rastlinska, pretežno akantova v pleteninskem spoju.

Na tabelah 21 do 24 so prikazane zunanje ograje s pokončnimi palicami, ki se zgoraj zaključijo s konico oziroma sulico (rubrika *Stachetten oder Lanzengitter*). Pri nas so bili do sedaj evidentirani glavni in vmesni stebriči s štirilistno bazo v prerezu št. 8 na tabeli 23, in sicer so se ohranili na Vrhniki pri ograjah, od katerih ena obdaja vhodni (zahodni) del župnijske cerkve sv. Pavla in druga

40 Gradbena dela je po načrtih železniških inženirjev izvajalo podjetje Jožefa Stareta in Benjamina Pichlerja, nadzor pa je izvajal Ferdinand Hoffmann (Sapač, Katalog, str. 493).

41 *Säule No. 2*; stebriče so prodajali v dveh velikostih (93,6 in 106,6 cm).

42 Baluster št. 33 je podoben, le da palmeti in osrednji kvadrat niso perforirani.

43 Po odprtju južne železnice leta 1857 je kraj dobil več monumentalnih stavb, med drugim tri vile (ena od njih je Lina), ki jih je dal zgraditi tržaški trgovec Demetrios (Potokar, *Divača na stičišču*, str. 121 sl.).

44 Pri prvi gre za sekundarno namestitev ograje; gl. Kermavnar, *Litoželezna dediščina*, str. 102.

45 Primerek takega balustra je objavljen v knjigi Robertson, Robertson, *Cast Iron Decoration*, str. 208, opis pa se glasi: »Unusual, rather delicate patterns of cast iron are to be found in some small towns in Austria. The bracket is of a standard Neo-classical type.«

46 Cankarjev trg 3A. Nadstropna stavba z rezbarsko oblikovanim lesenim napuščem in balkonom s konca 19. stoletja je bila v lasti Jožeta Jurca, ki je podpiral v bližnjem

Verdu rojenega slikarja in restavratorja Mateja Sternen. Pri njem je naročil svoj portret (1899), Sternen pa je s fresko divje trte okrasil tudi pročelje njegove hiše za preužitek, zato jo imenujemo Sternenova vila (Jurca, O Cankarju, str. 239). Za ograjo gl. Kermavnar, *Litoželezna dediščina 2*, polovice, str. 83.

47 Simona Kermavnar, *Litoželezne ograje zadnje četrtine 19. stoletja na Vrhniki*: dodatek k tematiki (<https://www.mojaobcina.si/vrhnik/novice/dodatek-k-litozeleznim-ograjam-zadnje-cetrtnine-19-stoletja-na-vrhnik.html>, junij 2022). Balustri na verandi so drugačni.

48 Kurent, *Litoželezni prefabrikati*, str. 207 sl.

49 Kermavnar, *Litoželezna dediščina*, str. 30–31.

50 Prav tam. Z motivom vinske trte z grozdi naj bi bila okrašena tudi stopniščna ograja mogočne žage na Jami (ustni vir: Iztok Može). Tudi ta ograja je tako kot zunanja po nepojasnjem požaru avgusta 2003 izginila. Moja poizvedba na Združenju večjih gozdnih posesti (sedanji lastnik) 19. novembra 2023 ni obrodila sadov.

51 Za obe gl. Kermavnar, *Litoželezna dediščina*, str. 83.

nagrobni spomenik družine Mulley; med seboj se razlikujeta le po velikosti.⁵² Prerez glavnega stebriča je štirilisten, konica je v obliki akantovih listov, vmesne palice imajo zgoraj in spodaj suličast zaključek, zgoraj flankiran s po dvema nazaj zavitima akantovima listoma.

Po vzorcu stebričev s potlačeno in z akantovjem prekrito bazo št. 11 in 12 s **tabele 24** (slika 21) so uliti stebriči ograj okoli Narodne galerije⁵³ in Narodnega muzeja (Rudolfinum) v Ljubljani (slika 23). Rudolfinum so gradili po načrtu arhitekta Wilhelma pl. Rezorija (Resorija), predelal pa ga je stavbenik in takratni vodja tehničnega oddelka Kranjske stavbinske družbe (*Krainische Baugesellschaft*) Viljem Treo. Gradbena dela so bila izvedena do leta 1885, ureditev in opremljanje notranjih prostorov so po načrtih arhitekta in inženirja Jana Vladimira Hráskega dokončali do leta 1888.⁵⁴

VRTNA OGRAJA OKOLI NARODNEGA MUZEJA V LJUBLJANI

V Arhivu Slovenije hranjeni načrt neorenesančne litoželezne ograje (slika 22), ki obdaja muzejski vrt,⁵⁵ je izdelal Treo. Ulila naj bi jo železolivarna v Bohinjski Bistrici, ki naj bi sicer za Ljubljano izdelala veliko litoželeznih ograj, toda znano je samo to delo.⁵⁶ Glede na popolno ujemanje oblike stebričev z vzorci v Waagnerjevem katalogu pa očitno ne gre za izvirno Treovo delo. Stavbenik je katalog seveda poznal, saj je bila ne nazadnje, kot smo videli, tudi ograja za notranjščino muzeja naročena prav po tem katalogu.

Že ta kratki in parcialni pregled ohranjenega gradiva pokaže, da je starejših ograj livarne R. Ph. Waagner – torej tistih, ki jih lahko umestimo v čas od nastanka Waagnerjevega kataloga leta 1870 do okoli 1890 – v Sloveniji ohranjenih še razmeroma veliko. Naročila so bila namenjena predvsem za javne zgradbe in zasebne stavbe premožnih. Po številčnosti prednjačijo mesta Ljubljana, Celje in Vrhnika.

52 Da je livarna imela v ponudbi dve različni velikosti, vidi mo tudi po katalogu.

53 Stavba nekdanjega slovenskega Narodnega doma (danes Narodna galerija) je bila zgrajena v letih 1893–1896 po idejnem načrtu praškega arhitekta Edmunda Škabrouta, izvedbeni načrt je pripravil arhitekt Adolf Wagner (Sapač, Katalog, str. 476–477).

54 Gl. op. 18 in 19 tukaj.

55 SI AS 50/III/12, Načrt litoželezne ograje za Rudolfinum v Ljubljani.

56 Petru in Žargi, *Narodni muzej*, str. 24; Žargi, Kovina, str. 26, 102 (kat. št. 85, 86); Kermavnar, *Litoželezna dediščina*, str. 100.

PREPLET VPLIVOV MED EVROPSKIMI LIVARNAMI

Glede na to, da lahko več identičnih primerov vidimo tako v Waagnerjevem kot Salmovem katalogu, lahko največ vzporednic v okviru srednjeevropskih livarn potegnemo prav s slednjo.⁵⁷ Kot smo pokazali na začetku, je livarna na Dvoru imela pri sebi katalog (ali vsaj nekaj listov) pariške livarne Durenne. Skoraj zagotovo sta ta katalog poznala tudi Waagner in livarna v Blanskem, ki je bila tako sorodstveno kot poslovno tesno povezana z Auerspergovo na Dvoru. Ornamentika, ki je pri obeh proizvajalcih v prodajnih katalogih iz leta 1870 elegantna, zmerna in eklektična, je največkrat vegetabilna, včasih tudi geometrijsko-rastlinska, figuralika⁵⁸ pa je le redko vključena – podobno kot v Durenovem katalogu, ki je nastal le dve leti prej, okoli 1868.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

Archivio Fondazione Neri – Museo Italiano della Ghisa

Catalogue des Etablissement Métallurgiques A. Durenne, Paris (1868?)

MAK – Museum für angewandte Kunst, Wien

Muster-Buch von R. Ph. Waagner in Wien, Wien 1870.

Moravský zemský archiv v Brně

Katalog Fürst Salm'sches Eisenwerk Blansko, Niederlagen Wien–Brünn

57 Gl. Salmove kataloge (Brno, Moravský zemský archiv v Brně, <https://www.e-rara.ch/zut/content/zoom/12898528>), razstavní katalog *Po stopách blanenské umělecké litiny*.

58 Slednja je z vključevanjem resničnih in mitoloških bitij v že tako bogat in večkrat tudi ekstravaganten rastlinski preplet značilna za nekatere angleške in francoske livarne (na primer Thorncliffe Iron Works v Sheffieldu in Val D'Osne v Parizu). Za slednjo gl. poglavje z ograjami *Grands balcons ou balustrades* v katalogu *Hauts-fourneaux et fonderies du Val D'osne*, ki je izšel v letih 1849–1866. To livarno je leta 1888 kupil sam Durenne.

Kot opombo omenimo, da sta prisotnost in vpliv italijanskih livarn pri nas domala neraziskana, čeprav moramo vsaj v Kopru in Piranu provenienco nekaterih izdelkov zagotovo iskati v Italiji. Naj navedemo vsaj tržaško livarno Angleža Toma (Thomasa) Holta (bolj poznan kot lastnik pivovarne v Senožečah), čigar signaturo (*T. HOLT & Co IN TRIESTE*) lahko vidimo med drugim na razkošnem litoželeznem baldahinu z balustrami nad grobnico sester Georgievic na ortodoksnem pokopališču v Trstu, ki sta obe umrli leta 1854 (Kermavnar, Dejakova nagrobna spomenika, str. 146–14).

SI AS – Arhiv Republike Slovenije

AS 50, Deželna gradbena direkcija v Ljubljani (1778–1935).

USTNI VIRI

Majda Pungerčar, Dolenjski muzej Novo mesto.

Iztok Može, Dvor pri Žužemberku.

LITERATURA

Bassi, Raffaella: Le Ringhiere in Ghisa nella Storia/ Cast Iron Railings down through History. *AC. Arredo e Città*, 1, 2014, str. 10–73.

Deu, Živa: *Ograje. Oživijo lepoto prostora okrog nas*. Ljubljana: Kmečki glas, 2022.

Drole, Ernesta: Solkan. Solkanski most. EŠD 673. *Mostovi* (ur. Damijana Slabe). Ljubljana: ZVKDS, 2018, str. 222–226 (Zbirka Naša dediščina).

Granichstaedten-Czerva, Rudolf von in Mentschl, Josef in Otruba, Gustav: *Altösterreichische Unternehmer. 110 Lebensbilder*. Wien: Bergland-Verlag, 1969.

Hauts-fourneaux et fonderies du Val D'osne: Barbezat et Cie. Maitres de Forges. Paris 1849–1866.

Humar, Gorazd: Most v Ajbi–velikan med kamnitimi mostovi, ki ga ni več/The Ajba Bridge—a Giant among stone Bridges that no longer exists. *Gradbeni vestnik*, marec 2022, str. 70–81.

Humar, Gorazd: Otto Wagner je na Solkanskem mostu pustil zanimiv pečat. O odkritju izvora mostne ograje. *Goriški letnik* 46, 2022, str. 203–222.

Jurca, Jože: O Cankarju malo drugače. *Vrhniški razgledi* 20, 2020, str. 232–254.

Kermavnar, Simona: Dejakova nagrobna spomenika in mavzolej na pokopališču v Senožečah. *Dolenčev zbornik* (ur. Nikita Meden). Divača: Občina, 2021, str. 144–172.

Kermavnar, Simona: Litoželezna balkonska ograja nekdanje Dergancove hiše. *Belokranjec* 11, 2021, str. 36.

Kermavnar, Simona: Litoželezna dediščina 2. polovice 19. in prvega desetletja 20. stoletja na Vrhniki in Stari Vrhniki. *Vrhniški razgledi* 19, 2018, str. 74–93.

Kermavnar, Simona: *Litoželezna dediščina v zahodni, osrednji in južni Sloveniji*. Logatec: EN – DVA – TRI, 2021.

Kermavnar, Simona: Trije litoželezni konzolni balkoni iz 2. polovice 19. stoletja v Metliki. *Belokranjec*, oktober 2022, str. 43–44.

Ko zapoje kovina. Tisočletja metalurgije na Slovenskem. The Song of Metal. Millennia of Metallurgy in Slovenia (ur. Jernej Kotar, Tomaž Lazar, Peter Fajfar). Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2019.

Kotar, Jernej: Od nastopa Karla Dežmana do preoblikovanja v Narodni muzej (1852–1924). *Narodni mu-*

zej Slovenije. 200 let (ur. Tomaž Lazar, Jernej Kotar, Gašper Oitzl). Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2021, str. 65–79.

Kurent, Tine: Litoželezni prefabrikati in drugi izdelki dvorske železarne v grosupeljski krajini. *Zbornik občine Grosuplje*, 13, 1984, str. 203–208.

Lindner, Helmut: Eisenkunstguss im 19. Jahrhundert. *Ferrum. Nachrichten aus der Eisenbibliothek, Stiftung der Georg Fischer*. AG 61, 1989, str. 30–38.

Petru, Peter in Žargi, Matija: *Narodni muzej v Ljubljani*. Ljubljana, 1983 (Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, Zbirka vodnikov, 123).

Po stopách blanenské umělecké litiny (katalog razstave). Blansko 2019.

Podgornik Zaletelj, Judita: Brežice. Železna mostova čez Savo in Krko. *Mostovi* (ur. Damijana Slabe). Ljubljana: ZVKDS, 2018, str. 49–54 (Zbirka Naša dediščina).

Potokar, Klelija: *Divača na stičišču poti*. Ilirska Bistrica: Založba Borovci, 2011.

Prelovšek, Damjan: Plečnikova ograja? *Goriški letnik* 46, 2022, str. 223–229.

Pyritz, Albrecht: A history of cast-iron technology and the Prussian iron art industry. *Cast iron from the Central Europe, 1800–1850* (katalog razstave) (ur. Elisabeth Schmuttermeier, Derek E. Ostergard). New York: The Bard Graduate Center for Studies in the Decorative Arts; Vienna: MAK, 1994, str. 129–153.

Robertson, Edward Graeme in Robertson, Joan: *Cast Iron Decoration. A World Survey*. London: Thames & Hudson 1994.

Roblek, Polona: Hiše se spreminjajo, sledovi ostajajo. Sprehod po vrhniški Stari cesti. *Vrhniški razgledi* 9, 2008, str. 64–139.

Sapač, Igor: Katalog. V: Sapač, Igor in Lazarini, Franci: *Arhitektura 19. stoletja na Slovenskem*. Ljubljana: Muzej za arhitekturo in oblikovanje in Univerza v Ljubljani, Fakulteta za arhitekturo, 2015.

Welt-Ausstellung 1873 in Wien. Officieller General-Catalog. Wien: Verlag der General-Direction, 1873.

Žargi, Matija: Izdelki umetniškega železnega liva železarne na Dvoru. V: Šorn, Jože in Matijević, Meta in Žargi, Matija: *Železarna na Dvoru pri Žužemberku. Zgodovina, tehnologija, izdelki*. Novo mesto: Dolenjski muzej Novo mesto v sodelovanju z Narodnim muzejem Ljubljana, 1980, str. 43–59.

Žargi, Matija: Kovina/Metal. V: Kos, Mateja in Žargi, Matija: *Gradovi minevajo, fabrike nastajajo. Industrijsko oblikovanje v 19. stoletju na Slovenskem* (katalog razstave). Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 1991, str. 13–31, 78–102.

Žargi, Matija: *Železarna na Dvoru ob Krki, 1795–1891*. Novo mesto: Dolenjska založba, 2000 (Seidlova zbirka, 23).

SPLETNE STRANI

Austria-Forum

Waagner-Biro: <https://austria-forum.org/af/AustriaWiki/Waagner-Biro>, november 2023)

Wikipedija

Antoine Durenne: https://fr.wikipedia.org/wiki/Antoine_Durenne, november 2023).

Fontes d'art et métallurgie ancienne

Catalogue des Etablissements Métallurgiques A. Durenne: <https://www.fontesdart.org/catalogue-durenne-1868/>, november 2023).

Österreichisches Biographisches Lexikon

Waagner, Rudolf Philipp: https://www.biographien.ac.at/oebl/oebl_W/Waagner_Rudolf-Philipp_1826_1888.xml, maj 2022).

MojaObcina.si

Simona Kermavnar: Litoželezne ograje zadnje četrtine 19. stoletja na Vrhniki: dodatek k tematiki (<https://www.mojaobcina.si/vrhnika/novice/dodatek-k-litozeleznim-ograjam-zadnje-cetrtnine-19-stoletja-na-vrhniki.html>, maj 2023).

Simona Kermavnar: Litoželezna ograja, ki je bila včasih del opreme Kranjskega deželnege muzeja (sedaj NMS) v Ljubljani (<https://www.mojaobcina.si/ljubljana/novice/litozelezna-ograj-ki-je-bila-vcasih-del-opreme-narodnega-muzeja-slovenije-v-ljubljani.html>, maj 2023).

Simona Kermavnar: Od Solkana do Brežic: opomba k ograji solkanskega železniškega mostu (<https://www.mojaobcina.si/logatec/novice/od-solkana-do-brežic-opomba-k-ograj-solkanskega-mostu.html>, maj 2023).

Slavko Mirtič: Spomini na dvorsko žago še žive (<https://www.mojaobcina.si/zuzemberk/novice/spomini-na-dvorsko-zago-se-zive.html>, november 2023).

Wien Geschichte Wiki

Waagner-Biró: <https://www.geschichtewiki.wien.gv.at/Waagner-Bir%C3%B3>, november 2023).

SUMMARY

A few examples of early cast iron railings manufactured by R. Ph. Waagner Foundry in Slovenia

Because very few cast iron railings bear the manufacturer's signature, signed products are considered even more valuable. One of them is the baluster in the holdings of the

National Museum of Slovenia (Inv. No. NMS N 38895), signed R. PH. WAAGNER WIEN; it was part of the original staircase railing of the Carniolan Provincial Museum (*Rudolfinum*) in Ljubljana, today the main building of the National Museum. In general, it is possible to identify the manufacturers by means of catalogues, provided that they are preserved and/or available. Between 1870 and the last years of the nineteenth century, the catalogue of Vienna-based R. Ph. Waagner Foundry (Rudolf Philip Waagner, 1827–1888) was highly popular in the Slovenian lands.

The paper discusses several cast iron railings in Slovenia (except for the Prekmurje region, where cast iron heritage has yet to be documented) that were manufactured by this Foundry of Vienna and identified from the catalogue of 1870. Kept in the Museum of Applied Arts (*Museum für angewandte Kunst Wien*) in Vienna, the catalogue is composed of several sheets sewn together, issued by various printing houses (e.g., Carl Fromme, R. von Waldheim) and lithography houses (F. W. Bader and Wurm & Schlögl).

That same year, Wurm & Schlögl also prepared a sales catalogue for the Salm family ironworks of Blansko in Moravia. A number of identical products in both catalogues, mainly balusters, corroborates the well-known fact that foundries in the nineteenth century copied patterns and products from each other.

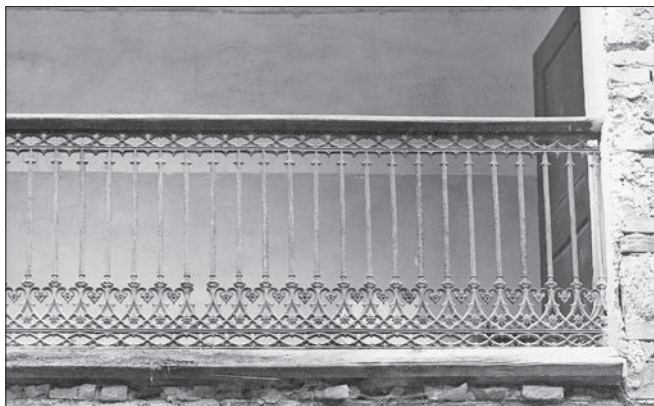
The Salm Foundry owners were related to the Princes of Auersperg (Turjak), the owners of the most important Slovenian foundry of art casting, founded in 1796 at Dvor by Žužemberk. (*Hof in Krain, Hof in Illyrien*). The Dvor Foundry depended heavily on the Salm establishment both in technological terms and in terms of the sales repertoire. However, recent research has shown that it was familiar not only with the Central European production but also with its contemporary Western European counterpart, specifically that of Paris. The cast iron railing in the residential wing of the monumental sawmill building at Jama by Dvor (the photograph is kept by the Museum of Dolenjska in Novo Mesto and was also published in the catalogue of the 1991 exhibition *Gradovi minevajo, fabrike nastajajo/ Castles are Crumbling, and Factories Rising*) disappeared after the fire (arson) of 2003 and its present whereabouts are unfortunately unknown. Dated to the mid-nineteenth century by Matija Žargi, it was believed to be a product of the Dvor Foundry. Based on the perfect correspondence of its measures and shape to those of the CF railing model in the catalogue, dated around 1868, of the Durenne Foundry in Paris (Antoine Durenne, 1822–1895), the correct date must be 1868 *t. p. q.* This foundry was very important, influential, and awarded several times at world exhibitions (e.g., 1867 in Paris, 1873 in Vienna). Thanks to its close cooperation with artists (e.g., Frédéric Auguste Bartholdi—the sculptor of the copper Statue of Liberty, also known as *Liberty Enlightening the World*, in New York) and undisputable technical quality, it rapidly won a prominent place in art casting in France. The Waagner and the Salm foundries were undoubtedly also familiar with the Durrene

catalogue. The elegant, moderate, and eclectic ornaments featured in the 1870 sales catalogues of both manufacturers are mostly vegetal, sometimes also geometrical-vegetal, whereas figures are rarely included—much like in the Durrene catalogue from around 1868.

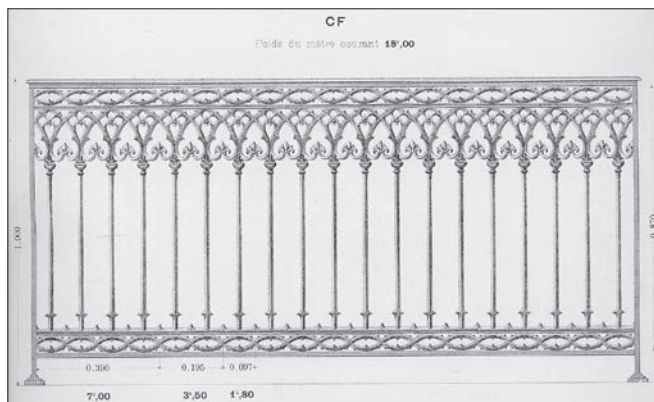
Evidently, the Waagner catalogue was also used by the construction engineer Viljem Treo (1845–1926), who slightly adapted the design by the Viennese architect Wilhelm v. Resori (Resori) (1852–1914) for the Rudolfinum Museum and headed the construction works there. The Archives of the Republic of Slovenia keeps Treo's design for the Neo-Renaissance cast iron railing that still surrounds the

museum's garden today but was clearly not his original work, since the colonnettes are the same as those in the Waagner catalogue. The construction engineer was, of course, familiar with the catalogue, for it was he who ordered the railing for the Museum interior.

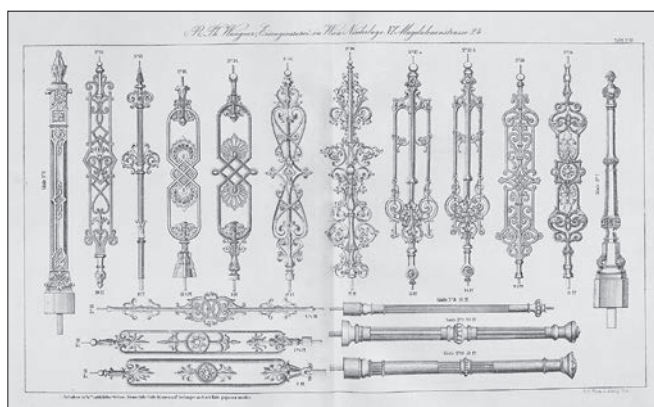
The examined material has showed that a relatively great number of cast iron railings from the 1870 Waagner catalogue have been preserved in Slovenia. Mainly commissioned for public buildings and private residences of the well-to-do, most of railings can be found in the cities of Ljubljana and Celje and the town of Vrhnika.

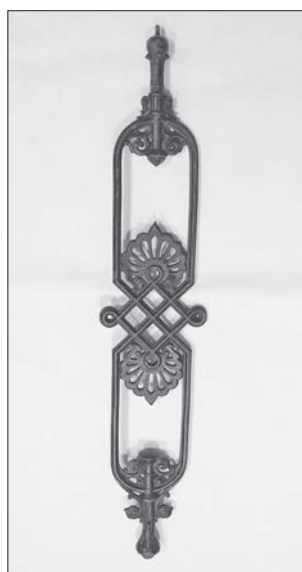
Slika 1: Ograja na žagi na Jami pri Dvoru (foto: Slavko Petrovič; Dolenjski muzej Novo mesto).

Slika 2: Model ograje CF v Catalogue des Etablissement Métallurgiques A. Durenne (1868?), Paris, tabela 160 (© Archivio Fondazione Neri – Museo Italiano della Ghisa).

Slika 3: Muster-Buch von R. Ph. Waagner in Wien, 1870, tabela 15 (foto: © MAK; MAK – Museum für angewandte Kunst Wien).

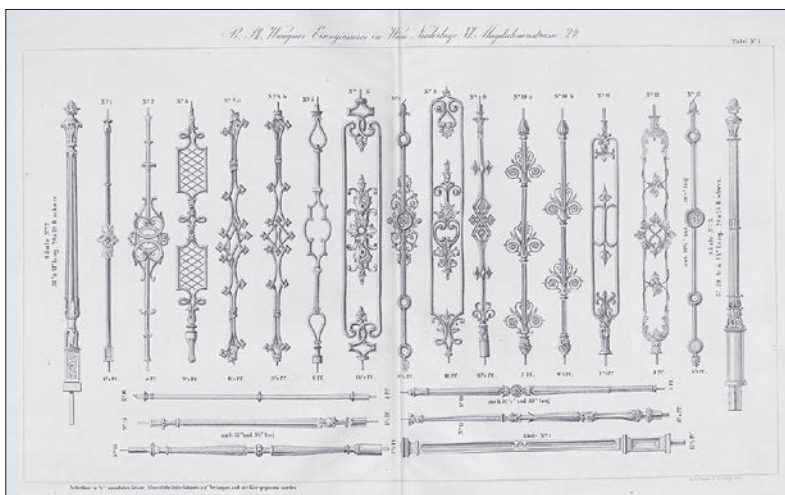
Slika 4: Litoželezni baluster stopniščne ograje Kranjskega deželnega muzeja v Ljubljani (inv. št. NMS N 38895 b).

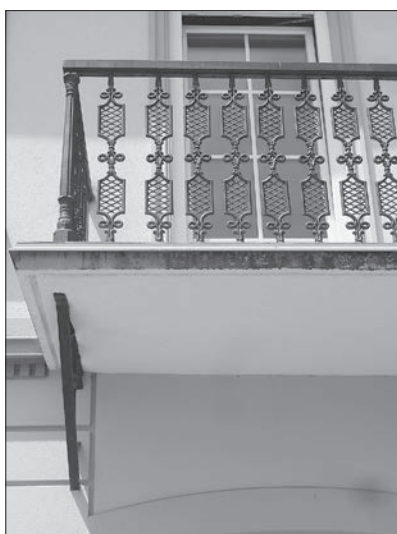
Slika 5: Detajl muzejskega balustra z delom signature R. PH. WAAGNER (NMS; foto: Gašper Oitzl).

Slika 6: Naslovnica *Muster-Buch von R. Ph. Waagner in Wien, 1870* (foto: © MAK; MAK – Museum für angewandte Kunst Wien).

Slika 7: *Muster-Buch von R. Ph. Waagner in Wien, 1870, tabela 1* (foto: © MAK; MAK – Museum für angewandte Kunst Wien).

Slika 8: Litoželezna balkonska ograja hiše Raka 39 (foto: Simona Kermavnar).

Slika 9: Konzolni balkon dvorca Zaprice v Kamniku (foto: Simona Kermavnar).

Slika 10: Dvoriščna stran Stallnerjeve hiše na Stanetovi ul. 18 v Celju (foto: Simona Kermavnar).

Slika 11: Litoželezna stopniščna ograja ljubljanske železniške postaje (foto: Simona Kermavnar).

Slika 12: Konzolna balkona hiše Glavni trg 18 v Celju (foto: Simona Kermavnar).

Slika 13: Litoželezna ograja konzolnega balkona na Gregorčičevi ul. 25 v Piranu (foto: Simona Kermavnar).

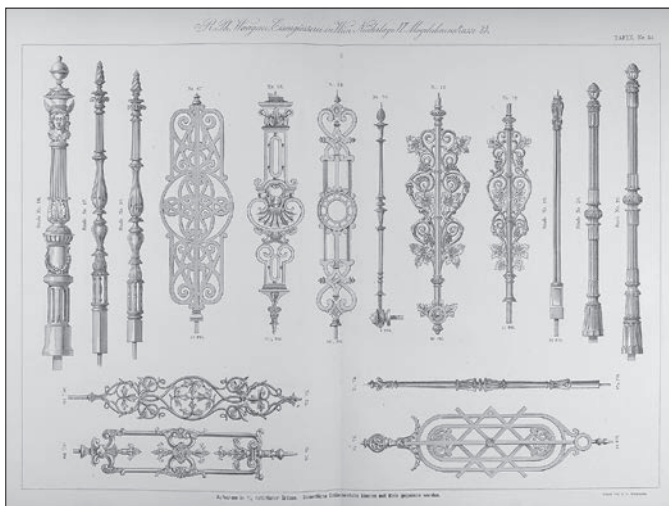
Slika 14: Konzolni balkon hiše št. 13 na Trgu svobode v Slovenski Bistrici (foto: Simona Kermavnar).

Slika 15: Litoželezna stopniščna ograja v Mestni knjižnici Grosuplje, detajl (foto: Simona Kermavnar).

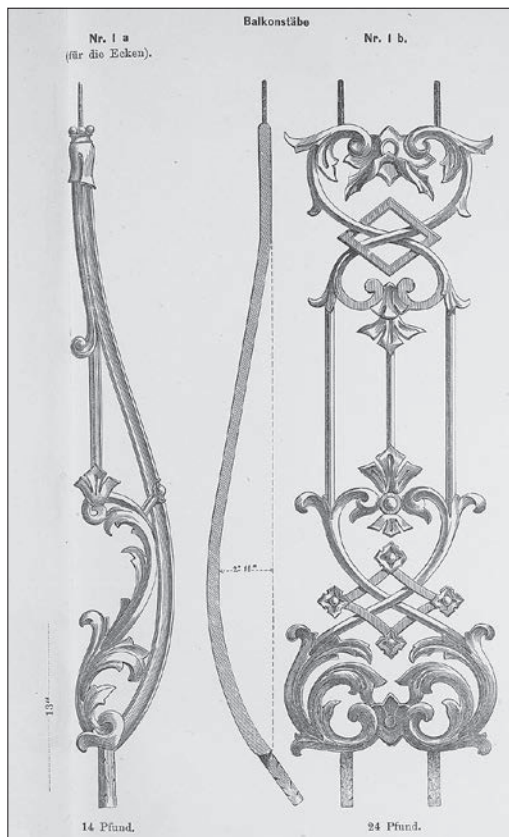
Slika 16: Muster-Buch von R. Ph. Waagner in Wien, 1870, tabela 20 (foto: © MAK; MAK – Museum für angewandte Kunst Wien).

Slika 17: Muster-Buch von R. Ph. Waagner in Wien, 1870, tabela 35 (foto: © MAK; MAK – Museum für angewandte Kunst Wien).

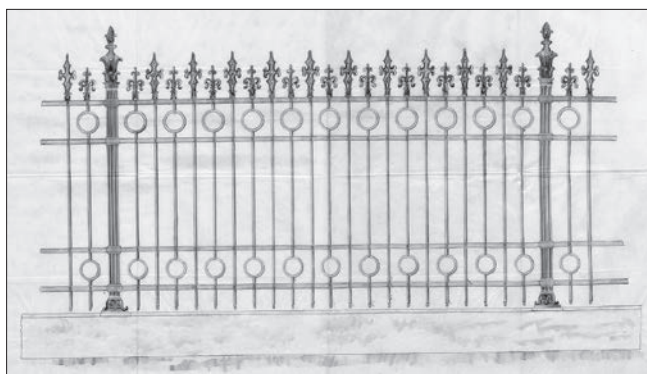
Slika 18: Konzolni balkon hiše Prešernov trg 2 v Kopru (foto: Simona Kermavnar).

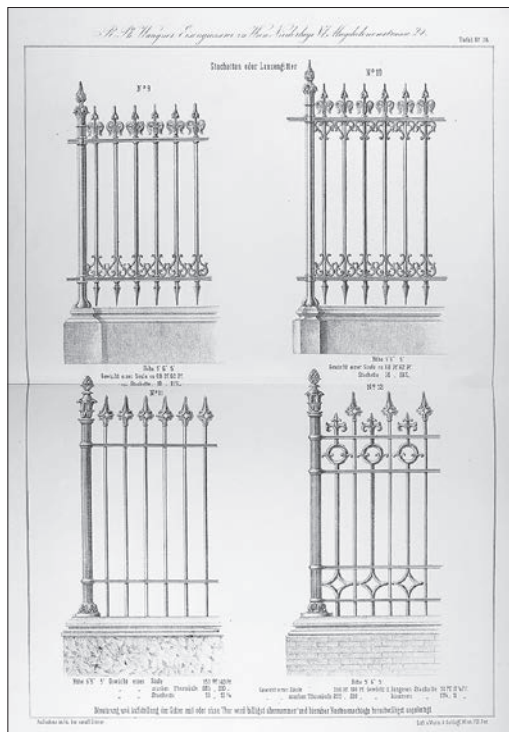
Slika 19: Muster-Buch von R. Ph. Waagner in Wien, 1870, tabela 44 (foto: © MAK; MAK – Museum für angewandte Kunst Wien).

Slika 20: Razlagova 5 v Celju (foto: Simona Kermavnar).

Slika 22: Viljem Treo, načrt vrtna ograje za Rudolfinum v Ljubljani (SI AS 50/III/12, Gradnja deželnega muzeja Rudolfinum).

Slika 21: Muster-Buch von R. Ph. Waagner in Wien, 1870, tabela 24, št. 12 (foto: © MAK; MAK – Museum für angewandte Kunst Wien).

Slika 23: Litoželezna vrtna ograja pri Narodnem muzeju v Ljubljani (foto: Simona Kermavnar).

VOJKO PAVLIN*

Starostniki v statusih animarum župnije Zgonik v dolgem 19. stoletju

IZVLEČEK

Župnija Zgonik je najjužnejši izrastek goriške nadškofije v širšem kraškem zaledju tržaškega mesta. Prispevek obravnava demografske značilnosti starostnikov te župnije v dolgem 19. stoletju na osnovi treh statusov animarum. Delež starejših se je gibal okoli desetih odstotkov celotne populacije in je le polagoma naraščal, pretežno zaradi naraščanja števila starostnikov v šestdesetih letih starosti. Daleč največ starostnikov je umiralo »zaradi starosti«, pri čemer se je delež tega vzroka smrti na začetku 20. stoletja celo zopet povečal.

KLJUČNE BESEDE

Zgonik, status animarum, demografija, starost, 19. stoletje

ABSTRACT

ELDERS IN THE SGONICO/ZGONIK PARISH REGISTERS (STATUS ANIMARUM) IN THE LONG NINETEENTH CENTURY

The parish of Sgonico/Zgonik is the southernmost outgrowth of the Archdiocese of Gorizia, in the wider Karst hinterland of the city of Trieste. The paper deals with the demographic characteristics of the elderly population of this parish during the long nineteenth century based on three parish registers (status animarum). The proportion of the elderly was around ten percent of the total population and only gradually increased, mainly due to an increased number of the elderly in their sixties. By far the largest number of elderly people died 'of old age', and the proportion of this cause of death even increased again at the beginning of the twentieth century.

KEY WORDS

Sgonico/Zgonik, status animarum, demography, old age, nineteenth century

* dr., Znanstveno-raziskovalno središče Koper, Koper, vojko.pavlin@zrs-kp.si, ORCID: 0000-0002-0781-5216

Zgonik na začetku 20. stoletja (Škrabec, *Narod naš dokaze hrani*, str. 105).

UVOD – ŽUPNIJA ZGONIK

Župnija Zgonik je od srede 18. stoletja, ko je bil ukinjen oglejski patriarhat, del goriške nadškofije, in sicer na njenem skrajnem jugu. Župnija se je izločila iz nekdanje obsežne pražupnije sv. Janeza Krstnika v Štivanu ob izviru Timave, ki se je čez Kras proti Gorici zajedala skoraj do reke Vipave, proti Trstu pa je segala tja do Proseka oziroma Kontovela. Devinsko-štivanska župnija je v osnovi pokrivala ozemlje nekdanjega devinskega gospostva.¹

Na območju te zelo velike župnije je že pred cerkvenoupravnimi reformami prvega goriškega nadškofa Karla Mihaela Attemsja obstajalo nekaj kaplanij, in sicer v Opatjem selu, Temnici, Kostanjevici na Krasu, Šempolaju in Zgoniku.² V Zgoniku so imeli lastnega kaplana kurata (vsaj) od leta 1632.³ Status vikariata je zgoniška kaplanija pridobila sorazmerno zgodaj, že leta 1839; četrto stoletje pozneje, leta 1863, je Zgonik postal sedež župnije in v tem pogledu povsem pretrgal vezi z Devinom.⁴

Do leta 1754 je kaplanija Zgonik na jugu obsegala tudi Prosek, nakar je ta dobil svojega kaplana kurata,⁵ pozneje pa je bil inkorporiran v tržaško škofijo.⁶ Znotraj zgoniške kaplanije/vikariata/župnije so bile v 19. stoletju vasi Gabrovec⁷ (manjši del),⁸ Koludrovica, Repnič,⁹ Salež, Samatorca in seveda Zgonik. Bogoslužje so imeli pri treh cerkvah, pri sv. Mihaelu v Zgoniku, pri sv. Urhu v Samatorci in v ne več obstoječi manjši cerkvi sv. Lenarta na istoimenskem hribu, kamor so vse potrebno za maševanje prinesli iz Samatorce.

1836, ko naj bi Zgonik dobil stalnega vikarja, vendar iz virov izhaja, da se je to zgodilo spomladi 1839 (gl. ŽAZ, *Liber mortuorum in ecclesia parochialis sancti Michaelis archangeli Zgonik. Ab anno 1835–1865*, p. 12–13).

1 Höfler, *Gradivo*, str. 19–20.

2 Höfler, *Gradivo*, str. 26; Attems, *Atti*, I, str. 539. V Attemsovem času so se pridružile še kaplanije v Doberdolu, Brestovici pri Komnu, Mavhinjah in Proseku (Attems, *Atti*, 4, str. 511).

3 ŽAZ, *Krstna knjiga 1632–1653*. Leta 1632 je bil kaplan kurat Andrej Culauchig.

4 *Krajevni leksikon*, str. 342. V leksikonu je navedeno leto

5 Attems, *Atti*, I, str. 321. Ob pastoralni vizitaciji novembra 1753 so vaščani Proseka prosili za lastnega kaplana kurata. Z letom 1754 pokopi na njihovem pokopališču pri cerkvi sv. Martina niso več zabeleženi v zgoniški mrliški knjigi (ŽAZ, *Mrliška knjiga 1741–1805*).

6 *Krajevni leksikon*, str. 199.

7 V starejših virih Gabrovica (*Gabrovicz*). Prim. Merkù, *Slovenska krajevna imena*, str. 32.

8 Glede na krajevne repertorije je ta manjši del pomenil sedmino ali osmino celotne vasi (*Schematismo*, str. 16; *Orts-Repertorium*, str. 14; *Gemeindelexikon*, str. 36). Občina Zgonik je, nasprotno, obsegala celotno območje vasi.

9 V latinskih virih kot *Rep(p)en parvus* (it. *Rupinpiccolo*). Župnik Valentin Pipan je v statusu animarum (1904) za kraj uporabljal obe imeni: Repnič/Mali Repen. Po Merkùju je slednji kalk iz italijanskega imena (Merkù, *Slovenska krajevna imena*, str. 63). H kraju so prištevali tudi bližnji zaselek Zagradec.

Zakramentalna cerkev s krstnim kamnom je bila zgoniška, pokopališče pa je bilo tudi pri cerkvi sv. Urha v Samatorci.¹⁰

Najznamenitejši duhovnik, ki je deloval v Zgoniku, je bil Peter Budin (1770–1858), doma iz Grgarja. Službo kaplana kurata je opravljal na začetku 19. stoletja (1804–1819). Njegovih sposobnosti ni prezrl goriški nadškof Jožef Walland, ki ga je zato poklical iz Zgonika ter ga imenoval za škofijskega kanclerja in stolnega kanonika, kmalu pa za generalnega vikarja in ravnatelja semenišča v Gorici; v mestu je bil Budin med ustanovitelji gluhonemnice.¹¹ Peter Budin je zapustil sledi tudi v slovenskem pisnem oziroma knjižnem ustvarjanju. Kot kaplan v Devinu je od leta 1794 zapisoval pridige, kot kurat v Zgoniku pa se je vpisal med začetnike modernejšega bralnega pouka s kratkim dvostranskim in prvič ilustriranim abecednikom *Novi kluzh ali tabla sa branje inu pisanje*.¹²

ZGONIŠKI STATUSI ANIMARUM¹³

Prav Peter Budin je bil zapisovalec prvega »stanja duš« v Zgoniku.¹⁴ Z delom je začel že kmalu po prihodu iz Devina. Njegov status animarum se namreč začena s 1. novembrom 1804. Obrazcev še ni bilo, zato je moral tabelo izdelati sam.¹⁵ V uvodu navaja kraje kaplanije s številom hiš, duš in prejemnikov sv. obhajila. Pojasni tudi, na kakšen način v statusu spremlja cepljenje otrok proti črnim kozam, ki je bilo uvedeno leta 1805, ter način zapisovanja nekaterih priimkov. Status pri vsaki hiši navaja tam živeče osebe s podatki o rojstnem datumu. Pozneje umrle je Budin prečrtal in dodajal novorojene. Iz statusa izvemo, ali so bili otroci birmani in prvič obhajani, ter v opombah predvsem podatke o cepljenju, pa tudi o morebitni posebni dejavnosti ali statusu (vojak, babica, cerkovnik, študent, dekla) in sem ter tja o morebitni odsotnosti. Pri številnih osebah je navedeno, pod katero zaporedno številko jih najdemo v tekočem seznamu na koncu knjige. Ta je bil zasnovan tako, da je lahko duhovnik (z vpisovanjem novokrščenih, umrlih, sprememb ob poro-

kah) tako rekoč dnevno spremljal gibanje števila prebivalstva v svoji kaplaniji.

Budin je postavil dobre temelje in visoke standarde za svoje naslednike. Do prve svetovne vojne so bili izdelani še trije statusi, ki so pokrili celotno dolgo 19. stoletje. Budinov status je v isti knjigi v letih 1819–1827 dopolnjeval Matej Pagon. Njegov kuratni naslednik Janez Pirih, od 1839 vikar in od 1863 župnik, je ob dolgem službovanju v kraju nastavljal kar dve novi knjigi. Prva¹⁶ zajema čas od 1828 do okrog 1850, prinaša pa manj podatkov od Budinovega statusa.¹⁷ Drugače je pri tretjem statusu z začetno letnico 1850.¹⁸ Pirih in njegov naslednik Jožef Pelicon, ki je v Zgonik prišel leta 1865 in tam ostal do leta 1889, sta ta popis duš bolj ali manj redno dopolnjevala, njun naslednik Andrej Ferfolja pa je bil pri tem manj ažuren. Za razliko od prejšnjih gre pri tem statusu za tiskan formular z rubrikami o datumih rojstev, porok in smrti. Opombe so bogate predvsem s poznejšimi dopolnili o odselitvah ali odsotnosti oseb (poroke, vojaški stan, tudi kraj smrti druge).

Jeseni 1902 je prišel v Zgonik Valentin Pipan, ki je čez dve leti začel pisati statute za vsako vas v župniji posebej, kar je trajalo od septembra 1904 do aprila 1905.¹⁹ Čeprav so kot vsi drugi statusi izdelani v latinskem jeziku, je priimke, kraje in nekatera druga dopolnila zapisoval v slovenščini. Fond podatkov je bogatejši kot pri prejšnjem statusu, saj so dodane še rubrike o cepljenju in prvi spovedi ter morebitnem vojaštvu. Dragoce ni so zapisi domačijskih hišnih imen (*nomen vulgare*). Koristna je tudi konkordanca (treh) hišnih števil skozi čas. Kljub temu, da je Pipan že leta 1907 odšel iz Zgonika v Renče, so njegove statute dopolnjevali, z nekaterimi redkimi zapisi celo še v drugi polovici 20. stoletja.²⁰

GIBANJE ŠTEVILA PREBIVALSTVA

19. stoletje je čas bolj ali manj hitrega naraščanja števila prebivalstva. Velik naravni prirastek je bil posledica še vedno visoke natalitete in manjše mortalitete spričo izboljšanih življenjskih raz-

10 Attems, *Atti*, I, str. 317–318.

11 Klinec, Budin (Budina) Peter, str. 153.

12 Bratuž, *Premalo znani*, str. 228–231.

13 V prispevku latinski izraz (tudi v krajši obliki: status) uporabljamo za vir, ki lahko ima v slovenščini različne prevode: zapisnik duš ali dušni zapisnik, zapisnik župljanov ali (v bolj oddaljenem prevodu) popis župnije (gl. Filipič, *Zapisniki duš*, str. 304), včasih tudi knjiga župljanov, družinska knjiga.

14 ŽAZ, *Status animarum in curatia [sancti] Mich[aelis] archangeli de Sgonico co[n]fectus a me Petro Budin curato [...] die 31ma octobris anno [Do]mini 1804*.

15 Splošno o statusih animarum na Slovenskem gl. Kolar, *Status animarum*, str. 4–5.

16 ŽAZ, *[Status] animarum [...] confectus a[b] anno 1828 [...]*.

17 Ta status animarum ni bil uporabljen pri obdelavi podatkov v tem prispevku.

18 ŽAZ, *Status animarum in Sgonico confectus anno 1850*.

19 ŽAZ, *Koludrovica (1. septembra 1904); Gabrovec (septembra 1904); Repnič – Mali Repen (31. septembra 1904); Zgonik. Status animarum (oktobra 1904); Salež. Status animarum (23. februarja 1905); Samatorca (aprila 1905)*. Večina prebivalstva župnije Zgonik je bila zajeta še leta 1904. Zato je bila pri statistični obdelavi podatkov za merodajno vzeta ta letnica.

20 V nadaljevanju prispevka so izpuščene vse opombe, ki bi se nanašale na tri statute animarum (iz let 1804, 1850 in 1904).

Število prebivalcev po zgoniških statusih animarum

leto	Salež	Repnič	Zgonik	Samatorca	Koludrovica	Gabrovec	skupaj
1804	211	205	120	95	47	31	709
1850	264	258	159	122	54	47	904
1904	364	225	224	160	69	40	1082

mer in razvoja medicine. V prvi polovici stoletja je bil v splošnem naravni prirastek še blizu dejanskemu. Razlika med naravnim in dejanskim prirastkom se je z nihanjem povečevala v drugi polovici 19. stoletja, saj je to obdobje zaznamovala visoka stopnja izseljevanja.²¹

Zgonik je tem splošnim trendom sledil z lastno dinamiko. Število ljudi na območju kaplanije/vikariata/župnije Zgonik se je v sto letih povečalo za (okoli) 373 ali za dobro polovico (52,6 %). Razlika med prvo in drugo polovico stoletja je očitno v korist prve. V krajšem obdobju 1804–1850 je bil delež povečanja števila zgoniških duš 27,5 %.²² Župnik Pipan je na začetku 20. stoletja naštel okrog 1082 ljudi, kar pomeni, da je število prebivalcev župnije Zgonik v dobrih 50 letih naraslo za (okoli) 178 duš ali za 19,7 %.²³

Na ozemlju celotnega Avstrijskega primorja je bil delež rasti znatno višji, v obdobju med letoma 1818 in 1846 40,3 %.²⁴ Razlika v dejanskem prirastku pa je ogromna v drugi polovici stoletja, saj je v celotnem primorskem prostoru v razdobju 1846–1910 prebivalstvo naraslo za okrog tri četrtine, pri čemer pa je treba upoštevati izjemno hitro naraščanje števila prebivalcev tržaškega mesta (za 182 %); na Goriško-Gradiškem je bil porast 39-odstoten.²⁵ Statusi animarum v opombah jasno nakazujejo »prispevek« zgoniških župljanov k naraščanju števila Tržačanov, kakor je bilo sploh značilno za širše kraško zaledje.²⁶

Nižji dejanski prirastek v Zgoniku je razumljiv zaradi bornejše kraške zemlje, ki ni omogočala preživetja znatno povečanemu številu skoraj v celoti kmečkega prebivalstva.²⁷ V sežanskem okraju

goriško-gradiške dežele, kamor je Zgonik večino obravnavanega obdobja upravno spadal, je bilo naraščanje prebivalstva (z izjemo tolminskega okraja) najnižje v deželi.²⁸ Izrazito in s presenetljivo nizkim deležem rasti (v sto letih okrog 10 %) velja to predvsem za vas Repnič, medtem ko se je najbolj povečalo število vaščanov Zgonika (za 86,7 %).

STAROSTNIKI V ZGONIŠKIH STATUSIH ANIMARUM

Statusi v osnovi navajajo osebe glede na starost, od najstarejšega do najmlajšega, toda to ni edino vodilo, saj sta pomembna označevalca tudi spol in status. V najstarejšem statusu je vedno naveden najstarejši moški kot *pater familias*, za njim pa njegova žena kot *mater familias*. Če je bila ta že vdova, je dal kurat Budin prednost moškemu nasledniku, to je največkrat najstarejšemu (poročenemu) sinu. Na dnu so bili praviloma (ne vedno) navedeni morebitni neporočeni bratje in sestre glavarja družine. Poznejši statusi so ta razpored nekoliko »korigirali«. Starejšim osebam se je v tem smislu dvignil status. Tako vdove kot strici in tete so dobili prednost pred mlajšim nosilcem kmetije.

Starejše prebivalstvo je vsaj večji del 19. stoletja ostajalo in umiralo doma. Za prva desetletja 19. stoletja je to razvidno že na osnovi Budinovega natančnega opazovanja gibanja prebivalstva. Tako slika se izriše tudi ob spremljanju starejših v mrliških knjigah pretežno tretje četrtine 19. stoletja.²⁹ Od dobrih 80 ljudi, ki so bili leta 1850 stari 60 let ali več, le dveh ali treh v zgoniških maticah ne najdemo. Eden od teh je umrl v bolnišnici v Trstu. Število starejših zgoniških bolnikov v Trstu je pozneje naraslo, kar je razvidno že iz pogostejših opomb v statusih.

Starejši so bili v celotni populaciji v izraziti manjšini. Povprečna starost je bila v primerjavi z današnjimi proporci³⁰ nizka – okrog 28 let – in se

21 Zwitter, *Prebivalstvo*, str. 47 sl.

22 Razmah števila prebivalstva ni bil linearen. Kot izhaja iz prvega statusa animarum, je bilo naraščanje razvidno do leta 1811, nakar je število prebivalcev nekaj let stagniralo in v kriznem letu 1818 vidno upadlo na raven iz leta 1808. Nato se je krivulja počasi začela dvigovati navzgor.

23 Za podrobnejše zelo nihajoče gibanje števila prebivalstva v posameznih vaseh občine Zgonik gl. Pahor, Razvoj, str. 74–75, 77–78; *Krajevni leksikon Slovencev v Italiji*, str. 326.

24 Zwitter, *Prebivalstvo*, str. 48.

25 Zwitter, *Prebivalstvo*, str. 58.

26 Kalc, Vidiki, str. 694–695.

27 Verginella, Zgoniška občina, str. 97–100. Značilna je bila tudi zelo neugodna agrarna struktura majhnih kmetij (Bufon, Kras, str. 69).

28 Kalc, Vidiki, str. 690.

29 *ŽAZ, Liber mortuorum in ecclesia paroch[ialis] sancti Michaelis archangeli Zgonik. Ab a[nno] 1835–1865; VI. Liber defunctorum ecclesiae parochialis sancti Michaelis arch[angeli] Sgonici. Ab anno 1866–1908 incl[usive]*.

30 Povprečna starost prebivalcev Slovenije je danes 44,1 leta (<https://www.stat.si/statweb/Field/Index/17/104>; januar 2024).

Število prebivalcev na hišo in povprečna starost

leto	št. hiš	št. preb.	povpr. na hišo	povpr. starost
1804	132	709	5,4	27,6
1850	148	904	6,1	28,1
1904	183	1082	5,9	28,7

Povprečna starost po posameznih vaseh

leto	Salež	Repnič	Zgonik	Samatorca	Koludrovica	Gabrovec
1804	25,4	28	28,1	31,9	26,5	29,8
1850	29,6	27,9	28,7	24,9	27,8	28,1
1904	28,3	30,7	27,8	29,4	26,4	28,7

je le počasi dvigala; v celotnem obdobju za dobro leto. Tudi povprečno število oseb na hišo je nekoliko naraslo. V prvih desetletjih 19. stoletja je bilo povprečje bližje številu pet,³¹ sredi tega stoletja in na začetku 20. stoletja pa je v hiši povprečno živelo okrog šest oseb.

Od vasi do vasi se izmerjene vrednosti niso veliko razlikovale.³² Najvišja povprečna starost je bila v Samatorci leta 1804 skoraj 32 let, najnižja prav tam, malo pod 25 let leta 1850. V tem pogledu je bilo v celoti gledano »najmlajše« naselje Koludrovica, »najstarejši« vasi pa sta bili Repnič in Gabrovec.

Delež starejših ljudi (v %)³³

leto	80 let in več	70–80	60–70	50–60
1804	0,5	2,5	5	10
1850	0,8	2,9	5,4	8,8
1904	0,7	2,6	7,6	9,4

leto	80 let in več	70 in več	60 in več	50 in več
1804	0,5	3	8	18
1850	0,8	3,7	9,1	17,7
1904	0,7	3,3	10,9	20,3

31 Oseb v hiši, ki ne bi pripadale družini, je bilo malo. Dekel in hlapcev je bilo po statusih sodeč le za vzorec. Povprečje oseb v družini je bilo dejansko malce nižje. V 20. letih 19. stoletja naj bi se gibalo med 4,2 in 4,8 (Verginella, Zgoniška občina, str. 96).

32 Zaradi nizkega števila prebivalcev je možnost statistične napake majhnih naselij (Gabrovec, tudi Koludrovica) večja, kljub temu pa rezultati ne odstopajo od drugih vasi.

33 V statusu iz leta 1804 je starost starejših velikokrat le približna, saj je zaokrožena na polna števila (60, 70, 80). V starostnih kohortah so ti vključeni v višjo starostno skupino (60-letni v kohorto 60–70 itd.). Zato so dejanske številke v tem letu verjetno nekoliko nižje.

Če vzamemo za starostno mejo 60 let,³⁴ se je v kaplaniji/vikariatu/župniji Zgonik delež starostnikov gibal okoli desetih odstotkov vsega prebivalstva.³⁵ Ta se je sčasoma nekoliko povečal, v sto letih za kake tri odstotke. Večji je bil porast v drugi polovici 19. stoletja, za dva odstotka, kot v prvi polovici stoletja – za odstotek. Delež starejših od 70 let je ostal bolj ali manj enak, kar velja v precejšnji meri tudi za starostno kohorto 50–60 let, vidno pa je v drugi polovici stoletja naraščal delež šestdesetletnikov; v absolutnih številkah se je delež starejših, starih od (vključno) 60 do 64 let, povečal skoraj za dvakrat.

Število starostnikov po petletnih starostnih obdobjih

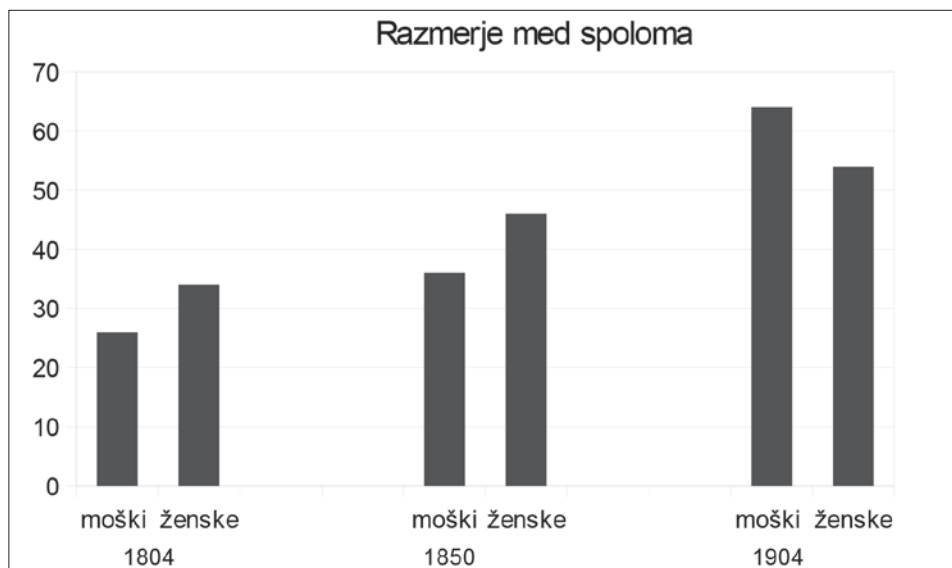
starost	1850	1904
75–79	9	9
70–74	17	19
65–69	25	38
60–64	23	44

V statusih le sem ter tja naletimo na starejše poročene osebe brez otrok. Prav tako so redki primeri neporočenih starostnikov. Največ, sedem, jih zasledimo v najmlajšem statusu. Glede na njihovo maloštevilnost bi smeli domnevati, da so jih statusi do določene mere spregledali. Večje število zakoncev je še imelo živega sozakonca. Delež ovdovelih se je v letih 1804 in 1850 gibal okoli 40 %, na začetku 20. stoletja pa se je spustil pod 30 %.

V absolutnih vrednostih se je skladno z naraščanjem števila prebivalstva povečevalo tudi število starih ljudi. Leta 1804 je bilo na Zgoniškem

34 O različnih vidikih glede začetka starosti gl. Bratož, Staro telo, str. 105–106; Čeč, Podobe starosti, str. 18–23.

35 Danes je delež prebivalcev Slovenije, starih 65 ali več let, 21,6 % (<https://www.stat.si/statweb/Field/Index/17/104>; januar 2024).

(okoli) 60 starostnikov, sredi stoletja 82, na začetku 20. stoletja pa 118. Njihovo število se je torej pred letom 1850 povečalo približno enako kot v drugi polovici stoletja. V celotnem stoletnem obdobju se je število starostnikov podvojilo, kar pomeni, da je bila rast števila starejših dvakrat višja od rasti celotne populacije v zgoniški župniji. Glede na te visoke absolutne številke pri starejših je na drugi strani majhno porast relativnega deleža starostnikov v celotni populaciji mogoče razložiti z manjšim deležem smrtnosti mlajših (otrok).

Primerjava med spoloma prinaša več spremenljivk. Za leto 1804 je težje določiti razmerje med moškimi in ženskami, ker je posebno pri ženskah pripisana približna starost. Vsekakor pa je mogoče razbrati prevlado starejših žensk v vseh starostnih skupinah. Tudi če prištejemo osebe v petdesetih letih starosti, prevladuje ženski spol – približno sedem žensk na šest moških. Drugačnja je slika sredi 19. in na začetku 20. stoletja, ko je število oseb obeh spolov nad 50 let malodane izenačeno. Toda število žensk, starih 60 let in več, tudi leta 1850 prevladuje (36 moških in 46 žensk). To izrazito velja za ženske v sedemdesetih, ki jih je skoraj polovica več kot moških vrstnikov. Ob prelomu stoletja pa je slika zrcalno obrnjena. Med 118 starostniki je 64 moških in 54 žensk. Pri osebah v šestdesetih letih sicer ni razlik med spoloma, število moških v sedemdesetih pa izrazito prevladuje (23 proti 13).

V soglasju z žensko prevlado med starostniki, le da veliko bolj izrazito, je pogostejša prisotnost vdov. Vdovci v prvi polovici 19. stoletja predstavljajo manj kot tretjino ovdovelih (okrog 30 %). Tudi leta 1904 je bilo več vdov kot vdovcev, le da se je delež ovdovelih moških povečal na dobrih 40 %. Zelo redko je kdo od njih doživel rojstvo pravnukov, kot je veljalo za Katarino Milič iz Rep-

niča, ki je 86-letna umrla 12. januarja 1815,³⁶ ali za Miličevo Marijano iz Saleža, ki je 88-letna v začetku leta 1905 živela v veliki, 12-članski razširjeni družini. Izstopajoča izjema je bil 79-letni Valentin Stubel(j) iz Repniča, ki je bil glede na status animarum leta 1804 edini praoče v kuraciji Zgonik.

Kratka primerjalna analiza lahko nekoliko razkrije, v kolikšni meri je ta starostna statistika župnije Zgonik morda izstopajoča. Redke so župnije goriške nadškofije, ki so tako dobro pokrite s statusi animarum, da bi jih lahko tudi časovno primerjali z zgoniškimi.³⁷ V Nabrežini sta dostopna statusa iz let 1819 in 1850, ki ju tu jemljemo v primerjavo.³⁸

Delež starejših v kuracijah Zgonik in Nabrežina (v %)

	80 let in več	70 in več	60 in več	50 in več
Zgonik (1804)	0,5	3	8	18
Nabrežina (1819) /		2,8	8,1	16,5

Delež starejših v vikariatu Zgonik in kuraciji Nabrežina leta 1850 (v %)

	80 let in več	70 in več	60 in več	50 in več
Zgonik	0,8	3,7	9,1	17,7
Nabrežina	1,3	5,9	13,2	18,2

³⁶ ŽAZ, *Liber mortuorum Zgonik ab a/nno/ 1788–1845*, p. 74. Po statusu sodeč bi bila Katarina zaradi zaokrožitve letnice rojstva na leto 1725 štiri leta starejša.

³⁷ Gl. Pavlin, *Katalog*.

³⁸ ŽAN, *Status animarum in curatia sancti Rochi de Nabreshina 1819; Status animarum in cu[ratia] sancti Rochi N[abr]esinae incipiens [a]b anno 1850*.

Delež hiš (družin) s starostniki na Zgoniškem

leto	skupaj		z enim		z dvema		s tremi	
	št.	%	št.	%	št.	%	št.	%
1804	45	33,8	32	24,1	13	9,8	/	/
1850	58	39,2	35	23,6	22	14,9	1	0,7
1904	84	45,9	54	29,5	29	15,8	1	0,5

Kaže, da je bil v prvih desetletjih 19. stoletja delež starejših v Nabrežini skorajda preslikava tistega v Zgoniku. Sredi stoletja pa je število starejših vidno v korist tej kamnoseški vasi. Štiri odstotke več Nabrežincev je bilo starejših od 60 let v primerjavi z Zgonikom. Tudi razmerje med spoloma je bilo na začetku 19. stoletja podobno, le da še bolj nedvoumno v prid Nabrežink, starih 60 in več let, ki jih je bilo skoraj dvakrat več kot moških. Ženska prevlada starejših od 50 let je bila sicer tam manj izrazita kot v Zgoniku, kar velja tudi za sredo 19. stoletja. Za razliko od Zgonika leta 1850 v Nabrežini močno prevladujejo ženske v starostni kohorti od 60 do 70 let.

Določene vidike razsežnosti socialne problematike je mogoče osvetliti s številčnostjo starih ljudi v posameznih družinah oziroma hišah. Rezultati kažejo, da so prevladovali družine, v katerih ni bilo starostnikov.

Jasno je zaznaven splošen trend naraščanja števila in deleža družin (hiš) s starimi ljudmi.³⁹ Če se je ta v prvi polovici 19. stoletja gibal okoli (dobre) tretjine, se je z novim stoletjem že bližal polovici. Družin s tremi osebami, starimi 60 ali več let, skorajda ni bilo. Med družinami s starostniki so prevladovali tiste z enim, a je porast družin z dvema starostnikoma jasno razviden v prvi polovici 19. stoletja.

Delež hiš (družin) s starostniki – primerjava z Nabrežino (v %)

	skupaj	z enim	z dvema
Zgonik (1804)	33,8	24,1	9,8
Nabrežina (1819)	35,9	26,6	9,4
Zgonik (1850)	39,2	23,6	14,9
Nabrežina (1850)	60,3	32,4	27,9

Tudi v tem primeru v začetnih desetletjih 19. stoletja opazimo močno ujemanje med Zgonikom in Nabrežino, preseneča pa izjemno visok nabrežinski delež sredi 19. stoletja, ki je celo višji od tistega v župniji Zgonik leta 1904. Socialna

39 Naj tu dodamo, da je starejših, ki bi živeli v hiši sami ali le skupaj z zakoncem, zgolj za vzorec.

struktura se je v tem kraju očitno začela prej spreminjati, bržkone tudi v povezavi z gospodarskim razvojem kraja spričo kamnoseške dejavnosti in železniške povezave.⁴⁰

STAROST KOT VZROK SMRTI⁴¹

Najstarejša zabeležena starost v zgoniških mrliških knjigah v obravnavanem obdobju je 95 let Katarine Knez iz Samatorce leta 1813, a je treba dodati, da gre skoraj gotovo za približno starost. Zaokroževanje starosti je sploh značilno še za prvo polovico 19. stoletja, zato je vsaj pri nekaterih redkih devetdesetletnikih – v razširjenem obdobju med (vključno) letoma 1800 in 1909 jih je v zgoniških mrliških maticah dvanajst – vprašljivo, ali so to »magično mejo« sploh dosegli.

Delež umrlih »zaradi starosti« (v %)

	1800–1850	1851–1909
90 in več	100	80
80–90	95,7	82,4
70–80	66,2	55,4
60–70	21,4	11,6
skupaj	55,9	45,2

Devetdesetletniki so (skoraj) brez izjeme – v enem primeru je šlo za epilepsijo – umrli »zaradi starosti«, ta delež je zelo visok tudi pri osemdesetletnikih. V prvi polovici 19. stoletja sta dve tretjini sedemdesetletnikov »podlegli starosti«, v drugi polovici je bilo takih še vedno več kot polovica. Pri šestdesetletnikih so prevladujoči drugi razlogi za smrt, še vedno pa je bil v povprečju približno vsak sedmi »dovolj star«, da so mu pripisali starost kot vzrok smrti. V celoti gledano je polovica starostnikov odšla s tega sveta, ker jih je »doletela starost«.

40 *Krajevni leksikon Slovencev v Italiji*, str. 225–226.

41 ŽAZ, *Liber mortuorum Zgonik ab a[nno] 1788–1845; Liber mortuorum in ecclesia paroch[ial]is sancti Michaelis archangeli Zgonik. Ab a[nno] 1835–1865; VI. Liber defunctorum ecclesiae parochialis sancti Michaelis arch[angel]i Sgonici. Ab anno 1866–1908 incl[usive]*.

Starost kot vzrok smrti med starostniki v primerjavi z drugimi razlogi za smrt (1800–1909)⁴²

	Starost	Drugo	Skupaj	V %
90 in več	11	1	12	91,7
80–90	105	15	120	87,5
70–80	199	133	332	59,9
60–70	39	210	249	15,7
skupaj	354	359	713	49,6

Vecchiaja ali *marasmus (senilis)*, takšna je splošna oznaka umrlih starih ljudi v mrliških matičnih knjigah. V ozadju te splošne diagnoze starostne oslabelosti so lahko bili različni za življenje usodni dejavniki. V času, ko so ljudje umirali v glavnem doma in jim ni bilo pripisano mnenje mrliškega izvedenca, je to mogoče pričakovati, kljub temu pa je delež umrlih »zaradi starosti« ves čas ostajal izjemno visok. Ostali vzroki smrti, ki nekoliko izstopajo, so vodenica, kap in astma.

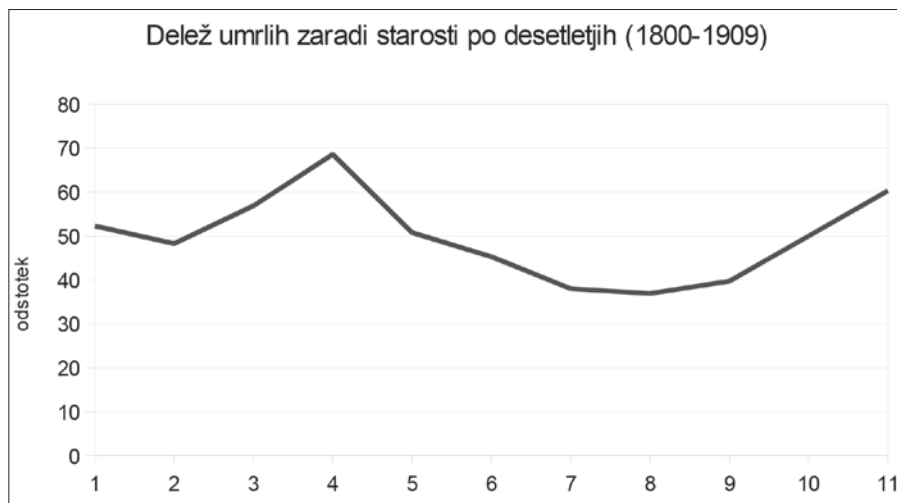
Najvišji delež starostne oslabelosti je bil v tridesetih letih (68,6 %), za njim pa, morda presetljivo glede na trend padanja v tretji četrtini 19. stoletja, na začetku 20. stoletja (60,3 %). Najmanj

umrlih zaradi starosti naj bi bilo v sedemdesetih letih, okrog 37 %.

Najmlajši umrli »zaradi starosti« v desetletnih časovnih intervalih

1800–1809	58
1810–1819	67
1820–1829	61
1830–1839	64
1840–1849	68
1850–1859	70
1860–1869	62
1870–1879	67
1880–1889	(?) ⁴³
1890–1899	69
1900–1909	59

Postavljanje tovrstne diagnoze pove tudi nekaj o razumevanju starosti. Najmlajši »umrli zaradi starosti«, Anton Škrk iz Saleža, je leta 1805 štel 58 let,⁴⁴ a tudi še leta 1908 naletimo na 59-letnega Jožefa Gabrovca iz Saleža, ki naj bi bil zanj v goriški bolnišnici usoden *marasmus senilis*.⁴⁵ Starostna

⁴² Rezultati so lahko le zelo približni, toliko bolj, ker so bili nekateri dušni pastirji bolj nagnjeni k posploševanju kot drugi. Tako je bil v dvajsetih letih 19. stoletja v mnogih primerih, ne le pri starejših, vzrok smrti običajen (*causa ordinaria, solita*). V drugi polovici sedemdesetih, sploh pa v osemdesetih letih, je starostna astma nadpovprečno in vsepovprek preplavila rubriko o vzroku smrti. V obeh primerih je nemogoče vedeti, kdaj bi bila sicer kot vzrok smrti pripisana starost, zato sta bila tudi ta splošna vzroka pripisana k starosti kot vzroku smrti, in sicer tako, da je bilo pri statistični obdelavi podatkov upoštevano razmerje, ki je veljalo pred tem obdobjem. Čeprav je tako dobljen rezultat le hipotetičen, je vendarle veliko bližje resnici, kot če bi se striktno držali le ožje starostne diagnoze.

meja 60 let je torej v tem smislu kar primerna zarez. Res pa so tovrstni primeri redki in tudi pri zgodnjih šestdesetletnikih jih ni veliko. Podrobnejša analiza pokaže, da je drugi mejnik pri 67 ali 68 letih, ko so bili mnogi očitno videti že »dovolj stari«, da jim je bila znatno pogosteje pripisana starost kot vzrok smrti.

⁴³ Gl. op. 42.

⁴⁴ ŽAZ, *Liber mortuorum Zgonik ab a[nno] 1788–1845*, p. 48.

⁴⁵ ŽAZ, VI. *Liber defunctorum ecclesiae parochialis sancti Michaelis arch[angeli] Sgonici. Ab anno 1866–1908 incl[usive]*, p. 108.

Primerjava s katero drugo (podeželsko) župnijo pokaže, da je bil delež umrlih starostnikov zaradi starosti v Zgoniku vendarle dokaj visok. V župniji Trnje pri Pivki je v tridesetih letih 19. stoletja zaradi starosti umrlo 39 % starostnikov.⁴⁶ Malodane enak delež (okrog 40 %) je bil izmerjen za župnijo Solkan sredi 19. stoletja (1835–1864).⁴⁷ V Zgoniku je bila starost prav v tridesetih letih nadpovprečno pogosto navedena kot razlog smrti. Če vzamemo za primerjavo le 40., 50. in 60. leta, pa se delež že spusti proti 45 %. Podobna ugotovitev odstopanja velja tudi za prvo desetletje 20. stoletja. V Zgoniku je ta delež znašal okoli 60 %, v Trnju deset odstotkov manj.⁴⁸

Večja je razlika z urbanim prebivalstvom, če lahko to sklepamo po rezultatih za Koper,⁴⁹ kjer je v obdobju 1840–1845 zaradi starosti umrlo 27 % starostnikov (v Zgoniku v štiridesetih letih tega stoletja skoraj 51 %). Toda tudi v mestu je prihajalo do velikih odstopanj, saj je v petletju 1875–1880 takih primerov presenetljivo izrazito več, kar 47 %, in celo za 10 % več kot v Zgoniku v sedemdesetih letih 19. stoletja. Še bolj zbodejo v oči razlike s prebivalci šempetrskega predmestja Ljubljane. Tam izsledki po izbranih petletjih (1840–1845, 1875–1880, 1900–1905)⁵⁰ pričajo o tem, da se je delež gibal med 32 % v drugem in 39 % v zadnjem petletju.

Ne glede na različno visoke deleže vsi primeri potrjujejo ponovno povečevanje deleža starosti kot vzroka smrti proti prelomu 19. in 20. stoletja, nasprotno s pričakovanji glede na njegovo padanje sredi 19. stoletja v primerjavi s predhodnimi desetletji.⁵¹

NAMESTO ZAKLJUČKA

Statistična demografska obdelava podatkov ne more poseči globlje v mišljenje in doživljanje ljudi, ki jim je slabitev moči omejevala možnosti preživetja. V zgoniških statusih animarum ne nletimo na opise značajskih potez posameznikov. Če verjamemo besedam davčnega izterjevalca Giuseppeja Vittorija v dvajsetih letih 19. stoletja, so bili prebivalci na Zgoniškem sicer neizobraženi, a v glavnem delavni ter spoštljivi in neprepirljivi.⁵² V nasprotju s tem prijaznim opisom so že nekatere redke opombe v zgoniških statusih o nasilnih dejanjih.

⁴⁶ Čeč, Trnje, str. 228.

⁴⁷ Pavlin, Prebivalstvo, str. 42.

⁴⁸ Čeč, Trnje, str. 228.

⁴⁹ Bratož, Staro telo, str. 108–109.

⁵⁰ Keber, Elders in Ljubljana.

⁵¹ Prim. Bratož, Staro telo, str. III–III2.

⁵² Verginella, Zgoniška občina, str. 101.

Nekaj povednejših opazk sem ter tja najdemo v nabrežinskem statusu.⁵³ Kurat Valentin Florjančič je okrog leta 1840 pri nekaterih posameznikih pripisal (negativne) lastnosti ali okoliščine, po katerih so bili znani, in sicer v nemščini, kot bi hotel zakriti branje nepoklicanim bralcem. Pri neki hiši je osemdesetletni Gašper Gruden leta 1840 umrl v velikem uboštvu, njegov sin pa je bil »vagabund« in se je za njim izgubila vsaka sled. Vdova Pertot (roj. 1773) naj bi bila glavna beračica (*Hauptbettlerin*) v vasi in svetohlinske narave. Podobne lastnosti naj bi »krasile« Zupančiča (roj. 1774), sicer zeta iz Šempolaja, ki ga kurat označi kot razvpitega berača (*famoser Bettler*). Menjal je oblačila in kričal kot hudič. Zlobnost je bila izpostavljena lastnost pri nekem Mušlu (roj. 1765), ki si je pri beračenju pomagal z lažjo, da je slep, nakar je tudi dejansko oslepel. Kurat je s tem primerom hotel izpostaviti moralno zgodbo, ki pa se je nadaljevala tudi s potomci, morda nekako v smislu reka: »Ti očeta do praga, sin tebe čez prag.« Mušlova hčerka in zet Gruden sta namreč zelo grdo ravnala z ostarelima staršema. Zaničevala, zasramovala in zaničevala sta ju ter preklinjala z besedami (do tu kurat v nemščini, nato s slovenskimi besedami, ki so povedale bolje): »Prekleta baba – preklet déz, kaj ne bosh she poginol.«

Lahko si predstavljamo, da so bile take ali podobne zgodbe prisotne tudi v Zgoniku. Gre pa pri tej nabrežinski vzporednici za redke primere – večina, tudi če bi v njihovi sredi našli še nekatere manj »famosne berače«, se je po svojih močeh gotovo trudila in upala, da ne bo prišla na beraško palico.⁵⁴

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ŽAN – Župnijski arhiv Nabrežina

Statusi animarum

ŽAZ – Župnijski arhiv Zgonik

Matične knjige

Statusi animarum

OBJAVLJENI VIRI

Attems, Carlo M. d': *Atti delle visite pastorali negli arcidiocesi di Gorizia, Tolmino e Duino dell'arcidiocesi di Gorizia – Vízitációs jegyzékek goriškega, toliminskega*

⁵³ ŽAN, *Status animarum in curatia sancti Rochi de Nabreshina 1819*.

⁵⁴ Prispevek je nastal v okviru raziskovalnega projekta »Kulturno-zgodovinski vidiki staranja« (J6-2572), ki ga financira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije.

in devinskega arhidiakonata goriške nadškofije – Die Berichte der Pastoralvisitationen in den Archidiakonen Görz, Tolmin und Duino der Erzdiözese Görz 1750–1759 (ur. Franc Kralj in Luigi Tavano). Gorizia: Istituto di Storia Sociale e Religiosa, 1994 (Atti delle visite pastorali – Vízitációs jegyzékek – Die Berichte der Pastoralvisitationen 1752–1774, 1).

Attems, Carlo M. d': *Atti delle visite pastorali negli arcidiocesi di Gorizia, Tolmino e Duino dell'arcidiocesi di Gorizia – Vízitációs jegyzékek goriškega, tolminskega in devinskega arhidiakonata goriške nadškofije – Die Berichte der Pastoralvisitationen in den Archidiakonen Görz, Tolmin und Duino der Erzdiözese Görz 1762–1773* (ur. Franc Kralj in Luigi Tavano). Gorizia: Istituto di Storia Sociale e Religiosa, 2000 (Atti delle visite pastorali – Vízitációs jegyzékek – Die Berichte der Pastoralvisitationen 1752–1774, 4).

Gemeindelexikon der im Reichsrat vertretenen Königreiche und Länder. Bearbeitet auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1900. VII – Österreichisch-Illyrisches Küstenland (Triest, Görz und Gradiska, Istrien). Wien: K. K. Hof- und Staatsdruckerei, 1906.

Orts-Repertorium von Triest und Gebiet, Görz, Gradiska und Istrien. Auf Grundlage der Volkszählung vom 31. Dezember 1869. Wien: Carl Gerold's Sohn, 1873.

Schematismo dell' Imperiale Regio Litorale Austriaco-Illirico. Trieste: Eredi Coletti, 1819.

LITERATURA

Bratož, Urška: Staro telo: medicinski pogled 20. stoletja. *Corpus, Carnalitas ...: O tijelu i tjelesnosti u povijesti na Jadranskom prostoru – The body and corporality in the history of the Adriatic* (ur. Marija Mogorović Crljenko in Elena Uljančić). Poreč: Zavičajni muzej Poreštine - Museo del territorio parentino, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli – Filozofski fakultet, Državni arhiv u Pazinu, 2023, str. 102–114 (Istarski povijesni biennale, 10).

Bratuž, Lojzka: Premalo znani Peter Budin. *Grgarski zbornik* (ur. Justina Doljak). Grgar: Krajevna skupnost Grgar in Turistično društvo Grgar, 2009, str. 228–235.

Bufon, Milan: Kras – antropogena pokrajina. *Občina Zgonik. Narava in ljudje* (ur. Miran Košuta). Zgonik: Občina, 1999, str. 61–70.

Čeč, Dragica: Podobe starosti v začetku 19. stoletja. *Starost – izzivi historičnega raziskovanja* (ur. Mojca Šorn). Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2017, str. 11–33.

Čeč, Dragica: Trnje v luči šolske kronike in župnijskih matičnih knjig. *Annales: Anali za istrske in mediteranske študije* 6, 1995, str. 221–230.

Filipič, Igor: Zapisniki duš v škofijskem arhivu Marijbor. *Arhivi* 26, 2003, št. 2, str. 303–310.

Höfler, Janez: *Gradivo za historično topografijo predjožefinskih župnij na Slovenskem*. Primorska: Oglejski patriarhat/Goriška nadškofija, Tržaška škofija. Nova Gorica: Goriški muzej, 2001.

Kalc, Aleksej: Vidiki razvoja prebivalstva Goriške-Gradiške v 19. stoletju in do prve svetovne vojne. *Acta Histriae* 21, 2013, št. 4, str. 683–706.

Keber, Katarina: Elders in Ljubljana in the 19th century: An analysis of the death registers from the St. Peter parish (prispevek na mednarodni konferenci *Old Age and Ageing: Historiographic and Socio-Cultural Perspectives*, Koper, November 15–16, 2023).

Klinec, Rudolf: Budin (Budina) Peter. *Primorski slovenski biografski leksikon*. 3. snopič. Gorica: Zadruga Goriška Mohorjeva, 1994², str. 153.

Kolar, Bogdan: Status animarum kot arhivsko gradivo. *Drevesa* 3, 1996, št. 2, str. 4–8.

Krajevni leksikon Slovencev v Italiji. Topografski, zemljepisni, zgodovinski, kulturni, gospodarski in turistični podatki o krajih v Italiji, ki jih naseljujejo Slovenci ali sodijo v isto upravno enoto. Druga knjiga: Goriška pokrajina (ur. Aldo Rupel). Trst-Devin: Založništvo tržaškega tiska, 1995.

Merkù, Pavle: *Slovenska krajevna imena v Italiji. Priročnik – Toponimi sloveni in Italia. Manuale*. Trst: Mladika, 1999.

Pahor, Samo: Razvoj ozemlja in prebivalstva občin Zgonik in Repentabor. *Jadranski koledar 1971*. Trst: Založništvo Jadranskega tiska, 1971, str. 74–78.

Pavlin, Vojko: *Katalog digitaliziranih matičnih in pastoralnih knjig slovenskih župnij goriške nadškofije*. Gorica: Zveza slovenske katoliške prosvete, 2016.

Pavlin, Vojko: Prebivalstvo v solkanski župniji 1835–1864 na podlagi matičnih knjig (prvi del). *Goriški letnik*, 20–21, 1993–1994, str. 27–50.

Verginella, Marta: Zgoniška občina skozi čas. *Občina Zgonik. Narava in ljudje* (ur. Miran Košuta). Zgonik: Občina, 1999, str. 95–114.

Zwitter, Fran: *Prebivalstvo na Slovenskem od XVIII. stoletja do današnjih dni*. Ljubljana: Znanstveno društvo, 1936 (Razprave Znanstvenega društva v Ljubljani, 14).

SPLETNA STRAN

Statistični urad Republike Slovenije

<https://www.stat.si/statweb/Field/Index/17/104>

SUMMARY

Elders in the parish registers (status animarum) of Zgonik/Sgonico parish in the long 19th century

From the middle of the eighteenth century, when the Patriarchate of Aquileia was abolished, the parish of Sgonico/Zgonik belonged to the Archdiocese of Gorizia in its southernmost part, in the wider hinterland of the city of Trieste. Sgonico had its own chaplain-curate (at least) from 1632 onwards. The chaplaincy acquired the status of a vicariate within the parish of San Giovanni di Duino/Štivan in 1839, and in 1863 Sgonico became the parish seat. In addition to Sgonico, the parish included the villages of Gabrovizza/Gabrovec (part of the settlement), Colludrozza/Koludrovica, Rupinpiccolo/Repnič, Sales/Salež, and Samatorza/Samatorca.

The most famous priest in Sgonico was Peter Budin (1770–1858). His abilities came to the attention of the Archbishop of Gorizia, Joseph Walland, who called him from Sgonico and appointed him diocesan chancellor and cathedral canon, and soon afterwards vicar-general and principal of the seminary in Gorizia. It was Peter Budin who recorded the first parish register in Sgonico (1804), designed in such a way that the curate was able to monitor the demographic trends in his chaplaincy on an almost daily basis. Budin laid a good foundation for his successors. By the First World War, three more parish registers had been produced, covering the entire long nineteenth century. This paper is based on the three from 1804, 1850 and 1904.

The nineteenth century was a time of more or less rapid population growth. The number of people in the area of the Sgonico chaplaincy/vicariate/parish grew by more than half in a hundred years, which was a much lower growth rate compared to the Austrian Littoral as a whole. The lower actual growth rate in Sgonico is understandable because of the poorer karst soil, which did not allow for the subsistence of a significantly increased number of almost entirely rural inhabitants.

The average age of people in the Sgonico parish was around twenty-eight years. The average number of persons per house was between five and six. The proportion of people aged sixty years and above was 8% at the beginning of the nineteenth century, rising to 11% over the next hundred years. The number of people in their sixties increased sharply in the second half of the century. In the first half of the nineteenth century, the elderly were predominantly women, especially in their seventies. Later, the trend was reversed; at the beginning of the twentieth century, there were more elderly men than women. The proportion of widowed elderly—the vast majority women—was around 40% in 1804 and 1850 but fell below 30% at the beginning of the twentieth century.

Families (houses) with no elderly members formed the majority. However, over the century, this general trend was reversed. While in the first half of the nineteenth century, it was around a (good) third, it was approaching half in the new century. Families with one elderly person predominated, and the number of families with two elderly persons increased already in the first half of the nineteenth century.

The proportion of deaths 'due to old age' (*vecchiaja/marasmus senilis*) was always extremely high. Rare ninety-year-olds died almost without exception of old age, and the proportion was also very high for people in their eighties. In the first half of the nineteenth century, two thirds of septuagenarians 'succumbed to old age'; in the second half, more than half still did. For those in their sixties, other causes of death predominated, but still on average somewhere around one in seven were 'old enough' to have been attributed old age as the cause of death. The youngest who 'died of old age' was fifty-eight years old.

A comparison with a few other parishes, especially urban parishes, shows that the proportion of deaths due to old age in Sgonico was quite high. Notwithstanding the variably high proportions, several cases confirm a renewed rise in the proportion of old age as the cause of death towards the turn of the twentieth century, contrary to expectations of a decline in the second half of the nineteenth century.

Angelo Caroselli: Alegorija Mladosti in Starosti, ok. 1615 (wikipedia).

UROŠ KOŠIR, TAMARA LESKOVAR*

Arheološka raziskava groba vojnega ujetnika iz doline Male Pišnice

IZVLEČEK

Prispevek obravnava arheološko raziskavo neoznačenega groba vojnega ujetnika iz časa prve svetovne vojne, ki je bil odkrit v dolini Male Pišnice, s tem pa so bila potrjena pričevanja o obstoju groba. Na podlagi pričevanj in drugih virov je bila odkrita lokacija groba, rezultati raziskave pa prikazujejo združevanje različnih vrst virov in pomembno vlogo arheologije ter fizične antropologije pri obravnavi posmrtnih ostankov iz prve svetovne vojne. Pridobljene informacije tako dopolnjujejo vedenje o žrtvah prve svetovne vojne na območju Vršiča, obenem pa odpirajo nova vprašanja o morebitnem obstoju podobnih neoznačenih grobov na predelu med Kranjsko Goro in Trento.

KLJUČNE BESEDE

vojni grobovi, prva svetovna vojna, vojni ujetniki, arheologija, fizična antropologija, Kranjska Gora

ABSTRACT

ARCHAEOLOGICAL INVESTIGATION OF A PRISONER OF WAR'S GRAVE IN THE MALA PIŠNICA VALLEY

The contribution addresses the archaeological investigation of an unmarked prisoner of war's grave from the First World War, discovered in the Mala Pišnica Valley, thus confirming oral testimonies about its existence. Based on testimonies and other sources, the location of the grave was identified, and the research results illustrate a significant integration of various types of sources and the crucial role of archaeology and physical anthropology in dealing with human remains from the First World War. The information acquired complements the knowledge about the victims of the First World War in the Vršič area, while simultaneously raising new questions about the potential existence of similar unmarked graves in the area between Kranjska Gora and Trenta.

KEYWORDS

war graves, First World War, prisoners of war, archaeology, physical anthropology

* Uroš Košir, dr., arheolog, Avgusta, d. o. o., Idrija, Slovenija, u.kosir87@gmail.com, ORCID: 0000-0002-8193-2875.

Tamara Leskovar, doc. dr., Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za arheologijo, Ljubljana, Slovenija, tamara.leskovar@ff.uni-lj.si, ORCID: 0000-0002-4585-4726.

UVOD

Zgodovinsko-arheološki pregled vojaških pokopališč in vojnih grobov na območju med Trento¹ in Kranjsko Goro je bil v *Zgodovinskem časopisu* objavljen leta 2022,² pričujoče besedilo pa se vsebinsko navezuje na omenjeni prispevek ter ga dopolnjuje z novimi odkritji in ugotovitvami o domnevnem grobu vojnega ujetnika v dolini Male Pišnice.³ Raziskovanje žrtev prve svetovne vojne, odnosa do smrti in pokojnikov ter preučevanje pokopališč in grobov je že dolgo v domeni večplastnega preučevanja različnih ved, ki pripomorejo k razumevanju doživljanja modernih konfliktov. Med vedami, ki se ukvarjajo z vojnimi ostalinami, je tudi arheologija, ki z multidisciplinarnimi pristopi odkriva in interpretira ostaline vojaških spopadov in drugih konfliktov, ki so zaznamovali 20. stoletje.⁴

Vpletenost arheologije v raziskovanje žrtev vojn se v Sloveniji večinoma pojavlja v povezavi z raziskovanjem prikritih grobišč druge svetovne vojne, v zadnjih nekaj letih pa so bili predmet arheoloških raziskav tudi posmrtni ostanki vojakov iz prve svetovne vojne. Takšni primeri so bili raziskava posmrtnih ostankov štirih, najverjetneje avstro-ogrskih vojakov, odkritih v jami iz okolice Nove vasi pri Opatjem selu,⁵ raziskava množičnega groba pri Bodrežu⁶ in raziskava italijanskih grobov v Vrtojbi, kjer so bili odkriti posmrtni ostanki 32 italijanskih vojakov.⁷ Obenem so bile v preteklosti izvedene geofizikalne in arheološke raziskave nekdanjih vojaških pokopališč na Mengorah,⁸ pod Čukljo⁹ in v Kranjski Gori.¹⁰

ARHEOLOGIJA VOJNIH UJETNIKOV NA VRŠIČU

Vršič, ki je bil skupaj s Kranjsko Goro in Trento pomembno zaledje soške fronte, je bil deležen prvih terenskih arheoloških raziskav leta 2019, ko je bilo na območju Starega Tamarja in pod Er-

javčevo kočo izkopanih 12 ročnih testnih jarkov. Rezultati so pokazali na dobro ohranjenost in izpovednost arheološkega podpovršinskega zapisa ter nakazovali na potencial celotnega območja za nadaljnje raziskave.¹¹ V okviru raziskovalnega projekta »Med vojno in mirom – Arheologija Vršiča kot zaledja prve svetovne vojne in stičišča svobode, ujetništva, kultur, narodov in verstev« je bilo med oktobrom 2020 in oktobrom 2022 raziskano območje med Kranjsko Goro in Trento (na Logu). Raziskave so obsegale analize arhivskih virov in fotografskega gradiva iz časa prve svetovne vojne, topografijo, 3D dokumentiranje ostalin, geofizikalne raziskave, testne izkope in izkopavanje neoznačenega groba vojnega ujetnika. Pridobljenih je bilo več kot 250 vojnih fotografij v digitalnem formatu, od katerih jih je bilo 160 mogoče natančno umestiti v današnji prostor in jim določiti mesto nastanka, kar je pripomoglo k boljši interpretaciji ostalin na terenu. Med topografijo je bilo dokumentiranih 321 struktur in objektov v naravi, večinoma povezanih s prvo svetovno vojno, manjši del pa jih sodi v čas med svetovnima vojnama¹² in v drugo svetovno vojno. Na izbranih lokacijah je bilo izkopanih 48 testnih jarkov, ki so razkrili arheološke ostaline raznolikih objektov, povezanih z žičnicami, skladišči, bivališči in ostalo infrastrukturo, ki je bila zgrajena med prvo svetovno vojno.¹³

Za gradnjo vršičke ceste in preostale vojaške infrastrukture so bili za delo povečini uporabljene vojni ujetniki ruske carske vojske, deloma pa tudi srbski ujetniki.¹⁴ Pri delu so sodelovale tudi različne avstro-ogrške vojaške delovne enote, ponekod pa tudi najeti civilni delavci. Z ujetniki ruske carske vojske je mogoče povezati nekaj arheoloških najdb, odkritih na območju Vršiča. V prvi vrsti gre za gumbe ruskih uniform s podobo dvoglavega carskega orla, na zadnji strani pa so pogosto napisi proizvajalcev. Med gumbi izstopa gladek gumb brez orla, ki pa je po načinu izdelave in obliki popolnoma enak tistim z orlom in ga je zato mogoče označiti kot ruskega. Odkrita je bila tudi gladka železna spona opasača, kakršne so bile v uporabi v ruski vojski, na območju nek-

1 Mišljeno je območje na Logu proti izviru Soče.

2 Košir, Vojaška pokopališča.

3 Besedilo je nastalo na podlagi rezultatov projekta »Med vojno in mirom – Arheologija Vršiča kot zaledja prve svetovne vojne in stičišča svobode, ujetništva, kultur, narodov in verstev« (projekt Z6-2664), ki sta ga financirala Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije in Občina Kranjska Gora.

4 Saunders, *Killing Time; Beyond the Dead Horizon*; prispevki v *Rediscovering the Great War*.

5 Rozman et al., *Odkrivanje prikritih grobišč*, str. 8–13.

6 Fabec, *Sondiranje grobišča*, str. 53.

7 Košir in Leben Seljak, *Preliminarno poročilo*, str. 7–34.

8 Saunders et al., *Conflict landscapes*, str. 59.

9 Košir, *Rombon*, str. 15–17.

10 Mušič in Košir, *Geofizikalne raziskave*, str. 52.

11 Košir, *Poročilo*, str. 15–58. Za arheologijo vojnih ujetnikov gl. tudi prispevke v zborniku *Vojni ujetniki carske Rusije*.

12 Na primer ostanki italijanskega utrdbenega sistema Alpski zid (*Vallo Alpino*) ter ostanki, povezani s kraljevo jugoslovansko vojsko in rapalsko mejo.

13 Košir, *Arheologija vojnih ujetnikov*, str. 94–96.

14 Dober pokazatelj prisotnosti ujetnikov različnih narodnosti so sezname pokopanih ujetnikov na območju Kranjske Gore, Vršiča in Trente. Prim. AT ÖSTA/KA, VL KGräber Italien, Kriegsgräber, Tolmein, karton 4; AT ÖSTA/KA, VL KGräber Italien, Kriegsgräber, Krain, karton 89.

Slika 1: Izbor arheoloških najdb z območja Vršiča, povezanih z ruskimi vojnimi ujetniki. Železna spona opasača, gumbi uniform, identifikacijski ujetniški številki – ploščici s kape – in pravoslavni križec (foto: U. Košir, 2023).

danjega vojaškega pokopališča »Mojstrovka« pa je bil odkrit srebrn pravoslavni križec z modrim in belim emajlom. Med najdbami izstopata belo emajlirani kvadratni ploščici velikosti 4 × 4 cm s slabo vidnima napisoma D.SZ. in petmestno številko, na robovih ploščice pa sta majhni luknjici za pritrditev. Oznaka D.SZ. je bila sprva povezana z zapisi na personalnih listih vojnih ujetnikov (nem. *Grundbuchblatt über den Kriegsgefangenen*), kjer je pri nekaterih kot matično taborišče (nem. *Heimatlager*) navedeno D. Szerdahely.¹⁵ Gre za veliko taborišče vojnih ujetnikov v kraju Dunaszerdahely, današnja Dunajská Streda na Slovaškem, od koder so vojne ujetnike pošiljali na delo po avstro-ogrski monarhiji. Fotografija vojnih ujetnikov iz obravnavanega taborišča je nato razkrila identične ploščice na kapah vojnih ujetnikov, na katerih so bili označeni s svojo ujetniško številko,¹⁶ z najdbo ploščic na Vršiču pa je bil tako odkrit arheološki dokaz o tamkajšnji prisotnosti vojnih ujetnikov iz omenjenega taborišča, kar se sklada tudi z arhivskimi viri (slika 1).¹⁷

¹⁵ AT ÖSTA/KA, AdTk, karton 1501.

¹⁶ Nagy, A *dunaszerdahelyi császári*, str. 32.

¹⁷ Prim. AT ÖSTA/KA, AdTk, karton 1501.

Arheološke najdbe, povezane z vojnimi ujetniki ruske carske vojske, so bile odkrite tudi v neoznačenem grobu, ki so ga izkopali v okolici Vršiča. Gre za prvi primer arheološko raziskanega groba pri nas, ki ga je mogoče interpretirati kot grob vojnega ujetnika iz časa prve svetovne vojne. Pri raziskavi so pomembno vlogo igrala zapisana in nezapisana pričevanja domačinov, arheološka metodologija izkopa in fizična antropologija, katerih skupni rezultati so prispevali zanimiva spoznanja o neznanem vojnem ujetniku.

FIZIČNA ANTROPOLOGIJA

Fizična antropologija preučuje človeško telo z biološkega vidika in je pogosto del forenzičnih ali arheoloških raziskav. Med drugim je izrednega pomena pri skeletoniziranih posmrtnih ostankih, ko so potrebna specifična znanja o človeškem skeletu. Preučevanje skeleta namreč omogoča vzpostavitev biološkega profila osebe oziroma pridobitev podatkov o starosti, spolu, telesni višini in skeletnih variacijah, z vključitvijo analize patoloških sprememb pa delno tudi o zdravstvenem stanju osebe. Cilji preučevanja skeleta so različni, odvisni od konteksta posmrtnih ostankov, pri čemer gre najpogosteje za arheološki ali

forenzični kontekst. Pri prvem so lahko cilji preučevanja precej široki, od razumevanja bioloških lastnosti in življenjskih navad posamezne osebe do vzpostavitve demografske, zdravstvene, družbene in ekonomske slike populacije. Na drugi strani gre pri forenzičnih kontekstih za nekoliko bolj omejen namen določitve vzroka smrti in identifikacije osebe.

Ne glede na končni cilj preučevanja človeških skeletov iz tega ali onega konteksta so metode zelo podobne. Prvi korak so makroskopske analize, ki služijo določitvi minimalnega števila obravnavanih oseb in izgradnji biološkega profila vsake osebe. Natančneje, z opazovanjem in izmerami skeletnih elementov omogočijo določitev števila oseb v določenem kontekstu, oceno spola, starosti, telesne višine in skeletnih variacij ter (diferencialne) diagnoze morebitnih patoloških sprememb. V arheoloških kontekstih postavijo temelje za nadaljnje preučevanje osebe in populacije oziroma demografije in življenjskih navad, medtem ko v forenzičnih kontekstih nudijo predvsem izhodišča za določitev vzroka smrti in identifikacijo, ki je lahko pri skeletoniziranih posmrtnih ostankih zelo težavna.¹⁸

Fizični antropologi so lahko vključeni že v terenski del raziskav/preiskav, saj s svojim specifičnim znanjem omogočijo hitrejši in učinkovitejši potek del ter zmanjšajo možnost, da bi bili skeleti ali njihovi deli spregledani ter posledično pomankljivo dokumentirani in zbrani.¹⁹ Pomembna je tudi začetna presoja stanja ohranjenosti človeških posmrtnih ostankov, saj omogoči boljše načrtovanje nadaljnjih postopkov.²⁰

V laboratorijskem delu raziskav/preiskav je najprej izvedena makroskopska analiza skeleta. Njen potek je razmeroma univerzalen in sledi mednarodno sprejetim standardom.²¹ Metodološki postopki se prilagajajo celovitosti skeleta, ohranjenosti skeletnih elementov, preliminarni oceni, ali gre za otroka ali odraslo osebo, ter, če so podatki na voljo, kronološkemu in geografskemu/populacijskemu izvoru. Vendar pa so makroskopske analize le začetni del nabora analiz, ki jih je mogoče izvesti. Temu primerno so tudi njihovi rezultati omejeni. Za natančnejše razumevanje bioloških lastnosti oziroma določitve vzroka smrti in identifikacijo osebe so pomembne na-

daljnje mikroskopske, izotopske in/ali molekularne analize. Te omogočijo pridobitev dodatnih podatkov, kot so natančnejša ocena starosti ob smrti in diagnoze patoloških sprememb,²² prehranjevalne navade,²³ fiziološki stres,²⁴ geografski izvor, mobilnost in migracije,²⁵ fenotipizacija, sorodstvena razmerja in ne nazadnje zanesljiva identifikacija.²⁶ Rezultate tovrstnih analiz je mogoče primerjati z morebitnimi ohranjenimi pisnimi, ustnimi in celo fotografskimi viri, kar je včasih izvedljivo pri raziskovanju žrtev vojn 20. stoletja. Kljub znanstvenemu napredku in modernim tehnologijam pa je identifikacija žrtev iz prve svetovne vojne redkost, tako v tujini kot pri nas, kar je delno posledica nezadostnega interesa pristojnih organizacij, ki se ukvarjajo z žrtvami vojn.

PRIČEVANJA IN ZAPISI O GROBU VOJNEGA UJETNIKA V MALI PIŠNICI

O žrtvah prve svetovne vojne na območju Kranjske Gore in Vršiča se je ohranilo precej arhivskih dokumentov, nekaj pa tudi zapisov očitvidcev takratnega časa in pričevanj poveljnih generacij, ki so odraščale v krajih, zaznamovanih z vojno. Kranjskogorski lokalni zgodovinar Vid Černe (1926–2019) je med drugimi zanimivimi podatki o Kranjski Gori in okolici objavil svoje spomine na grob neznanega ruskega vojnega ujetnika v Mali Pišnici. V svoji zadnji knjigi je tako zapisal: »Dolgoletni poklicni lovski čuvaj Franc Žerjav, p.d. Kravenjov Franc, mi je, ko sva se po naključju srečala blizu lovske kočice v Mali Pišnici,²⁷ kmalu po končani drugi svetovni vojni, pokazal v potoku Pišenca, sredi struge ležeč debel macesnov hlod. /.../ nekaj sto metrov nižje pa me je opozoril na majhno, še dobro vidno gomilo, prerasl s travno rušo ob vznožju debele smreke, na kateri je bilo opaziti obledel rdeč napis 'Rus'. Tu je nekdo izkopal plitev grob in dostojno pokopal tega ruskega ubežnika z gradbišča ceste. Ko sem šel naslednjič do te gomile, sem si skušal v mislih

22 Leskovar, Uporaba.

23 Brown in Brown, *Biomolecular archaeology*, str. 190–209; Katzenberg in Saunders, *Biological anthropology*, str. 413–442; Malainey, *A consumer's guide*, str. 185–187; Nehlich, *The application*; Reitsema, *Beyond*; Schoeninger in Moore, *Bone Stable Isotope*.

24 Beaumont in Montgomery, *The Great Irish Famine*; Waters-Rist in Katzenberg, *The Effect of growth*.

25 Killgrove in Montgomery, *All Roads*; Pollard et al., *Analytical Chemistry*, str. 188–194.

26 Zupanič Pajnič, *Molekularnogenetska identifikacija*; Zupanič Pajnič, *Molekularnogenetski vidiki*.

27 Pravopisno ime potoka je Pišnica (Velika Pišnica, Mala Pišnica, Suha Pišnica), med domačini pa se uporablja predvsem ime Pišenca, oziroma »Piš'nca« (Černe, *Odkod ime*, str. 115–116).

18 de Boer et al., *The Role*.

19 Dirkmaat, *A Companion*, str. 1–40; Mundorff, *Integrating forensic anthropology*.

20 de Boer et al., *The Role*; Mundorff et al., *Encyclopedia*, str. 1–11.

21 Brickley in McKinley, *Guidelines*; Buikstra, Ubelaker, *Standards*; Işcan, Steyn, *Human Skeleton*; Mitchell in Brickley, *Updated Guidelines*.

orisati, kaj je gnalo tega ujetnika, morda dozorelega moškega, da si je izbral raje beg od vsakdanjega trpljenja, mučenja, umiranja sotrpinov, da si je raje izbral pot v svobodo, pot v neznano, pot s skoraj nedosegljivim ciljem. Neopažen se je povzpел na manjši preval, visoko nad gradbiščem in ko je bil na vrhu, na poti proti Slemenovi špici, se mu je odprl pogled na divjo dolino Male Pišnice. Nikjer žive duše, nikjer sledu o kakem naselju, kot si je v svojih mislih predstavljal, le neskončno lep pogled v svobodo, daleč stran od vsakodnevnih naporov in smrti tovarišev. Zavedal se je, da poti nazaj ni več. Strma steza, ki jo je komaj ločil v globokem snegu, mu je nakazovala pot navzdol v razgiban svet doline, kjer se je pretakala med ledenimi opastmi mrzla voda Male Pišnice. Že močno preutrujen si je privoščil počitek v zavetju kopate smreke. Usedel se je na močno suho korenino ob vznožju drevesa, močno skrčil noge in se tesno zavil v razmočeni plašč. Malo se spočijem, potem pa gazim do prve domačije, si je mislil. Tam si izprosim malo toplote in kruha. Po tem bi lažje nadaljeval težko in nepredvidljivo pot ubežnika proti domu. V mislih si je že predstavljal svoj prihod na domače dvorišče. Mati bi ga presrečna objela, očetu bi se razjasnil zaskrbljeni obraz, ženi Ani bi se vsule solze od same sreče, mala hčerka Snjeguročka pa bi mu ovila okoli vratu svoje ročice, tako, kot to znajo le deklice. Ko bi se najedel okrepljenega borščica z mesom, bi pri očetu dobil dovolj 'mahorke' ter listič 'gazete' in si zvil 'zvjorko' in neskončno užival. Mraza in vlage ni čutil več. Vsa moč varljive domišljije pa je začela v njegovi zavesti počasi plahneti, se odmikati v daljavo in počasi ga je objela neskončna tema. Nikoli več ne bo odprl svojih oči. Konec poti in življenja.²⁸

Černetovo omembo groba so povzeli nekateri avtorji, ki so pisali o Vršiču in ruskih vojnih ujetnikih,²⁹ nihče pa groba ni lociral v naravi oziroma njegova natančna lokacija ni bila nikjer zabeležena. Med arheološkimi raziskavami na Vršiču v letih 2020–2022 je Primož Gregori iz Kranjske Gore povedal, da se bežno spominja napisa »Rus« v dolini Male Pišnice. V začetku devetdesetih let se je kot najstnik spuščal z območja med Ciprnikom (1747 m) in Vitrancem (1637 m) v dolino Male Pišnice. Tik po sestopu s strmega pobočja, ob levem bregu potoka, je na enem izmed dreves opazil kovinsko ploščico z napisom »Rus«.³⁰ Černe ne omenja, ali je bil napis prvotno na kovinski ploščici ali neposredno na drevesu. Glede na to, da je bil po koncu druge svetovne vojne že obledel, ga je do devetdesetih let prejšnjega stoletja nekdo obnovil ali celo nadomestil z novo ploščico.

co. Za obstoj groba so zelo verjetno vedeli starejši lovci, ki so obiskovali lovske kočice nekoliko višje v dolini, vendar neposrednih pričevanj ni bilo.

REZULTATI ARHEOLOŠKIH RAZISKAV IN ANALIZA ODKRITIH PREDMETOV

Na podlagi zbranih pisnih in ustnih virov o obstoju groba je bil 6. julija 2022 opravljen topografski pregled lokacij, ki bi bile primerne za lokacijo pokopa vojnega ujetnika (slika 2). Ker na celotnem območju raziskave ni bilo opaznih površinskih sledov, ki bi nakazovali na obstoj groba, so bila nekatera območja pregledana tudi z detektorjem kovin. Na večji uravnavi, okoli 130 m zračne razdalje severovzhodno od lovske kočice, na levem bregu potoka Mala Pišnica je bil z detektorjem kovin zaznan šibek signal (slika 3). Kot se je izkazalo ob izkopu, je bila na globini 50 cm odkrita kovinska vojaška posoda (menažka) ruskega porekla, v kateri je bila vstavljena avstro-ogrška emajlirana menažka modela M1899 s pokrovom.³¹ V neposredni bližini je bila na površini nizka gomila, zato je bil na mestu gomile opravljen testni izkop, ki je pokazal, da je gomila popolnoma naravnega nastanka in nima povezave z grobom. Lokacija, kjer je bila odkrita menažka, je bila dodatno preverjena s testnim izkopom, na globini 65 cm pa je bila odkrita človeška stegenica. Na podlagi zapisanih podatkov Vida Černeta in na podlagi ruske menažke je bilo mogoče predvideti, da gre res za posmrtno ostanke vojnega ujetnika ruske carske vojske iz časa prve svetovne vojne.³² Zaradi odkritja neoznačenega groba je bila sprejeta odločitev za ekshumacijo posmrtnih ostankov, ki je bila izvedena 21. in 22. septembra 2022.³³

Grob je ležal na naravno uravnanem terenu ob levem (severozahodnem) bregu potoka Mala Pišnica, na prehodu v južno/jugovzhodno pobočje Ciprnika (1747 m). Grob na površini ni bil opazen in je bil brez kakršnekoli grobne gomile, ravno tako ni bilo nobenega znamenja, ki bi označevalo lokacijo groba. Po odstranitvi plasti ruše in črnega humusa se je na globini okoli 15 do 20 cm pokazal tloris grobne jame, ki je merila okoli 190 × 65/70 cm in segala do globine 70 cm.

³¹ Rest et al., *The Emperor's Coat*, str. 460.

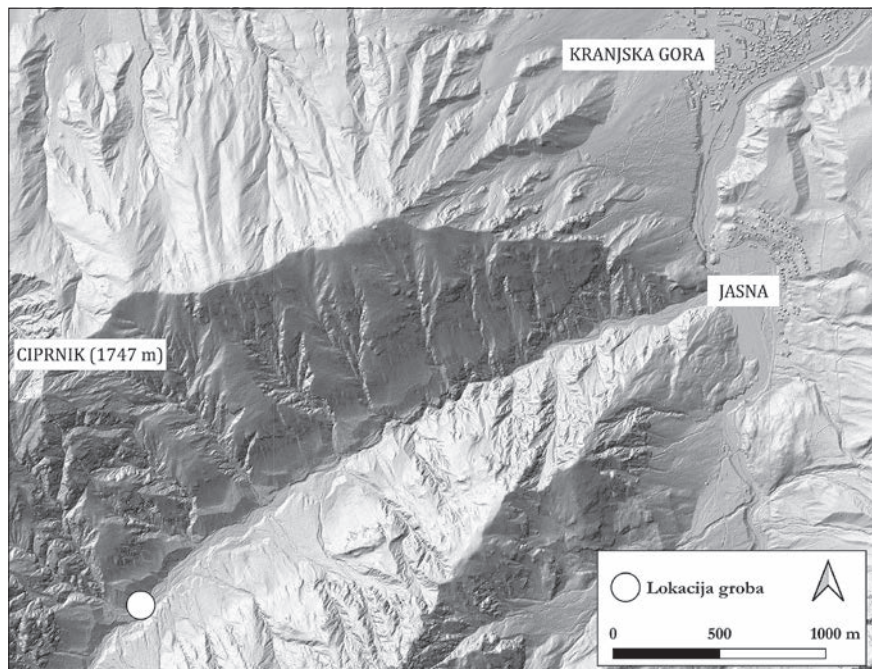
³² Sondiranje je bilo izvedeno na podlagi Kulturnovarstvenega soglasja za raziskavo in odstranitev arheološke ostaline (št. 62240-450/2021/2, z dne 31. 8. 2021), ki ga je izdalo Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije.

³³ Ekshumacija je bila izvedena na podlagi dovoljenja za ekshumacijo posmrtnih ostankov (št. 131-88/2021-8, z dne 8. 9. 2022), ki ga je izdala Uprava za vojaško dediščino Ministrstva za obrambo Republike Slovenije. Gl. tudi Košir in Leskovar, *Poročilo o ekshumaciji*.

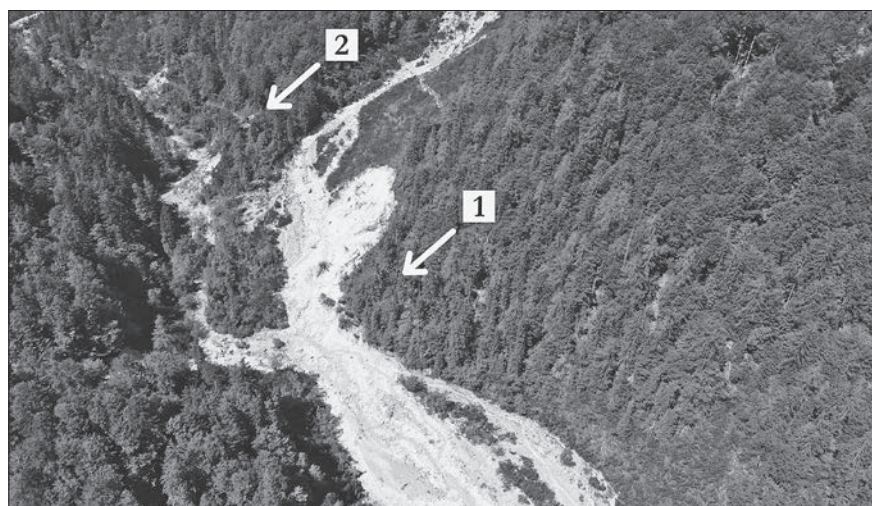
²⁸ Černe, *Kranjska Gora*, str. 54.

²⁹ Zupanič Slavec, *Ruska kapelica*, str. 93; Mihelič, *Katalog*, str. 139.

³⁰ Pričevanje Primoža Gregorija, 2021.

Slika 2: Na digitalnem modelu reliefa označena lokacija odkritega groba v dolini Male Pišnice (avtor: U. Košir, 2023).

Slika 3: Lokacija odkritega groba. Št. 1 prikazuje naravno uravnavo ob potoku, na kateri je bil lociran grob. Št. 2 prikazuje lokacijo lovske kočice (foto: U. Košir, 2022).

Na njenem dnu je bil človeški skelet v iztegnjeni legi z glavo na južni in nogami na severni strani groba (slika 4). Ob skeletu so bili odkriti številni predmeti, ki jih je večinoma mogoče povezati z oblačili pokojnika, nekaj pa jih sodi med njegove osebne in vsakodnevne predmete.

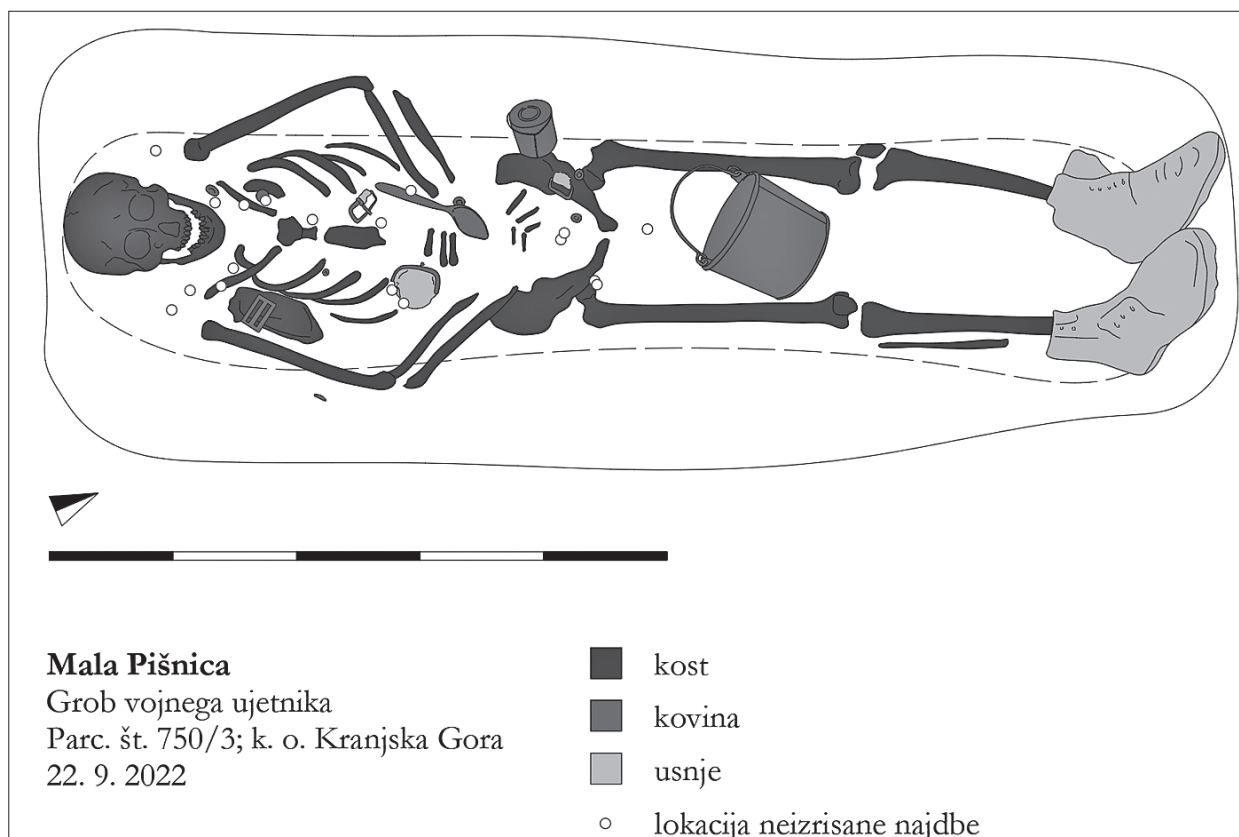
Pokojnik v grobu je imel roki v komolcih rahlo pokrčeni in prevzdignjeni ob stranicah grobne jame, kar je verjetno posledica preozko izkopane jame. Dlani je imel položene prek trupa. Leva dlan je bila položena višje prek trebuha, desna pa nižje prek predela pasu. Glede na lokacijo žlice, ki je ležala prek leve dlani, gre sklepati, da je bil pokojnik zavrt v suknjič (morda tudi plašč), žlica pa je bila shranjena v njegovem levem spodnjem žepu. V drugem primeru bi lahko bila žlica tudi položena (odvržena) na pokojnikovo truplo. V desnem žepu suknjiča sta bili (glede na lego odkritja) tudi denarnica in pipa za kajenje tobaka. Na levi strani

boka je bil iz avstro-ogrske konzerve izdelan lonček, ki je bil morda v žepu, verjetneje pa je bil v grob položen ob pokopu, podobno kot menažka (oziroma menažki), ki je bila položena med nogi pokojnika. Glede na zaponko na sprednji strani desnega ramena je imel pokojnik nahrbtnik, ki pa je bil prazen, saj ni bilo odkritih nobenih predmetov, ki bi glede na svojo lego nakazovali, da so bili shranjeni v nahrbtniku. Morda ga je izpraznil tisti, ki je pokojnika pokopal, v njem pa sta bila morda prvotno lonček in menažka, ki sta bila, kot kaže, v sekundarni legi in položena k pokojniku ob pokopu (slika 5).

Med raziskavo je bilo odkritih 52 predmetov, od katerih jih 50 izvira neposredno iz groba, v zasutju nad grobom in v njegovi bližini pa sta bila odkrita žepni nož in vojaški gumb. Trije odkriti predmeti so bili izrazito osebne narave: že omenjeni žepni nož, lesena pipa za kajenje tobaka z

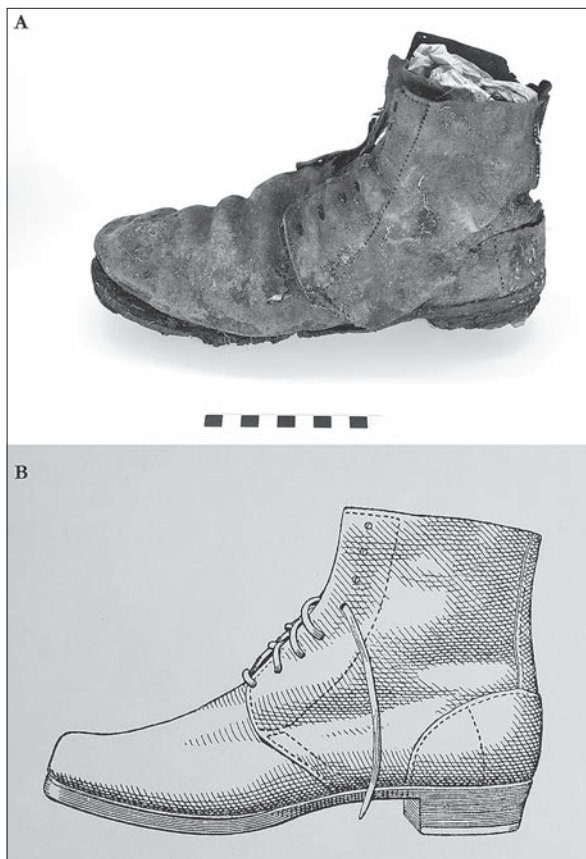
Slika 4: Pogled na izkopano grobno jamo in očiščen skelet (foto: U. Košir, 2022).

Slika 5: Risba odkritega skeleta in lege pripadajočih predmetov (avtor: U. Košir, 2022).

ustnikom iz umetne mase in denarnica, v kateri so bili novci za 2 hellerja iz leta 1909, cinkast gumb za hlače ali suknjič, pločevinast gumb in gumba iz roževine. Od oblačil so se ohranili predvsem gumbi. Gumba iz belega stekla, ki sta bila odkrita na levem spodnjem delu trupa, sta verjetno pripadala spodnjemu perilu ali srajci. S srajco so verjetno povezani tudi nekateri drugi gumbi, kot sta gumba z napisom »/.../ de Paris«, in kovinski gumbi različnih tipov, ki so bili najdeni na predelu trupa. Na predelu vratnih vretenc je bil manjši spenec, ki je bil prvotno pritrjen na ovratniku oblačila. Med gumbi prevladujejo ploščati, iz cinka izdelani gumbi avstro-ogrškega porekla³⁴ za suknjiče in hlače. Skupno je bilo najdenih 14 gumbov tega tipa. Z uniformo je mogoče povezati tudi štiri gumbe avstro-ogrškega porekla, ki so bili namenjeni nekaterim tipom suknjičev in predvsem plaščem. Glede na odkrito število in lego gumbov jih je mogoče interpretirati na več načinov. Gumba ob ramenih zagotovo izvirata iz naramk, preostala gumba pa sta morda zapenjala hrbtni pas, kakršen je bil uporabljen pri različnih plaščih, a tudi pri nekaterih suknjičih, ki so po obliki spominjali na častniške suknjiče gorskih enot avstrijskega domobranstva (*k.k. Landwehr*).³⁵ Verjetnost, da je imel vojni ujetnik avstro-ogrski častniški suknjič, je izredno majhna, zato je morda šlo za oblačilo, ki je posnemalo takšen model suknjiča oziroma je imelo le pas na hrbtni strani. Če je šlo za plašč, bi bilo za njegovo zapenjanje prvotno potrebnih več enakih gumbov, ki pa jih v grobu ni bilo. Ujetnikovi gumbi bi lahko bili izdelani tudi iz materiala, ki se ni ohranil, na primer lesa, a tega ni bilo mogoče potrditi. Posledično ostaja tip oblačila neznanka in ga ni mogoče natančno opredeliti. Ob desnem komolcu je bil enak gumb plašča, drugi pa je bil na predelu pod medenico. Če sta bila pritrjena na hrbtnem pasu suknjiča, bi bila njuna lega mogoča v primeru, da je bil pas odpet, desni del pasu zavihan proti desni navzgor, drugi del pa popolnoma spuščen k predelu medenice. Tu je treba upoštevati tudi morebitne premike predmetov po razpadu trupla zaradi delovanja korenin, saj je bil celoten predel odkritega skeleta močno prekoreninjen.

S pokojnikovo obleko so povezani tudi preprosta pravokotna spona usnjenega hlačnega pasu, usnjeni fragment pasu ter fragmenti treh različnih tkanin. Na nogah se je ohranil par usnjenih vojaških čevljev z okovanimi podplati, ki po vseh značilnostih ustrezajo avstro-ogrskim vojaškim

Slika 6: Primerjava med odkritim čevljem (slika A) in risbo avstro-ogrškega vojaškega čevlja (slika B), kakršen je bil predpisan leta 1910 (foto: U. Košir, 2022; risba prevzeta po Rest, Ortner, Illming, *The Emperor's Coat*, str. 398).

čevljem, kakršni so bili predpisani v predpisih iz leta 1910 (slika 6).³⁶ Ostanki oblačil in obutve so povečini avstro-ogrškega izvora, kar pa za vojne ujetnike ni nič nenavadnega. Ujetnike ruske carske vojske v avstro-ogrskih uniformah lahko opazimo na fotografiji, posneti v Štanjelu,³⁷ včasih pa so jih opremili tudi z avstro-ogrskimi uniformami z velikimi pobarvanimi napismi KG na sprednji in zadnji strani suknjičev.³⁸

K odkriti vojaški opremljeni spada spona opasača, ki po velikosti ne ustreza avstro-ogrskim opasačem, temveč je sorodna sponam, ki jih je mogoče zaslediti na različnih fotografijah vojakov ruske vojske in pri ruskih vojnih ujetnikih. Spona je bila na levem delu trupa. Na sprednji strani desne rame je bila odkrita pravokotna spona jermena, ki je verjetno pripadala značilnemu ruskemu nahrbtniku z naramnico, izdelano iz enega kosa tkanine. Z nahrbtnikom je morebiti povezan tudi

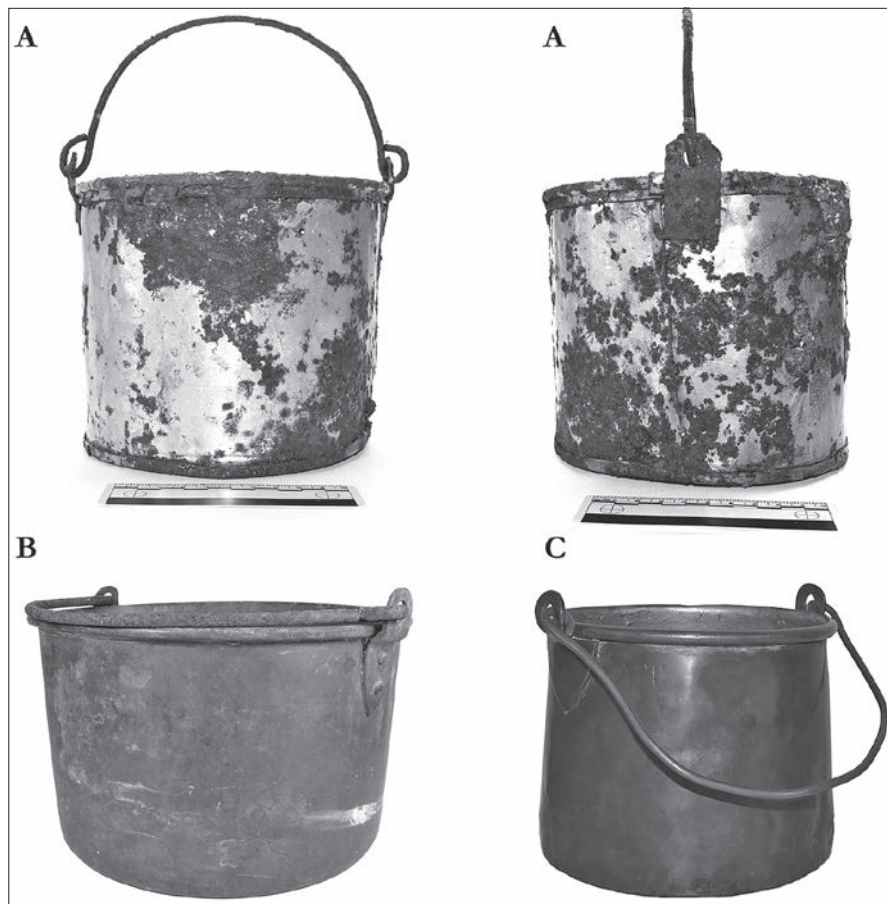
34 Ortner in Hinterstoisser, *The Austro-Hungarian Army*, 1, str. 500–501.

35 Hinterstoisser, *The k.k. Landwehr*, str. 164.

36 Ortner in Hinterstoisser, *The Austro-Hungarian Army*, 1, str. 530.

37 Močnik, *Uporaba*, str. 23.

38 KG – *Kriegsgefangener* – vojni ujetnik; Ortner in Hinterstoisser, *The Austro-Hungarian Army*, 2, str. 264.

Slika 7: Primerjava med v grobu odkrito menažko (slika A) in modeloma ruskih vojaških menažk (sliki B in C) iz prve svetovne vojne (foto: U. Košir, 2022; sliki B in C povzeti po Espenlaub Militaria).

Slika 8: V grobu odkrita žlica, najverjetneje izdelana za rusko carsko vojsko, ki pa je med prvo svetovno vojno uporabljala tudi lesene žlice (foto: U. Košir, 2022).

gumb oziroma zatič za regulacijo jermena, ki je bil najden v bližini sponse nahrbtnika. Ob levem boku je bil iz avstro-ogrsko konzerve izdelan lonček. Konzervi ogrskega porekla (proizvajalec vojaških konzerv iz Budimpešte) je bil dodan žičnat ročaj, lonček pa je lahko bil v žepu suknjiča ali pa je bil v grob položen ob pokopu, podobno kot menažka, ki je bila položena med nogi pokojnika. Menažka po obliki spominja na ruske vojaške menažke, a njena izdelava kaže, da gre verjetno

za na fronti ali v ujetništvu narejen izdelek, ki pa je delo izurjenega rokodelca (slika 7). Menažka je imela v notranjosti položeno avstro-ogrsko emajlirano menažko modela M1899 s pripadajočim pokrovom,³⁹ ki je imela naknadno dodan žičnat ročaj, na obodu pa je korozija ohranila vzorec že propadle tkanine. Tkanina je morda pripadala

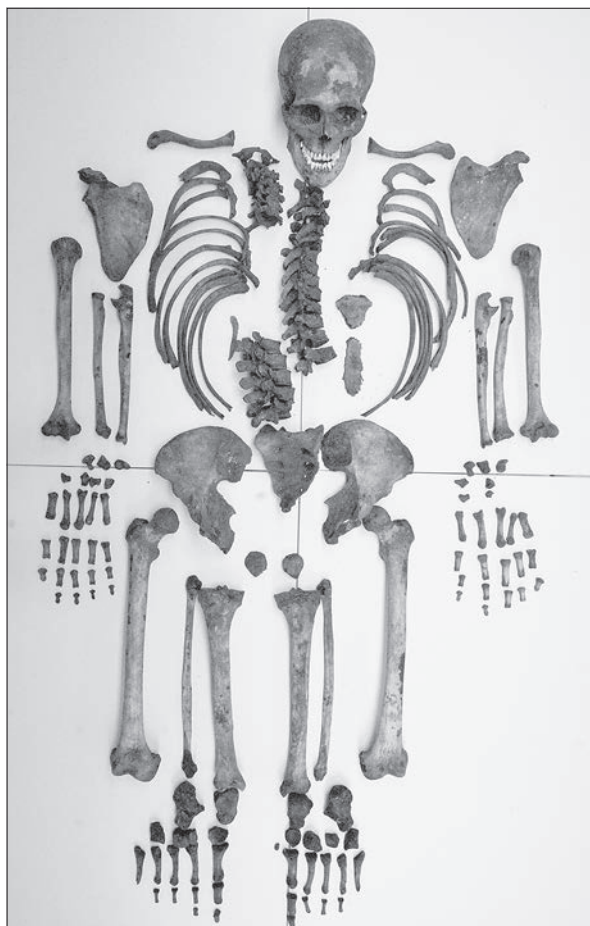
³⁹ Ortner in Hinterstoisser, *The Austro-Hungarian Army*, 2, str. 85.

tekstilni prevleki za menažko. Takšne tekstilne prevleke naj bi bile sicer prvotno namenjene podčastnikom pehote, lovskih enot in inženirskih enot.⁴⁰ Prek levega zapestja je bila položena žlica, ki je bila glede na lego morda v levem spodnjem žepu suknjiča ali pa je bila ob pokopu položena v grob. Žlico je mogoče interpretirati kot rusko vojaško žlico (slika 8), ki je obstajala še v sorodni emajlirani različici. Enak model žlice je bil odkrit ob raziskavah na eni izmed lokacij pod Vršičem.

Glede na odkritja je mogoče zaključiti, da gre v resnici za grob vojnega ujetnika ruske carske vojske, na kar nakazujejo določeni predmeti ruskega porekla. Obenem je glede na odsotnost omembe groba v avstro-ogrskih popisih grobov in pokopališč na območju med Trento in Kranjsko Goro res mogoča Černetova teza, da je pokojnik ubežnik z Vršiča, ki ga je kasneje našel domačin in ga pietetno pokopal,⁴¹ o grobu pa avstro-ogrška vojaška oblast ni bila obveščena in posledično grob ni bil zaveden v evidencah.

REZULTATI ANTROPOLOŠKIH ANALIZ ODKRITIH POSMRJNIH OSTANKOV

Arheološki podatki so osvetlili okoliščine in naravo pokopa ter omogočili vpogled v materialne vidike pokojnikovega imetja, analize posmrtnih ostankov pa so omogočile vsaj delen vpogled v pokojnika kot človeka z biološkega vidika. Po preliminarni analizi skeleta iz Male Pišnice je bilo jasno, da gre za odraslo osebo. Tako so bili pri analizi skeleta uporabljeni mednarodno uveljavljeni metodološki postopki, namenjeni analizam odraslih skeletov.⁴² Vsi skeletni elementi so bili natančno pregledani, popisani je bil inventar, na podlagi morfoloških značilnosti lobanje in medenice⁴³ je bil ocenjen spol, na podlagi razvitosti in degenerativnih sprememb skeletnih elementov in zob pa je bila ocenjena starost ob smrti (slika 9).⁴⁴ Dolge kosti so bile izmerjene,⁴⁵ na podlagi izmer pa je bilo mogoče določiti pokojnikovo višino.⁴⁶ Zabeležene in opisane so bile tudi patološke spremembe in druge posebnosti na odkritem skeletu.⁴⁷

Slika 9: Pogled na ohranjene skeletne elemente odkritega vojnega ujetnika (foto: T. Leskovar, 2022).

Na osnovi morfoloških značilnosti lobanje⁴⁸ in medenice⁴⁹ je bilo ocenjeno, da gre za moškega, kar sovпада z arheološkimi najdbami, ki nakazujejo na vojnega ujetnika. Razvitost skeleta,⁵⁰ skromne degenerativne spremembe na skeletu⁵¹ in rahla obraba predvsem desnih zob kažejo, da gre za mlado odraslo osebo, ki je umrla v starosti med 30 in 35 let. Na osnovi izmer dolgih kosti je bila telesna višina ocenjena na 173 ± 2 cm.

Na spodnjih zobeh so bili vidni ostanki zobnega kamna. Spodnja in zgornja prva sekalca sta rahlo zasukana oziroma kriva (slika 10 A),⁵² lega

40 Prav tam.

41 Černe, *Kranjska Gora*, str. 54.

42 Brickley in McKinley, *Guidelines*; Buikstra in Ubelaker, *Standards*; Işcan, Steyn, *Human Skeleton*; Mitchell in Brickley, *Updated Guidelines*.

43 Buikstra in Ubelaker, *Standards*, str. 6–21; Walker, *Sexing skulls*.

44 Işcan et al., *Metamorphosis*; Işcan in Steyn, *The Human Skeleton*, str. 89–120; Kales et al., *A revised method*; Lovejoy et al., *Chronological metamorphosis*.

45 Buikstra in Ubelaker, *Standards*, str. 69–84.

46 Petrovečki et al., *Prediction*.

47 Aufderheide et al., *The Cambridge encyclopedia*; Ortner, *Identification*.

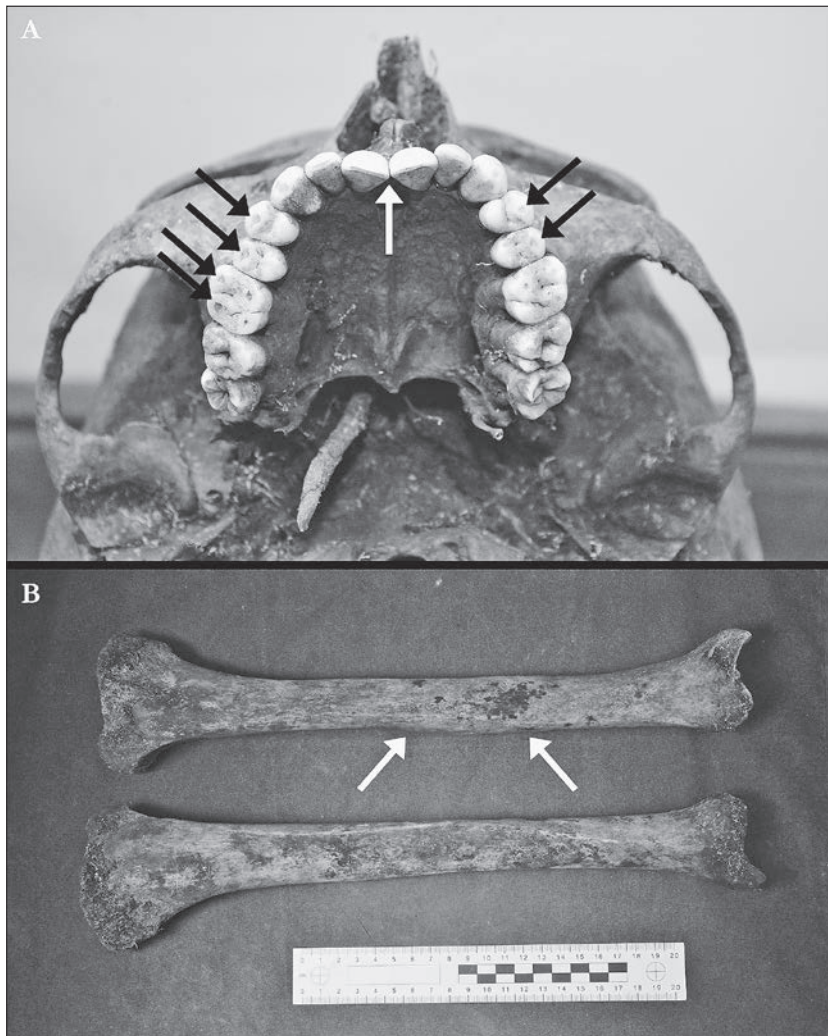
48 Masiven bradavičar, izbočena zatilnična izboklina, zaobljeni nadočesni oboki, izbočena glabela, izbočena in oglata brada.

49 Ozek kolčni voz, konveksna in odebjeljena podsramnična veja, sramnica nima ventralnega loka.

50 Zraščena medialna sklepna površina ključnice.

51 Sklepni del medialnih koncev reber ima obliko črke U, je rahlo vbočen in ima oster rob, črewnično-križnična sklepna površina je rahlo valovita, rob je jasen in oster, površina je konkavna, rahla poroznost je posledica tafonomije; sramnična sklepna površina ima povsem razvit dorzalni rob, ventralni ni povsem zaključen, površina je vbočena in rahlo porozna, slednje verjetno zaradi tafonomskih poškodb.

52 Zgornja sekalca imata medialni del usmerjen rahlo

Slika 10: Zobje zgornje čeljustnice (slika A), kjer sta opazna kriva zgornja sekalca (bela puščica) ter obrabljene grizne površine zob (črne puščice). Primerjava golenic (slika B). Desna (zgoraj) je v distalnem delu odebeljena zaradi tvorbe nove kosti, ki je najverjetneje posledica zaceljenega zloma (foto: T. Leskovar, 2022).

čeljustnic pa kaže izrazit podugriz. Zgornji zobje običajno segajo rahlo čez spodnje, pri podugrizu pa spodnji zobje segajo naprej.⁵³

Patološke spremembe so bile opazne predvsem na kosteh nog. Na desni golenici in mečnici so bile prisotne tvorbe nove kosti in povečana narastišča za ligamente, ki so najverjetneje posledica zaceljenega zloma (slika 10 B). Zlom je bil naravnan, vendar ali ne povsem natančno ali pa je bila med celjenjem noga obremenjena, kar je

lingvalno, spodnja medialni del lingvalno, lateralni del bukalno.

⁵³ Podugriz je pogosto podedovan, saj genetika določa obliko in velikost čeljusti, razvije pa se lahko tudi zaradi nekaterih navad v otroštvu, kot so dolgotrajno sesanje palca, potiskanje jezika ob zobe in uporaba dude ali stekleničke z dudo po tretjem letu starosti, zaradi poškodbe čeljusti ali tumorjev v ustni votlini. Gre za kompleksno ortodontsko težavo, odprava katere je zelo zahtevna. Pojavnost podugriza pri belcih evropskega izvora je sicer nizka, med 0,8 % in 4 %, pogostejša, 12 % do 13 %, pa je pri kitajskih in japonskih populacijah. Ker podugriz vpliva na postavitev posameznih zob, predvsem sekalcev, so v tem primeru krivi sekalci morda posledica podugriza (gl. Katiyar et al., Surgical-orthodontic treatment; Ishii et al., Craniofacial differences; Lew in Foong, Horizontal).

botrovalo tvorbam nove kosti in posledični odebelitvi debla oziroma nastanku grebena ter 5 mm krajši desni golenici. Izrazitejše narastišče za mišične ligamente in povečan celoten distalni okrajek mečnice sta morda posledica drugačne razporeditve teže in večjih obremenitev spodnjega dela desne noge.

Leva peta stopalnica je imela zelo ozko glavo, vendar je bilo težko ločevati med tafonomskimi in patološkimi poškodbami. Tako ni mogoče izključiti možnosti, da je zaradi neuporabe stopalnice prišlo do absorpcije kosti in posledičnega zoženja njene glave.

Izrazitejša narastišča za mišice in znaki bolj obremenjenih sklepnih površin desne roke morda kažejo na desničarja, neenakomerna obraba griznih površin zob pa na pogostejšo uporabo desnih zob. Obraba sicer ni izrazita, saj na levi strani ni mogoče videti patoloških sprememb ali drugih znakov, zaradi katerih bi se pokojnik izogibal uporabi levih zob. Večja obraba griznih površin desnih zob je lahko posledica uporabe zob pri določenih aktivnostih ali preferenčnega žvečenja hrane na desni strani (slika 10 A), upo-

števiti pa je treba tudi dejstvo, da je bil pokojnik kadilec pipe, ki je bila odkrita v grobu.

Nenavadna je odsotnost nekaterih kosti stopal, predvsem prstnic. Tako na levi kot na desni strani manjkajo po ena proksimalna, štiri oziroma tri medialne in po štiri distalne prstnice. Glede na to, da sta bili stopali v ohranjenih usnjenih čevljih, da so bile odkrite tudi veliko manjše, sezamoidne kosti in da so na peti stopalnici morebiti prisotni znaki absorpcije, je povsem mogoče, da so bili nekateri prsti odstranjeni pred smrtjo, morda zaradi ozeblin. V tem primeru je prišlo do hudih ozeblin na stopalih, ki so povzročile izgubo prstov. Če gre pri stopalnici res za absorpcijo kosti, gre sklepati, da je vsaj mezinec odpadel dovolj dolgo pred smrtjo, da se je kost že začela razgrajevati.

MOŽNOST OBSTOJA NEOZNAČENIH GROBOV NA OBMOČJU VRŠIČA

O številu pokopanih vojakov in vojnih ujetnikov iz prve svetovne vojne na območju med Kranjsko Goro in Trento so v preteklosti že pisali, obenem pa je bila predstavljena problematika pokopališč in grobov ter različnih popisov pokopanih, ki se medsebojno včasih precej razlikujejo.⁵⁴ Število pokopanih na obravnavanem območju zaenkrat znaša 428 oseb, med katerimi je bilo 91 avstro-ogrskih vojakov, 251 ruskih vojnih ujetnikov, 48 italijanskih vojnih ujetnikov, 20 srbskih vojnih ujetnikov, 1 črnogorski vojni ujetnik, 2 nemška vojaka in 15 neznanih oseb.⁵⁵ Vsi grobovi so omenjeni v različnih avstro-ogrskih, italijanskih in jugoslovanskih virih, izjema je le grob neznanega vojnega ujetnika iz doline Male Pišnice. Iz tega gre sklepati, da lokacija groba ni bila poznana nobenim oblastem oziroma nobenemu uradu, ki bi se ukvarjal z vojnimi grobišči in grobovi. Neoznačeni grob ali grob na odmaknjeni lokaciji bi se tako res utegnil izogniti popisovalcem grobov v vojnem in povojnem času, poraja pa se vprašanje, ali se je lahko kaj takega zgodilo tudi na območju ob vojaški cesti prek Vršiča.

Uroš Župančič je v svojem prispevku leta 1967 zapisal: »Posamezni grobovi in številna pozabljena in zapuščena skupna grobišča in pokopališča so na gosto raztresena od Kranjske gore do Ruske kapelice na ovinku št. 8 in dalje mimo Koče na Gozdu, okoli Erjavčeve koč, na Hudi ravnini, v Lemeh in Trenti. Povsod tam leže izmučena in pozabljena trupla preko 10.000 ruskih vojnih ujetnikov, daleč od svoje tako zelo ljubljene domovine.«⁵⁶ V Župančičevem zapi-

su že takoj v oči zbode podatek o 10.000 umrlih vojnih ujetnikih, ki ga je leta 1957 v *Planinskem vestniku* prvi objavil Franc Uran,⁵⁷ kar pa je bilo že večkrat ovrženo. Obstoj pokopališč ali posameznih grobov je danes poznan v Kranjski Gori, v Klinu, ob Ruski kapelici, ob Erjavčevi koči, na Hudi ravnini in v Trenti, ni pa znanega nobenega podatka o grobovih v Lemeh. Območje je tik pod Hudo ravno ob poti proti Šupci, noben avstro-ogrski popis pa na tem delu ne omenja grobov. Vendar pa odkritje groba v dolini Male Pišnice nakazuje na možnost obstoja grobov, ki jih popisovalci v vojnem in povojnem času niso poznali. Na tem mestu gre razmisliti o možnosti obstoja grobov v Lemeh, kar pa je lahko glede na preostale napačne podatke, ki jih prinaša Župančič, zavajajoče. Če predpostavimo, da so grobovi res obstajali, obstaja tudi možna razlaga, zakaj so jih ob popisovanju zgrešili. Pri nekaterih ohranjenih dokumentih je mogoče opaziti, da so bili popisi grobov in skice na nekaterih lokacijah ustvarjeni šele jeseni 1918.⁵⁸ Če bi kateri izmed plazov na trentarski strani odnesel nagrobna znamenja oziroma se križi zaradi kakršnegakoli razloga ne bi ohranili do leta 1918, bi jih popisovalec grobov zlahka zgrešil in bi takšni grobovi ostali nezavedeni v evidencah. Eden takšnih plazov se je maja 1917 sprožil z območja Prisanka (Prisojnika) in uničil južno taborišče (*Südlager*),⁵⁹ zagotovo pa je lahko ogrozil tudi območje pod Hudo ravno in v Lemeh. Seveda tega brez morebitnih arhivskih dokumentov ali drugih virov, ki bi nakazovali na to možnost, zaenkrat ni mogoče potrditi, ravno tako ni mogoče potrditi obstoja drugih grobov na kranjskogorski strani prelaza. Tudi o obstoju grobov, ki naj bi jih pri gradbenih delih odkril Josip Slavec, zaenkrat ni poznanih nobenih drugih podatkov razen družinskega izročila družine Slavec.

Vsekakor pa bo morebitno nadaljnje raziskovanje, tako arhivskih virov kot območja Vršiča, z arheološkimi pristopi morda v prihodnosti prispevalo nove dokaze o obstoju danes še neznanih grobov, kot se je zgodilo v primeru doline Male Pišnice.

ZAKLJUČEK

Preučevanje dogodkov 20. stoletja, kot sta prva in druga svetovna vojna, s pomočjo arheologije je že dlje časa stalnica, posebno v zahodnoevropskem prostoru, izjema pri tovrstnih raziskavah pa ni niti Slovenija. S pomočjo multidisciplinarnih

54 Košir, Vojaška pokopališča.

55 Prav tam, str. 155–156.

56 Župančič, Petdeset let.

57 Uran, Kako se je delala, str. 163.

58 AT ÖSTA/KA, VL KGräber Italien, Kriegsgräber, Tolmein, karton 4.

59 Mihelič, Katalog, str. 154.

pristopov arheologije modernih konfliktov je bil pozabi iztrgan grob neznanega vojnega ujetnika z območja Vršiča, fizična antropologija pa je prispevala dodatne podatke o pokojniku, o katerem danes poznamo vsaj nekaj informacij. Glede na odsotnost poškodb, ki bi lahko botrovale ujetnikovi smrti, je morebiten vzrok za njegovo smrt bolezen ali zmrznitev, morda tudi kombinacija obojega. Ohranjene najdbe obenem kažejo, da gre za vojnega ujetnika ruske carske vojske, ki pa je bil večinoma oblečen v avstro-ogrsko oblečilo, pri sebi pa je imel tudi predmete, ki si jih je verjetno lastil že v času zajetja in bivanja v ujetniških taboriščih. Glede na odsotnost omembe lokacije groba v avstro-ogrskih popisih vojnih grobov na območju Vršiča in okolice lahko domnevamo, da avstro-ogrsko oblast ni vedela za obstoj in lokacijo groba.

Odkriti grob vojnega ujetnika tako predstavlja le eno izmed tisočerih usod vojnih ujetnikov in vojakov, ki so v času prve svetovne vojne in v drugih konfliktih ostali pozabljeni v neoznačenih grobovih, multidisciplinarni in interdisciplinarni pristopi različnih ved pa lahko danes obudijo in rekonstruirajo te pozabljene dogodke ter pomagajo pridobiti podatke o navadnih ljudeh, ki so bili dolgo odrinjeni na rob zgodovine.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

AT ÖStA/KA – Österreichisches Staatsarchiv/Kriegsarchiv
 ÖSTA/KA, AdTk (Archive der Truppenkörper)
 ÖSTA/KA, VL (Kriegsverluste).

USTNI VIRI

Primož Gregori (1976), Kranjska Gora, 2021.

LITERATURA

Aufderheide, Arthur in Rodriguez-Martin, Conrado in Langsjoer, Odin: *The Cambridge encyclopedia of human paleopathology*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.

Beaumont, Julia in Montgomery, Jane: The Great Irish Famine: Identifying Starvation in the Tissues of Victims Using Stable Isotope Analysis of Bone and Incremental Dentine Collagen. *PLOS ONE* 11/8, 2016, str. e0160065. DOI: <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0160065>

Beyond the dead horizon (ur. Nicholas J. Saunders). Oxford: Oxbow books, 2012. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctvh1dwsh>

Brickley, Megan in McKinley, Jacqueline: *Guidelines to the Standards for Recording Human Remains*. South-

ampton in Reading: British Association for Biological Anthropology and Osteoarchaeology and Institute of Field Archaeologists, 2004.

- Brown, Terry in Brown, Kerri: *Biomolecular archaeology: an introduction*. Chichester: John Wiley & Sons, 2011. DOI: <https://doi.org/10.1002/9781444392449>
- Buikstra, Jane in Ubelaker, Douglas: *Standards for data collection from human skeletal remains: proceedings of a seminar at the Field Museum of Natural History, organized by Jonathan Haas*. Fayetteville: Arkansas Archeological Survey, 1994.
- Černe, Vid: *Kranjska Gora. Včeraj, danes, jutri*. In še nekaj... Kranjska Gora: samozaložba V. Černe, Občina, 2015.
- Černe, Vid: Odkod ime znanega potoka. *Planinski vestnik* 3, 1999, str. 115–116.
- de Boer, Hans in Blau, Soren in Delabarde, Tania in Hackman, Lucina: The role of forensic anthropology in disaster victim identification (DVI): recent developments and future prospects. *Forensic Sciences Research* 4, 2018, št. 4, str. 303–315. DOI: <https://doi.org/10.1080/20961790.2018.1480460>
- Dirkmaat, Dennis: *A companion to forensic anthropology*. Chichester: John Wiley & Sons, 2012. DOI: <https://doi.org/10.1002/9781118255377>
- Fabec, Tomaž: Sondiranje grobišča iz prve svetovne vojne v Bodrežu. *Arheologija v letu 2021. Dediščina za javnost. Zbornik povzetkov. Strokovno srečanje Slovenskega arheološkega društva 13. in 14. junija 2022 v Atriju ZRC SAZU v Ljubljani* (ur. Andrej Gaspari in Predrag Novaković). Ljubljana: Slovensko arheološko društvo, 2022, str. 53.
- Hinterstoisser, Hermann: The k.k. Landwehr Mountain Troops – Uniforms and Equipment. *The Austrian Mountain Troops. History, Uniforms and Equipment of the Austrian Mountain Troops from 1906 to 1918* (ur. Hermann Hinterstoisser, M. Christian Ortner, Erwin A. Schmidl, Wilfried Beimrohr, Meinrad Pizzinini). Wien: Verlag militaria, str. 75–269.
- İşcan, Yaşar in Loth, Susan in Wright, Ronald: Metamorphosis at the sternal rib end: a new method to estimate age at death in white males. *American Journal of Physical Anthropology* 65, 1984, št. 2, str. 147–156. DOI: <https://doi.org/10.1002/ajpa.1330650206>
- İşcan, Yaşar in Steyn, Marina: *The Human Skeleton in Forensic Medicine*. Springfield, Illinois: Charles C Thomas, 2013.
- Ishii, Nobuyuki in Deguchi, Toshio in Hunt, Nigel: Craniofacial differences between Japanese and British Caucasian females with a skeletal Class III malocclusion. *European Journal of Orthodontics* 24, 2002, št. 5, str. 493–499. DOI: <https://doi.org/10.1093/ejo/24.5.493>
- Katiyar, Radha in Mehrotra, Divya in Singh, Alka: Surgical-orthodontic treatment of a skeletal class III malocclusion. *National Journal of Maxillofacial*

- Surgery* 1, 2010, št. 2, str. 143–149. DOI: <https://doi.org/10.4103/0975-5950.79217>
- Katzenberg, Anne in Saunders, Shelley: *Biological anthropology of the human skeleton*. Chichester: Wiley-Liss, 2008. DOI: <https://doi.org/10.1002/9781119151647>
- Killgrove, Kristina in Montgomery, Janet: All Roads Lead to Rome: Exploring Human Migration to the Eternal City through Biochemistry of Skeletons from Two Imperial-Era Cemeteries (1st–3rd c AD). *PLOS ONE* 11/2, 2016, str. e0147585. DOI: <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0147585>
- Klales, Alexandra in Ousley, Stephen in Vollner, Jennifer: A revised method of sexing the human innominate using Phenice's nonmetric traits and statistical methods. *American Journal of Physical Anthropology* 149/1, 2012, str. 104–114. DOI: <https://doi.org/10.1002/ajpa.22102>
- Košir, Uroš in Leben Seljak, Petra: *Preliminarno poročilo o ekshumaciji posmrtnih ostankov iz prve svetovne vojne v Vrtojbi*. Strokovno poročilo o raziskavi; Avgusta, raziskovalna in storitvena dejavnost, d. o. o., 2022.
- Košir, Uroš in Leskovar, Tamara: *Poročilo o ekshumaciji posmrtnih ostankov vojnega ujetnika iz prve svetovne vojne v dolini Male Pišnice*. Strokovno poročilo o raziskavi, 2022.
- Košir, Uroš: Arheologija vojnih ujetnikov na Vršiču. *Valičev arheološki dan. Zbornik predavanj, Kranj, 12. december 2022* (ur. Verena Perko). Kranj: Gorenjski muzej, 2022, str. 93–100.
- Košir, Uroš: *Poročilo o arheoloških raziskavah na območju Vršiča (EŠD 7593)*. Strokovno poročilo o raziskavi; Avgusta, raziskovalna in storitvena dejavnost, d. o. o., 2022.
- Košir, Uroš: Rombon: biography of a great war landscape. *Journal of Conflict Archaeology* 15, 2020, Issue 2, 2021, str. 146–167. DOI: <https://doi.org/10.1080/15740773.2020.1919452>
- Košir, Uroš: Vojaška pokopališča in grobovi vojnih ujetnikov in vojakov iz prve svetovne vojne na območju med Trento in Kranjsko Goro. *Zgodovinski časopis* 76, 2022, št. 1–2 str. 140–159. DOI: <https://doi.org/10.56420/Zgodovinskicasopis.2022.1-2.06>
- Leskovar, Tamara: Uporaba histologije pri analizah skeletnega gradiva iz arheoloških kontekstov. *Arheo* 35, 2018, str. 33–52.
- Lew, Kenneth in Foong, Weng Chiong: Horizontal skeletal typing in an ethnic Chinese population with true Class III malocclusions. *British Journal of Orthodontics* 20, 1993, št. 1, str. 19–23. DOI: <https://doi.org/10.1179/bjo.20.1.19>
- Lovejoy, Owen in Meindl, Richard in Pryzbeck, Thomas in Mensforth, Robert: Chronological metamorphosis of the auricular surface of the ilium: a new method for the determination of adult skeletal age at death. *American Journal of Physical Anthropology* 68, 1985, št. 1, str. 15–28. DOI: <https://doi.org/10.1002/ajpa.1330680103>
- Malainey, Mary: *A consumer's guide to archaeological science: analytical techniques*. New York: Springer Science & Business Media, 2011.
- Mihelič, Miha: Katalog v pisnih virih odkritih lokacij, povezanih s prisotnostjo vojnih ujetnikov carske Rusije med prvo svetovno vojno na slovenskem ozemlju. *Vojni ujetniki carske Rusije v prvi svetovni vojni na slovenskem ozemlju* (ur. Barbara Nadbath, Dimitrij Mlekuž, Janko Boštjančič). Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, 2018, str. 137–302 (Monografije CPA 7).
- Mitchell, Piers in Brickley, Megan: *Updated Guidelines to the Standards for Recording Human Remains*. Reading: Institute of Field Archaeologists, 2017.
- Močnik, Mitja: Uporaba ruskih vojnih ujetnikov za ureditev naravnih kraških jam za potrebe avstro-ogrske vojske in izgradnjo vojaških prog v obdobju 1915–1918 na soški fronti. *Vojni ujetniki carske Rusije v prvi svetovni vojni na slovenskem ozemlju* (ur. Barbara Nadbath, Dimitrij Mlekuž, Janko Boštjančič). Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, 2018, str. 23–34 (Monografije CPA 7).
- Mundorff, Amy in Black, Sue in Blau, Sorejn in Payne-James, Jason in Byard, Roger: *Encyclopedia of forensic and legal medicine*, 2016.
- Mundorff, Amy: Integrating forensic anthropology into Disaster Victim Identification. *Forensic Science, Medicine and Pathology* 8, 2012, št. 2, str. 131–139. DOI: [10.1007/s12024-011-9275-0](https://doi.org/10.1007/s12024-011-9275-0)
- Mušič, Branko in Košir, Uroš: Geofizikalne raziskave ostalin prve svetovne vojne iz Kranjske Gore, Vršiča in Loga pod Mangartom. *Arheologija v letu 2021. Dediščina za javnost. Zbornik povzetkov. Strokovno srečanje Slovenskega arheološkega društva 13. in 14. junija 2022 v Atriju ZRC SAZU v Ljubljani* (ur. Andrej Gaspari, Predrag Novaković). Ljubljana: Slovensko arheološko društvo, 2022, str. 52.
- Nagy, Attila: A dunszerdahelyi császári és királyi hadifogolytábor története. *Császári és királyi hadifogolytáborok a csallóközben (1914–18)*. *Dunaszerdahely, Nagymegyér, Somorja* (ur. Lajos Horváth, Attila Nagy, László Varga). Dunajská Streda: Szlovákiai Magyar Művelődési Intézet, 2015, str. 11–92.
- Nehlich, Olaf: The application of sulphur isotope analyses in archaeological research: A review. *Earth-Science Reviews*. 142/Supplement C, 2015, str. 1–17. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.earsci-rev.2014.12.002>
- Ortner, Donald: *Identification of pathological conditions in human skeletal remains*. San Diego: CA, Academic Press, 2003.
- Ortner, M. Christian in Hinterstoisser, Hermann: *The Austro-Hungarian Army in the First World War*. Uni-

- forms and Equipment – from 1914 to 1918. Volume 1, Volume 2.* – Wien: Verlag Militaria, 2013.
- Petrovečki, Vedrana in Mayer, Davor in Šlaus, Mario in Strinović, Davor in Škavić, Josip: Prediction of Stature Based on Radiographic Measurements of Cadaver Long Bones: A Study of the Croatian Population*. *Journal of Forensic Science* 52, 2007, št. 3, str. 547–552. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1556-4029.2007.00419.x>
- Pollard, Mark in Batt, Catherine in Stern, Ben in Young, Suzanne: *Analytical Chemistry in Archaeology*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511607431>
- Rediscovering the Great War – archaeology and enduring legacies on the Soča and Eastern Fronts* (ur. Uroš Košir, Matija Črešnar, Dimitrij Mlekuž). Abingdon, New York: Routledge, 2019.
- Reitsema, Laurie: Beyond diet reconstruction: Stable isotope applications to human physiology, health, and nutrition. *American Journal of Human Biology* 25, 2013, št. 4, str. 445–456. DOI: <https://doi.org/10.1002/ajhb.22398>
- Rest, Stefan in Ortner, M. Christian in Ilming, Thomas: *The Emperor's Coat in the First World War. Uniforms and Equipment of the Austro-Hungarian Army from 1914 to 1918*. Wien: Verlag Militaria, 2002.
- Rozman, Luka in Leben Seljak, Petra in Košir, Uroš: *Odkrivanje prikritih grobišč v letu 2021 – interventni izkop posmrtnih ostankov žrtev iz podzemne jame v bližini naselja Nova vas pri Opatjem selu (parc. št. 3292 k. o. Nova vas)*. Strokovno poročilo o raziskavi. Luxor, arheološke raziskave, Luka Rozman, s. p., 2021.
- Saunders, Nicholas J. in Faulkner, Neil in Košir, Uroš in Črešnar, Matija in Thomas, Sian: Conflict Landscapes of the Soča/Isonzo Front, 1915–2013: Archaeological-Anthropological Evaluation of the Soča Valley, Slovenia. *Arheo* 30, 2013, str. 47–66.
- Saunders, Nicholas J.: *Killing Time. Archaeology and the First World War*. Stroud: History Press, 2010.
- Schoeninger, Margaret in Moore, Katherine: Bone Stable Isotope Studies in Archaeology. *Journal of World Prehistory* 6, 1992, št. 2, str. 247–296.
- Uran, Franc: Kako se je delala cesta na Vršič. *Planinski vestnik* 3, letnik XIII, 1957, str. 149–163.
- Vojni ujetniki carske Rusije v prvi svetovni vojni na slovenskem ozemlju* (ur. Barbara Nadbath, Dimitrij Mlekuž, Janko Boštjančič). Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, 2018 (Monografije CPA 7).
- Walker, Phillip: Sexing skulls using discriminant function analysis of visually assessed traits. *American Journal of Physical Anthropology* 136, 2008, št. 1, str. 39–50. DOI: <https://doi.org/10.1002/ajpa.20776>
- Waters-Rist, Andrea in Katzenberg, Anne: The effect of growth on stable nitrogen isotope ratios in subadult bone collagen. *International Journal of Osteoar-*
- chaeology* 20, št. 2, 2010, str. 172–191. DOI: <https://doi.org/10.1002/oa.1017>
- Zupanič Pajnič, Irena: Molekularnogenetska identifikacija skeletnih ostankov. *Medicinski Razgledi* 52, 2013, str. 213–234.
- Zupanič Pajnič, Irena: Molekularnogenetski vidiki preiskav starodavne DNA. *Zdravniški vestnik* 89, 2020, št. 3–4, str. 171–189. DOI: [10.6016/zdravvestn.2923](https://doi.org/10.6016/zdravvestn.2923)
- Zupanič Slavec, Zvonka: Ruska kapelica – rodovom v spomin in opomin. Vršička cesta in ruski ujetniki (1915–1917). *Ruska kapelica pod Vršičem. Ob 15-letnici slovensko-ruskih srečanj (1992–2006)* (ur. Zvonka Zupanič Slavec, Petra Testen). Ljubljana: Unireal, Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture, 2007, str. 57–119.
- Župančič, Uroš: Petdeset let ruske ceste prek Vršiča (1611 m). *Nedeljski dnevnik*, 2. 4. 1967 (dostopno na: <https://www.gore-ljudje.si/arhiv/10000-umrljih-in-ponesrecenih> (dostop 19. 2. 2023)).

SPLETNA STRAN

Espenlaub Militaria:

<https://www.aboutww2militaria.com/> (dostop 20. 2. 2023).

SUMMARY

Archaeological Investigation of a Prisoner of War's Grave in the Mala Pišnica Valley

The archaeological research conducted in the area of Vršič, Kranjska Gora, and the Trenta Valley between 2020 and 2022 has yielded numerous new discoveries and insights related to the remnants of the First World War in this significant rear area of the Isonzo Front. Alongside 321 documented structures, mostly associated with the First World War, and a smaller portion dating to the interwar period and the Second World War, an unmarked prisoner of war's grave was discovered in the Mala Pišnica Valley. The approximate location of the grave was described by the late Vid Černe with the help of testimonies from Primož Gregori, a topographical survey, and a metal detector survey and finally confirmed through an archaeological test excavation. With permission from the Military Heritage Administration of the Republic of Slovenia, an exhumation was carried out in September 2022, revealing a human skeleton with associated artifacts.

The grave was situated on naturally levelled terrain along the left (northwestern) bank of the Mala Pišnica stream, transitioning to the southern/southeastern slope of Mount Ciprnik (1747 m a.s.l.). The grave was inconspicuous on the surface, lacking any burial mound or other visible markers. During the investigation, fifty-two objects were discovered, fifty originating directly from the gra-

ve. These objects included remnants of clothing such as buttons and various buckles, a well-preserved pair of military boots, and personal items such as a wallet and a tobacco pipe. In the grave, there was also a mess kit crafted on the front or in captivity and a mug made of a military food can. Some items suggested a Russian origin, indicating the possibility that the remains belonged to a prisoner of the Russian Imperial Army wearing Austro-Hungarian clothes—not an uncommon occurrence, given that the Austro-Hungarian Army partially provided prisoners of war with its uniforms.

The anthropological analysis of the remains revealed a male aged between thirty and thirty-five years, standing at 173 ± 2 cm. The deceased had a healed fracture of the right shin and dental wear, especially on the right side, possibly linked to tobacco pipe use. He also had a notable underbite and, for the moment, unexplained absence of certain phalanges of toes, possibly a consequence of frostbite, as the bones were otherwise well-preserved, and both feet were enclosed in leather boots.

Studying recent events such as both world wars with the help of archaeology is a long-established practice, especially in Western Europe, and Slovenia is no exception. Employing multidisciplinary approaches of modern conflict archaeology, we have uncovered the forgotten grave of an unknown prisoner of war in the Vršič area, with physical anthropology providing additional information about the individual. The absence of injuries that could

have contributed to the death of the unknown prisoner of war suggests an illness or freezing to death, perhaps a combination of both. The preserved finds indicate that we are dealing with a prisoner of war from the Russian Imperial Army, predominantly wearing Austro-Hungarian clothes while carrying items he had likely acquired during captivity. Given the lack of the grave's mention in Austro-Hungarian records of war graves in the Vršič area and surroundings, it is safe to assume that the Austro-Hungarian authorities were unaware of its existence and location.

An interesting feature of the discovered grave lies in the absence of its mention in known archival sources detailing the records of deceased individuals and graves in the area of Kranjska Gora, Vršič, and Trenta Valley. The existence of the unmarked grave in the Mala Pišnica Valley raises questions about other mention of graves in other areas that are not recorded in archival documents. Such graves could potentially be destroyed by avalanches before grave inventories were made during the First World War.

The uncovered prisoner of war's grave therefore represents merely one of the thousands of fates of prisoners and soldiers who remained forgotten in unmarked graves during the First World War and other conflicts. Multidisciplinary and interdisciplinary approaches of various disciplines today have the capacity to revive and reconstruct these forgotten events, and thus provide insights into the lives of ordinary people who have long been pushed to the margins of history.

BOR ZAVRL, INES OSVALD*

Sto let formalnega izobraževanja medicinskih sester v Sloveniji (1923–2023) Prva sestrska šola in njene naslednice

IZVLEČEK

Leta 2023 je formalno šolanje za poklic medicinske sestre v Sloveniji praznovalo stoletnico. Leta 1923 je bila namreč ustanovljena Šola za sestre pri Zavodu za socialno-higiensko zaščito dece v Ljubljani, s čimer se je pričelo neprekinjeno izobraževanje predhodnic današnjih medicinskih sester. Šola je bila ena od štirih sestrskih šol v Kraljevini Jugoslaviji in je skrbela za strokovno izobraževanje kadra, ki je deloval v takratni zdravstveni negi. Članek govori o prvi sestrski šoli v Sloveniji in njenih naslednicah, ki so se razvile iz nje, ter spremlja razvoj teh šol oziroma programov.

KLJUČNE BESEDE

zdravstvena nega, zaščitne sestre, zgodovina, zdravstvo

ABSTRACT

HUNDRED YEARS OF FORMAL NURSING EDUCATION IN SLOVENIA (1923–2023)

FIRST SCHOOL OF NURSING AND ITS SUCCESSORS

2023 marked the 100th anniversary of formal nursing education in Slovenia. In 1923, the School of Nursing was established under the Institute for the Social and Hygiene Protection of Children in Ljubljana, laying the foundation of continuous education to the forerunners of modern nurses. As one of the four nursing schools in the Kingdom of Yugoslavia, provided professional education to workers in the then nursing care. The paper presents the first school of nursing in Slovenia and its successors and follows the development of these schools or, rather, education programmes.

KEY WORDS

nursing, protective nurses, history, healthcare

* Bor Zavrl, magister zdravstvene nege, Zdravstveni dom Ljubljana, Ljubljana, bor.zavrl94@gmail.com
Ines Osvald, diplomirana medicinska sestra, Zdravstveni dom dr. Janeza Oražma Ribnica, Ribnica, ines.osvald@gmail.com

UVOD

Zaradi posledic prve svetovne vojne in umiranja moških v njej se je povečalo število enostarševskih družin, nefunkcionalnih družin in sirot, konfuzne vojne razmere pa so tudi v povojnem obdobju povzročile pomanjkanje, lakoto in številne socialne težave. Zato se je takrat povečal pomen socialno-zdravstvene službe. Dvajseta leta 20. stoletja so bila nedvomno prelomna za jugoslovansko in slovensko zdravstvo. Socialna in preventivna medicina sta v teh letih doživljali vzpon. Z njuno pomočjo so poskušali dopolnjevati klinično medicino, zmanjševati vpliv socialnih bolezni in zaščititi ter utrditi nove generacije državljanov. Veliko skrbi so usmerili v zaščito najranljivejših, mater in otrok. Otroci so takrat postali pomemben del socialno-zdravstvene skrbi. V teh panogah so zdravniki iskali nove sodelavce. Videli so jih v medicinskih sestrah, ki jih do tedaj na Slovenskem praktično ni bilo.¹

Potreba zaradi spremembe miselnosti o pomenu zdravja in higiene je v novonastali drža-

vi Kraljevini SHS prinesla veliko šol za bodoče zdravstvene delavce. Med njimi je bila tudi šola, na kateri so se izobraževale predhodnice današnjih medicinskih sester. Te do leta 1945 niso imele poenotenega naziva. V Sloveniji so se imenovalle zaščitne sestre, na Hrvaškem sestre pomočnice, v Srbiji nudilje. V Sloveniji najdemo vse tri nazive. Poklic zaščitne sestre je bil v novonastali državi nov, še ne uveljavljen in nepoznan. Slovenke so se pred tem, v času Avstro-Ogrske monarhije, za ta poklic izobraževale na Dunaju in dobile naziv skrbstvene sestre (*Fürsorgeschwester*). Med njimi je bila tudi Angela Boškin, ki je bila po vojni prva na Slovenskem zaposlena zaščitna sestra.²

Pričujoči članek predstavlja prvo sestrsko šolo na Slovenskem in nadaljnji razvoj šolanja medicinskih sester na šolah in v programih naslednic te prve šole. Opis razvoja šolanja medicinskih sester s tem ne bo popoln, saj spremlja samo razvoj ene šole ter ne opisuje poznejših srednjih šol in fakultet, kjer so se šolale medicinske sestre ali se lahko šolajo še danes.

SESTRSKE ŠOLE V KRALJEVINI SHS/JUGOSLAVIJI

V Kraljevini Jugoslaviji so do leta 1941 zaradi potrebe po izobraženem zdravstvenem kadru ustanovili štiri šole za zaščitne sestre. Naziv predhodnic medicinskih sester pred vojno ni bil poenoten, prav tako ne njegova raba. Zaščitna sestra, sestra pomočnica in nudilja so bili po različnih delih države nazivi za pripadnice istega poklica.

Šola v Ljubljani in Skopju je delovala v sestavi Higijenskega zavoda in v Zagrebu v sestavi Šole za narodno zdravje. V Beogradu pa je bila šola posebna ustanova, ustanovljena ob podpori Ministrstva za socialno politiko in ljudsko zdravje, ameriške zdravstvene misije in Društva Rdečega križa. Načrtovali so tudi šolo za zaščitne sestre v Sarajevu. Za finančno pomoč za njeno ustanovitev je dr. Andrija Štampar zaprosil Rockefellerjevo fundacijo, vendar je bila ta prošnja zavrnjena, tako da sarajevska šola ni bila ustanovljena.³

Šola za sestre pomočnice (Škola za sestre pomočnice) v Zagrebu je bila ustanovljena 1. januarja 1921. Sprva je delovala v Zakladni bolnici na Trgu bana Jelačića, prvi dve leti kot enoletna, tretje leto že kot dvoletna in po letu 1931 kot triletna. Leta 1924 se je preselila v lesene paviljone na Mlinarski ulici. Imela je dve smeri: bolnišnično za bolničarke in socialno-medicinsko za sestre pomočnice. Naslednica šole, ki jo je v obdobju

Diplomantki ene od zdravstvenih oziroma sestrskih šol ob podelitvi diplomskih listin in sestrske značke (SI AS 1202 Zbirka fotografij uredništva Naše žene).

1 Keber, Amalija Šimec, str. 910.

2 Keber, Angela Boškin, str. 39; Kvržič, Šole, str. 126.

3 Dugac, *Protiv bolesti*, str. 23–104.

1926–1931 vodila Slovenka, dr. Amalija Šimec,⁴ je še danes na istem naslovu.

V Beogradu je šolanje sprva trajalo dve leti in pol, leta 1925 pa je postalo štiriletno in takšno ostalo do leta 1931, ko je zakon zaradi izenačenja vseh sestrskih šol naredil korak nazaj – izobraževanje se je kljub utečenosti, strokovnosti in dobrim rezultatom skrajšalo na tri leta. So pa druge šole prevzele učni načrt beograjske šole. Ta sprva ni imela svojih prostorov, zato so zgradili novo stavbo za šolo in šolski internat v Deligradski ulici ter jo maja 1923 svečano odprli. Še danes je v njej Medicinska škola Beograd.⁵

Do ustanovitve šole v Skopju⁶ je bila ljubljanska sestrška šola po številu učenk, diplomantk in učiteljev ter izdatkih najmanjša sestrška šola v Kraljevini Jugoslaviji. Slovenke so se v največjem številu šolale na tej šoli, zasledimo pa jih tudi med učenkami oziroma diplomantkami na drugih treh šolah.

ŠOLA ZA SESTRE PRI ZAVODU ZA SOCIALNO-HIGIENSKO ZAŠČITO DECE V LJUBLJANI

Z dekretom Ministrstva za narodno zdravje je bila na pobudo pediatra dr. Matije Ambrožiča (1889–1966) 18. avgusta 1923 ustanovljena Šola za sestre pri Zavodu za socialno-higiensko zaščito dece v Ljubljani. Ambrožič, ki je doktoriral na Dunaju, je oral ledino preventivne in socialne pediatrije na Slovenskem. Kot zdravnik na preventivnem zdravstvenem varstvu mater in otrok »je imel veliko smisla za sestrstvo«,⁷ saj je vedel, da na tem področju potrebuje pomoč – medicinsko sestro. Šola za sestre je bila prvenstveno namenjena civilnim dekletom. Področje zdravstvene nege oziroma takratne nege bolnikov je bilo namreč tedaj v kurativnih ustanovah v rokah redovnega osebja karitativnih verskih redov, novonastali poklic zaščitne sestre pa je bil predviden za delo v ustanovah preventivnega značaja.⁸ »S svojim predlogom za pritegnitev civilnih oseb za sestrski poklic je zadel dr. Ambrožič na velik odpor, a je

vendar prodr.⁹ Z ustanovitvijo te šole se je tako vzpostavilo formalno izobraževanje civilnih deklet za poklic kasnejše medicinske sestre.

Šola je s poukom pričela 3. januarja 1924. Njen ravnatelj je postal dr. Ambrožič. Šola je bila monovalentnega tipa (usmerjena na eno, ozko področje), njen program pa je poudarjal socialno-higiensko zaščito otrok. Pouk je trajal eno leto, diplomantke pa so dobile naziv otroške zaščitne sestre. Njihova uniforma je bila sestavljena iz dolge bele obleke z okroglim izrezom in prepasane s pasom ter belega pokrivala, kape. Učenke so stanovale v internatu, kjer so imele brezplačno stanovanje, prehrano, službeno obleko in mesečno nagrado dvesto dinarjev. V prvi generaciji diplomantk je bila tudi Angela Boškin. Na šoli je bila sicer predavateljica za patronažno službo, pa tudi učenka, saj je morala nostrificirati svojo diplomu. Na šoli je poučevala do leta 1926. Na enoletni šoli je v dveh šolskih letih diplomiralo 36 otroških zaščitnih sester. Ob koncu šolanja so diplomantke pridobile sestrsko značko. Prve diplomantke šole so bile kasneje vodilna sila razvoja poklica.¹⁰

Leta 1926 je ravnateljstvo šole prevzel dr. Bogoljub Dragaš. Dr. Ambrožič je namreč takrat odšel v Beograd, kjer je bil na tamkajšnji univerzi imenovan za profesorja pediatrije in je nato do konca življenja deloval v Srbiji.

ŠOLA ZA DEČJE ZAŠČITNE SESTRE IN DOJENSKJE NEGOVALKE

Marca 1927 je šola uvedla dvoletno izobraževanje ter se preimenovala v Šolo za dečje zaščitne sestre in dojenške negovalke. Do leta 1929 so se tu šolale samo civilne učenke, v tem letu pa so se prvič vpisale tudi »gojenke družbe usmiljenih sester«.¹¹

Vključevanje zaščitnih sester v vedno širši zdravstveni program preventivne medicine je pokazalo, da zaščitna sestra potrebuje široko znanje različnih področij. Tega učni načrti sestrskih šol do takrat niso upoštevali, šole so bile monovalentne, predvsem pediatrično usmerjene. Zato je bil na pobudo Društva Rdečega križa v Beogradu in po nasvetu ameriške misije leta 1931 sprejet nov zakon o strokovnih šolah za pomožno osebje v socialni in zdravstveni službi, ki je predvidel, da vse šole v državi postanejo triletne šole poliva-

4 Kovačević, *Početc*, str. 13; Gazzari in Vitez, *U kontekstu*, str. 35; *Škola za medicinske sestre Mlinarska* (<https://www.mlinarska.hr/povijest-skole/> (15. 3. 2022)).

5 Koprivica Kovačević, *The history*, str. 223.

6 O šoli za zaščitne sestre v Skopju je ohranjenih zelo malo podatkov, zato bo njena zgodovina morda predmet prihodnjih raziskav.

7 HR DAZG-237, Središnji ured, t. e. 34/2, Pismo Marije Češarek.

8 Toni Gradišek, *Šola*, str. 58; Dragaš, *Zgodovina*, str. 17; HR DAZG-237, Središnji ured, t. e. 34/2, Pismo Marije Češarek; Zavrl, *Slovenske medicinske sestre*, str. 30.

9 HR DAZG-237, Središnji ured, t. e. 34/2, Pismo Marije Češarek.

10 Toni Gradišek, *Šola*, str. 61; Dragaš, *Zgodovina*, str. 18; HR DAZG-237, Središnji ured, t. e. 34/2, Pismo Marije Češarek; A. B., *Zavod*, str. 166; Kvržič, *Šole*, str. 128; Fischinger in Fischinger, *Diplomske značke*, str. 330.

11 *Slovenski narod*, 25. 5. 1929, str. 5, »Dečji in materinski dom kraljice Marije«.

Dečja zaščitna sestra pri delu; na sliki nosi starejši tip diplomske značke (Dragaš, *Pomoč novorojenčku*, str. 105).

lentnega tipa z enotnim programom. Dr. Dragaš je kot ravnatelj ljubljanske sestrške šole tej unifikaciji in spremembi iz otroške smeri v splošno smer sicer nasprotoval, vendar je zakon obveljal. Junija 1932 so tako diplomirale zadnje učenke dvoletne šole, ki so jo nato ukinili in reorganizirali.¹² V dvoletni šoli je skupaj diplomiralo 55 dečjih zaščitnih sester.¹³

ŠOLA ZA ZAŠČITNE SESTRE V LJUBLJANI

Šolo, ki je z delom pričela 1. decembra 1931, so preimenovali v Šolo za zaščitne sestre v Ljubljani. Naziv diplomantk te šole je bil zaščitna sestra. Ravnatelj šole je bil sprva še dr. Dragaš, konec junija 1934 pa je ravnateljstvo prevzela zaščitna sestra Marija Češarek, nekdanja glavna sestra Zavoda za zdravstveno zaščito mater in otrok, ki je ravnateljica šole ostala do leta 1945.¹⁴

Namen sestrskih šol je bil, da »služijo za pripravljavanje in usposabljanje obiskovalnih skrbstve-

nih sester za socialno-higienske naprave in socialno-medicinsko delo kakor tudi za pripravljavanje glavnih sester za strokovno nego bolnikov po bolnicah in za nadzorstvo nad dečjimi negovalkami in bolničarji (bolničarkami) in nad vzdrževanjem reda po teh napravah.«¹⁵

»Do leta 1934 je šola delovala v Zavodu za zaščito mater in otrok, po letu 1934 se je preselila v Šempetersko vojašnico od tam leta 1937 v Tönniesovo hišo in nato na sedanjo lokacijo [najverjetneje mišljena Tyrševa cesta 25, op. avt.]. Združen je bil internat učenk in šola. Vedno jo je spremljala prostorska stiska.«¹⁶ Nad izobraževanjem zaščitnih sester je bdela in nanj vplivala stanovska organizacija – Jugoslovansko društvo diplomiranih sester oziroma Sekcija za Dravsko banovino Jugoslovanskega društva diplomiranih sester.¹⁷

V šolah za zaščitne sestre so teoretične predmete poučevali zdravniki specialisti, srednješolski učitelji in druge strokovne osebe. Učitelji zdravniki so bili običajno predstojniki ali asistenti ustanov in oddelkov, v katerih so učenke opravljale praktično delo. Sestre učiteljice so morale poleg diplome o končani sestrski šoli imeti še zrelostni izpit srednje šole ali učiteljsišča, specialni izpit iz pedagogike in šestmesečno praktično delovno dobo v dotični ustanovi. Direktorica šole je bila lahko zdravnica z diplomo sestrške šole ali sestra z dokončano srednjo šolo in najmanj petimi leti učiteljske službe v tej šoli. Za praktični pouk je šola morala imeti po eno sestro učiteljico na 15 učenk, skupaj pa najmanj štiri. Na ljubljanski šoli je poleg ravnatelja poučevalo deset honorarnih predavateljev zdravnikov za strokovne predmete in en gimnazijski profesor za slovenski jezik, poleg njih pa tudi štiri zaščitne sestre učiteljice, ki so predavale in vodile prakso tudi na sorodni šoli, Šoli za otroške sestre negovalke. Te sestre učiteljice so bile Marija Češarek, Angela Gašperin (roj. Rujavec), Marija Tomšič in Majda Hočevnar.¹⁸ V Šoli za zaščitne sestre je delovala

15 Službeni list Kraljevske banske uprave Dravske banovine 9, 1938, št. 7, Uredba o spremembah in dopolnitvah določb zakona o strokovnih šolah za pomožno osebje v socialni in zdravstveni službi z dne 13. nov. 1930, str. 37.

16 Slovenski narod, 23. 3. 1942, str. 4, »V šoli za zaščitne sestre«.

17 Zbornica zdravstvene in babiške nege Slovenije – Zveze strokovnih društev medicinskih sester, babic in zdravstvenih tehnikov Slovenije, Zapisniki strokovne organizacije, za leto 1934, 1935, 1937.

18 Službeni list Kraljevske banske uprave Dravske banovine 3, 1931, št. 13, Zakon o strokovnih šolah za pomožno osebje v socialni in zdravstveni službi, str. 272; Sušnik, *Akademski poklici*, str. 168; Toni Gradišek, Šola, str. 61; Merljak, Jubilejna skupščina, str. 160; Dragaš, *Zgodovina*, str. 44; SI ZAL LJU 728, Šola za medicinske sestre Ljubljana, t. e. 12, Evidenčna knjiga absolventk zavodne šole za sestre.

12 Merljak, Jubilejna skupščina, str. 160; Dragaš, *Prim. dr.*, str. 34.

13 Toni Gradišek, Šola, str. 59; Slovenski narod, 25. 5. 1929, str. 5, »Dečji in materinski dom kraljice Marije«.

14 Toni Gradišek, Šola, str. 60; Dragaš, *Zgodovina*, str. 32; Dragaš, *Prim. dr.*, str. 43.

Učenke Šole za zaščitne sestre v Ljubljani, razred zaščitne sestre Marije Bravec (por. Toni), leto 1941 ali 1942 (hrani: Miloš Toni).

tudi zaščitna sestra Zdenka Velušček, vendar ni znano, kakšno delo je opravljala in kdaj.¹⁹ Na šoli so imeli zaposleno še eno arhivsko uradnico.

Na šoli so med drugimi predavali higienik dr. Karel Petrič, pediater dr. Bogoljub Dragaš, ginekolog in porodničar dr. Alojz Zalokar, kirurg dr. Vladimir Guzelj, pediaterinja dr. Anča Tavčar Konvalinka, šolska zdravnica dr. Amalija Šimec in drugi.²⁰

Triletno šolanje je obsegalo teoretične in praktične predmete. Teoretični predmeti so bili podobni kot na današnjih zdravstvenih šolah: biologija, fizika, anatomija in fiziologija, kemija, etika zaščitne sestre, osebna higiena, državni jezik, notranje bolezni, kirurške bolezni, prva pomoč, živčne in duševne bolezni, nauk o zdravilih, razvoj zdravega otroka in otroške bolezni, porodništvo in ženske bolezni, higiena, nalezljive bolezni, bakteriologija, kožne in venerične bolezni, bolezni oči, socialna medicina, epidemiologija, zakonodaja, osnove pedagogike in psihologije ter zgodovina sestrištva. V dokumentu *Potrnilo frekvence* so bili naštetni vsi šolski predmeti, ob njih pa so podpisani predavatelji; to je bil dokaz, da je učenka pridobila oceno iz vseh predmetov.²¹

Praktični pouk so dijakinje opravljale na šoli (osnove negovanja bolnikov ter osnove prehrane in kuhanja) in na oddelkih ljubljanske bolnice – internem, kirurškem, ženskem in porodnem, v operacijskih sobah, za nalezljive bolezni, za tuberkulozo ter v Dečjem domu na oddelku, v mlečni kuhinji in dispanzerju, pa tudi na Šolski polikliniki, v Higijenskem zavodu, antituberku-

loznem dispanzerju, zdravstvenih domovih in na terenu. Nabor oddelkov oziroma delovišč, kjer so opravljale praktični pouk, se je vsako leto spreminjal; vsaka učenka je praktični pouk opravila le na posameznih (ne vseh) deloviščih. Praktični pouk je bil sestavljen iz predavanj sester učiteljic in praktičnega dela. V vseh letih so pri praktičnem delu ocenjevali vedenje, marljivost in praktično usposobljenost.²²

Sprejem v šolo se je pričel s pripravljanim tečajem, ki je trajal tri mesece, od leta 1937 pa pet mesecev. Po opravljenem izpitu iz predmetov pripravljalnega tečaja je kandidatka postala prava učenka šole.²³

Učenke Šole za zaščitne sestre so bile upravičene do štipendij. V banovinskem proračunu je bil predviden znesek, namenjen štipendiranju revnejših učenk, ki so se želele izobraziti za poklic zaščitne sestre. Po prestani preizkusni dobi treh mesecev in opravljenem sprejemnem izpitu so dobile celo, polovično ali delno – tretjinsko – štipendijo, ki so jo podeljevali na podlagi uspehov ter socialnega in finančnega stanja njihove družine. Zakon je tudi za učenke sestrskih šol določal: »Učenci absolventi, šolani ob državnih stroških, morajo služiti v državni službi najmanj trikrat, če so pa imeli znižane cene, tedaj pa 1 ½ krat toliko časa, kot so bili vzdrževani.«²⁴

Vsako leto je kraljica Marija Karađorđević šoli poklonila 10.000 din za šolanje dveh štipendistk. Te štipendije so dodelili najbolj pridnim, marlji-

19 Zasebni arhiv družine Bufon, »Uslužbeni list« Zdenke Velušček; na dokumentu je v rubriki *Položaj v državni službi* pod točko 2. zapisano: »Zaščitna sestra-pripravnica po čl. 45 pri državni šoli za sestre v Ljubljani«.

20 *Poročilo Higijenskega zavoda*, str. 25.

21 Toni Gradišek, Šola, str. 61; Zasebni arhiv družine Bufon, *Potrnilo frekvence* Zdenke Velušček.

22 SI ZAL LJU 728, Šola za medicinske sestre Ljubljana, t. e. 12, Evidenčna knjiga absolventk zavodne šole za sestre.

23 *Službeni list Kraljevske banske uprave Dravske banovine* 3, 1931, št. 13, Zakon o strokovnih šolah za pomožno osebje v socialni in zdravstveni službi, str. 272.

24 Dobaja, *Za blagor*, str. 45; Dragaš, *Zgodovina*, str. 48; *Službeni list Kraljevske banske uprave Dravske banovine* 9, 1938, št. 7, Uredba o spremembah in dopolnitvah določb zakona o strokovnih šolah za pomožno osebje v socialni in zdravstveni službi z dne 13. nov. 1930, str. 39.

vim in vestnim učenkam šole, ki so smele nositi naslov: gojenka Njenega Veličanstva kraljice Marije. Da je bila kraljeva družina poklicu zaščitne sestre zelo naklonjena, dokazuje tudi dejstvo, da je bila pogosta gostja beograjske sestrške šole kneginja Olga Karađorđević. Leta 1940 je bila prisotna pri podelitvah diplom, čestitala je vsaki diplomantki in jo povprašala po njenem nadaljnjem delu oziroma željah. Najboljši sestri diplomantki je podarila zlato uro.²⁵

Šola je učenke vozila na ekskurzije. Po podatkih za šolsko leto 1934/35 so bile ekskurzije aprila, maja in junija, in sicer: v Deško vzgajališče v Ponovičah pri Litiji, Mestno klavnico, Tobačno tovarno, Gluhonemnico v Ljubljani, Zagreb, ogled vodovoda v Klečah pri Ljubljani in ogled mestnega zavetišča za onemogle v Ljubljani. V šolskem letu 1936/37 je šolsko ekskurzijo gostila Banovinska kmetijsko-gospodinjstva šola na Mali Loki, takrat še pod vodstvom šolskih sester.²⁶

Šolanje je zahtevalo vztrajnost, marljivost ter dobro fizično in psihično zdravje, na kar so bili pozorni že ob vpisu. V dopoldanskem času so učenke opravljale praktični del izobraževanja po bolniških oddelkih in ustanovah, v popoldanskih urah pa so imele teoretični del, predavanja, ki so se zavlekla tudi do noči. Ob zaključku posameznih predavanj so učenke imele izpite in ob koncu tretjega leta zaključile šolanje z diplomskim izpitom. V prostem času so se ukvarjale s petjem, glasbo in drugimi prostočasnimi aktivnostmi. »Težko je reči, ali so učenci v kateri drugi strokovni šoli zaposleni bolj kakor te gojenke.«²⁷ Opozarjali so tudi, da ta šola ni pripravljalnica na zakon, kakor so bile nekatere gospodinjstva šole. Predavatelji so snov podajali po konceptu, ki jim je najbolj odgovarjal. Motilo jih je, da učenke niso sledile predavanju, temveč so si morale snov zapisovati. Vzrok temu je bilo pomanjkanje oziroma odsotnost učbenikov. Učenke niso imele nikakršnih pisanih ali tiskanih pripomočkov, zato so si morale zapisovati vse, praktično po nareku. S tem je trpela osredotočenost na predmet ter kakovost in ritem predavanja. S problemom pomanjkanja učbenikov so se soočale vse sestrške šole v državi.²⁸

25 Koprivica Kovačević, *The history*, str. 120; Dragaš, *Zgodovina*, str. 44; Mandič, *The heroines*, str. 167–175.

26 Žibert, *Banovinska*, str. 31; Poročilo *Higijenskega zavoda*, str. 29.

27 *Slovenski dom*, 12. 6. 1942, str. 4, »O šoli za zaščitne sestre in njihovi vzgoji«.

28 *Službeni list Kraljevske banske uprave Dravske banovine* 9, 1938, št. 7, Uredba o spremembah in dopolnitvah določb zakona o strokovnih šolah za pomožno osebje v socialni in zdravstveni službi z dne 13. nov. 1930, str. 38; *Slovenski dom*, 12. 6. 1942, str. 4, »O šoli za zaščitne sestre in njihovi vzgoji«; Dragaš, *Zgodovina*, str. 51.

Šolanje se je na koncu tretjega letnika zaključilo z diplomskim izpitom, ki je bil sestavljen iz pisnega in ustnega dela. Pisni del so opravljali en teden pred ustnimi izpiti pod nadzorom upravnika šole. Ustni izpit so opravljali pred komisijo, ki so jo sestavljali predstavnik ministrstva za socialno politiko in narodno zdravje, upravnik šole in učitelj.²⁹

Ob svečani podelitvi diplom so sestre izrekle zaobljubo, ki jo je prebral predsednik komisije: »Obljubite pred edinim in vsemogočim Bogom, da boste v bodočem poklicu delovale vestno in požrtvovalno v korist ljudstva? Obljubite, da Vas bo pri Vašem delovanju vodilo znanje, ki ste ga pridobili v pravkar dovršeni šoli za zaščitne sestre in da bo Vaša stalna skrb to strokovno znanje poglobljati in izpopolnjevati? Obljubite, da bo Vaše vedenje in življenje vedno v skladnosti z resnostjo sestrškega poklica?« Nato je predsednik poklical vsako posameznico in jo vprašal: »Ste razumeli zaobljubo?« Ta je odgovorila »Razumela sem.« Predsednik komisije je nadaljeval: »Ali obljubite?« Učenka je izrekla: »Obljubim.« Po zaobljubi ji je predsednik komisije izročil diplomu, sestra upraviteljica pa ji je pripela sestrsko značko.³⁰

Poleg zaobljube je bil del tradicije podeljevanje sestrskih oziroma diplomskih značk. Šola za sestre pri Zavodu za socialno-higiensko zaščito dece v Ljubljani je leta 1925 prvi generaciji diplomantk podelila posrebreno značko pokončne ovalne oblike. Oblikoval jo je akademski kipar Lojze Dolinar. Na njej je reliefno upodobljen gol otrok – dojenček z visoko dvignjenimi rokami. Na robu značke je napis: ŠOLA ZA SESTRE V ZAVODU ZA SOC. HIG. ZAŠČITO DECE V LJUBLJANI. Na zadnji strani sta vtisnjena ime graverja: L. PRAMER in kraj izdelave značke: WIEN IX. Značka je bila visoka 34,7 mm in široka 21,2 mm. Poudarjala je vsebino dela takrat izšolanih zaščitnih sester, tj. dela pri socialno-zdravstveni zaščiti mater in otrok. Podeljevali so jo do leta 1932 oziroma po nekaterih podatkih do leta 1934.³¹

Kasnejše diplomantke so dobile drug tip značke. Značko Šole za zaščitne sestre v Ljubljani je ustvaril akademski kipar France Gorše. Značka je bila posrebrena, imela je obliko enakostraničnega trapeza z reliefno upodobitvijo lika ženske, ki v dvignjeni desnici drži svetilko oziroma plame-

29 *Službeni list Kraljevske banske uprave Dravske banovine* 3, 1931, št. 13, Zakon o strokovnih šolah za pomožno osebje v socialni in zdravstveni službi, str. 273; SI ZAL LJU 728, Šola za medicinske sestre Ljubljana, t. e. 12, Evidenčna knjiga absolventk zavodne šole za sestre.

30 Prav tam.

31 Fischinger in Fischinger, *Diplomske značke*, str. 330; Jar-novič, *Značke*, str. 55; Fischinger et al., *Badges*, str. 320.

Diplomske značke. Levo: Diplomska značka Šole za sestre, kakršne so začeli podeljevati leta 1925 in so jih prejemale diplomantke enoletne in dvoletne šole (foto: Janez J. Švajncer). V sredini: Diplomska značka Šole za zaščitne sestre v Ljubljani (foto: Janez J. Švajncer). Desno: Diplomska značka Šole za medicinske sestre v Sloveniji s pravopisno napako; podelili so jo generaciji diplomantk leta 1950 (foto in hrani: Bor Zavrl).

nico. Na njej je bil napis: ŠOLA ZA ZAŠČITNE SESTRE V LJUBLJANI. Zadaj sta bila vtisnjena ime graverja: J. STIRN in kraj izdelave: LJUBLJANA. Značka je bila visoka 32,5 mm in široka 20,5 mm. Podeljevali so jo v medvojnem obdobju in do leta 1947. Po tem letu so zamenjali napis, oblika pa je ostala nespremenjena še desetletja.³²

DRŽAVNA ŠOLA ZA ZAŠČITNE SESTRE V LJUBLJANI – SCUOLA PER LE ASSISTENTI SANITARIE VISITATRICI A LUBIANA – FÜRSORGESCHWESTRNSCHULE IN LAIBACH

Druga svetovna vojna je aprila 1941 prišla tudi na slovensko ozemlje. Že pred tem je bilo mogoče tudi v šolstvu čutiti priprave na bližajočo se nevarnost. Med vojno so v Ljubljani oziroma Ljubljanski pokrajini delovale Državna babiška šola pri ženski bolnišnici v Ljubljani, Strokovna šola za otroške sestre negovalke pri Državnem zavodu za zdravstveno zaščito mater in otrok, Banovinska strežniška (bolničarska) šola ter Državna šola za zaščitne sestre v Ljubljani.³³ V času italijanske okupacije se je Državna šola za zaščitne sestre v Ljubljani v skladu z dvojezičnostjo

imenovala tudi Scuola per le assistenti sanitarie visitatrici a Lubiana,³⁴ pozneje, v času nemške okupacije, pa se je preimenovala v Fürsorgeschwestrnschule in Laibach. Med italijansko in nemško okupacijo je še naprej spadala pod okrilje Higienškega zavoda.³⁵

Zaradi potrebe po večjem številu zaščitnih sester so v vojnem času skrajšali pouk iz treh let na dve leti. Tako so učenke, vpisane v letnike 1943/44, 1944/45 in 1945/46, zaključile dvoletno šolanje.³⁶

Seznam učiteljev, ki so v šoli poučevali med drugo svetovno vojno, ni ohranjen. Poznamo le imena zaščitnih sester učiteljic: etiko zaščitne sestre je poučevala Marija Češarek, osebno higieno in gospodinjstvo Angela Rujavec, bolniško nego in bolniško službo pa Marija Tomšič.³⁷

Ves čas šolanja, tudi med vojno, so morale učenke nositi uniformo. Le v kino, gledališče, kavarne in zabavne lokale jim je bilo prepovedano vstopati v njej. Prav tako niso smele hoditi v njej

³² Fischinger in Fischinger, *Diplomske značke*, str. 331; Jarnovič, *Značke*, str. 55; Fischinger et al., *Badges*, str. 320; *Slovenski narod*, 23. 3. 1942, str. 4, »V šoli za zaščitne sestre«.

³³ Šorn, *Življenje Ljubljančanov*, str. 213.

³⁴ Ustni vir: Miloš Toni in Zasebni arhiv družine Toni, dokumentacija Marije Toni, roj. Bravec. Marija Toni (1921–2001) je bila medicinska oziroma zaščitna sestra, ki je šolanje pričela v sestriški šoli v Skopju, ga tam zaradi okupacije prekinila in ga nadaljevala v Ljubljani. Diplomirala je leta 1942. Ohranjena je njena diploma in nekaj fotografij iz časa njenega šolanja.

³⁵ SI ZAL LJU 728, Šola za medicinske sestre Ljubljana, t. e. 12, Evidenčna knjiga absolventk zavodne šole za sestre; *Slovenski narod*, 23. 3. 1942, str. 4, »V šoli za zaščitne sestre«; Šorn, *Življenje Ljubljančanov*, str. 213; Pirc, *Bibliografija*, str. 1.

³⁶ *Slovenski narod*, 23. 3. 1942, str. 4, »V šoli za zaščitne sestre«.

³⁷ SI ZAL LJU 728, Šola za medicinske sestre Ljubljana, t. e. 12, Evidenčna knjiga absolventk zavodne šole za sestre.

Prizor iz filma *Trenutki odločitve* režiserja Františka Čapa iz leta 1955. Stane Sever kot dr. Koren in Julka Starič kot medicinska sestra Marija. To je eden redkih vojnih filmov o tematiki, ki obravnava zdravstvo in med glavne akterje vključuje medicinsko sestro (<https://tvspored.delo.si/vnos/trenutki-odlocitve/0048746>).

v prostih dneh.³⁸ Glede na ohranjene fotografije³⁹ je uniformo sestavljala obleka, ki se je zapenjala spredaj, s kratkimi rokavi, z belim ovratnikom in belimi manšetami. Spredaj na levi in desni strani je imela po tri gube, ki so potekale po vsej dolžini obleke. Obleka je bila v pasu ožja oziroma se je zapenjala s pasom. Na glavi so učenke nosile kapo oziroma belo pokrivalo. Na eni od fotografij tri osebe nosijo sestrsko značko, vendar je njihova uniforma enaka kot pri ostalih; verjetno gre za profesorice oziroma že diplomirane zaščitne sestre.

Eno od pravil, ki je obveljalo tudi v času vojne, je bilo življenje učenk v internatu. Načeloma so morale vse učenke stanovati v šolskem internatu, da so se navadile bodočega poklica, njegovih dobrih strani in težav. Zunaj internata so izjemoma dovolili stanovati učenkam z dobrim vedenjem. Življenje v internatu so krojili strogost, red, pravila in delo, po drugi strani pa so učenke v vsakdanjik vključile vse, kar je prinašal sodobni čas.⁴⁰

Že triletno izobraževanje je bilo za učenke naporno in zahtevno. Še napornejše je postalo, ko so šolanje s treh let skrajšali na dve leti. Temu se je prilagodil učni načrt, ne toliko v vsebini, temveč v obsegu. Učenke so bile preobremenjene s teoretičnimi predmeti in praktičnim delom.⁴¹

Šolanje se je tako kot pred vojno končalo z diplomskim izpitom in podelitvijo diplome oziroma diplomske listine. Ohranjena diploma Marije Bravec iz leta 1942 je dvojezična, na ozadju je grb Kraljevine Italije, v njej pa je zapisano, da je Marija Bravec končala triletno praktično-teoretično šolo za zaščitne sestre, osnovano z zakonom o strokovnih šolah za pomožno osebje v socialni in zdravstveni službi, ter da je opravila predpisan

teoretski in praktični izpit. Na dnu diplome je podpisanih šest članov izpitne komisije.⁴²

Kljub strogosti in napornemu šolanju so se v medvojnem času posamezne učenke šole vključile v ilegalno delo Osvobodilne fronte. Zbirale so raznovrsten sanitetni material in ga nosile v Dečji dom k zaščitni sestri Bidovec, od nje pa so prejemale *Poročevalca* in drugo ilegalno literaturo. Od nje so dobile tudi malo ročno stavnico, s katero so kar v internatu tiskale propagandne lističe, ki so jih trosile po poti iz internata na prakso. Vodile so tudi tečaje prve pomoči, v hiši, kjer je bila šola, so se s študenti iz študentskega doma v Kolodvorski ulici udeleževale političnih sestankov, pomagale pri skrivanju orožja in bile zaščita pri raznih akcijah. Kar nekaj učenk iz ljubljanske šole je odšlo v partizane.⁴³

ŠOLA ZA MEDICINSKE SESTRE V LJUBLJANI

Po osvoboditvi se je v šolskem letu 1946/47 šola preimenovala v Šolo za medicinske sestre v Ljubljani. Ravnateljstvo je najprej prevzela zaščitna sestra Dominika (Dina) Urbančič, za njo leta 1947 Minka Božič, med letoma 1948 in 1955 pa je bila ravnateljica Mira Pridigar. Najverjetneje leta 1947 je šola spremenila lokacijo. Dodeljen ji je bil del zgradbe uršulinskega samostana poleg uršulinske cerkve sv. Trojice na Kongresnem trgu. S prvimi diplomantkami Šole za medicinske sestre v Ljubljani se je pričel uporabljati tudi nov naziv diplomantk – medicinska sestra.⁴⁴

Šolanje za medicinske sestre je nemoteno potekalo do leta 1949/50. Takrat je bila namreč uvedena sprememba podaljšanja študija in izobraževanja na štiriletni program. S šolskim letom 1951/52 so na šolo poleg srednješolk pričeli sprejemati tudi kandidatke z že zaključeno sred-

³⁸ Zasebni arhiv družine Toni, dokumentacija Marije Toni, roj. Bravec; Dugac, *O sestrama*, str. 25.

³⁹ Zasebni arhiv družine Toni, dokumentacija Marije Toni, roj. Bravec.

⁴⁰ Dugac, *O sestrama*, str. 20–23.

⁴¹ Toni Gradišek, *Šola*, str. 61.

⁴² Zasebni arhiv družine Toni, dokumentacija Marije Toni, roj. Bravec.

⁴³ Kambič, *Skrb*, str. 207; Lajevec, *Praznovale*, str. 172.

⁴⁴ Toni Gradišek, *Šola*, str. 61; Kvržič, *Šole*, str. 132.

Učenke Šole za medicinske sestre v Ljubljani pri praktičnem pouku. Ob bolnici učenke v šolskem delovnem oblačilu, na drugi strani najverjetneje internist dr. Igor Tavčar (SI AS 1202 Zbirka fotografij uredništva Naše žene).

nješolsko izobrazbo. Razlog je bil v tem, da se je v praksi pokazala potreba po bolj izobraženih medicinskih sestrah, ki bi prevzele vodstvene in druge zahtevne naloge. Potreba torej ni nastala iz posnemanja študijskih programov iz tujine, temveč je zorela v praksi. Prva generacija se je izobraževala dve leti. Prve višje medicinske sestre so diplomirale leta 1954.⁴⁵

VIŠJA ŠOLA ZA MEDICINSKE SESTRE V LJUBLJANI

Naslednja pomembna prelomnica je bilo leto 1954. Takrat se je z ustanovitvijo treh višjih šol – Višje šole za medicinske sestre, Višje šole za fizioterapevte in Višje šole za rentgenske pomočnike – pričelo pravo visokošolsko izobraževanje. V omenjenem obdobju je bila namreč šoli z zakonom o ustanovitvi višjih zdravstvenih šol v Sloveniji priznana stopnja višje šole, kar je posledično prineslo preimenovanje v Višjo šolo za medicinske sestre v Ljubljani.⁴⁶

⁴⁵ Kvržič, Šole, str. 133; Kralj, Ob 50-letnici, str. 24; Zaletel, Zdravstvena nega, str. 7.

⁴⁶ Toni Gradišek, Šola, str. 62; Kvržič, Šole, str. 134; Kralj, Ob 50-letnici, str. 25; *Zdravstvena fakulteta Ljubljana* (<https://www.zf.uni-lj.si/si/predstavitev/o-fakulteti/zgodovina> (23. 3. 2023)).

Šola, ki je bila triletna, je še vedno delovala v nekdanjem uršulinskem samostanu na Trgu revolucije 18 oziroma na današnjem Kongresnem trgu. S preimenovanjem v višjo šolo je tudi medicinska sestra dobila dodatne obveznosti in odgovornosti. Poleg bolnišnične in patronažne službe je morala prevzemati vedno pomembnejše naloge na različnih delovnih mestih v zdravstveni službi. V bolnišnicah je sodelovala pri načrtovanju in izvajanju celotne zdravstvene nege, prav tako je morala nadzirati in usklajevati zdravstveno nego, hkrati pa je bila njena odgovornost organiziranje in nadzorovanje bolnišničnega gospodinjstva. Zunaj bolnišničnega okolja je morala poučevati v šoli, voditi Rdeči križ in sodelovati pri medicini dela.⁴⁷

Leta 1955 je vodenje šole prevzela direktorica Nives Golobič-Merljak, ki je svoja prizadevanja usmerjala k njenemu preurejanju, prezidavam in oskrbi s sodobno opremo. Do leta 1960 je izobraževanje na področju zdravstvene nege potekalo le v obliki rednega študija, od leta 1960 pa so se lahko medicinske sestre izobraževale tudi v obliki izrednega študija tako v Ljubljani kot na dislociranih enotah v Zagrebu, na Reki, v Mariboru ter Valdoltri.⁴⁸

⁴⁷ Toni Gradišek, Šola, str. 62; Kvržič, Šole, str. 134.

⁴⁸ Toni Gradišek, Šola, str. 62; Zaletel, Zdravstvena nega, str. 8.

Levo: diplomantke Višje šole za medicinske sestre v Ljubljani ob podelitvi diplom, 1960. Nekatero so si ob izvezen emblem šole že pripelle sestrsko značko (foto: Miloš Švabić, hrani: MNSZS). Desno: Značka Višje šole za medicinske sestre v Ljubljani (foto in hrani: J. Fischninger).

VIŠJA ŠOLA ZA ZDRAVSTVENE DELAVCE, ODDELEK ZA MEDICINSKE SESTRE

Leta 1962 je bil sprejet nov zakon, ki je vključeval združitev vseh obstoječih višjih zdravstvenih šol (medicinske sestre, fizioterapevte ter rentgenske tehnike) v eno šolo z nazivom Višja šola za zdravstvene delavce. Njen glavni namen je bil izobraževanje študentov za zdravstvene delavce z višješolsko izobrazbo, tako v zdravstvenih zavodih kot drugih delovnih organizacijah in organih družbeno-politične skupnosti. Šola je imela sedež v Veselovi ulici 2, kjer je bil tudi dom študentk Višje šole za zdravstvene delavce. Redni pouk se je na višji šoli izvajal v obliki triletnega študijskega programa, ki je bil uspešno zaključen ob zaključku vseh semestrov ter z uspešno opravljenim diplomskim izpitom. S tem so študenti prišli do končnega naziva višja medicinska sestra oziroma višji medicinski tehnik.⁴⁹

Leta 1964 so se na višji šoli odprle nove smeri, in sicer program izobraževanja za sanitarne tehnike, delovne terapevte in višje delovne terapevte. Istega leta se je pričela gradnja nove stavbe med Poljansko cesto in Zemljemersko ulico, v katero so se preselili leta 1967. Omenjena šola je leta 1975 postala integralni del Univerze v Ljubljani. Po letu 1977 se je študijski program pričel krajšati s treh na dve leti. V študijskem letu 1977/78 je tra-

jal pet semestrov in v naslednjem študijskem letu samo še štiri semestre.⁵⁰

Od leta 1970 je šola organizirala podiplomska izobraževanja v obliki eno- ali dvosemestralnih

Diplomska značka Višje šole za zdravstvene delavce v Ljubljani, oddelek za medicinske sestre. To je bil tudi edini oddelek, ki je značko podeljeval (foto in hrani: Bor Zavrl).

49 Kvržič, Šole, str. 135; Toni Gradišek, Šola, str. 62; Zaletel, Zdravstvena nega, str. 8.

50 Zaletel, Zdravstvena nega, str. 9; Kvržič, Šole, str. 136.

tečajev oziroma specializacij. Zvrstili so se tečaji iz intenzivne nege, psihiatrične nege in medicine dela. Prva specializacija z dvosemestralnim študijskim programom je bila izvedena leta 1986 s področja psihiatrične zdravstvene nege. Sledile so ji oftalmološka, ginekološko-porodniška in patronažna zdravstvena nega. Specialistični študij je končalo 163 diplomantov, ki so dobili naziv višja medicinska sestra specialist(ka) ustreznega strokovnega področja.⁵¹

VISOKA ŠOLA ZA ZDRAVSTVO

Nova prelomnica v obstoju Višje šole za zdravstvo kot dela Univerze v Ljubljani je bilo leto 1993, ko se je šola na pobudo Jura Vuga, Majde Šlajmer in Mira Lubeja preimenovala v Visoko šolo za zdravstvo.⁵² Istega leta so v sodelovanju s Pedagoško fakulteto v Ljubljani po novozasnovanem programu izvedli prvi univerzitetni študij za medicinske sestre. Program oziroma smer Zdravstvena vzgoja so v sodelovanju z drugimi strokovnjaki zasnovale medicinske sestre. Program je bil prvotno poimenovan zdravstvena nega, vendar so ga preimenovali v zdravstvena vzgoja, saj na ljubljanski univerzi ni bilo fakultete, ki bi bila pripravljena izvajati program s takim imenom ali pri tem sodelovati. Poleg tega so zaradi dogovora med šolo in Pedagoško fakulteto v Ljubljani o povečanju pedagoških vsebin diplomantom omogočili naziv profesor zdravstvene vzgoje. Šlo je za program, namenjen medicinskim sestram, katerih strokovno področje je zdravstvena nega. Program je bil naravnani k preventivi, poudarjeni sta bili zdravstvenoizobraževalna in zdravstvenovzgojna komponenta. S tem programom se je Slovenija približala razvitejšim državam, ki so medicinskim sestram omogočale dostop do fakultetnega študija v lastni stroki. Na študij zdravstvene vzgoje (1993/94–1995/96) je bilo vpisanih 139 študentov, od tega jih je diplomiralo 124 in s tem pridobilo naziv profesor zdravstvene vzgoje.⁵³

ZDRAVSTVENA FAKULTETA

Zadnja pomembna prelomnica je bila leta 2009, ko je pod vodstvom takratnega dekana Franceta Sevška prišlo do končnega preimenovanja v sedanjo Zdravstveno fakulteto Univerze v Ljubljani. Zdravstvena fakulteta je danes najmlajša članica ljubljanske univerze. Od leta 2010 je na njej mogoč tudi drugostopenjski (magistrski) študij zdravstvene nege. Danes na Zdravstveni fakulte-

ti potekajo različni študijski programi različnih smeri in stopenj. Na prvi stopnji se izvajajo študijski programi za zdravstveno nego, delovno terapijo, fizioterapijo, babištvo, radiološko tehnologijo, ortotiko in protetiko. Na drugi stopnji so študijski programi za zdravstveno nego, radiološko tehnologijo, fizioterapijo ter sanitarno inženirstvo. Na tretji stopnji pa v sodelovanju še štirih fakultet poteka doktorski študij s področja bioznanosti. Končni naziv ob uspešnem zaključku prve stopnje je diplomirana medicinska sestra ali zdravstvenik, ob končanju druge stopnje pa magister oziroma magistrica zdravstvene nege. V času nastajanja tega članka je bil v zadnji naslednici prve sestrške šole dekan izr. prof. dr. Andrej Starc, predstojnica oddelka Zdravstvena nega pa je pred. dr. Manca Pajnič.⁵⁴

ZAKLJUČEK

Pregled literature in arhivskega gradiva je pokazal, da je bilo prvih sto let izobraževanja medicinskih sester na Slovenskem zelo dinamično obdobje. Šolanje je od samega začetka sledilo in se prilagajalo potrebam iz kliničnega okolja. Da je zgodovina zdravstva in medicinskih sester zanimiva za raziskovanje, dokazuje dejstvo, da se v zadnjih letih z njo ukvarja vedno več raziskovalcev.⁵⁵ V stotih letih so diplomantke naslednic prve sestrške šole zamenjale kar nekaj nazivov, med ljudmi pa so ostale poznane po modro-beli uniformi in odprtosti za pomoč človeku. Danes medicinske sestre zasedajo visoko mesto na lestvici zaupanja v poklice, kar je pomembno priznanje ljudi temu poklicu.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

HR DAZG – Hrvatski državni arhiv
DAZG-237, Središnji ured sestara pomočnica u Zagrebu.

MNSZS – Muzej novejšje in sodobne zgodovine Slovenije
Fototeka.

SI AS – Arhiv Republike Slovenije
AS 1202, Zbirka fotografij uredništva Naše žene.

SI ZAL – Zgodovinski arhiv Ljubljana
LJU 728, Šola za medicinske sestre Ljubljana.

51 Zaletel, *Zdravstvena nega*, str. 9.

52 Pahor, *Univerzitetni študij*, str. 186.

53 Pahor, *Univerzitetni študij*, str. 186; Šušteršič, *Zdravstvena vzgoja*, str. 15.

54 Kvržič, *Šole*, str. 136; *Zdravstvena fakulteta Ljubljana* (<https://www.zf.uni-lj.si/si/predstavitev/o-fakulteti/zgodovina> (23. 3. 2023)).

55 Zupanič Slavec, *Zgodovina zdravstva*, 1, str. 163; Kvržič, *Šole*, str. 134; Berkopec, Keršič, *Zaščitne sestre*, str. 10.

Zbornica zdravstvene in babiške nege Slovenije – Zveze strokovnih društev medicinskih sester, babic in zdravstvenih tehnikov Slovenije
Zapisniki strokovne organizacije, za leto 1934, 1935, 1937.

Zasebno gradivo družine Bufon, Ljubljana
Dokumentacija zaščitne sestre Zdenke Velušček (kopije dokumentov hrani avtor).

Zasebno gradivo družine Toni, Ljubljana
Dokumentacija Marije Toni, roj. Bravec (kopije dokumentov hrani avtor).

USTNI VIR

Miloš Toni (1953), Ljubljana, 2019 (zapis pogovora hrani avtor).

ČASOPISI

Slovenski dom, 1942.

Slovenski narod, 1929, 1942.

Službeni list Kraljevske banske uprave Dravske banovine, 1931, 1938.

LITERATURA

A. B.: Zavod za socialno higijensko zaščito v Ljubljani. *Ženski svet* 3, 1925, št. 6, str. 164–167.

Berkopec, Marjeta in Keršič, Irena: *Zaščitne sestre*. Ljubljana: Zbornica zdravstvene in babiške nege Slovenije – Zveza strokovnih društev medicinskih sester, babic in zdravstvenih tehnikov Slovenije, 2023.

Dobaja, Dunja: *Za blagor mater in otrok: Zaščita mater in otrok v letih 1919–1941*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2018.

Dragaš, Ana Zlata: *Prim. dr. Bogo Dragaš: zdravstveno, socialno in prosvetno delo*. Celje, Ljubljana: Celjska Mohorjeva družba, 2014.

Dragaš, Bogoljub: *Pomoč novorojenčku in dojenčku*. Ljubljana: J. Blasnika nasl., 1930.

Dragaš, Bogoljub: *Zgodovina in delo sestrtva v Sloveniji: od prevrata do leta 1934*. Ljubljana: J. Blasnika nasl., 1938.

Dugac, Željko: *O sestrama, siromašnima i bolesnima. Slike socialne i zdravstvene povijesti međuratnog Zagreba*. Zagreb: Srednja Europa, 2015.

Dugac, Željko: *Protiv bolesti i neznanja: Rockefellerova fondacija u međuratnoj Jugoslaviji*. Zagreb: Srednja Europa, 2005.

Fischinger, Janez in Fischinger, Duša in Fischinger, Aleš: Badges/pins of nursing and midwifery schools in Slovenia from 1925 until early 1980s. *Acta medico-historica Adriatica* 18, 2020, str. 317–336. DOI: <https://doi.org/10.31952/amha.18.2.6>

Fischinger, Janez in Fischinger, Duša: Diplomske značke nekdanjih šol za medicinske sestre, otroške negovalke in babice v Sloveniji: interpretativna zgodovinska raziskava. *Obzornik zdravstvene nege* 51, 2017, št. 4, str. 328–339. DOI: <https://doi.org/10.14528/snr.2017.51.4.174>

Gazzari, Marija in Vitez, Aleksandra: *U kontekstu jednog stoljeća*. Zagreb: Škola za medicinske sestre Mlinarska, 2021.

Jarnovič, Neža: Značke medicinskih sester v Sloveniji. *Zdravstveni obzornik* 12, 1978, št. 1–2, str. 54–55.

Kambič, Saša: Skrb za ranjence v okoliščinah partizanskega vojskovanja. *Zdravstveni obzornik* 14, 1979, št. 4–5, str. 206–213.

Keber, Katarina: Amalija Šimec: zdravnica pionirka. Slovenska začetnica epidemiologije in bakteriologije v obdobju med svetovnima vojnama. *Kronika* 68, 2020, št. 3 (Iz zgodovine Tržiča), str. 903–912.

Keber, Katarina: Angela Boškin. *Osebnosti slovenske medicine* (ur. Mateja Ratej). Ljubljana: Založba ZRC, 2019, str. 29–41.

Koprivica Kovačević, Stanka: *The history of the Serbian nursing: from monastery hospitals till the end of the Second World War*. Beograd: UMST, KCS »Sestrinstvo«, Licej, 2019.

Kovačević, Tomislav: *Početci sestrinstva u Hrvatskoj i Đakovštini*. Đakovo: Muzej Đakovštine, 2019.

Kralj, Božo: Ob 50-letnici Visoke šole za zdravstvo Univerze v Ljubljani. *Obzornik zdravstvene nege* 39, 2005, št. 1, str. 21–5.

Kvržič, Zdravko: Šole za poklic medicinske sestre v Ljubljani 1923–2022. *Šolska kronika* 31, 2022, št. 1, str. 125–140.

Lajevec, Anica: Praznovale so 30-letnico sestrske diplome. *Zdravstveni obzornik* 6, 1972, št. 3, str. 172.

Mandić, Vladimir: *The heroines with world award*. Belgrade: Association of nurses of Serbia, University clinical center Serbia – Sestrinstvo, Licej, 2021.

Merljak, Nives: Jubilejna skupščina Zveze društev medicinskih sester Slovenije: 50. obletnica ustanovitve šole za medicinske sestre na Slovenskem. *Zdravstveni obzornik* 8, 1974, št. 3, str. 158–161.

Pahor, Majda: Univerzitetni študij za medicinske sestre: primer prve generacije študentk zdravstvene vzgoje. *Obzornik zdravstvene nege* 32, 1998, št. 5–6, str. 185–197.

Pirc, Ivo: *Bibliografija slovenskega slovstva: iz zdravilstva, zdravstva in socialnega skrbstva do konca leta 1940*. Ljubljana: Higijenski zavod, 1944.

Poročilo Higijenskega zavoda v Ljubljani in njemu podrejenih higijenskih ustanov v Dravski banovini za leto 1935. Ljubljana: Higijenski zavod, 1936.

Sušnik, Lovro: *Akademski poklici: navodilo za izbiro stanu*. Ljubljana: Slovensko katoliško akademsko starišinstvo, 1932.

Šorn, Mojca: *Življenje Ljubljancanov med drugo svetovno vojno*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2007.

Šušteršič, Olga: Zdravstvena vzgoja. *Obzornik zdravstvene nege* 39, 2005, št. 1, str. 5–20.

Toni Gradišek, Anica: Šola za medicinske sestre v Ljubljani. *Šola za sestre: zdravstveno šolstvo na Slovenskem 1753–1992; razstavni katalog* (ur. Branko Šuštar). Ljubljana: Slovenski šolski muzej, 1992, str. 57–64.

Zaletel, Marija: Zdravstvena nega. *Obzornik zdravstvene nege* 39, 2005, št. 1, str. 5–20.

Zavrl, Bor: *Slovenske medicinske sestre v osrednji Sloveniji v obdobju 1919–1945* (magistrsko delo). Ljubljana: Zdravstvena fakulteta, 2021.

Zupanič Slavec, Zvonka: *Zgodovina zdravstva in medicine na Slovenskem*, 1. Ljubljana: Slovenska matica, 2017.

Žibert, Cecilija: *Banovinska kmetijsko-gospodinjska šola na Mali Loki pod vodstvom šolskih sester: 1930–1945*. Trebnje: Knjižnica Pavla Golie, 2011.

SPLETNE STRANI

Škola za medicinske sestre Mlinarska, Povijest škole
<https://www.mlinarska.hr/povijest-skole/>

Zdravstvena fakulteta Ljubljana
<https://www.zf.uni-lj.si/si/predstavitev/o-fakulteti/zgodovina>

SUMMARY

Hundred Years of Formal Nursing Education in Slovenia (1923–2023). First School of Nursing and Its Successors

2023 marked the 100th anniversary of the establishment of the first school of nursing in Slovenia, which has over the century and through its successors, continuously provided nursing education. The paper discusses the development and historical aspect of the first school of nursing and its successors to present day. Amidst the dire conditions following the First World War, social and health services began to gain in importance. In the 1920s, the nursing profession experienced a rapid rise, reflecting the growing importance of providing people with assistance, care, and protection. The school was thus founded to address the need for educated workers in nursing care. The commencement of instruction at the first school of nursing in 1924 in Slovenia marked the beginning of formal education for these health professionals who, in the first years of training, were responsible for providing care to the most vulnerable—i.e., children. Whereas initially, the training lasted no more than a year, the need for a more complete education programme as well as training soon became apparent, and the school extended its course to a two-year programme. The first two schools focused on the narrow professional field of childcare. Over the following years, however, the need also arose to broaden the expertise in more areas of healthcare as well as to bring the education programme on an equal footing with other nursing schools in the common state, prompting the school to introduce a three-year and subsequently a four-year programme, raising its status from a high school to a college and ultimately to a school leading to an academic degree. Its current and last successor, Faculty of Health Sciences, continues the school's tradition and, by educating nurses, contributes to the development and quality of healthcare in Slovenia. The name of the profession itself also underwent frequent changes. In the years immediately after the Second World War, the profession of a nurse obtained a new designation in Slovenian, *medicinska sestra*, which is still in use today.

Zavod za socialno-higiensko zaščito dece v Ljubljani, kasneje Zavod za zdravstveno zaščito mater in otrok v Ljubljani oziroma krajše Dečji dom, kjer je v prvih letih delovala sestrška šola. Danes je del Klinike za otorinolaringologijo UKC Ljubljana (hrani: Bor Zavrl).

JELKA PIŠKURIĆ*

Kazensko poboljševalni dom Ljubljana, 1946–1954

IZVLEČEK

Kazensko poboljševalni zavod/dom Ljubljana je bil ustanovljen leta 1946 in namenjen zlasti prestajanju kazni odvzema prostosti s prisilnim delom. Prostore je dobil na Miklošičevi cesti, v stavbi nekdanjega sodnega zapora. Poleg tega je imel več zunanjih delovišč, kamor je uprava obsojence pošiljala na prisilno delo. Njihovo število je v povojnih letih hitro naraščalo, fizično delo pa je bilo razumljeno kot eno glavnih sredstev prevzgoje. Obsojence so izkoriščali tudi kot poceni delovno silo pri projektih povojne obnove. Prispevek se posveča organizaciji zavoda, bivalnim razmeram obsojencev in različnim načinom za njihovo prevzgojo. Zavod je bil z letom 1954 ukinjen, obsojenci pa premeščeni v druge ustanove za prestajanje kazni.

KLJUČNE BESEDE

KPZ Ljubljana, KPD Ljubljana, 1946–1954, kazenske ustanove, bivalne razmere, prevzgoja obsojencev

ABSTRACT

CORRECTIONAL FACILITY LJUBLJANA, 1946–1954

The Correctional Facility Ljubljana was established in 1946 and primarily intended for serving sentences of deprivation of liberty with forced labour. It was housed in the former judicial prison building on Miklošičeva Street. The institution also had several external work sites where the convicts were sent to perform forced labour. The number of convicts grew rapidly in the post-war years. Manual labour was seen as one of the primary means of their re-education, whereby convicts were exploited as cheap labour in post-war economic recovery projects. The paper also focuses on the organization of the Correctional Facility Ljubljana, the living conditions of convicts, and other forms of re-education work. The institution was abolished in 1954, and the convicts were transferred to other penal institutions.

KEY WORDS

Correctional Facility Ljubljana, 1946–1954, penal institutions, living conditions, re-education of convicts

* dr., znanstvena sodelavka, Študijski center za narodno spravo, Ljubljana, Slovenija, jelka.piskuric@scnr.si,
ORCID: 0000-0002-2202-7330.

UVOD

Kazenske ustanove so bile po koncu druge svetovne vojne pomemben del represivnega aparata, saj jih je komunistična partija v procesu utrjevanja oblasti uporabila tudi za obračunavanje z dejanskimi in potencialnimi političnimi nasprotniki.¹ Maja 1945 je predvojne okrožne in okrajne zapore prevzel Oddelek za zaščito naroda za Slovenijo (Ozna), ki je upravljal tudi s taborišči za internacijo vojnih ujetnikov, vrnjenih vojakov in civilistov.² Sezname političnih nasprotnikov je Ozna začela pripravljati že v času vojne.³ Ministrstvo za notranje zadeve Ljudske republike Slovenije (LRS) je upravo nad posameznimi kazenskimi zavodi in taborišči prevzelo šele v začetku septembra. Nadzor nad zapori naj bi imel tudi javni tožilec, prav tako sta do pomladi 1946 nadzor nad vojnimi ujetniki obdržali vojska in Ozna. V pristojnost Ozne so še naprej spadali tudi vsi politični osumljenci; njeni centralni zapori so bili v poslopju nekdanje prisilne delavnice oziroma umobolnice⁴ na Poljanskem nasipu. Delo Ozne oziroma Uprave državne varnosti (Udba), kot se je civilni del Ozne imenoval od leta 1946, je potekalo v popolni tajnosti, z njim niso bila seznanjena niti vladna ministrstva.⁵

Na Ministrstvu za notranje zadeve LRS je bil za upravljanje s kazenskimi ustanovami zadolžen Oddelek za izvrševanje kazni, tako imenovani III. oddelek, ki je imel od leta 1947 tri odseke. Prvi je bil namenjen nadzoru kazenskih zavodov in za-

porov, drugi prevzgoji obsojencev in tretji gospodarskim podjetjem.⁶ Kazenski zavodi so v pristojnost ministrstva za notranje zadeve spadali do leta 1967, ko so zopet prišli v sestav ministrstva za pravosodje, kakor je bilo to urejeno pred vojno.⁷

USTANOVITEV KAZENSKO POBOLJŠEVALNEGA ZAVODA LJUBLJANA IN DELOVANJE V PRVIH LETIH

Kazensko poboljševalni zavodi,⁸ ki so bili v prvi vrsti namenjeni prestajanju kazni odvzema prostosti s prisilnim delom, so bili ustanovljeni na podlagi okrožnice o izvrševanju kazni Ministrstva za notranje zadeve LRS iz januarja 1946. V tovrstne zavode so spremenili dotedanje kazenske ustanove v Mariboru, Ljubljani in Novem mestu, medtem ko sta bila istega leta ukinjena zavoda za prisilno delo v Teharjah pri Celju in v Kočevju. Sredi leta 1946 je bil ustanovljen še kazensko poboljševalni zavod za ženske v Begunjah na Gorenjskem, tako da so v Sloveniji nastali skupno štiri kazensko poboljševalni zavodi.⁹ Poleg njih so bili prestajanju kazni namenjeni še okrožni in okrajni zapori.¹⁰

Kazensko poboljševalni zavod Ljubljana (KPZ Ljubljana) je dobil prostore v poslopju nekdanjega sodnega zapora na Miklošičevi cesti, ki je bil pred vojno največji zapor v Dravski banovini. Zgrajen je bil po velikem ljubljanskem potresu, med letoma 1899 in 1902, da bi nadomestil poškodovan in premajhen zapor na Žabjeku. Stal je za sodno palačo, na vrtu, ki je segal do današnje Pražakove ulice in bil ograjen z visokim zidom. Zapor je bil s sodno palačo povezan z notranjim prehodom v njenem zadnjem krilu in s stranskimi trakti. V tlorisu je imel obliko križa, kar naj bi bil ustaljen prostorski načrt za tovrstne objekte. Notranja razporeditev je bila koridorska, tako da so bile zaporniške celice razporejene na obeh straneh koridorja oziroma na eni strani v prečnem traktu.¹¹

1 Več o tem gl.: Mikola, *Rdeče nasilje*, str. 235–333; Dornik Šubelj, *Ozna in prevzem oblasti*, str. 123–189; Čoh Kladnik, »Narod sodi«, str. 49–109; Koncilija, *Politično sodstvo*, str. 158–199.

2 Mikola, *Kazenske ustanove*, str. 25–34; Mikola, *Rdeče nasilje*, str. 69–111; Dornik Šubelj, *Ozna in prevzem oblasti*, str. 158–189; Vodušek Starič, *Prevzem oblasti*, str. 242. Posamezna taborišča so bila pod izključno upravo Ozne, nekatera pa pod upravo vojske oziroma Korpusa narodne obrambe Jugoslavije (Knoj).

3 Dornik Šubelj, *Ozna in prevzem oblasti*, str. 196.

4 Prisilna delavnica na Poljanskem nasipu v Ljubljani je bila ustanovljena sredi 19. stoletja, po koncu prve svetovne vojne pa je bila spremenjena v umobolnico. Januarja 1944 je nemški okupator tja preselil policijske zapore (gl. Anžič, Postlana je postelja, str. 316–317, 325; Guštin, *Za zapahi*, str. 61).

5 Vodušek Starič, *Prevzem oblasti*, str. 242; 270–271, 282; Dornik Šubelj, *Ozna in prevzem oblasti*, str. 196–210; Mikola, *Kazenske ustanove*, str. 19–34; SI AS 1931, MF III, št. 119, 206262, 206268–206269, Tovarna »Litostroj« Ljubljana, Salzburg, 25. 7. 1951; Sirc, *Med Hitlerjem in Titom*, str. 280–317; Čoh Kladnik, *Koširjevi*, str. 72. Posebni prostori za zasliševanje političnih pripornikov so bili tudi drugje po Ljubljani; najbolj znani so tisti v kletnih prostorih palače Slavija. Ozna/Udba je za pripornike v preiskovalnih zaporih uporabljala posebne zasliševalne metode in nad njimi izvajala tudi nasilje. Prav tako je vplivala na izrekanje kazni.

6 SI AS 1267, t. e. MNZ/13, a. e. 618, Delovno poročilo za leto 1947, 3. 1. 1948, 1; Mikola, *Kazenske ustanove*, str. 35.

7 Dornik Šubelj, *Nastanek in razvoj organov*, str. 79; Dornik Šubelj, *Ozna in prevzem oblasti*, str. 232–237.

8 Kazensko poboljševalni zavodi so se leta 1948 preimenovali v kazensko poboljševalne domove. V besedilu kratice KPZ uporabljam do leta 1948, nato pa kratico KPD.

9 SI AS 1267, t. e. MNZ/1, a. e. 43, Osnutek poročila za konferenco načelnikov oddelkov za izvrševanje kazni, str. 1; Mikola, *Kazenske ustanove*, str. 65.

10 SI AS 1267, t. e. MNZ/13, a. e. 618, Delovno poročilo za leto 1947, 3. 1. 1948, str. 10–11.

11 SI AS 1267, t. e. MNZ/27, a. e. 693, Inventarni spisak po stanju ob popisu dne 31. 12. 1946, str. 1; Guštin, *Sodni zapor*, str. 124; Oven in Vavtar, *Vrhovno sodišče*, str. 109–113;

Razglednica s podobo sodne palače – pogled s severne strani, kjer se lepo vidi zaporniški del stavbe (dLib.si).

Sodni zapor je bil zasnovan kot preiskovalni zapor in zapor za prestajanje krajših zapornih kazni. Šlo je za ustanovo mešanega tipa, v zaporu so bili namreč tako moški in ženske kot mladoletniki. V trinadstropni stavbi je bilo 73 posamičnih celic in 42 celic za štiri do šestnajst obsojencev, ki so bile razdeljene na enajst oddelkov. Zapor je lahko sprejel od 290 do največ 380 oziroma 400 obsojencev. Poleg celic so bili v zaporu skupni prostori: kopalnica s šestimi tuši, kopalnica s

kadjo, dezinfekcijski prostor s parnim dezinfektorjem, pralnica, ambulanta in bolniški oddelek v šestih sobah.¹² Po vzpostavitvi okupacijske oblasti konec aprila 1941 je sodni zapor v Ljubljani prevzela italijanska okupacijska oblast, po kapitulaciji Italije pa nemška okupacijska oblast.¹³

Ko je kazenske ustanove prevzelo Ministrstvo za notranje zadeve LRS, so bile razmere v njih zelo slabe, zlasti v smislu prevelikega števila jetnikov in premajhnih kapacitet za njihovo ustrezno

Današnji Miklošičev park z monumentalno sodno palačo v ozadju na razglednici, nastali okoli leta 1934 (hrani: SI ZAL LJU 342).

Osnutek odloka o razglasitvi sodne palače na Tavčarjevi 9 v Ljubljani za kulturni spomenik lokalnega pomena (<https://www.ljubljana.si/assets/Seje/15392/16.-toka--sodna-palaa.pdf>, 25. 1. 2023).

¹² SI AS 1267, t. e. MNZ/27, a. e. 693, Inventarni spisek po stanju ob popisu dne 31. 12. 1946, str. 1; Guštin, Sodni zapor, str. 124; Oven in Vavtar, *Vrhovno sodišče*, str. 113.

¹³ Guštin, Sodni zapor, str. 124–131.

oskrbo. Kot primer prostorske stiske je ministrstvo izpostavilo ravno ljubljanski zapor, kjer je bilo ob prevzemu zaprtih kar 1198 oseb. Do sredine oktobra so številčno stanje v zavodu zmanjšali na 896, kar je bilo še vedno več kot dvakratna prostorska zmogljivost.¹⁴

Bivalne razmere v kazenskih ustanovah so bile izjemno slabe in oskrba jetnikov neustrezna. Tisti, ki so se v zaporih in taboriščih znašli neposredno po koncu vojne, so že nekaj mesecev živeli v nemogočih razmerah, fizično izčrpani zaradi trpinčenja in drugih obremenitev, brez zadostne hrane, zaradi česar so jih pestile razne bolezni.¹⁵ »Težak je položaj z ozirom na izčrpanost jetnikov v pogledu zdravstva in so razmere predvsem nepovoljne v Ljubljani, v Teharjih in Kočevju, kjer se zdravniki ne brigajo posebno za zdravstveno stanje pripornikov,« je zapisalo ministrstvo v svojem poročilu.¹⁶ Prostori kazenskih ustanov so bili v večini primerov neprimerni za preživljanje zime. Številna poslopja so bila poškodovana v vojni, v Ljubljani so bila zaradi eksplozije neposredno po koncu vojne razbita skoraj vsa okna. Veliko težavo je pomenila tudi preskrba s hrano in kurivom za zimske mesece. Jetniki so bili dodatno obremenjeni s fizičnim delom, saj so jih kot delovno silo od vsega začetka uporabljali za različna dela, ki so bila »v splošno korist«, v posebej za to ustanovljenih delavnicah in podjetjih oziroma pri projektih povojne obnove. Ministrstvo se je bolj kot z delovnimi pogoji ukvarjalo z željo po čim večji zaposlenosti jetnikov, pri čemer so se ti pogosto znašli v zelo težkih razmerah.¹⁷

Ministrstvo za notranje zadeve LRS se je leta 1946 posvetilo zlasti reševanju prostorske stiske, kar naj bi po njegovem mnenju poskrbelo za normalizacijo delovanja kazenskih zavodov. Usmerilo se je zlasti v urejanje poškodovanih in dotrajanih zgradb, iskalo pa je tudi nove možnosti za nastanitev ter zaposlitev pripornikov in obsojencev. V kazensko poboljševalnih zavodih naj bi obsojenci prestajali le kazni, višje od šestih mesecev.¹⁸

Druge težave, s katerimi so se srečevali kazenski zavodi, so bile zagotavljanje prehrane za obsojence, organiziranje obrtnih delavnic in pridobivanje novih pazniških moči. Kazenski zavodi so se začeli v tem času načrtno ukvarjati s prevzgojo obsojencev. Ker je bilo fizično delo razumljeno

kot eno glavnih prevzgojnih sredstev, so skrbeli za čim večjo zaposlitev obsojencev. Ti naj bi delali zlasti za potrebe kazenskih zavodov ter za državna in zadružna podjetja, šele nato pa tudi za zunanje stranke. Kazenski zavodi so v ta namen organizirali zlasti različne obrtne delavnice. Leta 1946 so od agrarnih komisij pridobili več zaokroženih posestev, na katerih so začeli zaposlovati obsojence. Pridelki naj bi bili v prvi vrsti namenjeni prehrani obsojencev oziroma pazniškega osebja.¹⁹ »Namen posestev je zavodom pomagati pri izboljšanju prehrane v zavodih, obenem pa tudi obsojencem prikazati uspeh načrtnega dela, skupne obdelave, uspeh strojne obdelave ter s tem v zvezi boljši uspeh v proizvodnji,« so zapisali.²⁰ Poceni delovno silo obsojencev so izkoriščali tudi za projekte povojne obnove,²¹ čeprav naj bi bil glavni pomen prevzgoja »v duhu predanosti domovini in v pravem odnosu do države, družbe in dela.«²² Temu so služili še politične ure, predavanja, branje zavodskih časopisov in knjig, kulturno-prosvetno udejstvovanje, športne aktivnosti, šah in ogledi filmov.²³

V skladu s temi smernicami je potekala tudi organizacija življenja in dela v KPZ Ljubljana. Konec leta 1946 je bilo v stavbi 60 celic samic, 21 celic za dva jetnika in 42 skupinskih celic. Poleg celic so bili predvideni še prostori za obrtne delavnice, v stavbi so bili tudi drugi skupni prostori: kuhinja, ambulanta, kopalnice, razkuževalnica, brivnica, hišno čevljarstvo in krojaštvo, glavna kurilnica in kurilnica za pisarne ter pralnica, ki je bila izven glavne stavbe. Izven glavne stavbe so bili še prostor za pripravo drv, vrtnarstvo in svinjak.²⁴ Stavba je bila opremljena s centralno kurjavo, za katero so poročali, da je bila v slabem stanju. To je bil le eden od razlogov, zaradi katerih so menili, da je stavba neprimerna za nove zahteve upravljanja z zapori. Kot ostale razloge so navedli zastarelost notranje razdelitve in neprimernost prostorov, dotrajanost stavbe, ki je bila med vojno oziroma neposredno po njej nekoliko poškodovana (omenili so predvsem obrabljene pode in poškodovana oziroma razbita okna),²⁵ v zaporniških prostorih prav tako ni bilo splakovalnih stranišč. Stavba v slabega pol stoletja od izgradnje ni bila deležna večjih popravil, le posamezne prostore so

14 SI AS 1931, t. e. 1440, a. e. 1, Poročilo ministrstva za notranje zadeve od 12. 5. do 15. 10. 1945, str. 9.

15 Gl. na primer Mikola, *Rdeče nasilje*, str. 69–114; Piškurič in Strajnar, *Skozi čas preizkušenj*, str. 27–31; Drobnič, *Delovanje taborišča Šentvid*, str. 94–112.

16 SI AS 1931, t. e. 1440, a. e. 1, Poročilo ministrstva za notranje zadeve od 12. 5. do 15. 10. 1945, str. 9.

17 Prav tam, str. 9–10.

18 SI AS 1931, t. e. 1440, a. e. 2, Poročilo ministrstva za notranje zadeve za leto 1946, str. 9.

19 Prav tam, str. 9–10.

20 Prav tam, str. 10.

21 Mikola, *Delo kot kazen*, str. 8–9.

22 SI AS 1931, t. e. 1440, a. e. 2, Poročilo ministrstva za notranje zadeve za leto 1946, str. 9.

23 Prav tam, str. 10–11.

24 SI AS 1267, t. e. MNZ/27, a. e. 693, Inventarni spisec po stanju ob popisu dne 31. 12. 1946, str. 1–2; Bilanca delovnih obratov KPZ Ljubljana za 1946 leto, Spisec inventarja po stanju ob popisu dne 31. decembra 1946.

25 Do eksplozije streliva na ljubljanski železniški postaji je

Pogled na stranski vhod v stavbo KPZ Ljubljana v Cigaletovi ulici (foto: Viljem Zupanc, hrani: SI ZAL LJU 342).

prezidali za prilagoditev vsakokratnim potrebam institucije. Zunanje fasade so bile prvotne, zidove naj bi bilo v dobrem stanju. Ne glede na vse našete pomanjkljivosti so v zavodu konec leta 1946 predvidevali, da bi lahko bila stavba uporabna še nadaljnji dve stoletji.²⁶

Glavni vhod v stavbo KPZ Ljubljana je bil z Miklošičeve ceste, kjer je bil še en stranski vhod. Dva dodatna stranska vhoda sta bila s Cigaletove ulice. Stavba je bila z jugovzhodno stranjo povezana s sodiščem, na severozahodni strani pa je mejila na Pražakovo ulico. Ograjena je bila s pet metrov visokim zidom. Znotraj obzidja sta bili dvorišči, ki sta služili za dnevno sprehajanje obsojencev. K stavbi sta bili prizidani stanovanjski poslopji, na Miklošičevo in Cigaletovo ulico, namenjeni uslužbencem.²⁷ Stanovanj je bilo premalo za vse zaposlene, so se pritoževali v zavodu. Samski uslužbenci naj bi morali »stanovati celo nad 20 v enem prostoru«, zato so menili, da bi bilo nujno v bližini zavoda zgraditi nov stanovanjski blok in tako priskrbeti stanovanja tudi tistim uslužbencem, »ki so sedaj primorani stanovati celo nekaj kilometrov oddaljeno od zavoda«.²⁸

Marca 1946 je KPZ Ljubljana obiskala komisija Ministrstva za notranje zadeve LRS, ki je imela

prišlo 8. junija 1945 v večernih urah. Močna eksplozija je uničila velik del infrastrukture ob železniški postaji, povzročila pa je tudi več škode na zgradbah bližnjih ulic (gl. Šorn, *Življenje Ljubljančanov*, str. 56; Stanonik, *Bela Ljubljana*, str. 365–366; Eksplozija na ljubljanskem kolodvoru 8. junija 1945 (<https://www.kamra.si/digitalne-zbirke/eksplozija-na-ljubljanskem-kolodvoru-8-junija-1945/>, 10. 2. 2023)).

26 SI AS 1267, t. e. MNZ/27, a. e. 693, Inventarni spisek po stanju ob popisu dne 31. 12. 1946, str. 1–2.

27 Prav tam, str. 1.

28 Prav tam.

nalogo pregledati kazenske oziroma poboljševalne zavode po Sloveniji. V času pregleda je bilo tam 913 jetnikov, od tega 660 moških in 253 žensk. Komisija je tudi v Ljubljani našla posamezne pripornike, ki še niso bili obsojeni ali pa so bili obsojeni pred razglasitvijo amnestije 3. avgusta 1945 in ta zanje ni bila uporabljena. Po obravnavi posameznih primerov je bilo iz KPZ Ljubljana zaradi učinkov amnestije izpuščenih šest moških pripornikov in ena ženska, en pripornik je bil premeščen v taborišče za Nemce, trem pripornikom, ki so bili osumljeni lažjih kaznivih dejanj, pa je bilo omogočeno, da se branijo s svobode. Podan je bil tudi en predlog za pomilostitev.²⁹ Sicer pa je komisija menila, da je bil KPZ Ljubljana dobro urejen, kot pomanjkljivost je izpostavila le to, da ni vodil knjige s seznamom obsojencev, ampak je izpolnjeval posamezne pole, ki naj bi jih konec leta vezali v knjigo. Zavod je hranil sodne odločbe za večino obsojencev, a komisija je našla več obsojencev, za katere pristojna sodišča še niso poslala sodnih odločb kljub njihovi pravnomočnosti. Zato so ti obsojenci ostajali v Ljubljani, namesto da bi bili premeščeni v druge zavode.³⁰

Zagotavljanje osnovnih življenjskih potrebščin za obsojence je ostajal glavni izziv kazenskih zavodov tudi leta 1947. Po eni strani so se pojavljale težave pri nakupu zadostne količine hrane, po drugi strani pa je bilo mogoče čutiti pomanjkanje posteljnine in perila, v nekoliko manjši meri tudi obutve, odev in oblek. Čeprav je Ministrstvo za notranje zadeve LRS izpostavljalo svoje prizade-

29 SI AS 1267, t. e. MNZ/1, a. e. 13, Poročilo Komisije za pregled kazenskih in poboljševalnih zavodov v Sloveniji, 3. 4. 1946, str. 1–2.

30 Prav tam, str. 5.

vanje za izboljšanje bivalnih razmer v kazenskih zavodih, vidimo, da je to obsegalo le manjša obnove dela in prezidave. Po drugi strani velik delež zaposlenih obsojencev kaže, da so jih kljub težkim razmeram izkoriščali kot delovno silo. Delati so morali zlasti v državnih gospodarskih podjetjih in na kmetijskih posestvih ter pri raznih gradbenih delih.³¹ Ostale prevzgojne dejavnosti so v kazenskih zavodih organizirali na različne načine, glede na kadrovske možnosti. Pri tem so izpostavljali težave s pridobivanjem zunanjih predavateljev.³²

Tudi KPZ Ljubljana se je soočal s kadrovskimi težavami. Upravo zavoda so sestavljali upravnik, pomočnik, uradniki in pazniki, ki so prav tako opravljali stražarsko službo.³³ Upravnik KPZ Ljubljana je bil leta 1947 najprej Anton Pelko, za njim pa Jože Zemljak.³⁴ V zavodu je delalo še deset administrativnih delavcev, medtem ko pomočnika upravnika ni imel. Kot je razvidno iz letnega poročila, so bili na ministrstvu nezadovoljni z upravnikom Zemljakom. Zapisali so, da ni bil primeren za to delovno mesto, zato so ga nameravali »v interesu prilik v zavodu« premestiti.³⁵ Zavod je pestilo tudi pomanjkanje ustreznega pazniškega kadra. V začetku leta 1948 so bili v njem zaposleni 104 miličniki in miličnice.³⁶ Februarja istega leta je uprava poročala o nezadostnem številu miličnikov in paznikov, pomanjkanju strokovnega kadra in slabi disciplini zaposlenih. Del slabe discipline si je razlagala s slabimi bivalnimi razmerami in pomanjkanjem ustreznih stanovanj za zaposlene.³⁷ Prav tako je bila nezadovoljna s komandirjem straže, »ki je pokazal s svojim sedanjim zadržanjem, da ni kos svoji nalogi«, zato ga je želela zamenjati.³⁸ Leta 1948 je upravnik KPD Ljubljana postal Ivan Selšek.³⁹ Letu 1949 se kot upravnik omenja Stane Kersnik, ki je na tem položaju ostal tudi v začetku petdesetih let.⁴⁰

31 SI AS 1931, t. e. 1440, a. e. 3, Poročilo ministrstva za notranje zadeve za leto 1947, str. 41–42.

32 Prav tam, str. 43–44.

33 SI AS 1267, t. e. MNZ/1, a. e. 13, Poročilo Komisije za pregled kazenskih in poboljševalnih zavodov v Sloveniji, 3. 4. 1946, str. 5.

34 SI AS 1267, t. e. MNZ/13, a. e. 618, Delovno poročilo za leto 1947, 3. 1. 1948, str. 7; *Zgodovina organov za notranje zadeve*, 1947, II/4-b, str. 126.

35 SI AS 1267, t. e. MNZ/13, a. e. 618, Delovno poročilo za leto 1947, 3. 1. 1948, str. 7.

36 SI AS 1267, t. e. MNZ/13, a. e. 619, Letno poročilo za leto 1948, str. 10.

37 SI AS 1267, t. e. MNZ/13, a. e. 619, Delovno poročilo za mesec februar 1948, str. 4–5.

38 Prav tam, str. 5.

39 *Zgodovina organov za notranje zadeve*, 1948, II/5-b, str. 153.

40 SI AS 1931, MF III, št. 119, 206245–206248; 206281, Poročilo o kaznilnicah; 206528, Udba i ličnosti u zatvorima, 10. 9. 1951.

NAGLO NARAŠČANJE ŠTEVILA OBSOJENCEV

Čeprav je zavodu leta 1946 uspelo zmanjšati število obsojencev, ki so prebivali v njem, je to kmalu začelo naglo naraščati. V začetku leta 1947 naj bi bilo v zavodu le 350 obsojencev in obsojenk, konec januarja 475, konec leta pa so jih našteali že 795.⁴¹ Zanimiva je tudi njihova struktura. Od 475 obsojencev in obsojenk, ki so bili v zavodu konec januarja, je bilo 253 obsojenih po *Zakonu o kaznivih dejanjih zoper ljudstvo* in državo ter po *Zakonu o pobijanju nedovoljene špekulacije in gospodarske sabotaže*, 155 pa po tako imenovanem občem kriminalu.⁴² Obsojence je na politične in kriminalne delila oblast sama.⁴³ V KPZ Ljubljana so bili tudi preiskovanci, ki naj bi bili po predpisih hišnega reda nastanjeni v posebnem oddelku, moški in ženske ločeno.⁴⁴

Večje število obsojencev je leta 1947 delalo in bivalo izven zavoda. V obnovljenem gradu na Igu, kamor so preselili obrtne delavnice, in na kmetijskem posestvu Ig je bilo konec leta zaposlenih 264 obsojencev. Na delo na progi Šamac–Sarajevo je bilo poslanih 192 obsojencev, izven zavoda pa je stanovalo še dodatnih 61 obsojencev, ki so bili zaposleni v Litostraju, v Novem mestu, na posestvu Podbrezje in v Begunjah. Tako je v samem zavodu stanovalo le 277 obsojencev, medtem ko je bilo na oddelku za preiskovance še 268 preiskovancev. Skupaj je bilo v zavodu 545 obsojencev in preiskovancev, kar naj bi približno ustrezalo kapaciteti zapora, je menila uprava.⁴⁵

Še hitreje se je številčno stanje obsojencev povečevalo leta 1948. V Kazensko poboljševalnem domu Ljubljana (KPD Ljubljana), kot se je od tega leta imenoval zavod, je bilo januarja 1138 oseb, od tega 812 obsojencev in obsojenk ter 326 preiskovancev in preiskovank. Do novembra je število naraslo na 1537 (1154 obsojencev in obsojenk ter 383 preiskovancev in preiskovank). Dobra polovica obsojencev in obsojenk je kazen prestajala po *Zakonu o kaznivih dejanjih zoper ljudstvo in državo*,

41 SI AS 1267, t. e. MNZ/13, a. e. 618, Delovno poročilo za leto 1947, 3. 1. 1948, str. 7; SI AS 1267, t. e. MNZ/1, a. e. 43, Osnutek poročila za konferenco načelnikov oddelkov za izvrševanje kazni, str. 1.

42 SI AS 1267, t. e. MNZ/1, a. e. 43, Osnutek poročila za konferenco načelnikov oddelkov za izvrševanje kazni, str. 1.

43 Prvi so bili večinoma obsojeni po *Zakonu o kaznivih dejanjih zoper ljudstvo in državo* (gl. Mikola, *Kazenske ustanove*, str. 97).

44 SI AS 1267, t. e. MNZ/1, a. e. 43, Osnutek poročila za konferenco načelnikov oddelkov za izvrševanje kazni, str. 2.

45 SI AS 1267, t. e. MNZ/13, a. e. 618, Delovno poročilo za leto 1947, 3. 1. 1948, str. 7; Tromesečni radni izveštaj, 1. 10.–31. 12. 1947, str. 1.

Tabelarni pregled
obsojencev - prihod rashod - v letu 1948.

Naziv kazn. poboljševalne ustanove	Stanje koncem prejšnjega leta		Novodošli		Izpušeni po izložitvi kazni		Pogojno Amnest. ali pomilostitveni		Premešeni		Pobegli		Umrli		Stanje koncem leta		SKUPAJ	Halezljive bolezni					
	m	ž	m	ž	m	ž	m	ž	m	ž	m	ž	m	ž	m	ž		m	ž	m	ž		
KPD Ljubljana	795		1432	139	677	89	156	1	38	2	179	11	11	7	116	36	1196	73	9				
KPD Maribor	1553		1678		451	48	482		43		195		14	19	2	27	2	27	66				
KPD Rajhenburg		499		582		262		72		22		14		3		2	7	5	129				
KPD Novo mesto	110		255	25	142	162	2		9		66	5	1		1	144	4	148					
SKUPAJ :	2458	499	3365	746	127	367	64	73	9	24	44	3	26	3	27	2	3331	745	4	76	139	138	
Okroč. zapori	177	21	1	62	289	718	165	14	3	21	5	3	1			179	34	2	13	1	6	26	
Okraj. zapori	78	11	1	543	295	977	184	18	1	7	4	38	66	3		176	48	2	24				
VSI SKUPAJ :	2713	531	597	1	33	2965	716	672	77	118	36	1184	2	3	3	29	2	3686	827	4	513	235	164

Tabelarni pregled gibanja obsojencev v zavodu leta 1948 (SI AS 1267, t. e. MNZ/I3, a. e. 620).

Številčni pregled
prihoda obsojencev v kaz. poboljš. ustanove na teritoriju IR Slovenije v letu 1948
podeljeni številčno na politične in kriminalne

Kazensko poboljševalna ustanova	Ostalo koncem leta 1947	Novodošli		Skupaj		O d t e h				v %				
						politični		kriminalni		politični	kriminalni			
		m	ž	m	ž	m	ž	m	ž					
KPD Ljubljana	795		1432	139	2227	139	977	76	125	63	47 %	53 %		
KPD Maribor	1553		1678		3231		1782		1449		55 %	45 %		
KPD Rajhenburg		449		582		1	81		756		7	3		
KPD Novo mesto	110		255	25	365	25	137	18	288	7	39 %	61 %		
Okroč. zapori	177	21	1	62	289	1239	31	298	121	941	189	27 %	73 %	
Okraj. zapori	78	11	1	543	295	1621	3	6	88	8	1533	298	5 %	95 %
S k u p a j :	3213	531	597	1	33	8683	1861	3282	979	54	1	882	4	6

Številčni pregled prihoda obsojencev v letu 1948, delitev na politične in kriminalne (SI AS 1267, t. e. MNZ/I3, a. e. 620).

ostali pa zaradi občega kriminala. Pri preiskovancih in preiskovankah je bilo razmerje obratno.⁴⁶

Sočasno s hitro naraščajočim številom obsojencev je naraščala tudi njihova zaposlenost izven zavoda, medtem ko so se bivalne razmere v zavodu slabšale. Uprava zavoda se je tudi zaradi prostorske stiske nenehno trudila, da bi del obsojencev namestila drugam, zlasti na zunanja delovišča.

Leta 1949 je v veljavo stopil nov sistem razporejanja obsojencev na prestajanje kazni. V kazensko poboljševalne domove naj bi pošiljali le tiste, ki so morali po pravnomočnosti sodbe prestati kazen več kot enega leta odvzema prostosti s prisilnim delom ali odvzema prostosti, medtem ko naj bi ostali kazen prestajali v okrajnih in okrožnih zaporih. Tisti, ki so bili obsojeni na poboljševalno delo, pa so bili razporejeni v razna državna podjetja in po novem v delovne skupine.⁴⁷ Delo kot kazen je lahko doletelo tudi tiste, ki so bili kaznovani v upravnih postopkih. Leta 1948 je bila uvedena kazen poboljševalnega dela, ki je nadomestila kazen prisilnega dela brez odvzema prostosti. Ukinil jo je šele kazenski zakonik iz leta 1951. Poleg tega je obstajala kazen družbeno koristnega dela.⁴⁸

Leta 1950 je KPD Ljubljana zaradi pravilnejšega izvajanja kazni odvzema prostosti do enega leta doživel reorganizacijo. Januarja je bil oblikovan tako imenovani zapor tipa A za obsojence in upravno kaznovane s krajšo kaznijo odvzema prostosti. Uprava in prostori zapora tipa A so ostali v okviru KPD Ljubljana, vendar z ločeno evidenco in administrativnim osebjem.⁴⁹

BIVALNE RAZMERE V ZAVODU IN RAVNANJE Z OBSOJENCI

V obdobju neposredno po ustanovitvi KPZ Ljubljana so podatki o bivalnih razmerah skopi.

Za leto 1946 razen števila in velikosti celic, ki jih najdemo v inventarnem spisku, ni veliko podatkov. Nekaj malega izvemo še iz Poročila Komisije za pregled kazenskih in poboljševalnih zavodov v Sloveniji, ki sicer govori o ustrezni urejenosti zavoda, zadovoljivem redu in čistoči, a pri tem pripomni: »kolikor je z ozirom na previsoko število zapornikov to mogoče pričakovati.«⁵⁰ Zavodski prostori so bili občutno premajhni za vse obsojence in pripornike. »Disciplina med jetniki je očitvidno zadovoljiva, jetniki sami pa so zaposleni po večini le pri domačih delih v zavodu. Z ozirom na veliko število zapornikov je malone izključeno redno vršenje preiskav, ker so preiskovanci zelo pomešani med seboj, odnosno radi prenatrpanosti zavoda ni možna izolacija posameznih preiskovancev,« je še zapisano v poročilu.⁵¹

Uprava zavoda je bivalne razmere tudi naslednje leto označila kot dobre, a predvsem zato, ker ji je uspelo večje število obsojencev premestiti na Ig ter na različna delovišča in gradbišča po Sloveniji in izven nje.⁵² Letno poročilo zavoda za leto 1947 na kratko opiše higienske razmere in navaja, da je bil zapor v začetku leta v celoti počiščen, celice in hodniki pa prebeljeni. Obsojenci naj bi se kopali na vsakih štirinajst dni in brili vsak teden. S paro so prostore in perilo razkuževali le po potrebi. Tudi materialno oskrbo obsojencev so označili kot zadovoljivo, čeprav vidimo, da je bila opremljenost zavoda glede na število obsojencev pomanjkljiva. Zavod je imel 800 slamaric, 781 odev, 850 zimskih oblek, 530 letnih oblek, 463 moških srajc, 444 rjuh, 232 parov čevljev in še nekatere druge predmete za oskrbo obsojencev. Večina je bila kupljena leta 1947. Primanjkovalo je zlasti spodnjega perila, rjuh in čevljev. Veliko predmetov naj bi bilo obrabljenih zaradi pogostega čiščenja oblačil in posteljnine s paro.⁵³

Prehrana obsojencev je leta 1947 temeljila na živilskih nakaznicah. Uprava zavoda je v poročilu priznala, da je bila prehrana nezadostna, zlasti za tiste obsojence, ki so bili zaposleni v državnih obrtnih podjetjih, na državnih posestvih in pri drugih delih. Obsojenci so imeli v skladu z določbami hišnega reda možnost sprejemati obiske svojcev in najbližjih sorodnikov, prejemati pakete ter pisati pisma in dopisnice. V kolikšni meri so lahko te ugodnosti izkoriščali, iz letnega poročila

46 SI AS 1267, t. e. MNZ/13, a. e. 619, Delovno poročilo za mesec januar 1948, str. 1; Delovno poročilo za mesec februar 1948, str. 1; Delovno poročilo za mesec april 1948, str. 1; Delovno poročilo za mesec maj 1948, str. 1; Mesečno delovno poročilo za čas od 1. VII. do 30. VII. 48, str. 2; Mesečno delovno poročilo za čas od 1. VIII. do 30. VIII. 48, str. 2; Mesečno poročilo od 1. XI. do 30. XI. 48, str. 1.

47 SI AS 1267, t. e. MNZ/13, a. e. 620, Mesečno poročilo od 1. do 31. januarja 1949, str. 9.

48 Mikola, *Rdeče nasilje*, str. 121–122, 137–145.

49 SI AS 1267, t. e. MNZ/14, a. e. 621, Letno poročilo za leto 1950, str. 3. Prim. Mikola, *Kazenske ustanove*, str. 76. Navodilo zveznega ministrstva za notranje zadeve, izdano septembra 1949, je poleg zaporov tipa A predvidevalo še zapore tipov B, C in D, in sicer glede na velikost krajev, kjer so bili. Med zapore tipa A so spadali zaporji poverjeništev za notranje zadeve v velikih republiških središčih, kakršno je bila Ljubljana, medtem ko je imel Maribor zapor tipa B.

50 SI AS 1267, t. e. MNZ/1, a. e. 13, Poročilo Komisije za pregled kazenskih in poboljševalnih zavodov v Sloveniji, 3. 4. 1946, str. 5.

51 Prav tam, str. 5–6.

52 SI AS 1267, t. e. MNZ/13, a. e. 618, Delovno poročilo za leto 1947, 3. 1. 1948, str. 7; SI AS 1267, t. e. MNZ/13, a. e. 618, Tromesečni radni izveštaj, 1. 10.–31. 12. 1947, str. 1.

53 SI AS 1267, t. e. MNZ/13, a. e. 618, Delovno poročilo za leto 1947, 3. 1. 1948, str. 7–8.

la ni razvidno, vidimo pa, da naj bi bilo tega leta izrečenih 147 disciplinskih kazni, in sicer zaradi tihotapljenja pošte, upiranja in odgovarjanja uslužbencem zavoda ter drugih manjših kršitev hišnega reda.⁵⁴ Disciplinska kazen je ponavadi pomenila tudi izgubo ugodnosti.

Zdravstvene razmere v zavodu naj bi bile glede na letno poročilo dobre in čistoča zadovoljiva, a iz opisanih razmer lahko razberemo, da so bili obsojenci deležni osnovne oskrbe. Za njihovo zdravstveno varstvo so običajno skrbeli honorarni zdravniki, KPZ Ljubljana naj bi honorarni zdravnik obiskoval vsak dan. Zavod je imel poleg tega še enega bolniškega strežnika oziroma bolničarja. Za zdravstveno oskrbo bolnih obsojencev je bila v zavodu organizirana hišna bolnišnica, ki je obsegala ambulantno sobo ter sedem sob za bolnike s skupno 45 posteljami. Ena od sob je bila namenjena bolnikom z nalezljivimi boleznimi, ena za tuberkulozne bolnike in ena za bolnike s spolnimi boleznimi. Le v primeru težjih bolezni in operacij so obsojence prepeljali v splošno bolnišnico, kjer so bivali na posebnem oddelku pod varstvom milice.⁵⁵ V hišni bolnišnici je zdravniško službo leta 1947 opravljal zdravstveni referent ministrstva za notranje zadeve dr. Mihelčič. Sanitetnega materiala naj bi bilo glede na poročilo dovolj. Nalezljivih bolezni, ki bi se lahko razvile v epidemijo, naj v zavodu ne bi bilo. Tisto leto so zabeležili 22 primerov drugih nalezljivih bolezni, večinoma naj bi šlo za tuberkulozo in spolne bolezni. Smrtni primeri so bili štirje. Zavod sprva ni imel lastne zobne ambulante. Ker so imeli veliko primerov zobnih obolenj, so instrumentarij za zobno ambulanto v Ljubljano premestili iz Kazensko poboljševalnega zavoda Begunje. Zobozdravniška dela je opravljal zobozdravnik obsojenec.⁵⁶

Leta 1948 so se bivalne razmere poslabšale, eden od dejavnikov je bilo hitro naraščajoče število obsojencev in pripornikov. Hkrati je opazno veliko pomanjkanje hrane in opreme. Za izboljšanje bivalnih razmer obsojencev niso izvedli nobenih bistvenih del. Avgusta so prebelili in očistili hodnike ter izvedli nekaj manjših popravil na zunanjem delu stavbe, oktobra pa so začeli s preurejanjem dela prostorov v pisarne. Na novo so uredili tudi klet.⁵⁷

54 Prav tam, str. 4–8.

55 SI AS 1267, t. e. MNZ/1, a. e. 43, Osutek poročila za konferenco načelnikov oddelkov za izvrševanje kazni, str. 2; SI AS 1267, t. e. MNZ/13, a. e. 618, Delovno poročilo za leto 1947, 3. I. 1948, str. 7–8.

56 SI AS 1267, t. e. MNZ/13, a. e. 618, Delovno poročilo za leto 1947, 3. I. 1948, str. 7–8.

57 SI AS 1267, t. e. MNZ/13, a. e. 619, Mesečno delovno poročilo za čas od I. VII. do 30. VII. 48, str. 2; Mesečno delovno poročilo za čas od I. VIII. do 30. VIII. 48, str. 2; Mesečno

Čeprav je uprava trdila, da so bile higienske razmere in materialna oskrba obsojencev zadovoljive, je iz poročil razvidno drugačno stanje. V KPD Ljubljana je bilo le 365 postelj, zato so obsojenci in preiskovanci ponekod spali po dva na posteljo, ostali pa na slamaricah na tleh. Slednjih je bilo 1204. Še vedno je primanjkovalo odej, imeli so jih 798, zato je bilo več obsojencev in pripornikov brez njih, nekateri so lahko uporabljali svoje. Še manj je bilo rjuh, 490, od katerih je bila polovica v pranju, v uporabi pri bolnikih ali na ženskem oddelku.⁵⁸ Januarja 1948 je zavod na primer dobil le novih 150 rjuh, 50 oblek in 50 srajc,⁵⁹ kar stanja ni bistveno izboljšalo. Zaradi pomanjkanja posteljnine in perila ter nezadostne osebne higiene, obsojenci se namreč niso mogli redno umivati, so se v večji meri pojavile uši in drug mrčes, ki so se ga trudili odpraviti s praškom za čiščenje prostorov ter pranjem slamaric in oblačil obsojencev. Pri tem je dodatne težave povzročalo splošno pomanjkanje mila in pralnega praška.⁶⁰ Težave na področju bivalnih razmer, zagotavljanja ustrezne higiene in pomanjkanja oblačil so se sredi leta še poslabšale, razmere pa so dodatno otežile majhne količine hrane na obsojenca. Tako stanje se je nadaljevalo vse do konca leta.⁶¹ Obsojenci so dnevno prejeli hrano v vrednosti od 1500 do 1800 kalorij. Kot razlog za nizko kalorično vrednost hrane so v zavodu navedli pomanjkanje racioniranih živil, drugih pa jim ni uspelo kupiti po cenah obveznega odkupa. Zavod je del živil prav tako hranil na zalogi za primer še večjega pomanjkanja.⁶² Kakšna je bila oskrba bolnih obsojencev, ni zabeleženo, izvemo le, da je bilo v zavodu 34 tuberkuloznih bolnikov. Tisto leto je umrlo sedem obsojencev, večinoma za tuberkulozo.⁶³

Tako kot v preteklih letih je bilo tudi leta 1949 poslopje KPD Ljubljana deležno le nekaterih nujnih del. Obnovili so fasado, preuredili posamezne celice, da so dobili štiri pisarne za komando straže narodne milice, uredili skladišče v kleti,

no poročilo od I. X. do 30. X. 48, str. 5; Letno poročilo za leto 1948, str. II.

58 SI AS 1267, t. e. MNZ/13, a. e. 619, Letno poročilo za leto 1948, str. 14.

59 SI AS 1267, t. e. MNZ/13, a. e. 619, Delovno poročilo za mesec januar 1948, str. I.

60 SI AS 1267, t. e. MNZ/13, a. e. 619, Prehrambeno in ekonomsko stanje v kazensko poboljševalnih zavodih, str. I; Letno poročilo za leto 1948, str. 12.

61 SI AS 1267, t. e. MNZ/13, a. e. 619, Mesečno delovno poročilo za čas od I. VII. do 30. VII. 48, str. 4; Mesečno poročilo od I. XI. do 30. XI. 48, str. 1–3.

62 SI AS 1267, t. e. MNZ/13, a. e. 619, Prehrambeno in ekonomsko stanje v kazensko poboljševalnih zavodih, str. I.

63 SI AS 1267, t. e. MNZ/13, a. e. 619, Letno poročilo za leto 1948, str. 13.

Pogled na zidano ograjo okoli KPD Ljubljana s Pražakove ulice, okoli leta 1959. V ozadju je poslovno-stanovanjski blok Kozolec, ki je bil zgrajen med letoma 1955 in 1957 (hrani: SI ZAL LJU 342).

pozidali nove dimnike, prebelili vse notranje prostore in izvedli še nekaj drugih manjših del. Pri bivalnih razmerah obsojencev zopet ni bilo večjih sprememb. Še vedno je primanjkovalo postelj, slamaric, rjuh, odej, oblačil in obutve. Od vseh kazensko poboljševalnih domov je bilo higiensko stanje najslabše prav v Ljubljani, in sicer zaradi prenatrpanosti celic, pomanjkanja posteljnine, perila in oblek za obsojence ter pomanjkanja čistilnih sredstev in sušilnice za perilo. Vedno več slamaric naj bi bilo tako zastarelih in obrabljenih, da jih ni bilo mogoče uporabljati. Zavodski prostori poleg tega niso bili ogrevani. Težave pri oskrbi s hrano so se nadaljevale, zato je kalorična vrednost obrokov ostajala nizka.⁶⁴

Izredno slabe bivalne razmere so še jasneje razvidne iz poročila o pregledu kazensko poboljševalnih domov, ki ga je napisal glavni kontrolor zveznega ministrstva za notranje zadeve Anton Čamernik, oziroma iz pripomb nanj, ki sta jih pripravila glavni kontrolor Ministrstva za notranje zadeve LRS Karel Mejak in načelnik III. uprave Viktor Turnšek. Poročilo je izpostavilo zlasti slabo ravnanje z izoliranimi obsojenci, pa tudi z drugimi, na primer duhovniki. Slabo ravnanje je vključevalo odrekanje zdravniške pomoči, slabe higienske razmere, pomanjkanje sprehodov, slabo prehrano, povečevanje delovnih obveznosti ter odrekanje pravic (na primer pisanja pošte ter prejemanja pošte in paketov). Pri tem naj bi nekateri upravniki ob pregledu kazensko poboljševalnih domov skušali prikazati lepše stanje, kot je dejansko bilo (na primer nameščanje novih

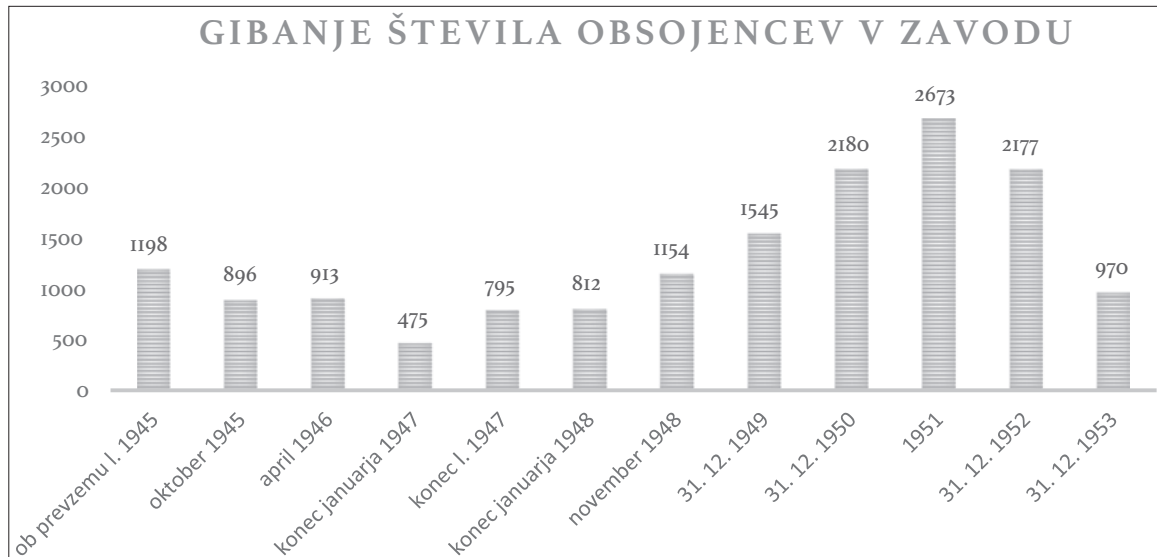
slamaric pred pregledom). Poročilo je izpostavilo tudi samovoljo posameznih miličnikov, ki so grobo ravnali z obsojenci. V pripombah tako Mejak kot Turnšek trdita, da gre za izjeme, dopuščata pa možnost, da so bile take razmere v preteklih letih oziroma do konca leta 1949.⁶⁵

Poročilo za leto 1950 zopet omenja vzdrževalna dela in nekatere prezidave, ki v večji meri niso bile povezane z bivalnimi prostori obsojencev. Uredili so sušilnico, nadgradili pralnico ter uredili nekatere prostore za delavnice. Prenovili so fasado zaščitnega zidu in speljali kanalizacijo iz dvorišč do glavnega odtoka. V notranjih prostorih, stanovanjskih in kletnih, so bila izvedena le manjša dela. Vsi prostori so bili prečiščeni in prebeljeni. V vseh kazensko poboljševalnih domovih naj bi se v tem letu izboljšala opremljenost s posteljami, posteljnino, perilom in obleko. Prav tako naj bi se izboljšalo higiensko in zdravstveno stanje obsojencev, ki so bili vsi cepljeni proti nalezljivim boleznim. Nekaj aktivnosti naj bi posvetili tudi ureditvi bivalnih razmer, še vedno pa so se pojavljale težave pri preskrbi z živili iz zagotovljene preskrbe.⁶⁶ Tudi leta 1951 so bila na stavbi izvedena le manjša dela, ki niso bistveno pripomogla k izboljšanju bivalnih razmer obsojencev. Preurejena je bila na primer sprejemna pisarna, k pralnici so prizidali poslopje za garažo in skladišče, na dvorišču je bila postavljena baraka za les

⁶⁴ SI AS 1267, t. e. MNZ/13, a. e. 620, Letno poročilo za 1949, str. 4–5; Mesečno poročilo od 1. do 31. januarja 1949, str. 2–3.

⁶⁵ SI AS 1267, t. e. MNZ/1, a. e. 112, Izveštaj o pregledu kazeno-popravnih domova na teritoriju Narodne republike Slovenije, str. 1–6; Poročilo tov. gl. kontrolorja MUP – FLRJ – pripombe, 8. 6. 1950; Pripombe k poročilu gl. kontrolorja Minot FLRJ tov. Čamernika o pregledu kazenskih poboljševalnih domov v LRS, 15. 6. 1950.

⁶⁶ SI AS 1267, t. e. MNZ/14, a. e. 621, Letno poročilo za leto 1950, str. 8–9.

Graf 1: Graf prikazuje naraščanje števila obsojencev v KPD Ljubljana med letoma 1945 in 1953. Za leti 1945 in 1946 je navedeno število vseh jetnikov. Za ostala leta je navedeno zgolj število obsojencev (vključno s tistimi, ki so bili razporejeni na zunanja delovišča), medtem ko število preiskovancev v prikaz ni všteto. Število obsojencev v zavodu se je med letom spreminjalo; praviloma je bilo nižje ob začetku in koncu leta, ko so bile pomilostitve številčnejše. Zato je podatek za leto 1951 nekoliko višji, saj prikazuje povprečno število obsojencev v zavodu, medtem ko ostali prikazujejo stanje ob začetku in/ali koncu leta.⁶⁷ Do občutnejšega padca števila obsojencev pride šele konec leta 1953, pripisali pa so ga obsežnejšim pomilostitvam za 29. november 1953 in novo leto 1954.⁶⁸

in orodje, tlakovana so bila dvorišča za sprehode in pranje avtomobilov. V glavno stavbo so napejljali telefonske in električne vode ter obnovili del fasade, prezidali in uredili so tudi menzo ljudske milice. Prebeljeni so bili vsi prostori ter izvedene manjše prezidave.⁶⁹

Opisani prikaz bivalnih razmer temelji zlasti na poročilih uprave zavoda, še slabšo sliko pa dobimo iz ohranjenih zapisov obsojencev in spominske literature, ki izpostavljajo kruto ravnanje uprave in paznikov ter izjemno slabe bivalne razmere tako v KPD Ljubljana kot na zunanjih deloviščih. Pri kaznovalni politiki sta imela po-

membno vlogo upravnik zavoda in njegov namestnik. V virih je izpostavljen Kersnik, ki je bil upravnik zavoda v začetku petdesetih let. Bil naj bi oster in surov, zlasti do političnih obsojencev. Od namestnikov je po surovosti izpostavljen Jože Kragelj, ki je bil na to mesto imenovan maja 1951, pred tem pa je služboval v kazensko poboljševalnih domovih Maribor in Novo mesto. V zavodu naj bi bili v tem času zaposleni še kapetan in dva podporočnika milice ter okoli 200 miličnikov, ki so stražili obsojence in pripornike v zaporu ter sodelovali pri aretacijah.⁷⁰

Najstrožja kazen za disciplinske prestopke je bila osamitev oziroma tako imenovani bunker. Kazen je izrekal upravnik, trajala je lahko od pet do štirinajst dni. Štirinajst dni bunkerja so obsojenci na primer dobili, če so poskušali ilegalno spraviti pošto iz zavoda, če so se sprli z miličnikom ali mu odgovarjali, če so se pogovarjali skozi okno ali govorili proti političnemu sistemu. Enako je bil kaznovan poskus pobega. Poleg bunkerja so obsojenci dobili še prepoved prejemanja paketov, pošte in obiskov, ki je lahko trajala tudi več mesecev.⁷¹ Bunker je bil posebna celica v kleti; glede na različne opise lahko sklepamo, da je bilo teh celic več. Nekateri opisi slikajo celico s kamni-

67 SI AS 1931, t. e. 1440, a. e. 1, Poročilo ministrstva za notranje zadeve od 12. 5. do 15. 10. 1945, str. 9; SI AS 1267, t. e. MNZ/1, a. e. 13, Poročilo Komisije za pregled kazenskih in poboljševalnih zavodov v Sloveniji, 3. 4. 1946, str. 2; SI AS 1267, t. e. MNZ/1, a. e. 43, Osnutek poročila za konferenco načelnikov oddelkov za izvrševanje kazni, ki se bo vršila pri Zveznem ministrtvu FLRJ od 24. II. t. l. dalje, str. 1; SI AS 1267, t. e. MNZ/13, a. e. 618, Delovno poročilo za leto 1947, str. 7; SI AS 1267, t. e. MNZ/13, a. e. 619, Delovno poročilo za mesec januar 1948, str. 1; Mesečno poročilo od 1. XI. do 30. XI. 1948, str. 1, 2; SI AS 1267, t. e. MNZ/13, a. e. 620, Letno poročilo za 1949, str. 8; SI AS 1267, t. e. MNZ/14, a. e. 621, Letno poročilo za leto 1950, str. 11; SI AS 1267, t. e. MNZ/14, a. e. 622, Letno poročilo za leto 1951, str. 6; SI AS 1267, t. e. MNZ/14, a. e. 623, Poročilo za leto 1952, str. 8; SI AS 1267, t. e. MNZ/14, a. e. 624, Letno poročilo za leto 1953, str. 11.

68 SI AS 1267, t. e. MNZ/14, a. e. 624, Letno poročilo za leto 1953, str. 8.

69 SI AS 1267, t. e. MNZ/14, a. e. 622, Letno poročilo za leto 1951, str. 6–7.

70 SI AS 1931, MF III, št. 119, 206281, Poročilo o kaznilnicah; 206528, Udba i ličnosti u zatvorima, 10. 9. 1951.

71 SI AS 1931, MF III, št. 119, 206281–206284, Poročilo o kaznilnicah; Kragelj, *Moje celice*, str. 71.

tim zidom in cementnimi tlemi, brez okna, postelje ali slamarice. Drugi poročajo, da je celica imela lesene pograde brez slamaric ali odej, okno pa je bilo visoko pod stropom. Bilo je brez okenskih kril, da je lahko mraz neovirano prodiral v celico, ki je bila od tal do okna pod zemljo. Zato je bil prostor vlažen in hladen. Kljub temu, da je bila celica namenjena osamitvi, je v njej bivalo več obsojencev. Obsojenci so v bunkerju dobivali manj hrane in vode, zunanjega sprehoda zanje ni bilo. Pazniki so z njimi grdo ravnali, jih zasmehovali in kaznovali za vsako malenkost ali celo fizično obračunavali z njimi. Pri tem so izpostavljali zlasti vlogo upravnika in njegovega namestnika.⁷²

Za manjše prestopke so obsojence kaznovali z odvzemom paketov, pošte in zmanjšanjem obrokov hrane. Sicer pa so z vsemi obsojenci ravnali slabo. Politični obsojenci so bili praviloma deležni strožje obravnave. Pogosto so bili izolirani v samicah, kjer so morali po nalogu upravnika ali njegovega namestnika pisati tako imenovane življenjepise, v katerih naj bi popisali vse okoliščine svojega »zločina«. Omejevali so jim nakup izdelkov v zavodski kantini ter pravico do prejemanja pošte in paketov ter jim zavračali razne prošnje.⁷³ Vodstvo zavoda je kot pomoč pri nadzoru pridobivalo posamezne obsojence, ki so delovali kot provokatorji oziroma tako imenovani cin-karji. Ti naj bi prisluškovali drugim obsojencem, pred njimi kritizirali upravo in politično oblast, jih nagovarjali k begu, nudili usluge za pošiljanje tajne pošte v mesto ter pridobljene informacije javljali upravi oziroma paznikom. Provokatorje naj bi stalno premeščali iz celice v celico.⁷⁴

Obsojence so neprestano selili, da se ne bi preveč ustalili. Celice so bile različno urejene. Nekatere so bile umazane, polne bolh in stenic, druge še vedno brez oken, ki jih zaradi pomanjkanja stekla niso mogli popraviti in so jih le začasno zadelali, tretje spet nekoliko boljše urejene.⁷⁵ Celice so bile natrpane z obsojenci, tudi samice, kjer jih je bilo nastanjenih do deset. Obsojence so vsak dan vodili na sprehod po dvorišču zavoda, pri čemer se niso smeli pogovarjati med sabo. Čez dan so delali v zavodu ali izven njega. Kljub fizično napornemu delu so prejeli slabo hrano; zjutraj črna kava in kruh, glavni obrok je bila

pogosto srednje gosta juha, medtem ko so meso dobili redko, za večerjo pa je bila juha ali solata.⁷⁶ Zato so bili toliko bolj veseli vsakega priboljška, ki so ga dobili. »Ko so se končno odprla vrata in so mi izročili paket od doma, v katerem je bilo vse od pižame do čokolade in od šunke do česna, sem se počutil skoraj srečnega. Prvič v svoji jetniški karieri sem odkril, koliko veselja lahko prinese v celico paket od doma,« je zapisal Ljubo Sirc.⁷⁷

FIZIČNO DELO KOT DEJAVNIK POLITIČNE PREVZGOJE

V kazenskih zavodih so se kmalu začeli ukvarjati z organiziranjem vzgojnih dejavnosti, pri čemer je bilo fizično delo pomemben del prevzgoje. Skupaj z drugim prevzgojnim delom, od predavanja do kulturnega in športnega udejstvovanja, naj bi obsojencem privzgojilo »pravilen« odnos do dela in nove družbene ureditve. V okviru kazenskih zavodov so kmalu organizirali zaposlovanje obsojencev v obrtnih delavnicah (kasneje posebnih državnih podjetjih) ali na kmetijskih posestvih, delali pa so tudi na zunanjih deloviščih. V okviru KPZ Ljubljana so bile obrtne delavnice vzpostavljene takoj po ustanovitvi zavoda, dohodki od delavnic so beleženi od februarja 1946. Prav tako je imel zavod v tem letu dohodke iz posestva, tako iz kmetijske kot iz živinorejske dejavnosti.⁷⁸

Dejavnost zavodskih delavnic je bila pestra. Delovni obrati Ljubljana, kot so se delavnice sprva imenovale, so konec leta 1946 obsegali čevljarstvo, krojaško, ključavničarsko, elektrotehnično, mehanično, knjigoveško, mizarstvo, sodarsko, pleskarsko, pletarsko in šiviljsko delavnico.⁷⁹ Delavnice niso bile namenjene le izdelovanju izdelkov, ampak tudi opravljanju storitev, kot so bile likanje oblačil, selitve, popravilo čevljev in oblačil, predelava in popravilo pohištva, težaško delo, popravilo radioaparatorov, koles, avtomobilov, akumulatorjev in štedilnikov ter čiščenje.⁸⁰

Na podlagi okrožnice zveznega ministrstva za notranje zadeve iz novembra 1946 so bile obrtne delavnice reorganizirane v državna obrtna podjetja, ki so pričela obratovati s 1. januarjem 1947. V

72 SI AS 1931, MF III, št. 119, 206281–206284, Poročilo o kaznilnicah; Kragelj, *Moje celice*, str. 72–77.

73 Kragelj, *Moje celice*, str. 72–96; SI AS 1931, MF III, št. 119, 206281–206284, Poročilo o kaznilnicah.

74 SI AS 1931, MF III, št. 119, 206261; 206528, Udba i ličnosti u zatvorima, 10. 9. 1951.

75 Sirc, *Med Hitlerjem in Titom*, str. 371–376; SI AS 1931, MF III, št. 119, 206282, Poročilo o kaznilnicah; Marc, *Črepinje*, str. 163–166.

76 SI AS 1931, MF III, št. 119, 206282–206284, Poročilo o kaznilnicah; Kragelj, *Moje celice*, str. 72, 105.

77 Sirc, *Med Hitlerjem in Titom*, str. 319.

78 SI AS 1267, t. e. MNZ/1, a. e. 14, Dopis Ministrstvu za notranje zadeve FLRJ, 27. 6. 1946; SI AS 1267, t. e. MNZ/27, a. e. 693, Bilanca delovnih obratov KPZ Ljubljana za 1946 leto, Dohodki iz posestva; Dohodki od delavnic.

79 SI AS 1267, t. e. MNZ/27, a. e. 693, Bilanca delovnih obratov KPZ Ljubljana za 1946 leto, Inventarni spisek.

80 SI AS 1267, t. e. MNZ/27, a. e. 693, Bilanca delovnih obratov KPZ Ljubljana za 1946 leto, Seznam dolžnikov na dan 31. XII. 1946.

Sloveniji so bila ustanovljena tri obrtna podjetja, v Mariboru, Ljubljani in Begunjah. Vsem so bili dodeljeni obsojenci, ki so bili inženirji oziroma strokovnjaki za posamezna področja. Podobno so storili s poljedelskimi ekonomijami, ki so jih ustanovili v Rogozi pri Mariboru, na Igu pri Ljubljani, v Srebrničah pri Novem mestu in v Begunjah. Državna obrtna podjetja in ekonomije so ločili od uprav kazenskih zavodov, za njihovo administrativno-operativno vodenje je bil na ministrstvu za notranje zadeve, v okviru oddelka za izvrševanje kazni, ustanovljen poseben odsek za upravo gospodarskih podjetij.⁸¹ Državno obrtno podjetje v Ljubljani je vodila direkcija, sestavljena iz direktorja ter po enega delovodje za vsako od petih delavnic, ki so ostale. Te so bile ključavničarska, mehanična, krojaška, mizarska in čevlarska. Pod direkcijo so spadali še skladiščnik, ekonom in knjigovodja. Poljedelsko ekonomijo oziroma državno posestvo na Igu je vodil upravnik, medtem ko je bilo pomožno pisarniško osebje zaradi pomanjkanja kadrov pogosto iz vrst obsojencev.⁸²

Zaposlovanje obsojencev je imelo tudi gospodarski pomen. Obsojenci so bili poceni delovna sila ter so pomembno prispevali k povojni obnovi države in izpolnjevanju petletnega plana. Izkoriščali so jih tako, da so jih pogosto razporejali na najtežja dela. Od njih so pričakovali visoko storilnost, ki so jo izpostavljali tudi v poročilih.⁸³ Obsojenci iz KPZ Ljubljana so bili leta 1947 prvenstveno zaposleni v delavnicah državnega obrtnega podjetja, na državnem posestvu na Igu ter pri raznih zunanjih delih. Z njihovo storilnostjo so bili zadovoljni, saj ni, kot so zapisali, v ničemer zaostajala za storilnostjo svobodnih delavcev. Njihova zaposlenost je bila visoka, v povprečju 84-odstotna. Delovnih obveznosti so bili oproščeni le tisti, ki so bili zaradi bolezni ali starosti nesposobni za delo.⁸⁴ Konec januarja 1947 je bilo v KPZ Ljubljana zaposlenih okoli 400 od 475 obsojencev, od tega 210 v državnem obrtnem podjetju in na poljedelski ekonomiji, 80 pri obnavljanju izžanskega gradu, okoli 70 pri raznih zunanjih delih in 40 pri hišnih delih.⁸⁵ »Če upoštevamo bolnike in obsojence, ki zaradi visoke starosti za delo niso sposobni, je zaposlitev v tem zavodu cca 100%,« so se pohvalili v poročilu.⁸⁶

Glavna težava državnega obrtnega podjetja v Ljubljani so bili majhni prostori, kar je preprečevalo željen razvoj in širitev dejavnosti. Ker podjetje zaradi velike prostorske stiske zavoda ni moglo dobiti več prostora, so težavo deloma rešili tako, da so »izvedli koncentracijo malih delavnic in ustanovili večje oddelke, kjer bi mogli poleg kvalificiranih zaposliti tudi nekvalificirane delavce«. ⁸⁷ V ta namen so ukinili nekatere manjše delavnice (mehanično, kovaško, knjigoveško in pleskarsko) ter ustanovili tri večje oddelke: čevlarskega, ključavničarskega in krojaškega.⁸⁸ Državno elektro-kovinsko podjetje Motor, kot se je po novem imenovalo, so novembra 1947 zaradi boljših razvojnih možnosti preselili na Ig. V ta namen je bil obnovljen med vojno požgani izžanski grad.⁸⁹ Grajsko poslopje so dvignili za eno nadstropje. V njem so uredili prostore za ključavničarsko, mizarsko, elektromotorsko in čevlarsko delavnico, skladišče ter pisarne za upravo podjetja in paznike. Uredili so tudi celice in skupne prostore za 300 obsojencev.⁹⁰ Skupaj s podjetjem so namreč na Ig odšli tam zaposleni obsojenci.⁹¹ Selitev je bila načrtovana že dlje časa, obsojenci iz KPZ Ljubljana pa so pri obnovi izžanskega gradu in na pripadajočem posestvu delali najkasneje od januarja 1947.⁹²

Uprava zavoda se je tudi leta 1948 trudila, da bi čim več obsojencev prerazporedila na druge lokacije in s tem deloma rešila prostorsko stisko, v KPD Ljubljana je prebival le manjši del obsojencev. V prvih mesecih leta je bilo na zunanja dela razporejenih več kot 500 obsojencev, večinoma na Ig v Državno elektro-kovinsko podjetje Motor in na ekonomijo, več jih je bilo poslano tudi na gradnjo mladinske proge Šamac–Sarajevo, manjše število pa na različna druga delovišča ali v druge kazenske ustanove (omenjajo se državno kmetijsko posestvo Podbrezje, Kazensko pobolj-

87 SI AS 1267, t. e. MNZ/27, a. e. 701, Poročilo o delovanju gospodarskih podjetij za leto 1947, str. 1.

88 Prav tam.

89 SI AS 1267, t. e. MNZ/27, a. e. 699, Analiza bilance podjetja »Motor« za leto 1947, str. 1.

90 AS 1267, t. e. MNZ/27, a. e. 701, Poročilo o finančnem poslovanju državnih obrtnih podjetij Begunje, Ljubljana in Maribor v letu 1947, str. 4; Poročilo o poslovanju gospodarskih podjetij za leto 1947, str. 1–2; SI AS 1267, t. e. MNZ/1, a. e. 43, Osnetek poročila za konferenco načelnikov oddelkov za izvrševanje kazni, str. 6; Piškurič, Začetki zopora na izžanskem gradu, str. 260–261.

91 SI AS 1267, t. e. MNZ/27, a. e. 699, Analiza bilance podjetja »Motor« za leto 1947, str. 1.

92 Dohodki s posestva so v bilanci KPZ Ljubljana sicer dokumentirani od februarja 1946, vendar iz tega ne moremo zagotovo zaključiti, da gre za posestvo Ig. Med odhodki se omenjajo tudi sredstva za gradnjo delovnega obrata Ig (gl. SI AS 1267, t. e. MNZ/27, a. e. 693, Bilanca delovnih obratov KPZ Ljubljana za 1946. leto).

81 SI AS 1267, t. e. MNZ/1, a. e. 43, Osnetek poročila za konferenco načelnikov oddelkov za izvrševanje kazni, str. 6.

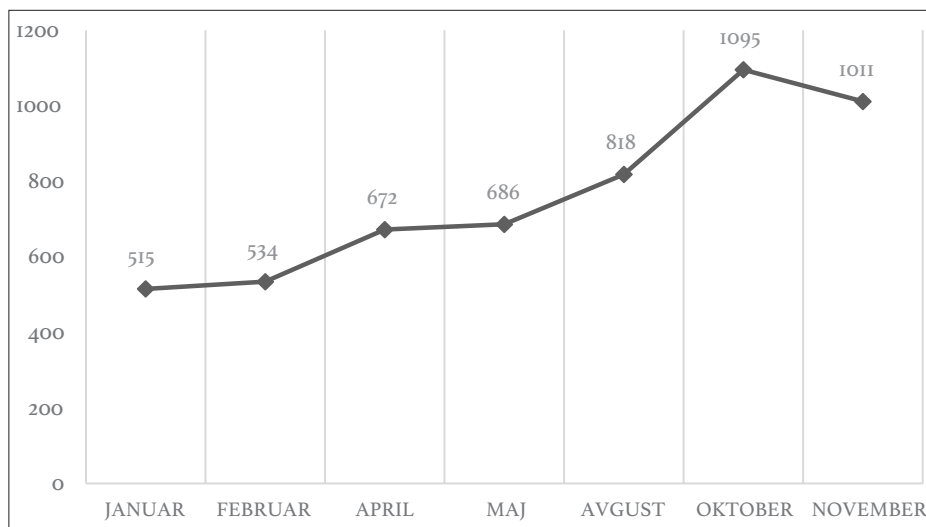
82 Prav tam.

83 Prim. Mikola, *Rdeče nasilje*, str. 119–124.

84 SI AS 1267, t. e. MNZ/13, a. e. 618, Delovno poročilo za leto 1947, 3. 1. 1948, str. 8.

85 SI AS 1267, t. e. MNZ/1, a. e. 43, Osnetek poročila za konferenco načelnikov oddelkov za izvrševanje kazni, str. 6.

86 Prav tam.

Graf 2: Graf prikazuje naraščanje števila obsojencev, ki so bili leta 1948 iz KPD Ljubljana prerazporejeni na zunanja dela.⁹³

ševalni zavod Begunje, Litostroj, gradnje v Novem mestu, Ljudska republika Srbija in centralni zapori Udbe). Aprila je večje število obsojencev odšlo na delo na avtocesti Zagreb–Beograd.⁹⁴ Podobno stanje zasledimo tudi v naslednjih mesecih, le da je bilo sredi leta več obsojencev dodeljenih še za gradnjo tovarne Litostroj in stavbe ministrstva za notranje zadeve v Slomškovi ulici, konec leta pa so pričeli z gradnjo Doma narodne milice.⁹⁵

Zaposlenost obsojencev je ostajala visoka vse leto 1948. Avgusta je bilo na različna dela razporejenih 818 obsojencev oziroma 83,7 odstotka, oktobra je število zaposlenih naraslo na 1095 obsojencev oziroma 97,8 odstotka, novembra pa je zaposlenost zopet nekoliko padla.⁹⁶ Statistika pove, da je bila leta 1948 v KPD Ljubljana povprečna

zaposlenost 82-odstotna, od tega v zadnjem trimesečju 91-odstotna.⁹⁷

Konec leta 1949 je bilo v KPD Ljubljana 1545 obsojencev. Od tega jih je bilo v zavodu zaposlenih 194, v državnem obrtnem podjetju 260, drugje po Sloveniji 679, izven Slovenije 303. Nezaposlenih je bilo 109.⁹⁸ Delovne razmere na zunanjih gradbiščih, kjer so obsojenci delali pod strogim nadzorom miličnikov, so bile pogosto slabe, obsojenci pa preobremenjeni, kar lahko razberemo tudi iz poročil o delu podjetij, ekonomij in gradbišč. V podjetju Motor na Igu so stanje v začetku leta 1949 opisali kot zadovoljivo, a iz poročila vidimo, da so izpostavljali tako slabo disciplino obsojencev do uslužbencev kot slabo disciplino miličnikov, ki niso dosledno izvajali nadzora nad obsojenci, njihovim vstajanjem, čiščenjem prostorov in odhajanjem na delo. Bivalne razmere obsojencev so bile slabe, prostori prenatrpani, primanjkovalo je postelj,⁹⁹ ki so bile nujno potrebne, »da bi se obsojenci bolje odpočili in bili tako tudi bolj sposobni za delo«. ¹⁰⁰ Tudi na državnem posestvu Ig, kjer naj bi bili obsojenci »pravilno zaposleni«, bivalne razmere niso bile najboljše. Za izboljšanje higienskih razmer bi potrebovali zlasti več perila in rjuh.¹⁰¹ Podjetje Motor se je maja 1950 preselilo v Škofjo Loko,¹⁰² medtem ko je državno

93 SI AS 1267, t. e. MNZ/13, a. e. 619, Delovno poročilo za mesec januar 1948, str. 1; Delovno poročilo za mesec februar 1948, str. 1; Delovno poročilo za mesec april 1948, str. 1; Mesečno delovno poročilo za čas od 1. VIII. do 30. VIII. 48, str. 2–3; Mesečno poročilo od 1. X. do 30. X. 48, str. 3; Mesečno poročilo od 1. XI. do 30. XI. 48, str. 1–3.

94 SI AS 1267, t. e. MNZ/13, a. e. 619, Delovno poročilo za mesec januar 1948, str. 4; SI AS 1267, t. e. MNZ/13, a. e. 619, Delovno poročilo za mesec februar 1948, str. 1; SI AS 1267, t. e. MNZ/13, a. e. 619, Delovno poročilo za mesec april 1948, str. 1.

95 SI AS 1267, t. e. MNZ/13, a. e. 619, Delovno poročilo za mesec maj 1948, str. 1; Mesečno delovno poročilo za čas od 1. VII. do 30. VII. 48, str. 9; Mesečno delovno poročilo za čas od 1. VIII. do 30. VIII. 48, str. 3–7; SI AS 1267, t. e. MNZ/13, a. e. 620, Poročilo o poslovanju podjetij, 5. II. 1948, str. 3.

96 SI AS 1267, t. e. MNZ/13, a. e. 619, Mesečno delovno poročilo za čas od 1. VIII. do 30. VIII. 48, str. 3; SI AS 1267, t. e. MNZ/13, a. e. 619, Mesečno poročilo od 1. X. do 30. X. 48, str. 3; SI AS 1267, t. e. MNZ/13, a. e. 619, Mesečno poročilo od 1. XI. do 30. XI. 48, str. 1–3.

97 SI AS 1267, t. e. MNZ/13, a. e. 619, Letno poročilo za leto 1948, str. 17–18; SI AS 1267, t. e. MNZ/13, a. e. 620, Tromeščno poročilo od 1. X. – 1. I. 1949, str. 4.

98 SI AS 1267, t. e. MNZ/13, a. e. 620, Letno poročilo za 1949, str. 8.

99 SI AS 1267, t. e. MNZ/13, a. e. 620, Mesečno poročilo od 1. do 31. januarja 1949, str. 6.

100 Prav tam, str. 8.

101 Prav tam.

102 SI AS 1267, t. e. MNZ/14, a. e. 621, Letno poročilo za leto

posestvo oziroma Ekonomija Ig pri Ljubljani, kot so jo imenovali od leta 1949, ostala v kraju.¹⁰³ Število obsojencev, ki so prestajali kazen na Igu, se je zaradi odhoda podjetja Motor zmanjšalo. V letih 1952 in 1953 je bilo iz KPD Ljubljana na delo na ekonomiji povprečno napotenih med 20 in 25 obsojencev.¹⁰⁴ V izpraznjenih prostorih so za krajši čas namestili šolo za miličnike Ministrstva za notranje zadeve LRS.¹⁰⁵

Večje število obsojencev je bilo v začetku leta 1949 zaposlenih še pri gradnji doma narodne milice, kjer so delali tudi po 12 do 14 ur na dan. V poročilu so izpostavili zlasti slabo organizacijo dela in slab nadzor miličnikov nad obsojenci, ki jim je uspelo vzpostaviti nedovoljene stike z znanci. Slabi so bili tudi pogoji dela in bivanja. Na tem delovišču so zaznali pojav srbečice in uši, ki jih niso mogli zatreti niti s kopanjem in mazanjem. K pojavu je pripomoglo premalo oblek in perila, čevlje pa so obsojencem poslali šele konec meseca.¹⁰⁶ Ko se je februarja zaključilo delo na domu narodne milice, so bili obsojenci premeščeni na gradnjo uprave narodne milice, kjer so delali v skupinah. Zaradi hudega mraza so bila dela kmalu ustavljena, obsojenci pa razporejeni h gradnji barak v Šiški ter ograje okoli taborišča.¹⁰⁷ Marca se je delo nadaljevalo tako na upravnem poslopju narodne milice kot na gradnji barak v taborišču Šiška.¹⁰⁸ Obsojenci so v tem času delali še na delovišču v Litostroju. Uprava je menila, da naj bi bile bivalne razmere in delovni pogoji na delovišču v Litostroju zadovoljivi, motilo jo je le, da je večje število obsojencev ostajalo nezaposlenih. Podjetje Gradis je namreč pri zaključnih delih potrebovalo manjše skupine obsojencev, a zaradi premajhnega števila miličnikov, ki bi izvajali nadzor,

v skupine niso mogli razporediti vseh obsojencev. Del obsojencev je ostajal nezaposlen tudi zaradi pomanjkanja obutve, kar priča o slabi opremljenosti.¹⁰⁹

Delo je glavni element prevzgoje ostajalo tudi v začetku petdesetih let, a natančnejši podatki o zaposlenosti obsojencev so se postopoma umikali iz poročil. Konec leta 1950 je bilo v KPD Ljubljana 2180 obsojencev. 269 jih je bilo zaposlenih pri hišnih opravilih in v hišnih delavnicah, 333 v državnem obrtnem podjetju, 1261 drugje po Sloveniji in 182 izven Slovenije. Le 135 obsojencev, ki so bili starostno onemogli in bolni, ni bilo zaposlenih. V zaporu tipa A je bila povprečna zaposlenost 96,4-odstotna. Obsojenci so bili zaposleni zlasti pri gradbenih delih in na ekonomijah, pa tudi pri hišnih delih in v hišnih delavnicah.¹¹⁰ Za leto 1951 zasledimo le, da je bilo v zavodu 2673 obsojencev, od tega jih je bilo 97,8 odstotka oziroma 2615 zaposlenih.¹¹¹

DRUGE PREVZGOJNE DEJAVNOSTI

Fizično delo so dopolnjevale druge prevzgojne dejavnosti, ki so se jih obsojenci udeleževali, ko niso delali. Dejavnosti v zavodih niso bile enotno organizirane, ampak glede na razpoložljive kadrovske in prostorske zmogljivosti posameznega zavoda. Odvisne so bile zlasti od usposobljenosti vodilnega kadra in zaposlenih. Delavcev, ki bi bili kvalificirani za prevzgojno delo, je pogosto primanjkovalo, prav tako finančnih sredstev.¹¹² Prevzgojne dejavnosti so bile splošno in strokovno izobraževanje, različne prireditve, predvajanje politično-vzgojnih filmov, izposoja knjig in časopisov, kulturne dejavnosti, športne aktivnosti ter igranje šaha.

Zapisi o izvajanju prevzgojnih dejavnosti v KPZ Ljubljana leta 1946 so skromni. Razberemo lahko le, da je imel zavod prevzgojno dvorano in knjižnico, v kateri je bilo 1042 izvodov knjig oziroma 576 različnih naslovov.¹¹³ Tudi leta 1947 so bile v zavodu zaradi kadrovske podhranjenosti organizirane le posamezne dejavnosti. Kot večjo

1950, str. 17; Produkcijsko poročilo za leto 1950 »Motor«, str. 1–5.

103 SI AS 1267, t. e. MNZ/14, a. e. 622, Letno poročilo za leto 1951, str. 25; Poročilo gospodarskega odseka za leto 1951, str. 1; SI AS 1267, t. e. MNZ/14, a. e. 623, Poročilo za leto 1952, str. 9.

104 SI AS 1267, t. e. MNZ/14, a. e. 623, Poročilo za leto 1952, str. 10; SI AS 1267, t. e. MNZ/14, a. e. 624, Letno poročilo za leto 1953, str. 11.

105 SI ZAL LJU 31/4, t. e. 32, a. e. 480, Priloga k bilanci, 31. 12. 1952; SI AS 1267, t. e. MNZ/14, a. e. 626, Letno poročilo za leto 1954, str. 1; SI AS 1267, t. e. MNZ/11, a. e. 547, Preselitev KPD Ljubljana na Ig, 14. 8. 1953; SI AS 1931, MF III, št. 119, 206529, Udba i ličnosti u zatvorima; Sirc, *Med Hitlerjem in Titom*, str. 402.

106 SI AS 1267, t. e. MNZ/13, a. e. 620, Mesečno poročilo od 1. do 31. januarja 1949, str. 6–7.

107 SI AS 1267, t. e. MNZ/13, a. e. 620, Poročilo za mesec februar 1949, o delu podjetij, ekonomij in gradilišč pod tukajšnjim A. O. V., 9. 3. 1949, str. 4.

108 SI AS 1267, t. e. MNZ/13, a. e. 620, Poročilo za mesec marec 1949, o delu podjetij, ekonomij in gradilišč pod tukajšnjim A. O. V., 8. 4. 1949, str. 4.

109 SI AS 1267, t. e. MNZ/13, a. e. 620, Mesečno poročilo od 1. do 31. januarja 1949, str. 7.

110 SI AS 1267, t. e. MNZ/14, a. e. 621, Letno poročilo za leto 1950, str. 11–12.

111 SI AS 1267, t. e. MNZ/14, a. e. 622, Letno poročilo za leto 1951, str. 6–7.

112 SI AS 1267, t. e. MNZ/1, a. e. 43, Osnutek poročila za konferenco načelnikov oddelkov za izvrševanje kazni, str. 3–5.

113 SI AS 1267, t. e. MNZ/27, a. e. 693, Bilanca delovnih obratov KPZ Ljubljana za 1946 leto, Spisek inventarja po stanju ob popisu dne 31. decembra 1946; Inventarni spisek knjig zavodske knjižnice po stanju ob popisu dne 31. XII. 1946.

oviro pri delu so označili dejstvo, da zavod ni imel pomočnika upravnika, ki bi moral po pravilih skrbeti za učno-vzgojno in kulturno-prosvetno delo.¹¹⁴ Prav tako ni imel zaposlenega vzgojnega referenta, zato je bila koordinacija vzgojnega dela prepuščena referentu za vzgojo ministrstva za notranje zadeve, ki pa se zaradi drugih rednih nalog ni mogel v večji meri posvetiti temu zavodu.¹¹⁵ Tako so v KPZ Ljubljana leta 1947 organizirali le ogled dveh filmov, nekaj predavanj in šahovski turnir.¹¹⁶ Za namene strokovnega izobraževanja je bila leta 1947 ustanovljena tako imenovana strokovno-nadaljevalna šola, ki je izvedla izobraževanje za vajence kovinske in lesne stroke.¹¹⁷

V začetku leta 1948 je KPD Ljubljana sicer zaposlil vzgojnega referenta, ki pa je delo opravljal le dva meseca, nato je zavod dlje časa ostal brez ustreznega kadra. Zato so se v začetku leta posvetili zlasti analfabetiskim tečajem, prav tako se je januarja in februarja nadaljevala šola za vajence kovinske in lesne stroke. Vodstvo zavoda s potekom izobraževanja ni bilo najbolj zadovoljno. Pritoževalo se je nad malodušjem tečajnikov, ki naj bi vladalo od samega začetka, medtem ko je snov označilo kot prenaporno.¹¹⁸ Ob kulturnem dnevu je zavod organiziral proslavo s »*primernim predavanjem*«, recitacijami in pevskimi točkami. V zavodu je deloval pevski zbor, ki je štel 53 pevcev. Še naprej je delovala knjižnica, obsojenci so imeli na voljo tudi dnevno časopisje in revijo *Tovariš*. Poleg tega so si lahko februarja ogledali dva filma in poslušali predavanje o pomenu združništva.¹¹⁹ Redno predvajanje politično-vzgojnih filmov se je nadaljevalo tudi v naslednjih mesecih.¹²⁰ Več težav je bilo z organiziranjem predavanj, ki so jih šteli za pomembno prevzgojno obliko, saj jih zaradi kadrovske težave niso redno izvajali.¹²¹ Ker je bilo med obsojenci zelo priljubljeno igranje šaha, so aprila 1948 obsojenci v KPD Ljubljana za-

čeli izdelovati šahovske komplete, sprva za lastne potrebe, nato pa naj bi jih razdelili tudi po drugih zavodih.¹²²

Zavod je maja 1948 po dolgem času le dobil pomočnika upravnika, a prevzgojno delo kljub kadrovske okrepitvi v poletnih mesecih še ni zaživelo, saj je bilo veliko obsojencev razporejenih na zunanja delovišča.¹²³ Poleg tega so za novega pomočnika upravnika zapisali, da za prevzgojno delo »*nima nikakega smisla, niti sposobnosti, zadnji čas pa tudi ne volje*«, in dodali: »*Ker spada v delokrog ljubljanskega zavoda tudi Iq, deloma taborišče Litostroj in gradilišče v Slomškovi ulici, je bila nujna namestitve vzgojnega referenta pri upravi kazensko-poboljševalnega zavoda v Ljubljani, ki bo to mesto nastopil dne 1. avgusta, s čemer bo problem vzgojnega dela v kazensko-poboljševalnem zavodu v Ljubljani v glavnem rešen.*«¹²⁴ Prihod novega vzgojnega referenta je res vplival na pogostejše izvajanje prevzgojnih dejavnosti. Na vseh lokacijah (v KPZ Ljubljana, na gradbiščih Litostroj in Slomškova ulica ter na Igu) so do konca septembra izvedli tri tečaje za nepismene obsojence ter osem predavanj (o razvoju stahanovstva, o kolhozih, strokovna predavanja za tiste, ki so bili zaposleni pri izdelovanju elektromotorjev, ter različna politična predavanja), ki jih je izvedel sam vzgojni referent.¹²⁵ Strokovno-nadaljevalno šolo za vajence pri izdelovanju elektromotorjev so izvajali na Igu, avgusta se je tam zaključil tečaj za priktrojevanje v čevljarski stroki. Pri tem so se pohvalili, da je tečaj dosegel svoj namen, saj se je z njegovo pomočjo »*dvignila produkcija v čevljarski delavnici tako številčno, kakor kakovostno*«. ¹²⁶ V zadnjem trimesečju leta 1948 se je v okviru zavoda nadaljevalo izvajanje analfabetiskih tečajev, organizirana sta bila še dva tečaja za računovodstvo in slovenščino, šola za vajence elektrotehnične stroke ter izpopolnjevalni tečaj za delavce, zaposlene pri gradnji elektromotorjev na Igu. Splošnih predavanj, ki so bila večinoma politična, je bilo šest (teme so bile okto-brska revolucija, 29. november in štiri o imperia-lizmu).¹²⁷ Predvajali so dva filma, pred katerima so

114 SI AS 1267, t. e. MNZ/13, a. e. 618, Delovno poročilo za leto 1947, 3. I. 1948, str. 7.

115 SI AS 1267, t. e. MNZ/13, a. e. 618, Učno-vzgojno in kulturno-prosvetno delo, str. 2.

116 Prav tam, str. 1–2; SI AS 1267, t. e. MNZ/1, a. e. 43, Osnutek poročila za konferenco načelnikov oddelkov za izvrševanje kazni, str. 3–5; SI AS 1267, t. e. MNZ/13, a. e. 618, Tromesečni radni izveštaj, 1. 10. – 31. 12. 1947, str. 4–5.

117 SI AS 1267, t. e. MNZ/13, a. e. 618, Učno-vzgojno in kulturno-prosvetno delo, str. 1; Tromesečni radni izveštaj, 1. 10. – 31. 12. 1947, str. 3.

118 SI AS 1267, t. e. MNZ/13, a. e. 619, Letno poročilo za leto 1948, str. 24–29; Delovno poročilo za mesec januar 1948, str. 5; Delovno poročilo za mesec februar 1948, str. 6.

119 SI AS 1267, t. e. MNZ/13, a. e. 619, Delovno poročilo za mesec februar 1948, str. 6.

120 SI AS 1267, t. e. MNZ/13, a. e. 619, Delovno poročilo za mesec maj 1948, str. 6.

121 SI AS 1267, t. e. MNZ/13, a. e. 619, Delovno poročilo za mesec april 1948, str. 5.

122 SI AS 1267, t. e. MNZ/13, a. e. 619, Delovno poročilo za mesec februar 1948, str. 6; Delovno poročilo za mesec april 1948, str. 6; Delovno poročilo za mesec maj 1948, str. 6.

123 SI AS 1267, t. e. MNZ/13, a. e. 619, Delovno poročilo za mesec maj 1948, str. 4; Mesečno delovno poročilo za čas od 1. VII. do 30. VII. 48, str. 9.

124 SI AS 1267, t. e. MNZ/13, a. e. 619, Mesečno delovno poročilo za čas od 1. VII. do 30. VII. 48, str. 10.

125 SI AS 1267, MNZ, t. e. 13, a. e. 619, Mesečno delovno poročilo za čas od 1. VIII. do 30. VIII. 48, str. 7; Tromesečno poročilo od 1. VIII. do 30. IX 1948, str. II.

126 SI AS 1267, t. e. MNZ/13, a. e. 619, Tromesečno poročilo od 1. VIII. do 30. IX 1948, str. 12.

127 SI AS 1267, t. e. MNZ/13, a. e. 620, Tromesečno poročilo od 1. X. – 1. I. 1949, str. 7–8; Mesečno poročilo od 1. X. do

bili zaradi prevzgoje načrtno predvajani tudi obzorniki, »ki prikazujejo delovni polet naših ljudskih množic, uspehe pri izvedbi plana, delo udarnikov in podobno«. ¹²⁸

V okviru KPD Ljubljana so leta 1948 nekaj časa delovali štirje pevski zbori, in sicer na Miklošičevi, na Igu, v Litostroju in v Slomškovi (slednji je kmalu prenehal z delovanjem); vodili so jih obsojenci pod nadzorom paznikov. Učili so se narodnih, partizanskih in umetnih pesmi ter z njimi sodelovali na internih prireditvah in proslavah. Igralske skupine so bile tri, delovale so na Igu, v Litostroju in na Miklošičevi, v njih pa je izmenično sodelovalo 65 obsojencev. Prav tako so sodelovale na internih prireditvah in proslavah. ¹²⁹ V prostem času so imeli obsojenci na voljo literaturo in dnevno časopisje. Knjige so lahko prejeli enkrat tedensko. Zavodska knjižnica je v začetku leta štela 997 knjig. Od tega so jih 249 dodelili gradbišču v Litostroju, kjer so načrtovali ustanovitev samostojne knjižnice. Samostojno knjižnico so že imeli obsojenci na Igu, medtem ko so obsojenci v Slomškovi prejeli knjige iz Miklošičeve vsakih štirinajst dni. Do konca leta je zavodska knjižnica fond povečala na 1369 knjig. Dnevno časopisje in revije, omenjajo se *Ljudska pravica*, *Tovariš*, *Slovenski poročevalec* in *Kmečki glas*, so razdelili po sobah, tako da je imela vsaka soba vsaj en izvod, večje sobe pa tudi po dva in več. ¹³⁰ V začetku leta 1949 je tudi gradbišče v Litostroju dobilo svojo knjižnico, v prvi vrsti s politično vsebino ter nekaj strokovnih in leposlovnih knjig. ¹³¹

Vsi obsojenci, razen starejših in bolnih, so se morali udeleževati »fizikulture« vaj. Jutranjo gimnastiko so najbolj redno izvajali v delovnem taborišču obsojencev v Litostroju, in sicer zjutraj pred zajtrkom, medtem ko so jo na Miklošičevi izvajali v času sprehoda. V prostem času je bilo med obsojenci še vedno najbolj priljubljeno igranje šaha. Zato so obsojencem v Litostroju dodelili

15 kompletov šaha, na Slomškovi pa pet. V okviru zavoda je bilo odigranih več turnirjev. ¹³²

Prevzgojno delo je v tem smislu potekalo tudi v prihodnjih letih. »Fizično delo je bilo najtesneje povezano s politično prevzgojo, zlasti s političnim študijem in s predavanji, s katerimi smo obsojencem prikazovali pomen socialistične družbene ureditve za delovnega človeka in pomen produkcije za uspešno izvajanje petletnega plana, pri čemer smo se poleg študijskih krožkov in predavanj v znatni meri posluževali tudi radijskih oddaj ter smo v ta namen opremili z zvočnimi napravami kazensko-poboljševalne domove v Ljubljani, Mariboru in v Rajhenburgu,« so zapisali v letnem poročilu za leto 1950. ¹³³ Hišne radijske oddaje so po novem omogočale, da so obsojenci primerne vsebine poslušali tudi v bivalnih prostorih. Pri njihovi izvedbi so sodelovali tako vzgojni referenti kot obsojenci. Zavod je nadaljeval tudi z organiziranjem različnih strokovnih tečajev za obsojence, da bi jih čim bolj usposobil za delo. ¹³⁴ Leta 1951 so v KPD Ljubljana dokumentirane tedenske filmske predstave, razen na dveh deloviščih. A v poročilu so zopet izpostavili kadrovske težave. Zapisali so namreč, da vzgojni referent ni imel političnih in strokovnih kvalifikacij ter da je vse izobraževalno in kulturno-prosvetno delo prepuščal obsojencem. Zato so ga decembra odstranili s tega delovnega mesta. ¹³⁵

UKINITEV KPD LJUBLJANA

V začetku petdesetih let se je delo obsojencev na zunanjih deloviščih postopoma zaključevalo. Podjetje Gradis, ki je zaposlovalo večje število obsojencev, je upravi zavoda januarja 1953 pojasnilo razloge za tako odločitev: »Z ozirom na značaj dela na gradbišču, ki ne dopušča več masovne uporabe delovne sile in z ozirom na razpoložljivo civilno delovno silo, smo prisiljeni ukiniti delo z obsojenci.« Upravo zavoda je prosilo, da najkasneje do konca februarja 1953 delavce obsojence umakne z gradbišča, da bo podjetje lahko njihovo naselje preuredilo za sprejem civilne delovne sile. ¹³⁶

30. X. 48, str. 8; Mesečno poročilo od 1. XI. do 30. XI. 48, str. 4–6.

128 SI AS 1267, t. e. MNZ/13, a. e. 620, Tromesečno poročilo od 1. X. – 1. I. 1949, str. 8.

129 SI AS 1267, t. e. MNZ/13, a. e. 619, Mesečno delovno poročilo za čas od 1. VIII. do 30. VIII. 48, str. 7; Tromesečno poročilo od 1. VIII. do 30. IX. 1948, str. 11; Mesečno poročilo od 1. X. do 30. X. 48, str. 8; SI AS 1267, t. e. MNZ/13, a. e. 620, Tromesečno poročilo od 1. X. – 1. I. 1949, str. 8.

130 SI AS 1267, t. e. MNZ/13, a. e. 619, Mesečno delovno poročilo za čas od 1. VIII. do 30. VIII. 48, str. 7–8; Tromesečno poročilo od 1. VIII. do 30. IX. 1948, II; SI AS 1267, t. e. MNZ/13, a. e. 620, Tromesečno poročilo od 1. X. – 1. I. 1949, str. 8.

131 SI AS 1267, t. e. MNZ/13, a. e. 620, Mesečno poročilo od 1. do 31. januarja 1949, str. 10–11.

132 SI AS 1267, MNZ, t. e. 13, a. e. 619, Mesečno delovno poročilo za čas od 1. VIII. do 30. VIII. 48, str. 7–8; Tromesečno poročilo od 1. VIII. do 30. IX. 1948, str. 12; SI AS 1267, t. e. MNZ/13, a. e. 620, Tromesečno poročilo od 1. X. – 1. I. 1949, str. 9.

133 SI AS 1267, t. e. MNZ/14, a. e. 621, Letno poročilo za leto 1950, str. 12. Za zapor na gradu Rajhenburg po drugi svetovni vojni gl. Jankovič Deržič, Grad Rajhenburg, str. 575–584.

134 SI AS 1267, t. e. MNZ/14, a. e. 621, Poročilo za I. polletje 1950, str. 12; SI AS 1267, t. e. MNZ/14, a. e. 621, Letno poročilo za leto 1950, str. 13.

135 SI AS 1267, t. e. MNZ/14, a. e. 622, Letno poročilo za leto 1951, str. 13.

136 SI AS 1267, t. e. MNZ/10, a. e. 528, Dopis št. 5/53 Upravi KPD, 6. I. 1953.

Do opustitve delovišč je prišlo pri hidrocen- trali Medvode in deloma na Žalah,¹³⁷ obsojence pa je bilo treba ponovno namestiti v prostorih KPD Ljubljana. Po Turnškovih navodilih je moral KPD Ljubljana ukiniti knjigovoznico ter nje- ne prostore preurediti za nastanitev obsojencev, vso opremo knjigovoznice pa odstopiti vzgojno poboljševalnemu domu Radeče.¹³⁸ Čeprav uprava zavoda ni bila zadovoljna z ukinitvijo in je uteme- ljevala nujnost obstoja knjigovoznice, je bilo tre- ba navodilo izvršiti.¹³⁹ Poleg tega naj bi se za po- večanje nastanitvenih kapacitet v KPD Ljubljana zavodska bolnica omejila le na en trakt, zmanjšati so morali tudi prostore za skladiščenje osebnih predmetov obsojencev in preiskovancev. Prepo- vedano je bilo vsakršno zaposlovanje preiskovan- cev, razen če je šlo za strokovnjake, da bi lahko zaposlili čim več obsojencev. Prav tako zaradi var- čevanja niso smeli izdajati državne obleke, perila in obutve, razen v nujnih primerih; namesto tega naj bi preiskovancem in obsojencem omogočili, da tedensko oddajajo perilo v pranje svojcem.¹⁴⁰

Prostorska stiska je bila prehuda, da bi jo lahko rešili z začasnimi ukrepi, zato so kmalu začeli raz- mišljati o premestitvi zavoda na drugo lokacijo. Stavbo na Miklošičevi cesti so še vedno uporabljali kot preiskovalni zapor, kazensko poboljševalni dom ter zapor za prestajanje kazni zapora oziro- ma strogega zapora, in sicer ko je moral obsojeni po pravnomočnosti sodbe prestati še šest mese- cev ali manj kazni. »Ni potrebno posebej poudariti, da je v zgradbi s takim številom prostorov, v kateri so preiskovalni zapor, zapor in KPD, nemogoče izvrševa- ti kazni po predpisih kazenskega zakonika, zakona o izvršitvi kazni in na podlagi tega zakona izdanih pra- vilnikov,« so zapisali.¹⁴¹ Prostorske razmere se od ustanovitve niso bistveno spremenile. V stavbi je bilo 74 samic, za katere so ocenili, da prihajajo v poštev le za preiskovance, in 28 skupnih sob, ki so bile razmeroma majhne, s povprečno velikostjo 25 m². Stavba ni imela primernih prostorov niti za kulturno-prosvetno delo obsojencev niti za obrtne delavnice, ki so jih še vedno imeli za po- membne pri prevzgoji obsojencev. Lega stavbe v središču mesta je onemogočala odpravo pomanj- kljivosti z dozidavo. Lokacijo so prav tako označili kot neprimerno za zapor, ustrezala naj bi kvečje-

mu za preiskovalni zapor in zapor do šestih me- secev. Leta 1953 je bilo v stavbi 132 preiskovancev, 590 obsojencev, ki so kazni prestajali v kazensko poboljševalnem domu, in 112 obsojencev, ki so ka- zen prestajali v zaporu. Ocenili so, da bi stavba lahko sprejela največ okoli 250 preiskovancev in 150 obsojencev do šestih mesecev kazni, da bi bile bivalne razmere razmeroma dobre.¹⁴²

V virih se kot nova lokacija sprva omenja stav- ba na Poljanskem nasipu, ki je bila še vedno v uporabi kot preiskovalni zapor, čeprav so menili, da zaradi oddaljenosti od sodišča za ta namen ni primerna. V prvem in drugem nadstropju je bilo 29 sob, od tega 12 zelo velikih, in 12 v pritličju. Me- nili so, da bi lahko ob upoštevanju higienskih in zdravstvenih predpisov sobe v prvem in drugem nadstropju sprejele okoli 650 obsojencev, v prit- ličju pa 150. S predelavo stranske stavbe, v kateri je bilo okoli 80 samic, bi pridobili dodatne štiri večje sobe, kjer so predvidevali namestitev 250 oseb. Načrti za Poljanski nasip so s tem predvi- devali nastanitvene možnosti za okoli 1050 obso- jencev. Poleg tega naj bi bilo v enem od stranskih prostorov, kjer so bili takrat prostori preiskoval- nega oddelka in so bili le delno izkoriščeni, mo- goče urediti tudi centralno bolnico za obsojence. Neposredna bližina splošne bolnice naj bi v pri- meru potrebe olajšala prihod zdravnikov specia- listov in hkrati zmanjšala stroške transporta težje bolnih obsojencev v splošno bolnico.¹⁴³ Potencial- ni prostor za obrtne delavnice so videli v ostalih stranskih objektih, ki jih je Republiški sekreta- riat za notranje zadeve uporabljal za skladiščenje svojega tovornega voznega parka, a se je namera- val seliti na Vodovodno cesto. Gradnja prostorov za obrtne delavnice naj bi bila prav tako možna na zemljišču okoli stavb. Ob nastanku predloga za selitev je bilo v stavbi na Poljanskem nasipu le 100 preiskovancev in obsojencev, ki so bili za- posleni pri adaptaciji takrat že močno dotrajane stavbe.¹⁴⁴

Omenjeni predlog ni bil realiziran. Namesto tega so se odločili ustanoviti nov zavod, Kazensko poboljševalni dom Ig pri Ljubljani (KPD Ig).¹⁴⁵ Vsi potrebni ukrepi so bili načrtani že avgusta 1953, v prvi vrsti imenovanje bodočega upravnika in ekonomista, ki bi bila odgovorna za selitev. Ker je bilo na Igu le šest stanovanj za zaposlene v za- vodu, je Turnšek v prvi vrsti spodbujal zaposli- tev neporočenih moških, za katere bi bilo lažje najti ustrezno stanovanje kot za družine. Drugi

137 SI AS 1267, t. e. MNZ/10, a. e. 528, Dopis št. 118/1-52 Upravi kazenskega poboljševalnega doma Ljubljana, 9. 1. 1953.

138 Prav tam.

139 SI AS 1267, t. e. MNZ/10, a. e. 528, Dopis št. 382/1 Ukinitve knjigovoznice, 12. 1. 1953.

140 SI AS 1267, t. e. MNZ/10, a. e. 528, Dopis št. 118/1-52 Upravi kazenskega poboljševalnega doma Ljubljana, 9. 1. 1953.

141 SI AS 1267, t. e. MNZ/11, a. e. 547, Predlog za premestitev KPD iz Miklošičeve ceste v zgradbo št. 52 na Poljanskem nasipu, str. 1.

142 Prav tam.

143 Prav tam.

144 Prav tam, str. 1–2.

145 SI AS 1267, t. e. MNZ/11, a. e. 547, Odločba št. III. 1790/1-53, 14. 9. 1953.

*Rušenje zaporniškega dela za sodno palačo, pogled s Pražakove ulice
(foto: Viljem Zupanc, hrani: SI ZAL LJU 342).*

ukrepi za oblikovanje samostojnega zavoda na Igu so vključevali postavitev žične ograje okoli poslopja, zamenjavo vrat in ključavnice na sobah obsojencev ter izdelavo in namestitev rešetk na hodnikih in glavnih vratih. Prav tako bi morali urediti prostore za delavnice, zgraditi paviljon za obiske in garažo za avtomobile, urediti sušilnico in dezinfektor za perilo, preurediti kuhinjo in vanjo namestiti enega od velikih kotlov za kuhanje hrane iz KPD Ljubljana ter v sobah obsojencev namestiti nove železne peči na žagovino in kabine za stranišča. Od vseh del je bilo najbolj nujno urediti ograjo okoli poslopja in kuhinjo. Načrtov za grajsko poslopje ni bilo, zato so nameravali zaposliti enega od obsojencev, da jih izdelata. Ocenjevali so, da bi imel preurejeni KPD Ig kapaciteto od 500 do 550 obsojencev.¹⁴⁶

S 1. januarjem 1954 je bil KPD Ljubljana ukinjen, obsojenci pa premeščeni v druge ustanove za prestajanje kazni. Na Miklošičevi ulici je ostal mestni zapor Tajništva za notranje zadeve Mestnega ljudskega odbora glavnega mesta Ljubljana oziroma okrajni zapor v Ljubljani.¹⁴⁷

ZA KONEC

V drugi polovici petdesetih let je zazidalni načrt Miklošičeve, Cigaletove in Pražakove ulice predvideval gradnjo upravne zgradbe na dvorišču nekdanjega sodnega zavora. Tja so nameravali

preseliti postajo ljudske milice, za stare upravne in del bivalnih prostorov zaporov se je potegovalo sodišče.¹⁴⁸ »Upravni prostori okrajnih zaporov naj bi se premestili iz Miklošičeve 9 na zgradbo Cigaletova 4, kjer so sedaj stanovanjski prostori za uslužbence zaporov. /.../ Pralnica, ki je sedaj na dvorišču in prostori ekonomata, ki so po tem zazidalnem načrtu predvideni za rušenje, bi se premestili v kletne prostore zaporov, ki so na strani Cigaletove in bodo povezani tako z upravnimi prostori zaporov,« so dodali.¹⁴⁹

V tem času so v celotni Jugoslaviji razmišljali o gradnji novih namenskih stavb za zapore, saj so bile stare večinoma neprimerne za prestajanje kazni. Izpostavili so zlasti vprašanje ločevanja obsojencev, za katere naj bi veljal milejši način prestajanja kazni.¹⁵⁰ V Ljubljani se je vprašanje primernih prostorov za okrajni zapor zavleklo do začetka šestdesetih let. Leta 1960 je bilo odločeno, da se mora zapor preseliti iz središča Ljubljane. Zanj naj bi bila zgrajena nova stavba, medtem ko naj bi dotedanje prostore izročili Državnemu sekretariatu za pravosodno upravo LRS.¹⁵¹ Okrajni zapor se je v adaptirane in deloma novozgrajene prostore na Povšetovi ulici preselil konec leta 1962 oziroma v začetku leta 1963,¹⁵² zapor na Miklošiče-

¹⁴⁶ SI AS 1267, t. e. MNZ/11, a. e. 547, Preselitev KPD Ljubljana na Ig, 14. 8. 1953.

¹⁴⁷ SI AS 1267, t. e. MNZ/10, a. e. 532, Dopis št. III-143/1 Upravi za splošne zadeve – III. oddelek, 21. 1. 1954; SI AS 1267, t. e. MNZ/9, a. e. 488, Osnutek generalnega plana organizacije kazenskih poboljševalnih institucij v Socialistični republiki Sloveniji, str. 8; SI AS 1267, t. e. MNZ/14, a. e. 626, Letno poročilo za leto 1954, str. 1.

¹⁴⁸ SI AS 1267, t. e. MNZ/52, a. e. 1022, Zapisnik za gradnjo postaje LM in prometa, 8. 2. 1957.

¹⁴⁹ Prav tam.

¹⁵⁰ SI AS 1267, t. e. MNZ/52, a. e. 1019, Velike opravke i izgradnja novih KPU, 30. 4. 1957.

¹⁵¹ SI AS 1267, t. e. MNZ/52, a. e. 1026, Oddelek za izvrševanje kazni, 18. 2. 1960, str. 2–3.

¹⁵² SI AS 1267, t. e. MNZ/9, a. e. 488, Osnutek generalnega plana organizacije kazenskih poboljševalnih institucij v Socialistični republiki Sloveniji, str. 8; Zavod za prestajanje kazni zavora Ljubljana (<https://www.gov.si/drzavni-organi/organi-v-sestavu/uprava-za-izvrsevanje-kazenskih-sankcij/o-upravi/zavod-za-prestajanje-kazni-zapo->

Pogled s Cigaletove ulice na delno porušeno poslopje zapora, v ozadju že stojijo nove stanovanjske in poslovne stolpnice (foto: Viljem Zupanc, hrani: SI ZAL LJU 342).

vi pa so porušili. Zlasti v literaturi se kot letnica rušenja pogosto pojavlja leto 1952, kar s časovnega vidika ni mogoče, saj so stavbo na Miklošičevi še vedno uporabljali kot preiskovalni zapor, kazensko poboljševalni dom ter zapor za prestajanje kazni zapora oziroma strogega zapora,¹⁵³ nato pa so v del izpraznjene stavbe namestili okrajni zapor. Glede na pregledane in predstavljene vi-re je bolj verjetno, da so stavbo porušili v začetku šestdesetih let.¹⁵⁴

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

SI AS – Arhiv Republike Slovenije

AS 1267, Republiški upravni organi in zavodi za izvrševanje kazenskih sankcij v Sloveniji, 1945–1984.

AS 1931, Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije, 1918–2004.

SI ZAL – Zgodovinski arhiv Ljubljana

LJU 31, Okrajni ljudski odbor Ljubljana okolica, 1945–1958.

LJU 342, Zbirka fotografij, 1856–2014.

ra-ljubljana/, 23. 1. 2023); Na Povšetovi »začasno« že od leta 1962 (<https://siol.net/novice/slovenija/na-povsetovi-zacasno-ze-od-leta-1962-210321>, 23. 1. 2023). Portal GOV. SI, Zavod za prestajanje kazni zapora Ljubljana; Siol.net, Na Povšetovi »začasno« že od leta 1962.

¹⁵³ SI AS 1267, t. e. MNZ/II, a. e. 547, Predlog za premestitev KPD iz Miklošičeve ceste v zgradbo št. 52 na Poljanskem nasipu, str. 1.

¹⁵⁴ Ta podatek se omenja tudi v opombah k slikovnemu gradivu v spominih Angele Vode. Prav tako je na fotografiji s konca petdesetih let še vidna zidana ograja na severni strani, ki je mejila na Pražakovo (gl. Vode, *Skriti spomin*, str. 179–180; SI ZAL LJU 342, A6-002-307).

TISKANI VIRI

Zgodovina organov za notranje zadeve v SR Sloveniji, 1945–1952. Ljubljana: Državni sekretariat za notranje zadeve LRS, 1971, 1972.

LITERATURA

Anžič, Sonja: Postlana je postelja kranjskim lenuhom in potepuhom!, Prislina delavnica v Ljubljani. *Kronika* 50, 2002, št. 3, str. 313–326.

Čoh Kladnik, Mateja: *Koširjevi in Matjaževa vojska v Sevnici*. Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2022.

Čoh Kladnik, Mateja: »Narod sodi«. *Sodišče slovenske narodne časti*. Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2020.

Dornik Šubelj, Ljuba: Nastanek in razvoj organov za notranje zadeve republike Slovenije v obdobju 1945 do 1963. *Arhivi* 16, 1993, št. 1–2, str. 78–81.

Dornik Šubelj, Ljuba: *Ozna in prevzem oblasti 1944–46*. Ljubljana: Modrijan, 2013.

Drobnič, Miha: Delovanje taborišča Šentvid. *Dileme, razprave o vprašanjih sodobne slovenske zgodovine* 2, 2018, št. 2, str. 87–116.

Guštin, Damijan: Sodni zapor v Ljubljani med drugo svetovno vojno. *Prispevki za novejšo zgodovino* 39, 1999, št. 2, str. 123–141.

Guštin, Damijan: *Za zapahi. Prebivalstvo Slovenije v okupatorjevih zaporih 1941–1945*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2006.

Jankovič Deržič, Andreja: Grad Rajhenburg kot zapor po 2. svetovni vojni: ženski politični zapor (1948–1956) in moški kazensko poboljševalni dom (1956–1959). *Kronika* 61, 2013, št. 3 (Iz zgodovine gradu Rajhenburg), str. 575–584.

- Koncilija, Žiga: *Politično sodstvo, Sodni procesi na Slovenskem v dveh Jugoslavijah*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2015.
- Kragelj, Jožko: *Moje celice*. Ljubljana: Družina, 1997.
- Marc, Ljubo: *Črepinje. Spominjanja primorskega duhovnika, 1940–1958*. Celje, Gorica: Mohorjeva družba, Zadruga Goriška Mohorjeva, 1994.
- Mikola, Milko: *Delo kot kazen, Izrekanje in izvrševanje kazni prisilnega, poboljševalnega in družbeno koristnega dela v Sloveniji v obdobju 1945–1951*. Celje: Zgodovinski arhiv Celje, 2002.
- Mikola, Milko: *Kazenske ustanove in zaporniki v Sloveniji 1945–1951*. Ljubljana, Nova obzorja, 2016.
- Mikola, Milko: *Rdeče nasilje. Represija v Sloveniji po letu 1945*. Celje: Mohorjeva družba, 2012.
- Oven, Marjeta in Vavtar, Maja: *Vrhovno sodišče na Slovenskem skozi čas*. Ljubljana: Vrhovno sodišče Republike Slovenije, 2016.
- Piškuric, Jelka in Strajnar, Neža: *Skozi čas preizkušeni. Politična zapornica Jelka Mrak Dolinar*. Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2017.
- Piškuric, Jelka: *Začetki zapora na ižanskem gradu (1946–1956)*. *Kronika* 68, 2020, št. 2, str. 257–272.
- Sirc, Ljubo: *Med Hitlerjem in Titom*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1992.
- Stanonik, Marija: *Bela Ljubljana, Zgodbe iz slovenske prestolnice*. Ljubljana: Kmečki glas, 2001.
- Šorn, Mojca: *Življenje Ljubljančanov med drugo svetovno vojno*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2007.
- Vode, Angela: *Skriti spomin*. Ljubljana: Nova revija, 2004.
- Vodušek Starič, Jera: *Prevzem oblasti 1944–1946*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1992.

SPLETNE STRANI

- Digitalna knjižnica Slovenije – dLib.si*, Miklošičev park (1880–1918)
<http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:IMG-9QOEJoDS>
- Kamra*, Eksplozija na ljubljanskem kolodvoru 8. junija 1945:
<https://www.kamra.si/digitalne-zbirke/eksplozija-na-ljubljanskem-kolodvoru-8-junija-1945/> (10. 2. 2023).
- Mestna občina Ljubljana*, Osnutek odloka o razglasitvi sodne palače na Tavčarjevi 9 v Ljubljani za kulturni spomenik lokalnega pomena:
<https://www.ljubljana.si/assets/Seje/15392/16.-toka--sodna-palaa.pdf> (25. 1. 2023).

Portal GOV.SI, Zavod za prestajanje kazni zapora Ljubljana:
<https://www.gov.si/drzavni-organi/organi-v-sestavu-uprava-za-izvrsevanje-kazenskih-sankcij/o-upravi-zavod-za-prestajanje-kazni-zapora-ljubljana/> (23. 1. 2023).

Siol.net, Na Povšetovi »začasno« že od leta 1962:
<https://siol.net/novice/slovenija/na-povsetovi-zacasno-ze-od-leta-1962-210321> (23. 1. 2023).

SUMMARY

Correctional Facility Ljubljana, 1946–1954

The paper presents the organization and role of the Correctional Facility Ljubljana between 1946 and 1954, the convicts' living conditions, and various measures for their re-education. Although the institution was primarily intended for serving sentences of deprivation of liberty with forced labour, it also operated as a remand prison. It was housed in the former judicial prison building on Miklošičeva Street.

The number of convicts soon started to grow. With the increasing shortage of space, the institution's management strove to house part of the convicts elsewhere, especially on external work sites. In the post-war period, manual labour was seen as one of the primary means of their re-education, whereby convicts were exploited as cheap labour in post-war economic recovery projects. Manual labour was intertwined with other kinds of re-education work, from lectures to culture and sports, both intended to instil in convicts the "correct" attitude towards work and the new social order. The Correctional Facility Ljubljana organized manual labour for convicts from the very beginning, whereas re-educational work was, due to the lack of personnel, more intensively planned no earlier than the end of 1940s. Convicts worked in the institution's crafts workshops, agricultural estate, and various external sites in Ljubljana, elsewhere in Slovenia or even in other Yugoslav republics. As the number of convicts grew so did their employment outside the institution.

Living conditions were extremely poor since the establishment of the penal institution. Overcrowding, compounded by poor hygienic conditions, poor and insufficient food as well as the shortage of beds, bedding, and clothing continued for years. The situation was further aggravated by the poor treatment that convicts, especially political ones, received from the administration and the guards. Penal institutions were an important part of the post-war repression apparatus, through which the authorities could deal with actual and supposed political opponents. Convicts were often subjected to physical and psychological violence, denial of medical care, lack of physical exercise,

increased work commitments, and denial of rights such as receiving mail and parcels. Such conditions continued until the first half of the 1950s, when the worst of the political repression gradually started to subside.

The Correctional Facility Ljubljana was abolished in 1954, and the convicts were transferred to other penal institutions.

TOMAŽ LAZAR*

Začetki preučevanja zbirke orožja v Narodnem muzeju Slovenije

IZVLEČEK

Preučevanje historičnega orožja v slovenskem prostoru nima dolge strokovne tradicije. K temu so pripomogli različni razlogi – po eni strani splošno zakoreninjene predstave o nacionalni zgodovini Slovencev kot mitologiziranega naroda miroljubnih poljedelcev, po drugi strani pomanjkanje reprezentativnih plemiških zbirk starega orožja, kot so se izoblikovale v političnih središčih naše soseščine. Neizdelan odnos do vojaškozgodovinske dediščine se je pokazal že ob ustanavljanju Kranjskega deželnega muzeja v Ljubljani, kjer je to področje ostalo tako rekoč neobdelano vse do konca druge svetovne vojne. Ljubljanski muzealci so vrednost muzejske zbirke orožja zares prepoznali šele proti koncu petdesetih let 20. stoletja, očitno predvsem zaradi interesa zunanjih opazovalcev in tujih izvedencev, kot je bil dunajski kustos dr. Bruno Thomas. Šele ta premik je v Narodnem muzeju spodbudil izoblikovanje samostojnega kustodiata za orožje in bojno opremo. Njegov nosilec je postal Ferdinand Tancik, prvi specialist za vojaško dediščino starejših obdobj in kljub kratki karieri presenetljivo vpliven pionir slovenskega orožjeslovja.

KLJUČNE BESEDE

Narodni muzej Slovenije, orožje, oklepi, Bruno Thomas, Ferdinand Tancik, vojaška zgodovina, kulturna dediščina, zbirateljstvo, starine

ABSTRACT

EARLY STUDIES OF THE ARMS AND ARMOUR COLLECTION IN THE NATIONAL MUSEUM OF SLOVENIA

The study of historical arms and armour has no firmly established tradition in Slovenian scholarship. This may be attributed to various factors – on the one hand, the widely entrenched notions of Slovenia's past reduced to a mythologised nation of peace-loving country folk, and on the other hand, the lack of representative arms and armour collections belonging to noble elites, such as may be found in the neighbouring political centres. A rather unreflective approach to military historical heritage could be observed during the formative period of the Carniolan Provincial Museum in Ljubljana, the precursor to the later National Museum, where this particular field remained largely uncharted until the end of World War II. Ljubljana's museum experts ultimately recognised the true value of their arms and armour collection only towards the end of the 1950s, to a considerable extent or even mainly thanks to the interest of outside observers and foreign connoisseurs like the Viennese curator Dr Bruno Thomas. Within the National Museum, this shift finally stimulated the creation of a curatorial post devoted to arms and armour. Its tasks were entrusted to Ferdinand Tancik, Slovenia's first specialist in the military heritage of the premodern era and, despite his brief career, a surprisingly influential local pioneer in arms and armour studies.

KEYWORDS

National Museum of Slovenia, arms, armour, Bruno Thomas, Ferdinand Tancik, military history, cultural heritage, collecting, antiques

* dr., muzejski svetovalec, Narodni muzej Slovenije, Ljubljana, Slovenija, tomaz.lazar@nms.si, ORCID: 0000-0003-4723-6064.

Jeseni 2021 smo se spominjali dvestoletnice ustanovitve Kranjskega deželnega muzeja v Ljubljani, prve muzejske ustanove na slovenskem ozemlju, ki svoje poslanstvo v podobi poznejših neposrednih naslednikov neprekinjeno izpolnjuje še danes. Častitljivo obletnico smo izkoristili tudi za globlji vpogled v zapleteno, a hkrati presenetljivo površno raziskano zgodovinsko ozadje najstarejše znanstvene ustanove na Slovenskem, dejavne na področju naravne in kulturne dediščine. Plod teh prizadevanj je bila monografija *Narodni muzej Slovenije – 200 let*, doslej sploh prva celovita sinteza temeljev slovenskega muzealskega izročila.¹ Seveda pa niti z jubilejno knjižno izdajo nismo izčrpali pisane tematike slovenske muzejske preteklosti. Prej nasprotno, saj se je ob prebiranju še večinoma neraziskane arhivske dokumentacije razgalila še očitnejša nuja po ovrednotenju ožjih področij muzealskega dela, ki jim doslej nismo posvetili prave pozornosti.

Med opaznejše vrzeli v preučevanju materialne kulture na Slovenskem uvrščamo historično orožje. Tematika vojaškozgodovinske dediščine se v našo muzealsko zavest in tudi širšo zgodovinsko opisi oziroma umetnostnozgodovinsko stroko prebija šele od sredine 20. stoletja. V središču teh prizadevanj je zbirka orožja in bojne opreme Narodnega muzeja Slovenije kot ena najobsežnejših, po raznovrstnosti in zgodovinski vrednosti eksponatov pa gotovo najpomembnejša tovrstna celota v državi. Pionirske raziskave tega muzejskega korpusa v domačih okvirih niso pomenile le prve sistematične obravnave srednjeveške in zgodnjenovoveške oborožitve, temveč so odločilno pripomogle k širšemu uvajanju vojaškozgodovinskih študij starejših obdobj v slovensko stroko.

Kdaj in kako je zbirka orožja in bojne opreme Narodnega muzeja Slovenije prvič postala predmet resnejše analize, za zdaj še ni bilo podrobneje pojasnjeno. V nasprotju z dosedanjimi predstavami, ki so ta metodološki premik pripisovale samoniklemu razvoju domače stroke po drugi svetovni vojni, pregled doslej neznanih virov pokaže drugačno sliko. Razkriva namreč, da so k začetkom sistematičnega preučevanja zbirke orožja v ljubljanskem Narodnem muzeju ključno pripomogli različni zunanji dejavniki in osebnosti, katerih prispevek je bil pozneje hote ali nehote zamolčan – med drugim celo tako eminenten strokovnjak, kot je bil dunajski kustos Bruno Thomas.

HISTORIČNO OROŽJE V DOMAČEM MUZEALSTVU

V slovenskem prostoru preučevanje orožja, bojne opreme oziroma vojaške zgodovine na splošno nima globlje poklicne tradicije. Področje, ki bi ga na nemškem govornem območju opisali s pojmom *Waffenkunde* – oziroma v slovenskem prevodu še najtočneje kot »orožjeslovje«, čeprav se ta izraz v našem besednjaku ni zares uveljavil –, je bilo v našem okolju do sredine 20. stoletja tako rekoč nepopisan list. Tako stanje je precej logičen rezultat zgodovinskega razvoja na politični periferiji. Ne v Ljubljani ne kje drugod se na območju današnje Republike Slovenije ni ohranila večja, zares reprezentativna plemiška zbirka orožja, ki bi se lahko spontano razvila v jedro specializiranega vojaškega (ali dvornega) muzeja. Zato domačim muzealskim pionirjem ne moremo pretirano očitati, da historičnega orožja niso dojemali kot pomembnega raziskovalnega izziva.

Graški Joanneum, ustanovljen leta 1811, je bil prvi moderni muzej, ki je s svojim delovanjem segel na obsežen del slovenskega etničnega prostora. Po njegovem zgledu so na Kranjskem deset let pozneje ustanovili deželni muzej v Ljubljani, podobno kot sloviti Joanneum prvotno zamišljen kot »univerzalno« znanstveno središče, ki naj bi pokrivalo vse vidike človeškega ustvarjanja, znanja ter naravne in kulturne dediščine.² Ta vseobsegajoča vizija se je napajala še iz duhovnih korenin razsvetljenstva in starinoslovske prakse, vendar jo je bilo zaradi hitrega razvoja znanstvenih disciplin ter specializacije znanja že sredi 19. stoletja komaj mogoče udejanjati. V Kranjskem deželnem muzeju tega niso dopuščale že utesnjujoče kadrovske zmožnosti, saj je do začetka 20. stoletja za njegove fonde skrbel en sam kustos, hkrati muzejski ravnatelj. Kot edini visoko izobražen strokovnjak, zaposlen v kolektivu, je bil odgovoren za popolnjevanje, razstavljanje in preučevanje celotnega nabora muzejskih zbirk, zato bi moral v pravi polihistorijski maniri obvladovati temeljna znanja naravoslovja, humanistike in celo tehnike.

Čeprav so si zaporedni rodovi ljubljanskih kustosov prizadevali zagotoviti uravnotežen razvoj Deželnega muzeja, se je vsak od njih v skladu z lastnimi zanimanji profiliral v ožjih disciplinah. Prva desetletja muzejske ustanove je bilo v ospredju naravoslovje, še posebej botanika. Na tem področju se je odlikoval prvi polnopravni ljubljanski kustos Henrik Freyer (1832–1852) in sprva tudi njegov naslednik Karel Dežman

1 *Narodni muzej*.

2 Kotar, *Od ustanovitve*, str. 23–36; Volčjak, *Od stanovske*.

(1852–1889), dokler se ni ob odkritju kolišč na Ljubljanskem barju preusmeril v arheologijo. Ta je ostala deležna prednostne obravnave v času Alfonza Müllnerja (1889–1903) in Walterja Schmida (1905–1909), čeprav si je slednji drznil ambicioznejše seči tudi na področje etnografije. Josip Mantuani (1909–1924) je osrednjo pozornost namenil umetnostnozgodovinskim temam, predvsem likovni zbirki, še celoviteje pa se je kulturnozgodovinskemu gradivu posvetil Josip Mal (1924/1928–1945).³

V tem času se je prvotno monolitna ustanova, v skladu z novimi družbenimi razmerami *via facti* preimenovana v Narodni muzej, začejala cepiti v avtonomne člene: Etnografski (1923) in Prirodoslovni muzej (1944) ter Osrednji državni arhiv Slovenije (1945), večji del likovnih zbirk pa so pripojili Narodni galeriji, v obliki društva ustanovljeni leta 1918. Šele med Malovim ravnateljevanjem bi lahko tudi znotraj vse bolj ozkih kompetenc ljubljanskega Narodnega muzeja opazili odločnejše korake k interni reorganizaciji dela posebej v odnosu do kulturnozgodovinskega in arheološkega gradiva.⁴ Delitev strokovnih nalog so konec februarja 1945 formalizirali z ustanovitvijo Kulturnozgodovinskega in Arheološko-prehistoričnega oddelka, dokončno pa je zaživela v petdesetih letih 20. stoletja.⁵ Šele ta prelomnica je ljubljanskim kustosom omogočila postopno specializacijo za ožja delovna področja. Med tistimi tako pomembnimi, da so upravičila oblikovanje samostojnih kustodiatov, je bila v zgodnjih šestdesetih letih prepoznana tudi muzejska zbirka orožja in bojne opreme.

ZAČETKI ZBIRKE OROŽJA V NARODNEM MUZEJU SLOVENIJE

V nasprotju z nekaterimi drugimi evropskimi narodi, ki so se v dobi nacionalizma poistovetili z (bolj ali manj mitologizirano) vojaško preteklostjo, so utemeljitelji Kranjskega deželnega muzeja domoljubni zanos večinoma črpali iz drugačnih virov – navdušenjem nad bogato domačo zgodovino ter dosežki domačega uma in pridnih rok. Komaj rojenega muzeja niso dojemali zgolj kot ustanove, zadolžene za zbiranje oziroma preučevanje naravne in kulturne dediščine, temveč kot živo, vsestransko dejavno središče, ki bo neposredno prispevalo k blagostanju domače dežele.

Zato ne preseneča, da ljubljanski škof Avguštin Gruber (1815–1823) v izvornem konceptu muzejske ustanove vojaškozgodovinskih ostalin ni posebej navedel med tistimi kategorijami gradiva, ki jim je pripisoval največjo težo v zbiralni politiki. To se mu najbrž niti ni zdelo potrebno, saj so orožje in druge militarije samoumevno sodili v sklop »zgodovinskih spomenikov«, ki jih je definiral kot pričevalce deželne preteklosti.⁶ Gruberjevo pisanje je februarja 1823 skoraj dobesedno povzel ilirski guverner Jožef Kamilo baron Schmidburg (1822–1840) v javnem pozivu domačim »prijateljem znanosti«, naj novorojeni muzej obdarujejo s starinami, umetninami in denarno pomočjo. Čeprav je Schmidburg na zadnjih dveh straneh razglasa Kranjcem polaskal za domoljubje, izkazano »tako v časih miru kot nevarnosti«, bi v sobesedilu zaman iskali izrazitejši poudarek bojevnike preteklosti.⁷

Tega ne gre razumeti kot izraz pacifizma, temveč prej kot posledico pomanjkanja gradiva, s katerim bi lahko predstavili reprezentativne epizode deželne vojaške zgodovine. Za domače rodoljube je tako očitna bela lisa nedvomno pomenila nadležno oviro. Franc Jožef grof Hohenwart (1771–1844), predan naravoslovec in ključni utemeljitelj Kranjskega deželnega muzeja, je ob odprtju prve stalne razstave 4. oktobra 1831 odkrito tožil nad skromnostjo ohranjenih spomenikov, ki bi ponazarjali sicer številna zgodovinsko izpričana slavna dejanja Kranjcev – predvsem junaško obrambo pred osmanskimi »silami polmeseca«. Toda med tistimi redkimi predmeti v tedaj še dokaj pičlem muzejskem fondu, ki so vendarle simbolizirali bojevnike vrline prednikov, je opozoril zgolj na kamnite viteške nagrobnike in prapora deželne konjenice.⁸

Težko razumljivo se zdi, da je Hohenwart v isti sapi povsem prezrl zbirko arheoloških najdb, ki jo je muzeju podaril ljubljanski župan Hradecky (1820–1846) – po opisu v pet let pozneje izdanem tiskanem vodniku skupno »127 starin in kosov orožja«, odkritih med regulacijo Ljubljanice. Za sumarno oznako se je skrival prvi zametek zbirke, ki je s poznejšimi pridobitvami iz struge Ljubljanice in z Ljubljanskega barja prerasla v pravo zakladnico vojaških ostalin, od katerih po zgodovinski vrednosti izstopajo predvsem dobro ohranjeni srednjeveški meči.⁹ Kot dokazuje sočasna grafika Marka Charla, je bilo to gradivo uvrščeno že v najstarejšo iteracijo stalne postavitve, urejeno

3 Kotar, Od ustanovitve; Kotar, Od nastopa.

4 Kos, Umetnostna zbirka, str. 239–245; Lazar, Od postopnih, str. 182–184; Lazar, Oddelek, str. 317–318; Rogelj Škafar, Frelih, Etnografske zbirke.

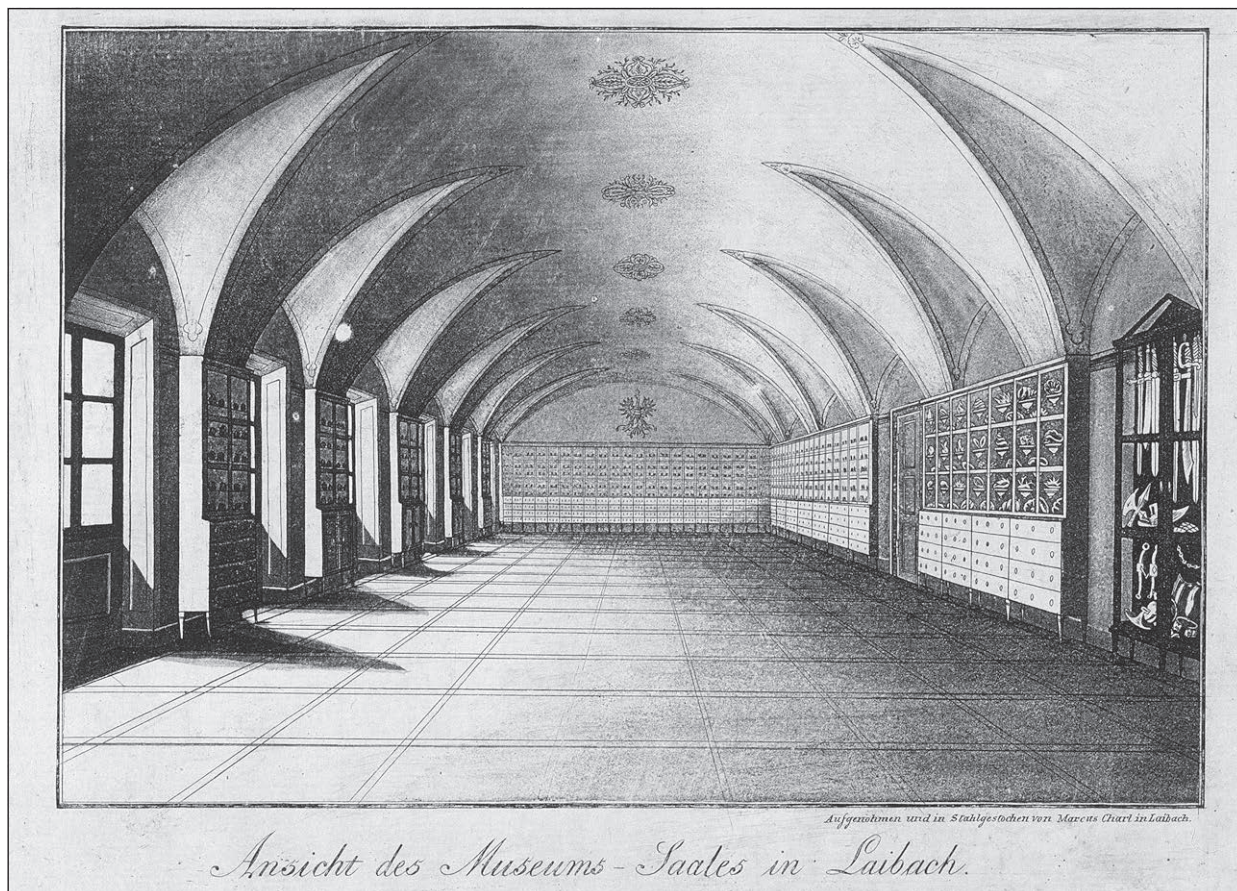
5 Lazar, Oddelek, str. 317–318.

6 Volčjak, Od stanovske, str. 83.

7 Schmidburg, *An die vaterländischen*.

8 *Die Eröffnung*, str. 4; za prapora gl. Reisp, Zastava.

9 Nabergoj, *Srednjeveško orožje*, str. 87–93.

Prvotna stalna razstava Deželnega muzeja v ljubljanskem liceju leta 1831. Primerki orožja so vidni v prvi vitrini na desni (grafika: Marko Charl).

v prvi razstavni dvorani ljubljanskega liceja, do leta 1836 pa so ga premestili v veliko vitrino v tretji razstavni dvorani, kjer je bilo predstavljeno skupaj z numizmatičnimi najdbami iz Ljubljane.¹⁰ Kljub temu se zdi, da se ne Hohenwart ne njegovi sodobniki niso povsem zavedali izpovedne moči arheoloških najdb. Namesto da bi v zgodovinskih orožju iz zbirke župana Hradeckega prepoznali objektivno pričo deželne preteklosti, so ga dojemali predvsem kot starinsko kuriozitet.

Muzejska zbirka militarij se je v naslednjih desetletjih širila le počasi in nesistematično, z naključnimi darovi ali posameznimi pridobitvami. V miselnih okvirih tedanjih ljubljanskih muzealcev je zgodovinsko orožje zavzemalo obrobno, čeprav vsaj v očeh širše javnosti gotovo privlačen »železni repertoar« deželnih starožitnosti. A če je sprva ostajalo omejeno predvsem na arheologijo, so ga z dotokom večinoma mlajšega gradiva iz obdobja srednjega in novega veka sčasoma začeli pojmovati kot sestavni del kulturnozgodovinskih zbirk – in to ne glede na dejansko poreklo posa-

meznih primerkov, od katerih je občuten delež izhajal iz arheološkega konteksta. Tako prakso je v zadnjem obdobju strokovnega dela v Kranjskem deželnem muzeju zakoličil Karel Dežman (1821–1889). Ob izgradnji muzejske palače je v njenih razstavnih prostorih uredil novo stalno postavitev, ki je hkrati odražala korenito prevrednoten odnos do muzejskih zbirk. Kot osrednji znanstveni utemeljitelj arheologije v slovenskem prostoru je bil Dežman prvi ljubljanski muzealec, ki je starejše arheološko gradivo bolj ali manj dosledno ločeval od mlajšega »kulturnozgodovinskega« iz »nearheoloških« dob, kot prelomnica med tema kategorijama pa se je uveljavila kronološka meja okrog leta 1000.¹¹

Novi konceptualni pogledi so pomembno zaznamovali nadaljnji razvoj muzejske zbirke orožja in bojne opreme. Najpozneje odtlej ni bilo več dvoma, da bodo vanjo uvrščali zgolj predmete »mlajšega« izvora oziroma iz »zgodovinskih« dob, datirane od visokega srednjega veka do sodobnosti. Vse starejše primerke iz »arheoloških« obdobji so vključili v arheološke zbirke, načelno urejene

¹⁰ Hohenwart, *Leitfaden*, str. 13–15; prim. Nabergoj, *Srednjeveško orožje*, str. 9–13, 87–93; Lazar, Oddelek, str. 320–321; Oitzl, *Od dvorane*, str. 150.

¹¹ Lazar, Oddelek, str. 323–325; prim. Arhiv NMS, šk. 1918, mapa 255, št. 466; šk. 1945, št. 79; Ložar, *Arheološki*.

po kronološkem ključu. Tako jih ni bilo mogoče obravnavati kot samostojno kategorijo, saj so se razpršili med skupinami tipološko raznorodnih eksponatov, ki jih je povezovala pripadnost istemu kronološkemu obdobju in morda še najdiščni lokaciji, ne pa namembnost, ki je bila v takšni klasifikaciji gradiva drugotnega pomena.¹²

Dežmanova muzealska vizija pojasnjuje, zakaj je bilo historično orožje na leta 1888 dokončani stalni razstavi kot vsebinsko zaokrožena celota uvrščeno med kulturnozgodovinske zbirke v drugi polovici dvorane št. IV. Na tem mestu si je obiskovalec lahko ogledal barvit nabor hladnega, ognjenega in zaščitnega orožja iz srednjega in zgodnjega novega veka. Toda to gradivo ni bilo predstavljeno povsem samo zase, temveč ob boku raznovrstnih umetnoobrtnih izdelkov iz istega časa. Še nekaj primerkov večinoma tedaj zelo modnega orientalskega orožja je bilo razstavljenih med zapuščino ljubljanskega mecena Viktorja Smoleta (1842–1885) v dvorani št. VI.¹³ Taka umešitev historičnega orožja jasno priča o tedanjem dožemanju vojaškozgodovinske dediščine. S slednjo se Dežman ni nikoli resneje ukvarjal, čeprav se je v dolgi karieri sicer spoprijel z zelo raznolikimi izzivi. Njegov razstavni koncept nakazuje, da v historičnem orožju ni prepoznaval globljega izpovednega vira za krajevno zgodovino, pač pa ga je obravnaval kot podvrsto umetne obrti – torej kot pričevalce človeške ustvarjalnosti, zanimive predvsem po estetski in tehnični plati.

Kolikor lahko presodimo iz razvoja muzejske ustanove na prelomu v 20. stoletje, so podobne nazore delili Dežmanovi nasledniki. Ko se je Alfonz Müllner leta 1893 lotil pisanja prve inventarne knjige kulturnozgodovinskih zbirk, je pregled začel s srednjeveškimi meči iz Ljublanice. To daje slutiti, da je v zbirki orožja prepoznal dragoceno celoto, prav tako pa velja upoštevati, da so vodne najdbe srednjeveškega hladnega orožja iz donacije župana Hradeckega že od formativnih let Kranjskega deželnega muzeja sodile med najvidnejše sklope gradiva v kulturnozgodovinskem fondu.¹⁴ A militarije zato niso bile deležne kakr-

šne koli bolj sistematične vsebinske obravnave, saj so tudi v naslednjih treh desetletjih ostajale v senci drugih prioritet. Tega ni spremenil niti prihod Josipa Mantuanija, s katerim se je težišče strokovnega dela prvič dotlej preneslo na kulturnozgodovinsko gradivo – a s poudarkom na umetnostni zbirki in ne denimo vojaškozgodovinski dediščini.

MED SVETOVNIMA VOJNAMA

Po spletu okoliščin je muzejska orožarna pravo renesanso doživela v času Mantuanijevega naslednika. Josip Mal, eden najvidnejših slovenskih zgodovinarjev medvojne obdobja, si je za osrednji cilj zadal popolnitev kulturnozgodovinskega fonda. K temu so odločilno pripomogle trenutne razmere v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev. V letih po razpadu habsburške monarhije in zlasti na vrhuncu svetovne finančne krize od jeseni 1929 se je domače tržišče zasičilo s ponudbo starin oziroma umetnin iz posesti plemiškega in meščanskega sloja. Njegovi pripadniki, v jugoslovanski državi večinoma obsojeni na položaj nezaželenih starih elit, so množično razprodajali svoje imetje in se izseljevali na tuje, številne so v to nazadnje prisilile zaostrene gospodarske razmere.¹⁵

Ko je grozilo, da se utegne velik del dragocene kulturne dediščine v zasebni lasti nenadzorovano razpršiti ali celo porazgubiti med kupce onstran državnih meja, je Josip Mal prepoznal enkratno priložnost. Z energično akcijijsko politiko mu je ob posluhu banske uprave ter Zbornice za trgovino, obrt in industrijo uspelo kulturnozgodovinski oddelek Narodnega muzeja obogatiti z raznolikim gradivom iz obdobja srednjega, predvsem pa zgodnjega novega veka, med katerim so prevladovali pohištvo, stanovanjska oprema in drugi predmeti uporabne umetnosti ter umetniška dela.

V tem naboru so se znašli tudi primerki orožja in bojne opreme. V poznih dvajsetih in tridesetih letih 20. stoletja so se v muzejski zbirki nakopičili zlasti z nakupi in prevzemi večjih zaključenih celot. Leta 1929 je Narodni muzej odkupil izjemno obsežno zbirko profesorja Otona Grebenca (1875–1945), ki je poleg drugega etnografskega oziroma kulturnozgodovinskega gradiva vključevala več deset kosov hladnega in ognjenega orožja ter različnega pribora, čeprav večinoma slabše ohranjene in manjše vrednosti.¹⁶ V splošnem naj-

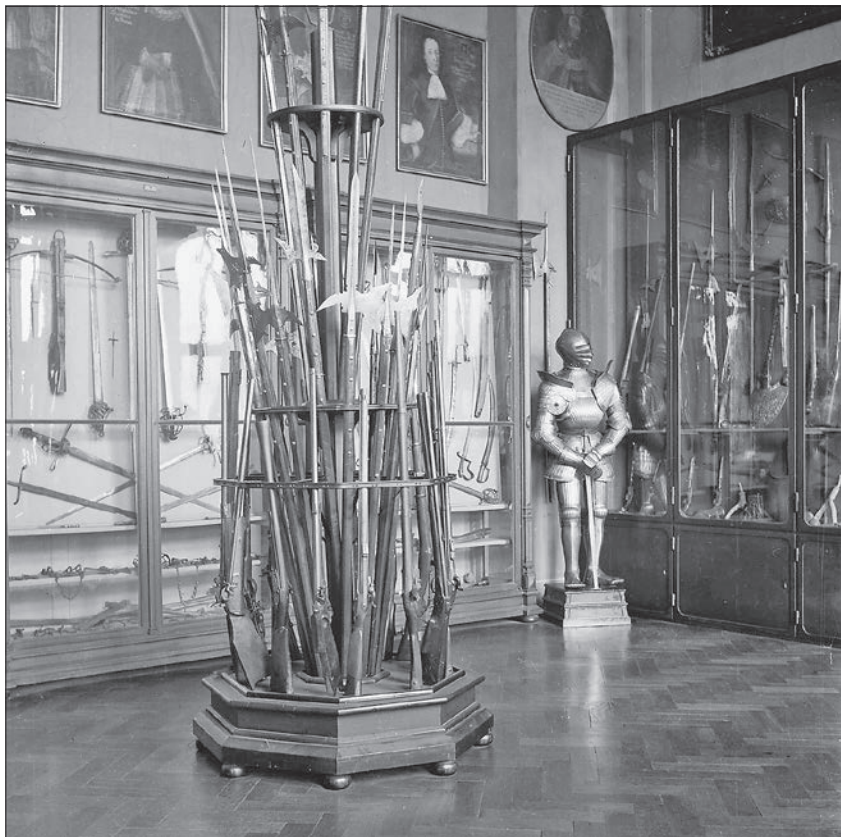
12 S takšno delitvijo interesnih področij so strokovni delavci Narodnega muzeja prelomili šele v šestdesetih letih 20. stoletja, ko so muzejski arheologi začeli polnopravno preučevati tudi najdišča iz mlajših oziroma »zgodovinskih« dob. Nova paradigma je neizogibno privedla do določenih neskladij, saj so bile odtlej pridobljene arheološke najdbe orožja iz časa po letu 1000 uvrščene v fond Arheološkega oddelka, ne pa v zbirko orožja in bojne opreme Oddelka za zgodovino in uporabno umetnost, ki sicer hrani glavnino tovrstnega gradiva.

13 Deschmann, *Führer*, str. 124–145, 157.

14 Dokumentacija OZUU, Stara inventarna knjiga I (inv. št. I–9424).

15 Horvat, Dr. Josip.

16 V stari inventarni knjigi Narodnega muzeja so pridobitve iz Grebenčeve zbirke vpisane pod številkami 11000–13797. Od tega je orožje – vključno z raznovrstnim priborom, sestavnimi deli mehanizmov in konjeniško opremo – zavedeno pod inventarnimi številkami 13530–13792

Stalna postavitev zbirke orožja v Narodnem muzeju okrog leta 1945 (Fototeka NMS).

pomembnejša širitev je sledila leta 1935 ob prevzemu nekdanje zbirke barona Hansa Kometra (1850–1925) z dvorca Pukštajn pri Dravogradu – skupno 97 kataloških enot hladnega in ognjenega orožja, oklepov, čelad in konjeniške opreme, med njimi so tudi izrazito kapitalni eksponati.¹⁷ Zadnji obsežnejši skupek historičnega orožja, ki ga je ljubljanski Narodni muzej pridobil, še preden je vihar druge svetovne vojne neposredno zajel Kraljevino Jugoslavijo, je bila zapuščina znamenite ljubljanske rodbine Wurzbach, odkupljena v letih 1939/40.¹⁸

Izkupiček Malovih prizadevanj je postal viden zelo kmalu, saj so novopridobljene eksponate sproti umeščali na stalno razstavo. Druge možnosti niti ni bilo, ker je v utesnjeni muzejski palači zmanjkalo prostora za dolgoročno deponiranje gradiva. Na predvečer nove svetovne vojne se je tako v ljubljanskem Narodnem muzeju izoblikovala privlačno urejena orožarna, ki je zbujala zanimanje obiskovalcev od blizu in daleč. Kljub

temu je moralo preteči še precej časa, preden je njena vsebina postala predmet strokovnega preučevanja. V razburkanem medvojnem obdobju to ni bilo realno izvedljivo že zaradi izrazito prešibke kadrovske zasedbe.

Od avgusta 1924, ko je Josip Mal (prvič)¹⁹ nastopil ravnateljsko funkcijo, je moral hkrati prevzeti pristojnosti nad celotnim fondom premične kulturne dediščine v Narodnem muzeju. Leta 1928 mu je po dolgotrajnih prizadevanjih končno uspelo okrepiti strokovni kolektiv z zaposlitvijo novega kustosa Rajka Ložarja, ki je prevzel skrb za arheološke zbirke.²⁰ Čeprav razbremenjen občutnega dela kustodialnih kompetenc, je Mal poleg opravljanja ravnateljskih obveznosti tudi poslej ostajal edina strokovna moč v Narodnem muzeju, odgovorna za kulturnozgodovinsko gradivo.

oziroma internimi oznakami 1–242Or. Dokumentacija OZUU, Inventarna knjiga Kulturna zgodovina 3; prim. Makarovič, O Grebenčevi.

¹⁷ Lazar, Baron Hans.

¹⁸ Dokumentacija OZUU, Inventarna knjiga Kulturna zgodovina 2, inv. št. 10908–10926 in 10931–10939. V tem sklopu je med januarja 1940 pridobljenimi predmeti iz Wurzbachove zbirke zabeleženih 25 kosov (večinoma hladnega) orožja in nekaj primerkov kovinskega okovja.

¹⁹ S kraljevim ukazom so Mala formalno že 30. novembra 1924 premestili na položaj arhivarja in ga razrešili ravnateljstva, čeprav je to funkcijo še naprej opravljal kot vršilec dolžnosti. Po zapletenem sosledju političnih intrig je bil na ravnateljsko mesto februarja 1926 imenovan zgodovinar Dragotin Lončar, vendar je vodenje muzeja dejansko prevzel šele septembra 1927 – in še to zgolj do naslednjega februarja. Tedaj so ga zaradi spremenjenega ravnovesja moči v novi vladi Kraljevine SHS odstranili z ravnateljskega položaja in nanj ponovno imenovali Josipa Mala. Gl. Arhiv NMS, šk. 1926, št. 246; Dular, Dr. Dragotin.

²⁰ Arhiv NMS, šk. 1924, št. 618; Mal, *Vodnik*, str. 19–20; Lazar, *Od postopnih*, str. 163–174.

Kot vrhunsko usposobljen in široko razgledan strokovnjak je preučeval različne vrste materialne kulture. Toda na področje vojaškozgodovinske dediščine je segal le redko, morda prvič leta 1925, ko je za Narodni muzej odbral primerke starejšega orožja, zaplenjenega civilnim osebam med prvo svetovno vojno oziroma takoj po njej.²¹ Da mu ta tematika ni bila zares blizu, je med drugim mogoče opaziti ob branju njegovega muzejskega vodnika, izdanega leta 1931. V sklopu predstavitev uporabne umetnosti je razvoju oborožitvene tehnike v srednjem in zgodnjem novem veku odmeril precej prostora.²² Vendar ob branju tega besedila postane očitno, da ga je sestavil orožjeslovja ne posebej več pisec, ki si je nalogo prizadeval opraviti po najboljših močeh ob pomoči standardne, a že takrat nekoliko presežene pregledne literature.²³

Do sredine tridesetih let je Mal z izjemnimi napori skoraj nepredstavljivo obogatil muzejski fond. Žal je skokovito povečevanje zbirk hitro preseglo skromne kadrovske zmogljivosti muzejske ustanove, ki niso zmogle niti sprotnega inventariziranja tekoče akcesije, kaj šele bolj poglobljenega vrednotenja posameznih eksponatov. V zbirki orožja in bojne opreme so se medtem nakopičili primerki zelo raznovrstnega izvora in kakovosti. Poleg pristnih predmetov, celo nekaterih prvovrstnih raritet, se je na stalni razstavi znašel občuten delež historicističnih kopij ali ponaredkov. Ob pomanjkanju ustrezno specializiranega kustosa se takim posledicam premalo kritičnega vključevanja gradiva iz zasebnih zbirk preprosto ni bilo mogoče izogniti. Sicer pa to ni bila zgolj trenutna težava Narodnega muzeja v medvojnih letih, temveč širši problem slovenske muzejske mreže, v kateri je bila vojaškozgodovinska dediščina starejših obdobji zelo dolgo potisnjena na obrobje.

OROŽJESLOVJE KOT RAZISKOVALNA DISCIPLINA

Zametki sistematičnega preučevanja historičnega orožja v Evropi segajo v zgodnje 19. stoletje. Za morda najzgodnejšega utemeljitelja te discipli-

pline velja angleški starinoslovec Samuel Rush Meyrick (1783–1848), avtor prelomnega sintetičnega dela *A Critical Enquiry into Antient Armour* iz leta 1824, ki je zakoličilo povsem nov, zlasti v metodološkem pogledu še dolgo zelo vpliven pristop k tematiki srednjeveške in zgodnjeno-veške oborožitve.²⁴ Temu revolucionarnemu prispevku je v sredini in drugi polovici 19. stoletja sledila »zlata generacija« romantično navdihnutih zbiralcev in »diletantov« v plemenitem pomenu besede. Vrhunec je doživela v petdesetih in šestdesetih letih v Parizu, ob dvoru francoskega cesarja Napoleona III. (1852–1870), ki je veljal za darežljivega mecena, velikega ljubitelja starin in ne nazadnje odličnega poznavalca orožarske tehnike, predvsem topništva.²⁵ Najvidnejši predstavnik tega miljeja je bil arhitekt in starinoslovec Eugène-Emmanuel Viollet-le-Duc (1814–1879), avtor bogatega knjižnega opusa, v katerem se je posebej posvetil srednjeveškemu napadalnemu in obrambnemu orožju.²⁶

Med številnimi mednarodno priznanimi zbiralci iz istega kroga je morda najtrajnejši pečat zapustil Richard Wallace (1818–1890). V Londonu je uredil prvovrsten zasebni muzej, v katerem si lahko obiskovalci še danes ogledajo eno najpopolnejših zbirk srednjeveškega in zgodnjeno-veškega orožja.²⁷ Blišč Pariza v dobi drugega cesarstva pa je pritegnil tudi ljubitelje starin iz nemško govorečih dežel. Med njimi si je verjetno največji sloves ustvaril August(e) Demmin (1817–1898). Kot zbiralca sta ga zanimala predvsem keramika in orožje. Slednji tematiki je leta 1869 posvetil obsežno monografsko študijo, ki je izšla v francoskem in nemškem jeziku ter nato še v večkrat posodobljenih nemških izdajah.²⁸

Usodni poraz v vojni s Prusijo je leta 1871 razblinil sanje o novem francoskem imperiju in zadal uničujoč poraz pariškemu starinarskemu kro-

24 Meyrick, *A Critical*. V Veliki Britaniji je to izročilo nadaljeval predvsem John Hewitt (1807–1878), med drugim avtor izčrpnega kataloga zbirke v londonskem Towerju (Hewitt, *The Tower*) in obsežne pregledne študije o razvoju orožja, ki je izšla v obliki trilogije (Hewitt, *Ancient Armour*).

25 Med letoma 1846 in 1871 je v sodelovanju z Ildéfonsom Favejem izdal obsežno serijo o razvoju topništva v šestih zvezkih. Resnici na ljubo ni povsem jasno, kakšen delež je francoski predsednik in pozneje cesar prispeval k temu izjemnemu zgodovinopisnemu delu. Zdi se, da moramo glavnino avtorstva vendarle pripisati Faveju, ki se je že pred nastankom monografske serije intenzivno ukvarjal z raziskovanjem zgodovine smodnika. Gl. Bonaparte, *Études*.

26 Viollet-le-Duc, *Dictionnaire*.

27 Za kataloško objavo zbirke gl. Mann, *Wallace Collection 1*; isti, *Wallace Collection 2*.

28 Demmin, *Guide*; Demmin, *Die Kriegswaffen 1869*.

21 Arhiv NMS, šk. 1925, št. 200, 229.

22 Mal, *Vodnik*, str. 128–134.

23 Med temeljnimi pregledi, tedaj dostopnimi v ljubljanskem Narodnem muzeju, so Josip Mal, njegovi sodobniki in neposredni nasledniki črpali predvsem iz monumentalnih, a vsebinsko že zastarelih študij Augusta Demmina; muzejska knjižnica hrani dve nemški izdaji njegove enciklopedije, in sicer drugo iz leta 1886 ter četrto iz leta 1893. Gl. Demmin, *Die Kriegswaffen 1886*; isti, *Die Kriegswaffen 1893*. Intenzivno so se opirali tudi na drugo izdajo precej bolj zgoščenega priročnika Ericha Haenela iz leta 1920. Gl. Haenel, *Alte Waffen*.

gu. Toda vplive njegovega izročila je bilo mogoče čutiti še več desetletij. Na Avstro-Ogrskem jih je posebej vpadljivo utelešal grof Hans Wilczek (1837–1922), eden najbogatejših domačih veleposestnikov in industrialcev, izvrsten atlet, junak bitke pri Kraljevem Gradcu, polarni raziskovalec ter strasten zbiralec starega orožja.²⁹ V senci tako prepoznavnih posameznikov si je pot utirala množica bolj anonimnih ljubiteljev bridkega jekla, ki so v hlepenju po lastnih zbirkah orožja in imponantnih »viteških sobanah« poganjali kolesje mednarodnega trga starin, pa tudi prave industrije bolj ali manj posrečenih imitacij oziroma zavestnih ponaredkov orožja in oklepov iz idealizirane preteklosti.³⁰

Toda na prelomu v 20. stoletje je že postajalo jasno, da se doba polihistorijskih zanesenjakov, ljubiteljskih starinoslovcev in historicistične mode nepreklicno izteka. Na raziskovalni ravni so jih izpodrivali novi rodovi vse bolj izobraženih specialistov, ki so k tematiki historičnega orožja pristopali z znanstvenih izhodišč – ali, konkretnije, na podlagi pozitivističnega preučevanja primarnih virov. V okolju pozne habsburške monarhije se je na tem področju najvidneje udejstvoval inženirski častnik in slušatelj dunajske Akademije za likovno umetnost Wendelin Boeheim (1832–1900), osrednji ustanovitelj eminentnega društva *Gesellschaft für Historische Waffen- und Kostümkunde* (1896) in avtor številnih prelomnih študij ter vplivnega orožjeslovnega priročnika za obdobje srednjega in zgodnjega novega veka.³¹ Njegovo raziskovalno delo je bilo izrazito interdisciplinarno, saj je vključevalo tako študije originalnih primerkov srednjeveške in zgodnjenovoveške oborožitve kot sočasnih pisnih dokumentov, a se je morda še najintenzivneje napajalo iz likovnih virov.

Tak pristop med Boenheimovimi sodobniki in neposrednimi nasledniki ni popolnoma prevladal, saj ga ni bilo mogoče enako dosledno aplicirati na vsa področja oborožitvene tehnike. Pruski topniški častnik in zgodovinar Bernhard Rathgen (1847–1927) se je pri iskanju izvorov ognjenega orožja oprl predvsem na pisne vire, v katerih je našel največ odgovorov na zastavljena raziskovalna vprašanja.³² Britanskega kustosa Charlesa Ffoulkesa (1868–1947) sta v mlajših letih mikala slikarstvo in oblikovanje kovinskih izdelkov uporabne umetnosti, zato ne preseneča, da je k preučevanju oklepov pristopil z bolj tehničnega,

praktičnega vidika.³³ Jan Petersen (1887–1967) se je prelomne obravnave vikinškodobnih mečev lotil primarno skozi perspektivo arheologa, kot je logično narekovalo sorazmerno obilje fizičnih najdb ob izpovedni skromnosti drugih vrst gradiva.³⁴ V zgodnjih desetletjih 20. stoletja se je na področju preučevanja historičnega orožja odlikovala še kopica drugih raziskovalcev, ki so v zahodno stroko vpeljali izvirne novosti in lastne metodološke pristope. Kljub temu se je v srednji Evropi, še posebej na območju nekdanje habsburške monarhije, predvsem pod Boenheimovim zgledom za dolga desetletja utrdila nova koncepcija »orožjeslovja« kot specifične podvrste umetnostnozgodovinskih študij.

Takšno raziskovalno perspektivo je bilo mogoče koristno uporabiti predvsem pri vrednotenju tistih vrst historične oborožitve, ki so izčrpno dokumentirane v likovnih virih in privlačne z vidika slogovne analize – denimo ploščnega oklepa. Zato ne preseneča, da je slednji malone samoumevno postal paradna tema vodilnih avstrijskih orožjeslovcev mlajše generacije, ki so nadaljevali Boenheimovo izročilo. Med njimi moramo na prvem mestu omeniti Bruna Thomasa (1910–1988), o katerem bomo izčrpnije spregovorili v nadaljevanju, ter njegovega tesnega sodelavca in naslednika Ortwinu Gamberja (*1925).³⁵

STROKOVNE ZAGATE

V večjem delu Evrope in Severne Amerike je preučevanje orožja do dvajsetih let 20. stoletja že preseglo raven pionirskega starinoslovja in se utrdilo kot nišna, a vendarle suverena disciplina. Žal je slovensko stroko ta metodološki prelom skoraj popolnoma zaobšel, saj ni vzgojila nobenega vidnejšega specialista za preučevanje vojaške zgodovine ali historičnega orožja. Še bolj obžalovanja vredno je bilo, da se razsežnosti tega zaostajanja niso zavedali niti vodilni domači poznavalci in raziskovalci kulturne dediščine, ki imajo sicer izjemne zasluge na številnih drugih področjih likovne umetnosti in materialne kulture.

Zadrega slovenske medvojne stroke ob soočenju s historičnim orožjem posebej povedno razkriva zapuščina Hansa Kometra s koroškega dvorca Pukštajn. Njen najpomembnejši del je bila zbirka orožja, po številu in kakovosti primerkov vsaj v izrazito skromnih slovenskih okvirih ena najpomembnejših tovrstnih celot. Domači javnosti to ni ostalo prikrito že zaradi Kometro-

29 Wilczek, *Erinnerungen*.

30 Prim. Pyhrr, *A History*; Gilmour, *Fakes*.

31 Boeheim, *Handbuch*.

32 Rathgen, *Das Aufkommen*; isti, *Das Geschütz*.

33 Ffoulkes, *The Armourer*.

34 Petersen, *De Norske*.

35 Gamber, *Harnischstudien* 5; isti, *Harnischstudien* 6; Gamber, Beaufort, *Katalog*; Gamber, *Der Harnisch*.

Hodnik v notranjosti dvorca Pukštajn z razstavljenimi primerki orožja in zaščitne opreme okrog leta 1932 (Fototeka NMS, foto: France Stele).

ve nagnjenosti k samopromociji in vztrajnemu utrjevanju podobe uglednega zbiralca militarij. Toda prva priložnost za strokovno ovrednotenje pukštajnske zbirke orožja je napočila šele po baronovi smrti, ko se je zaradi bankrota njegove dedinje znašla v stečajni masi in kolesju zapletenega pravnega procesa.³⁶

Prva pobuda za cenitev pukštajnske zbirke orožja je bila konec leta 1930 naslovljena na Franceta Steleta. Starosta slovenske umetnostne zgodovine in konservatorstva je v odgovoru izrazil veliko zanimanje za pukštajnske starine, ki si jih je želel ogledati že vrsto let. Toda nalogo je kljub temu zavrnil, in sicer iz formalnih razlogov, saj kot zaposleni v javni ustanovi ni smel opravljati cenitev. Zato je predlagal, naj pregled zbirke opravi upokojeni ravnatelj ljubljanskega Deželnega muzeja dr. Josip Mantuani kot menda edini strokovno dovolj podkovan zapriseženi cenilec na Slovenskem, dorasel tako obsežni nalogi.³⁷

Podobno kot Stele se je tudi Mantuani v svoji bogati karieri odlikoval na različnih raziskoval-

nih področjih, vendar ne na preučevanju vojaško-zgodovinske dediščine. A tega ni dojemal kot pomembno oviro, saj je brez odlašanja privolil, da izvede cenitev. Po večmesečnem zavlačevanju se je le izkazalo, da obljube ne bo uresničil – zdi se, da ne zaradi strokovnih pomislekov, temveč preprosto zato, ker mu je v že kar častitljivi starosti primanjkovalo energije za daljšo pot na Koroško.³⁸ Zastoj so nazadnje rešili s pomočjo ravnatelja Narodne galerije dr. Ivana Zorman, ki je do začetka leta 1932 pregledal pukštajnske starine in umetnine, jih popisal ter ovrednotil na 41 straneh uradnega cenitvenega zapisnika.⁴⁰ Pri ogledu se mu je očitno pridružil Stele, kot lahko sklepamo iz ohranjenih fotografij in pisnega poročila.⁴¹ Zormanov zapisnik je postal izhodišče za organizacijo več zaporednih dražb, na katerih so razprodali večino premičnin z dvorca Pukštajn. Od tega premoženja je bila kot pravno zaščitena, nedeljiva celota izvzeta le zbirka orožja, ki je po daljšem pravdanju šele aprila 1935 pripadla ljubljanskemu Narodnemu muzeju.⁴²

Ob upoštevanju kratkih časovnih rokov ne gre dvomiti, da je Zorman k zadani nalogi pristopil zelo zavzeto. Prav tako jasno pa je, da bi kompetentno vrednotenje tako raznovrstnega gradiva zahtevalo združene moči večje ekipe ožje specializiranih izvedencev. Zorman se je gotovo upravičeno počutil usposobljenega za ovrednotenje likovnih del in knjižničnega gradiva iz Kometrove zapuščine, toda v cenitev je moral vključiti tudi predmete uporabne umetnosti, pohištvo, gospodinjske pripomočke, bivalno opremo in ne nazadnje zbirko orožja kot posebej pomembno celoto s skoraj 100 enotami, v cenitvenem zapisniku navedenimi v samostojnem sklopu.⁴³ Pregled tega poglavja pokaže, da je vrednotenje militarij Zorman postavljal pred težaven izziv. Kot nespecialistu za historično orožje mu tega seveda ne moremo prehudo očitati, a vendarle o ravni tedanjega orožjeslovnega znanja v slovenski stroki nenaklonjeno pričajo že očitno zgrešene atribucije osrednjih draguljev v Kometrovi zbirki, med katerimi izstopata ploščna oklepa iz zgodnjega novega veka.

Prvi in zgodovinsko najpomembnejši od njiju je dobro ohranjena celopostavna oprava iz začetka tridesetih let 16. stoletja, izdelek nürnberške-

38 Indok center, šk. 1931, spis 65.

39 Indok center, spis 65/1931. Prim. Arhiv NMS, šk. 1932, št. 298.

40 Zorman, *Zapisnik cenitve*.

41 Indok center, šk. 1932, zapisnik 2001-0073.

42 Lazar, Baron Hans, str. 297–313.

43 Zorman, *Zapisnik cenitve*, št. 167–233c.

36 Lazar, Baron Hans.

37 Indok center, šk. 1931, spis 7.

Oklep v maksimilijanskem slogu, izdelek nürnberškega mojstra Valentina Siebenbürgerja iz zgodnjih tridesetih let 16. stoletja (NMS, inv. št. N 35361, foto: Tomaž Lauko).

ga mojstra Valentina Siebenbürgerja.⁴⁴ Čeprav je oblikovana v zelo prepoznavnem maksimilijanskem slogu, modnem le razmeroma kratko obdobje, v letih 1515–1540, jo je Zorman ohlapno datiral v 17. stoletje. Kaj ga je napeljalo k tako v oči bijoči napaki, si težko predstavljamo – še toliko težje, ker je bil oklep tedanji javnosti dobro znan in ga je »ljudski glas« v splošnem umeščal v 16. stoletje oziroma čas cesarja Maksimilijana I., ki naj bi ga celo nosil »pri svojih viteških pohodih«. Vsaj tako je po poročanju časopisja menda trdil pokojni baron Kometer in bil to trditev pripravljen podkrepiti z listinami iz svojega arhiva,⁴⁵ v verodostojnost svojih izjav pa mu je uspelo prepričati celo kustose celovškega Deželnega muzeja.⁴⁶ Ker je oprava nesporno nastala šele dobro desetletje po Maksimilijanovi smrti, je zagotovo ne moremo pripisovati slovitemu Habsburžanu, zato tudi morebitne listine, na katere se je skliceval pukštajnski baron, niso mogle biti nič drugega

⁴⁴ NMS, inv. št. N 35361; Lazar, *Oklepi*, kat. št. 22.

⁴⁵ *Jutro*, XIII/268, 17. II. 1932, str. 3.

⁴⁶ Arhiv NMS, šk. 1931, št. 1012.

kot ponaredek. Ne glede na to je bila vsaj okvirna datacija oklepa v (zgodnje) 16. stoletje vendarle veliko bližje resnici kot Zormanova ekspertiza v sto let mlajši čas, ki ga je zaznamovala tehnološko in slogovno povsem drugače zasnovana zaščitna oprema.

Ob prebiranju arhivske dokumentacije se težko znebimo občutka, da se Stele in Zorman nista zavedala resnične vrednosti Siebenbürgerjeve oprave, temveč je nanju veliko večji vtis napravil drugi oklep, in sicer polovična garnitura, okrašena z (zgolj na prvi pogled) razkošnimi jedkanimi motivi v slogu 17. stoletja. Ta vizualno zelo vpadljiv, a historično veliko težje oprijemljiv konvolut je Zorman umestil na začetek 16. stoletja, nekoliko pozneje kot v časopisnih člankih izraženo soglasje »poznavalcev«, ki so opravo datirali v pozno 15. stoletje in jo po obliki oziroma izdelavi opisovali kot »pristno gotsko«.⁴⁷ Tokrat se je glas ljudstva izkazal za zelo nezanesljivega sodnika, saj oklep ne kaže niti najpovršnejših podobnosti z gotskim slogom. Ob tem je ostalo neopaženo najpomembnejše – da oprava v sedanjih obliki ni pristna celota, temveč njeno izvorno jedro sestavljajo elementi konjeniškega oklepa iz zgodnjega 17. stoletja, naknadno združeni in te-

Polovični oklep z jedkanim okrasjem, začetek 17./19. stoletje (NMS, inv. št. N 17776, foto: Tomaž Lauko).

⁴⁷ *Jutro*, XIII/261, 9. II. 1932, str. 3; XIII/268, 17. II. 1932, str. 3.

meljito restavrirani v dobi historicizma.⁴⁸ Ne glede na takšna odstopanja in vse druge očitne razlike med obravnavanima ploščnima oklepoma ju je Zorman ocenil na enako, v kontekstu cenitev preostalega gradiva sorazmerno zelo visoko vrednost 21.000 din.⁴⁹

Ob vsem spoštovanju do Zormanovega znanja in nespornih dosežkov predhodnikov pravkar povedano ne vzbuja veliko zaupanja v uradno vrednotenje pukštajnskih starin. Vanj so – očitno kar upravičeno – podvomili že nekateri udeleženci velike dražbe avgusta 1932, kar je po poročanju časopisja zanetilo spore med »strokovnjaki, ravnatelji naših in inozemskih muzejev in trgovci s starinami«.⁵⁰ Domnevamo lahko, da so se v takem krogu znašle osebe, ki so posamezne sklope materialne kulture in še posebej historično orožje strokovno obvladovale vsaj tako dobro, če ne še precej bolje kot slovenski izvedenci, vpleteni v pukštajnsko sago.

Na nenavadne diskrepance pri ocenah vrednosti »zakladov« na dvorcu Pukštajn navsezadnje opozarjajo nasprotujoči si podatki različnih instanc iz skoraj istega časa. Slovenjgraško okrajno sodišče je denimo Kometrovo zbirko orožja skromno ocenilo na komaj 25.000 din.⁵¹ V dopisu Josipa Mala Kraljevski banski upravi avgusta 1933 zasledimo vrednost »okoli 150.000 din«,⁵² obe številki pa sta zelo daleč od Zormanovih uradnih cenitev, ki v seštevku znašajo 74.685 din.⁵³ Celo v težavnih gospodarskih razmerah na začetku tridesetih let tako velikih odstopanj ni mogoče pojasniti z inflacijskimi gibanji. Zaslediti pa je bilo mogoče še bolj skrajna mnenja. Upravitelj stečajne mase je denimo pričakoval, da bo že za en sam popolni oklep iztržil več kot 100.000 din.⁵⁴ Tudi Josip Mal je prepričano trdil, da je bila resnična vrednost pukštajnskega orožja mnogo višja od vseh javno izraženih ocen.⁵⁵ A tega mnenja ni niti nikoli podrobneje utemeljil niti ni našel priložnosti, da bi se zbirki raziskovalno posvetil. Še nje- no najosnovnejše evidentiranje se je zavleklo nenavadno dolgo, saj so jo v inventarno knjigo kulturnozgodovinskega gradiva Narodnega muzeja

zavedli komaj okrog leta 1942, že v času italijanske okupacije, pri tem pa so opredelitve oziroma opise predmetov preprosto dobesečno, čeprav ne po istem vrstnem redu, povzeli po Zormanovem zapisniku – enako kot cenitve vrednosti, le da iz dinarjev preračunane v lire.⁵⁶

Končni izkupiček pukštajnske epizode tako vzbuja mešane občutke. Medvojni slovenski stroki vsekakor dolgujemo iskreno spoštovanje in zahvalo, da se je kljub težkim okoliščinam gospodarske krize in političnih napetosti zelo energično zganila v položaju, ki je terjal takojšen odziv, in pred nepovratno izgubo zavarovala pomemben korpus starin. Toda po drugi strani preseneča, kako lahkotno so tedanji muzealci, umetnostni zgodovinarji in sodni cenilci pristopili k ovrednotenju razmeroma velike in raznovrstne zasebne zbirke historičnega orožja. Čeprav se nihče od njih ni eksplicitno ukvarjal s to tematiko, so se očitno počutili povsem dorasli izzivu. Tudi po prenosu v Narodni muzej, ko je bila vročica dražb in pravnih sporov že mimo, nikogar ni zamikalo, da bi eksponate bolj poglobljeno preučil in strokovno ovrednotil, morda celo s pomočjo katerega od mednarodno priznanih specialistov, ki jih tisti trenutek ne bi bilo tako težko najti že v bližnjem nemško govorečem prostoru.

RAZVOJNI ZASTOJ

Resnici na ljubo bi tedaj v ljubljanskem Narodnem muzeju lahko našli še marsikatero strokovno vrzel, ki je zaradi kroničnega pomanjkanja kadrov ni bilo mogoče zapolniti. Leta 1940 je ustanova z Ložarjevim odhodom na mesto ravnatelja Etnografskega muzeja začasno izgubila celo kustosa za arheološko gradivo, dokler ga dve leti pozneje ni nadomestil mladi Jože Kastelic (1942–1969).⁵⁷ V tako neugodnih okoliščinah Narodni muzej ni imel realnih možnosti, da bi se uveljavil kot moderno znanstveno središče, ki bi razvijalo specialistična znanja na različnih področjih materialne kulture. Po sili razmer se je moralo njegovo delovanje omejiti na najnujnejše – zagotoviti vsaj osnovno skrb in prostor za nezadržno rastoče zbirke.⁵⁸

48 NMS, inv. št. N 17776; Lazar, *Oklepi*, kat. št. 23.

49 Če upoštevamo, da je Zorman vrednost vseh popisanih premičnin na Pukštajnu ocenil na nekoliko manj kot 74.685 din, cena obeh oklepov skupaj pomeni več kot polovico celotne vsote.

50 *Jutro*, XIII/268, 17. II. 1932, str. 3.

51 Arhiv NMS, šk. 1932, št. 711.

52 Arhiv NMS, šk. 1933, št. 543.

53 Tipkopijsni kopiji zapisnika danes hrani knjižnica Narodne galerije pod signaturo K SLV V PUCHSTEIN. Zorman, *Zapisnik cenitve*, fol. 31–33.

54 Arhiv NMS, šk. 1935, št. 688.

55 Arhiv NMS, šk. 1935, št. 228.

56 Kometrova zbirka orožja je vpisana pod številkami 13909–13975. Pod posamezno inventarno številko je pogosto navedenih več sorodnih primerkov (s podoznaki a, b, c itd.), povsem enako kot v Zormanovem zapisniku, preračun popisane gradiva pa skupno šteje 97 samostojnih enot.

57 Arhiv NMS, personalna mapa Jožeta Kastelica; Istenič, *Arheologija*, str. 345–346.

58 Lazar, *Od postopnih*, str. 172–184; isti, *Oddelek*, str. 322–325.

Od pridobitve militarij iz Wurzbachove zapuščine januarja 1940 se Mal ni nikoli več intenzivneje spoprijel s tematiko historičnega orožja. Z izbruhom druge svetovne vojne so strokovno delo zasenčile bolj eksistencialne preizkušnje. Muzejski fond je vojne čase previharil brez hujših izgub, toda zares dramatičen prelom je sledil od pomladi 1945, ko so se z vzpostavitvijo komunističnega režima na novo preuredila tudi razmerja v Narodnem muzeju. Prva žrtev sprememb je postal ravnatelj Josip Mal, saj je ustanovi že od sredine maja načeloval z okrnjenimi pooblastili. Kakor hitro so pod njegovim vodstvom obnovili stalno razstavo in muzej ponovno odprli za javnost, je bil konec oktobra razrešen s položaja in prisiljen v upokojeve. Nadomestil ga je dotedanji kustos arheolog Jože Kastelic.⁵⁹

Mnogo usodnejše kot vodstvena menjava sama po sebi so nadaljnji razvoj Narodnega muzeja zaznamovale radikalne usmeritve novega ravnatelja. V revolucionarni vročici zgodnjih povojnih let se je muzejska ustanova znašla v primežu ideologije, ki je kot nosilca slovenstva dojemala izključno nižji, kmečki oziroma delavski sloj, po drugi strani pa je iz svoje optike izbrisala družbene elite, do katerih je zavzela odkrito sovražen odnos. Tako revizionistično perspektivo je zapovedoval že novi program slovenskega zgodovinskega pisarja, kot ga je decembra 1946 utemeljil Bogo Grafenauer,⁶⁰ za zidovi Narodnega muzeja pa jo je marljivo udeležil sveže imenovani ravnatelj. Kastelic je delo svojih predhodnikov in še posebej Josipa Mala ocenjeval izjemno negativno. Zlasti ostro je sodil o kulturnozgodovinskem gradivu, saj naj bi bilo zbrano povsem nesistematično. S slovenskim prostorom naj večinoma sploh ne bi imelo smiselne povezave in zato tudi ne izpovedne vrednosti.⁶¹

S takih izhodišč je Kastelic pristopil k prenovi stalne razstave, dokončane 1. maja 1947. Vseh pet razstavnih dvoran je namenil arheologiji od prazgodovine do »staroslovenske« dobe. Pod krinko »modernih muzeoloških načel« in »optično-estetskih ter ostalih popularizacijskih momentov« je nova postavitev skoraj v celoti izločila bogastvo kulturnozgodovinskih zbirk ter s tem dediščino osovražene plemstva in meščanstva. Le na polovici hodnika v nadstropju se je našlo nekaj prostora za zelo zgoščen prikaz mlajših zgodovinskih obdobij, omejen na formativna poglavja nacionalne zgodovine, kot jih je določal Grafenauer-

jev program – osmanske vpade, kmečke upore, reformacijo in začetke slovenske tiskane besede. Še ta, skoraj do neprepoznavnosti okleščeni preostanek kulturnozgodovinskih zbirk so odstranili leta 1956.⁶²

Preureditev stalne razstave je bila zgolj najvidnejši izraz nove politike, ki je dokončno prekinila kontinuiteto strokovnega dela v Narodnem muzeju. Ne glede na vsa konceptualna razhajanja in organizacijske prelome so dotedanji rodovi ljubljanskih muzealcev načelno stremeli k enakomernemu ali vsaj uravnoteženemu razvoju ustanove znotraj celotnega delokroga. Toda pod novim vodstvom se je v prvih povojnih letih bolj kot ne preoblikovala v arheološki muzej, medtem ko so bile kulturnozgodovinske zbirke obsojene na drugorazredni položaj. Dragoceno gradivo, ki je bilo vse dotlej enakovreden sestavni del muzejskega fonda, je nenadoma postalo »prostorski problem«, zato ga je bilo treba na hitro umakniti kamor koli že proč, tudi v za hrambo občutljivih muzejskih eksponatov povsem neprimerne zasilne depoje.⁶³

Uničujoče posledice tega razvrednotenja so na različnih ravneh vidne še danes. Od Malove odstranitve je Kulturnozgodovinski oddelek Narodnega muzeja za vrsto let izgubil edinega kustosa oziroma sploh edino strokovno usposobljeno osebo, ki je poznala njegove zbirke. Arhivski dokumenti iz poznih štiridesetih let kažejo, da so številčno stanje kulturnozgodovinskega fonda močno podcenjevali, a že najosnovnejše dokumentiranje, tehnična dela in premikanje predmetov so zahtevali dodatne sile, ki jih v tedanjem muzejskem kolektivu ni bilo. To vrzel so leta 1951 skušali zapolniti z zaposlitvijo Darinke Zelinke, nekdanje blagajničarke in od leta 1949 študentke umetnostne zgodovine, ki se je na novem delovnem mestu znašla brez poprejšnjih muzealskih izkušenj v zreli starosti 52 let. Sprva so jo zaposlili kot asistentko oziroma preparatoriko, po leta 1954 pridobljeni diplomski in strokovnem izpitu pa je postala kustodinja in pozneje formalna voditeljica Kulturnozgodovinskega oddelka.⁶⁴

Za naslednjih nekaj let se je tako vzpostavila po današnjih profesionalnih merilih brez dvoma neobičajna praksa, po kateri so na Kulturnozgodovinskem oddelku sprva zaposlovali preparatorje s srednješolsko izobrazbo, ki so po opravljeni diplomski iz umetnostne zgodovine naposled prevzeli določen kustodiat in se mu tudi

59 Arhiv NMS, š.k. 1945, št. 312, 312a, 313; Lazar, Od postopnih, str. 182–183.

60 Grafenauer, Problemi.

61 Arhiv NMS, š.k. 1945, št. 162a; Kastelic, Narodni muzej, str. 197.

62 Kastelic, Narodni muzej, str. 198–199; Lazar, Od postopnih, str. 183–184; isti, Oddelek, str. 326–327.

63 Prim. Žvanut, Pogled.

64 Arhiv NMS, personalna mapa Darinke Zelinke.

raziskovalno posvetili. Tega ni mogoče pojasniti zgolj s trenutnimi razmerami na trgu delovne sile, temveč zgovorno priča o tedanji kulturni politiki, vodstveni strategiji v Narodnem muzeju in odnosu do Kulturnozgodovinskega oddelka. Njegove kadrovske zmogljivosti so namreč v prvi vrsti skušali popolniti s pomožnim delovnim osebjem – preparatorji oziroma v današnjem besednjaku konservatorji-restavratorji, ki so bili po sili razmer hkrati dokumentalisti in tehnični manipulant. Ni pa videti, da bi muzejsko vodstvo prepoznalo podobno potrebo po strokovno formiranih kustosih, usposobljenih za samostojno raziskovalno delo.⁶⁵

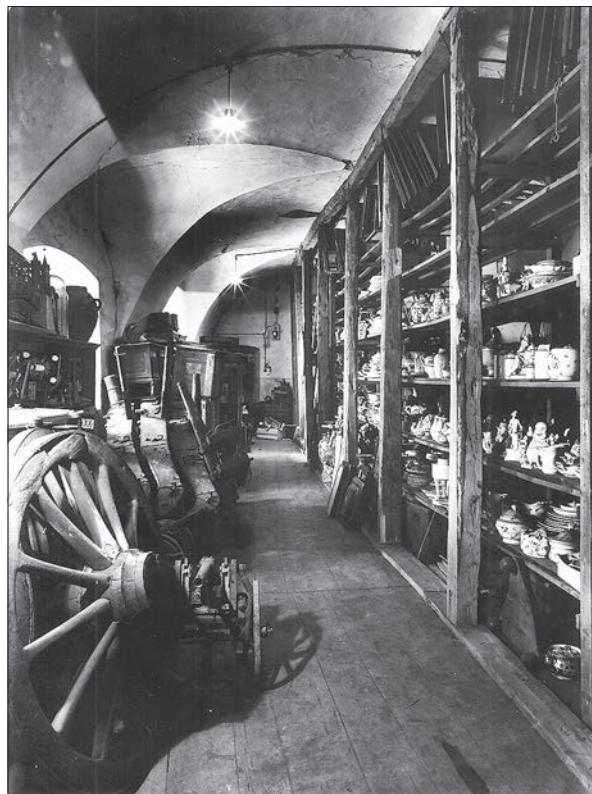
Že v nekaj mesecih po prihodu Darinke Zelinka (1951–1965) sta Kulturnozgodovinski oddelek okreplila še Hanka Štular (1951–1985) in Ferdinand Tancik (1952–1973), oba po zaključenem izobraževanju na Šoli za umetno obrt v Ljubljani. V težavnih razmerah povojne obnove in vesplošnega pomanjkanja so tričlanska ekipo doletele zahtevne naloge, ki bi terjale precej več moči, zlasti pa izkušenj in trdno strokovno podlago: inventariziranje zbirk, ureditev razstav na Blejskem otoku in Blejskem gradu, pridobivanje gradiva iz Federalnega zbirnega centra (FZC) ter nenehno premikanje kulturnozgodovinskega fonda v improvizirane depoje na zunanjih lokacijah.⁶⁶

S težiščem na sprotnih zadolžitvah večinoma tehnične narave ni preostajalo veliko časa za bolj poglobljeno delo. Zato ne preseneča, da članom Kulturnozgodovinskega oddelka še precej let ni uspelo uveljaviti resnične strokovne avtonomije, saj je ključne odločitve v okviru njegovih kustodiatov sprejemal kar ravnatelj sam. Pri tem so ga namesto vsebinskih premislekov marsikdaj vodili drugačni vzgibi, ne nazadnje predsodki o manjvrednosti kulturnozgodovinskih zbirk, ki naj bi zgolj zasedale dragoceni prostor. V tej luči lažje razumemo Kasteličevo nenavadno velikodušno, že kar nepremišljeno odstopanje gradiva drugim muzejskim in galerijskim ustanovam, posojanje kulturnozgodovinskih eksponatov za filmske in gledališke rekvizite ali dekoracijo javnih ustanov ter celo prodajanje oziroma »izmenjevanje« muzejskih predmetov na domačem trgu starin.⁶⁷

NEGOTOVA USODA ZBIRKE OROŽJA

Nič ne kaže, da bi bilo historično orožje ob ponovni vzpostavitvi Kulturnozgodovinskega oddelka v letih 1951/2 že prepoznano kot vse-

binska prioriteta. S povsem praktičnega vidika je muzejski kolektiv kot »prostorski problem« najbolj zaposlovala zbirka pohištva, medtem ko se je Darinka Zelinka kot prva članica oddelka s pridobljeno univerzitetno diplomom od leta 1954 specializirala predvsem za področje tekstila.⁶⁸ Z izjemo majhnega izbora eksponatov, razstavljenih na Bledu in v matični muzejski palači, je bila sredi petdesetih let 20. stoletja velika večina zbirke orožja in bojne opreme uskladiščena v propadajočih prostorih Ljubljanskega gradu. Tu so začasno domovanje našle tudi zbirke porcelana, stekla, keramike, slik in umetnoobrtne kovine, medtem ko so pohištvo hranili v slabo vzdrževani Cukrarni, manjšo količino predmetov pa v stavbi Moderne galerije. Od deponiranja leta 1947 muzejska orožarna ni bila dostopna javnosti, vendar je Kastelic še julija in avgusta 1955 resno računal, da bo z obetano prenovo grajskega kompleksa mogoče pridobiti razstavne dvorane vsaj za stalno razstavo stekla in orožja, če že ne celotnega fonda Kulturnozgodovinskega oddelka.⁶⁹

Depo kulturnozgodovinskega gradiva na Ljubljanskem gradu okrog leta 1957 (foto: dokumentacija OZUU).

⁶⁵ Lazar, *Oddelek*, str. 326–331.

⁶⁶ Lazar, *Oddelek*, str. 326–329.

⁶⁷ Arhiv NMS, šk. 1955, št. 95; Lazar, *Oddelek*, str. 329–330. Za primer zbirke kositra gl. Oitzl, »Srebro«, str. 357–361.

⁶⁸ Zelinka, *Koptske tkanine*.

⁶⁹ Arhiv NMS, šk. 1955, št. 95, 758, 782; s. n., II. 3. 1955, Spomenica [Izvršnemu svetu LRS] o nekaterih perečih vprašanjih NM v Ljubljani; šk. 1958, s. n., IO. 2. 1958, Ljubljana, Statut Narodnega muzeja v Ljubljani.

Kljub živahni korespondenci z Mestnim ljudskim odborom Ljubljana so se načrti izjalovili, saj za tako velik gradbeni projekt preprosto ni bilo denarja.⁷⁰ A še pred koncem septembra se je Kastelic zapletel v nenavadno epizodo, ki bi se za Narodni muzej skorajda končala z izgubo nekaterih najdragocenejših primerkov vojaškozgodovinske zapuščine. Začelo se je menda z obiskom majorja Ivana Javornika, ki se je »zanimal« za muzejsko orožje na Ljubljanskem gradu, ravnatelj Kastelic pa naj bi zbirko ponujal naprodaj ali v zamenjavo za kake druge starine.⁷¹ Ko je glas o tem dosegel upravnika Vojnega muzeja Jugoslovanske ljudske armade v Beogradu, je nemudoma izrazil pripravljenost na kupčijo v pričakovanju, da mu bo z eksponati iz Ljubljane uspelo popolniti med vojno opustošeno razstavo na beograjskem Kalemegdanu.⁷²

Kastelic je nato sicer naredil korak nazaj, saj bi pristal zgolj na zamenjavo določenega števila predmetov in ne vse zbirke, a njegova zamisel za vsaj približno enakopravno transakcijo je v vsakem primeru spodletela. Beograjski kolegi namreč »niso našli« primernih eksponatov za zamenjavo, temveč bi za svoje potrebe zgolj prevzeli ali odkupili gradivo iz ljubljanskega Narodnega muzeja. Vendar Kastelic niti tedaj ni odstopil od lahkomišelnega dogovarjanja; do sredine decembra je na lastno pest pripravil seznam skupno 96 kosov orožja, ki jih je ponudil v odkup. Pri tem ne preseneča zgolj drznost, s katero je na odpis

obsodil del zbirke, ki dotlej sploh ni bila strokovno ovrednotena in je sam niti ni dobro poznal, temveč morda še bolj pomanjkanje širše refleksije. Na spisku so se namreč znašli celo tako očitno nenadomestljivi predmeti, kot so arheološke najdbe srednjeveških mečev iz Ljubljanice in vrhunski eksponati iz zbirke barona Kometra, ki jo je Narodni muzej šele dobro desetletje poprej pridobil z izjemnimi napori kot pravno zaščiteno nedeljivo celoto.⁷³

Opogumljeni z uslužnim odzivom so v Beogradu skorajda čez noč pridobili potrebno bančno posojilo in upali, da jim bo uspelo odkup izvesti še pred koncem leta. Nepovratno izgubo dragocenih primerkov kulturne dediščine je preprečil šele Zavod za spomeniško varstvo LRS, saj za prodajo ni izdal nujno potrebnega soglasja. Zato se je moral beograjski Vojni muzej spomladi 1956 nakupu odpovedati, zadrego pa so v naslednjih mesecih rešili z začasno, a nazadnje vse do leta 1971 trajajočo posojlo gradiva ljubljanskega Narodnega muzeja v Beograd.⁷⁴

OBISK BRUNA THOMASA

Še preden so ti zapleti dočakali epilog, je v usodo historičnega orožja v Narodnem muzeju poseglo zanimivo naključje. Dobrih deset let po koncu druge svetovne vojne, ki je v jugoslovansko-avstrijskih odnosih zapustila zelo travmatične sledi, je napočilo obdobje ponovnega

Dvostranska časopisna fotoreportaža o gostujoči razstavi Od Tiziana do Tiepola (Tovariš XII, št. 6, 12. 2. 1956, str. 142–143).

70 Arhiv NMS, šk. 1956, št. 450.
 71 Arhiv NMS, šk. 1955, št. 1154.
 72 Arhiv NMS, šk. 1955, št. 1192.

73 Arhiv NMS, šk. 1955, št. 1282, 1334.
 74 Arhiv NMS, šk. 1956, št. 631, 691, 994, 1220.

zbliževanja. K temu so pomembno prispevala prizadevanja na področju kulture. Potem ko so jugoslovanski muzealci leta 1954 z veliko razstavo srednjeveških fresk prepotovali Nemčijo, Švico in Avstrijo, so avstrijski kolegi vrnili obisk z razstavo dunajskega Umetnostnozgodovinskega muzeja *Od Tiziana do Tiepola*, posvečeno beneškemu renesančnemu in baročnemu slikarstvu oziroma kiparstvu.⁷⁵ Paradni projekt dunajskih strokovnjakov je oktobra 1955 najprej gostoval v Beogradu, nato v Zagrebu, od 28. januarja do 27. februarja 1956 pa še v ljubljanski Narodni galeriji.

Odmevi v dnevnem časopisju pričajo o navdušenju nad izjemno razstavo, kakršne še nista imeli priložnost doživeti ne jugoslovanska ne slovenska javnost. Po spletu zanimivih okoliščin je ta dogodek zaznamoval nadaljnji razvoj orožjeslovja v Narodnem muzeju. Tako ob odprtju kot ob podiranju razstave je namreč Ljubljano kot član ekipe dunajskih muzealcev obiskal vodja zbirke plastike dunajskega Umetnostnozgodovinskega muzeja dr. Bruno Thomas (1910–1988). Ob prvi priložnosti je zbrano občinstvo pozdravil s slovesnim nagovorom, ob drugi pa je s sodelavci

Dr. Bruno Thomas (1910–1988) (foto: <https://www.lexikon-provenienzforschung.org/thomas-bruno>).

⁷⁵ Petrović in Oberhammer, *Od Tiziana*.

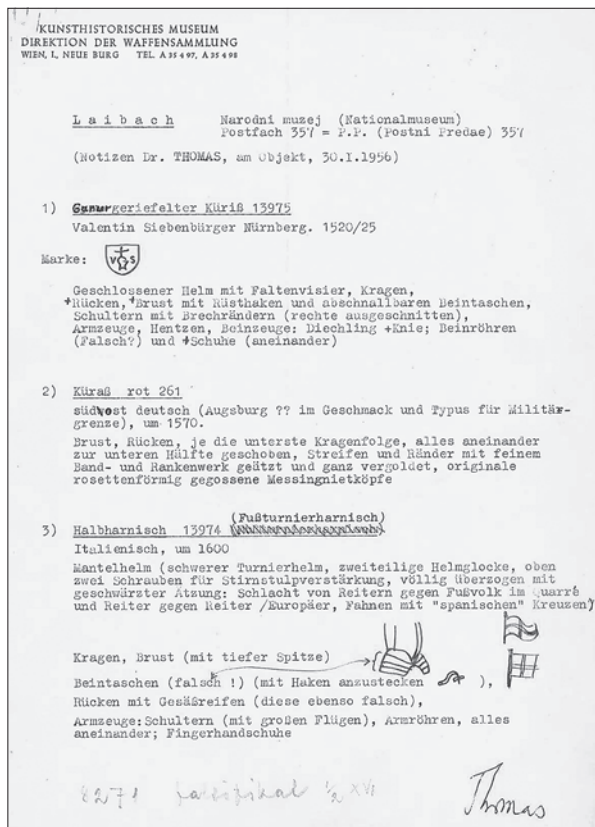
poskrbel za pregled in varno vrnitev posojenih eksponatov.⁷⁶

Ne glede na formalni položaj se je Thomas tlej znašel v vlogi, ki mu ni bila povsem pisana na kožo. Veliko bolj sistematično kot z beneško umetnostjo se je namreč ukvarjal z raziskovanjem zaščitne opreme v poznem srednjem in zgodnjem novem veku. Tej tematiki se je posvečal že od začetka znanstvene kariere. Po študiju arheologije in umetnostne zgodovine, ki ga je leta 1932 zaključil z doktoratom na Univerzi v Kielu, je leto pozneje opravil še državne izpite na Inštitutu za avstrijsko zgodovinsko raziskovanje, nato pa se je zaposlil v dunajskem Umetnostnozgodovinskem muzeju. Z izjemo vojaške službe v letih 1940–1945 je v tej ustanovi na različnih položajih neprekinjeno deloval vse do upokojitve (1934–1975), in sicer primarno kot kustos, pozneje pa kot vodja oziroma direktor zbirke orožja. Mož prodornega duha in izrazito interdisciplinarnih, odprtih pogledov se je v zgodovino zapisal kot verjetno najvidnejši specialist za področje srednjeveškega in zgodnjenovoveškega okleparstva v srednjeevropskem prostoru. S svojim delom je odločilno pripomogel k uveljavitvi orožjeslovja kot samostojne veje umetnostnozgodovinskih raziskav, malone globalni ugled pa si je ustvaril tudi z intenzivnim sodelovanjem z eminentnimi tujimi ustanovami in vodenjem mednarodnega združenja orožarskih oziroma vojaških muzejev ICOMAM.⁷⁷

Ob povedanem lažje razumemo, zakaj si je dr. Thomas dva dni po uvodnem odprtju razstave vzel čas za ogled izbranih primerkov oklepov v ljubljanskem Narodnem muzeju. To je bila po trenutnem vedenju prva prava strokovna analiza predmetov iz muzejske orožarne, še merodajnejša, ker jo je opravilo tako sloveče ime svetovnega orožjeslovja. Zato se po drugi strani zdi toliko bolj nenavadno, da o Thomasovem obisku niso poročali ne javni mediji ne poznejše objave ljubljanskih muzealcev. Za zdaj edino znano pričevanje o tem dogodku so trije kratki zapisi, nedavno odkriti v dokumentaciji Oddelka za zgodovino in uporabno umetnost. Prvi je enostransko tipkopisno poročilo, datirano s 30. januarjem 1956, in sicer zapis Thomasovih ekspertiz izbranih muzejskih eksponatov, ki jih je v nemškem jeziku zabeležil muzejski konservator Rudolf Berce. Drugi je spisec osmih vprašanj, ki so jih po koncu obi-

⁷⁶ *Slovenski poročevalec* XVII, št. 23, 29. 1. 1956, str. 2; *Ljudska pravica* XXII, št. 22, 28. 1. 1956, str. 6; št. 52, 3. 3. 1956, str. 6; *Tovariš* XII, št. 6, 12. 2. 1956, str. 142–143.

⁷⁷ Czeike, *Historisches Lexikon*, str. 449; https://austria-forum.org/af/AustriaWiki/Bruno_Thomas; <https://www.lexikon-provenienzforschung.org/thomas-bruno> (obiskano 14. 7. 2023).

Skenirani zapisi iz časa Thomasovega obiska v ljubljanskem Narodnem muzeju (foto: dokumentacija OZUU).

ska poslali dunajskemu strokovnjaku s prošnjo za podrobnejše obrazložitve, zadnji pa Thomasov uradni odgovor v obliki enostranskega tipkopisa z dodanimi skicami, risbami in rokopisnimi pojasnili na hrbtni strani.

Iz teh poročil lahko vsaj v grobem rekonstruiramo, kaj se je v Narodnem muzeju dogajalo 30. januarja 1956. Povsem mogoče je, da je pobudo za ogled gradiva podal Thomas sam. Odličnega, že mednarodno priznanega izvedenca za ploščne oklepe je gotovo zanimalo, kaj od tovrstnega gradiva hranijo v Ljubljani – in v tem smislu mu je imel kaj ponuditi zgolj Narodni muzej. Od demontiranja prvotne stalne razstave je bila sicer velika večina eksponatov iz nekdanje orožarne Narodnega muzeja umaknjena v neugledne depoje na ljubljanskem gradu. Kolikor lahko sklepamo iz ohranjene korespondence, Thomasa tja niso popeljali, pač pa so mu v muzejski palači ponudili na ogled skupno pet predmetov, menda iz pukštajnske zapuščine barona Kometra, ki so jih očitno dojemali kot najdragocenejši sklop v muzejskem fondu zaščitne opreme.

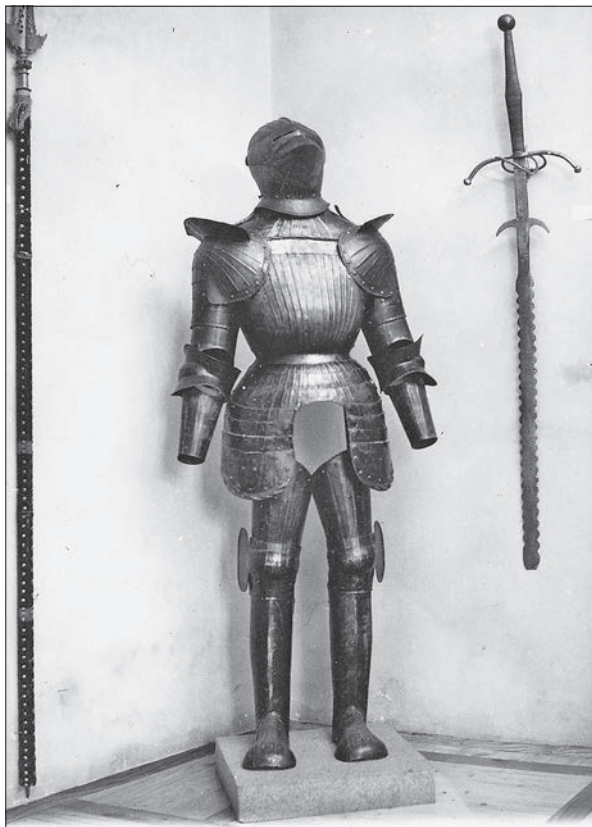
Logično bi bilo pričakovati, da bo uglednega gosta sprejel kateri od muzejskih kustosov, če ne sam ravnatelj Kastelic. Toda arhivski dokumenti kažejo, da je bil Thomasov ključni oziroma naj-

verjetneje celo edini sogovornik v Narodnem muzeju inženir Rudolf Berce, (najpozneje) od novembra 1945 zaposlen v Narodnem muzeju kot konservator oziroma preparator za kovinske arheološke najdbe. S preučevanjem oklepov se sicer ni nikoli ukvarjal, a to ni bila posebna ovira, saj tudi med drugimi člani tedanjega muzejskega kolektiva ne bi našli orožjeslovnega specialista. V primerjavi s preostalimi sodelavci so ga odlikovale nekatere druge kvalitete – obvladovanje angleškega in nemškega jezika, strokovne ambicije in želja po navezovanju stikov s tujimi strokovnjaki, ki ga je med drugim popeljala celo v Združene države Amerike.⁷⁸

Replika prsne oklepa, 19. stoletje (NMS, inv. št. N 8114, foto: Tomaž Lazar).

⁷⁸ Nemeček, *Razvoj*, str. 68–69, 74–87.

Replika maksimilijanskega oklepa, razstavljena na Blejskem gradu okrog leta 1958 (NMS, inv. št. N 19817, foto: dokumentacija OZUU).

Kdo je odbral eksponate, ponujene v pregled gostujočemu strokovnjaku, ni jasno. Žal pri tem ni imel povsem srečne roke, saj je »jagodni izbor« vseboval kar dva očitna ponaredka. Prvi je bila historicistična replika rebrastega prsnega oklepa iz Wurzbachove zbirke (inv. št. N 8114), drugi prav tako v maksimilijanskem slogu zasnovana replika celopostavnega ploščnega oklepa z zaprtim šlemom (inv. št. N 19817), ki jo je muzeju leta 1913 podaril vitez Nikolaj Gutmansthal.

Od skupno petih predmetov, ponujenih v analizo, sta iz zbirke Hansa Kometra v resnici izhajala zgolj dva – celopostavni ploščni oklep iz delavnice Valentina Siebenbürgerja (inv. št. N 35361) in polovični oklep, okrašen z jedkanimi bojnimi motivi (inv. št. N 17776). Thomas je bil prvi izvedenec, ki je ta kapitalna, že vse od leta 1935 verjetno najprepoznavnejša primerka zaščitne opreme v muzejski orožarni točneje opredelil in hkrati popravil zmotne datacije iz Zormanovih cenitev. Maksimilijansko opravilo je na podlagi žigov pripisal nürnberškemu mojstru Valentinu Siebenbürgerju ter jo po slogovnih značilnostih umestil v čas okrog 1520/25.⁷⁹ Poznejše raziskave

so to ekspertizo dopolnile zgolj v podrobnostih. Thomas sam je le malo pozneje ugotovil, da je treba datacijo oklepa pomakniti v malce poznejši čas, neposredno po Siebenbürgerjevi pridobitvi mojstrskega naziva leta 1531. Thomasovi sumi, da bi golenice utegnile biti poznejše izdelave, se niso potrdili, pač pa so metalurške analize dokazale, da je naličnik zaprtega šlema kakovostno izdelana replika, po vsej verjetnosti dodana med restavratorskimi posegi v drugi polovici 19. ali začetku 20. stoletja.⁸⁰

Za precej večji izziv se je pokazal jedkani polovični oklep. Thomas ga je opisal kot opravilo za pehotni turnir italijanske izdelave iz časa okrog leta 1600 oziroma 1610, vendar s pridržkom, da sta stegenska žepa ponaredka iz 19. stoletja.⁸¹ Preiskave, opravljene v zadnjem desetletju, so te sklepe nekoliko revidirale. Garnitura namreč v sedanjem stanju zagotovo ni pristna, temveč je bila šele naknadno sestavljena v novo celoto in temeljito restavrirana. Njeno izvorno jedro je neprebojni kirasirski oklep za trup, ki so mu najverjetneje šele v 19. stoletju dodali sicer pristne, a prvotno nepovezane ročne ščitnike in

Huzarski kiras, srednja Evropa, okrog 1570–1580 (NMS, inv. št. N 5044, foto: Tomaž Lazar).

79 Dokumentacija OZUU, s. n., Dopis Bruna Thomasa Narodnemu muzeju, s. d., Dunaj.

80 Thomas, Nürnberger Plattnerkunst; Lazar, *Oklepi*, kat. št. 22; Kraner idr., *Arheometalurške raziskave*.

81 Dokumentacija OZUU, s. n., Dopis Bruna Thomasa Narodnemu muzeju, s. d., Dunaj.

šlem ter na novo restavrirane stegenske žepe in naličnik.⁸²

Morda največ pozornosti je dunajski izvedenec namenil huzarskemu kirasu iz časa okrog 1570–1580 (inv. št. N 5044), okrašenemu s pozlačenimi in bruniranimi bordurami. To je bil sploh prvi reprezentativni primerek zaščitne opreme v lasti Kranjskega deželnega muzeja, pridobljen že leta 1836 z donacijo grofa Gregoria de Totta iz Kopra. Thomas je ocenil, da je oklep pripadal visokemu častniku habsburške konjenice v Vojni krajini, glede na vrhunsko kakovost izdelave pa je njegov izvor iskal v katerem od najpomembnejših okleparskih središč južnonemškega prostora, predvsem v Augsburgu. Ob pomanjkanju žigov, ki bi omogočali identifikacijo delavnice, Thomas svojih hipotez ni zmožal nesporno dokazati, zato je ponudil tudi alternativno razlago, da gre za izdelek z območja habsburške Avstrije oziroma Vojne krajine. V splošnem Thomasova opredelitev »mejaškega« kiranja ostaja nepresežena vse do danes, saj je niso bistveno revidirali niti poznejši raziskovalci.⁸³

Na kraju samem izrečene ocene o starosti in vrednosti posameznih primerkov zaščitne opreme so v muzejskem kolektivu očitno vzbudile precej začudenja, celo pomislekov ali nelagodja zlasti v tistih točkah, ki se vsebinsko niso skladale z dotedanjimi »uradnimi« opredelitvami. Zato so na Thomasa naslovili dopis s skupno osmimi vprašanji. Zanimalo jih je predvsem, na kakšni podlagi je avstrijski izvedenec dva od predstavljenih eksponatov razglasil za ponaredka in kako bi utemeljil datacijo obeh oklepov iz Kometrove zbirke, ki se nista ujemali s – sicer nedvomno zgrešenimi – podatki v muzejski inventarni knjigi.⁸⁴ Thomas je pozivu ustregel s pismom, v katerem je precej potrpežljivo odgovoril na posamezne točke in svoje sklepe dodatno podkrepil z nekoliko daljšimi razlagami oziroma analogijami iz različnih tujih zbirk.⁸⁵

Kolikor lahko presodimo ob trenutnem stanju raziskanosti muzejskega arhiva, je bil to zadnji Thomasov stik z Narodnim muzejem. Da nanj še vsaj nekaj let ni povsem pozabil, opominja kratek pasus v reviji *Anzeiger des Germanischen Nationalmuseums*. V leta 1963 objavljenem prispevku o nürnberških okleparjih je namreč pod opombo 6 posebej omenil rebrasto opravo Valentina Sie-

benbürgerja iz Ljubljane, le da je podprt z novimi dognanji tedaj že popravil njeno datacijo v čas okrog leta 1531.⁸⁶

ODLOČILNI POVOD ZA NOV ZAČETEK?

Na prvi pogled je Thomasov obisk v Narodnem muzeju izzvenel brez večjega odmeva. K temu so pripomogli različni dejavniki, predvsem pomanjkanje lastne orožjeslovne tradicije oziroma specializiranega kustosa, ki bi bil lahko mero-dajen sogovornik avstrijskemu kolegu, po drugi strani pa interna razmerja v delovnem kolektivu, zapostavljanje kulturnozgodovinskih zbirk in tematik ter zadržan odnos do navezovanja stikov z Zahodom v času otoplitve odnosov s Sovjetsko zvezo. Ne nazadnje je Narodni muzej le leto pozneje z odhodom Rudolfa Berceta izgubil ključnega akterja, ki bi kot *spiritus agens* mednarodnega povezovanja morda lahko ohranil komunikacijo z dunajskim kolegom, a se je nazadnje sam znašel v politični nemilosti tudi – oziroma prav zaradi – (pre)živahnih stikov s tujino.⁸⁷

Vendar bi bil tak sklep nekoliko pre nagljen. Desetletje po koncu druge svetovne vojne so se v ljubljanskem Narodnem muzeju že začeli kazati znanih dolgoročnejših sprememb. Neuravnotežena razvojna politika, usmerjena zgolj v arheologijo, se je pokazala za slepo ulico. Osrednja nacionalna muzejska ustanova si v okvirih svojega poslanstva preprosto ni mogla privoščiti popolnega izločenja kulturnozgodovinskega gradiva, ki je bilo v preteklosti enakopraven del muzejskega fonda, v očeh velikega dela javnosti pa celo najatraktivnejši del prvotne stalne razstave.⁸⁸ Grenak priokus je zapustila tudi izkušnja Federalnega zbirnega centra, iz katerega naj bi domače muzejske ustanove pridobile zaplenjene oziroma nacionalizirane predmete premične kulturne dediščine, a se je njihova glavnina nazadnje porazgubila po »neznanih« poteh.⁸⁹

Nauk te zgodbe je tudi ravnatelj Kastelica prepričal, da mora Kulturnozgodovinskemu oddelku dopustiti primerno raven avtonomije in možnosti strokovnega razvoja predvsem na tistih dotlej zapostavljenih področjih, ki so zahtevala prednostno obravnavo. Da se je med njimi znašla tudi zbirka orožja, je bila gotovo v vse prej kot zanemarljivem deležu posledica zunanjih spodbud, izraženih sredi petdesetih let 20. stoletja. Zdi se, da se slovenski muzealci niso zares zavedali nje-

82 Lazar, *Oklepi*, kat. št. 23; Fajfar idr., Arheometalurške raziskave.

83 Lazar, *Oklepi*, kat. št. 41.

84 Dokumentacija OZUU, s. n., Osnutek dopisa Brunu Thomasu, s. d., [Ljubljana].

85 Dokumentacija OZUU, s. n., Dopis Bruna Thomasa Narodnemu muzeju, s. d., Dunaj.

86 Thomas, *Nürnberger Plattnerkunst*, str. 99.

87 Nemeček, *Razvoj*, str. 86–87.

88 Arhiv NMS, šk. 1958–1961 (1961), št. 725.

89 Arhiv NMS, šk. 1958–1961 (1958), s. n., 10. 2. 1958, Statut Narodnega muzeja v Ljubljani; Lazar, *Oddelek*, str. 330–331.

ne vrednosti, vse dokler jih ni predramil izkazani interes beograjskega Vojnega muzeja, ko se je pokazalo, da bogastvo ljubljanske muzejske orožarne presega vse druge podobne celote, ki so tisti čas obstajale v jugoslovanskem prostoru.⁹⁰ Obisk Bruna Thomasa jih je po drugi strani opomnil na očitne vrzeli v strokovnih kompetencah in potrebo po veliko bolj poglobljenem pristopu k preučevanju vojaškozgodovinske dediščine, ki je ostajala še popolna bela lisa.

Najsi so v kolektivu Narodnega muzeja poduk dojeli neposredno ali bolj podzavestno, je njegov učinek postal viden najpozneje leta 1959, ko je zbirka orožja prvič postala predmet velikopoteznejše obravnave – sprva sicer prvenstveno s konservatorsko-restavratorskega vidika, saj so želeli »dekorativen« izbor gradiva vključiti v novo stalno razstavo na Blejskem gradu. Nalogo so zaupali preparatorju Ferdinandu Tanciku s Kulturnozgodovinskega oddelka, a pod strokovnim vodstvom inženirke kemije Nade Sedlar, ki je v okviru sveže

Ferdinand Tancik (1925–1973) (foto: dokumentacija OZUU).

90 Tega se je vsaj do določene mere zavedal že Josip Mal, čeprav zbirki orožja v muzejski razvojni viziji ni namenil posebnega poudarka. Arhiv NMS, šk. 1945, št. 58, str. 7.

ustanovljenega Oddelka za konservacijo v muzejsko prakso vpeljala nove konservatorsko-restavratorske postopke in pristope.⁹¹

Tancik je bil tedaj član muzejskega kolektiva že skoraj sedem let, dejaven kot preparator za kulturnozgodovinsko, predvsem umetnoobrtno kovinsko gradivo.⁹² Nove zadolžitve, ki je sovpadla z inventarno revizijo zbirke, se je lotil zelo vestno in se sčasoma povsem posvetil raziskovanju orožja oziroma vojaške zgodovine.⁹³ Od leta 1957, ko se je na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani vpisal na študij zgodovine in umetnostne zgodovine, se je v to področje usmeril tudi na akademski ravni ter pozneje diplomiral z dvema pionirskima prispevkoma – prvim (1964) o razvoju topništva na Slovenskem⁹⁴ in drugim (1965) o okrasnih oklepih iz zbirke Narodnega muzeja.⁹⁵

S pridobljeno univerzitetno izobrazbo je Tancik napredoval na mesto muzejskega kustosa in tako postal polnopravni skrbnik zbirke orožja. Do začetka sedemdesetih let je sledilo najplodovitejše obdobje njegovega življenja. Nase je opozoril z več odmevnimi prispevki, denimo o vojnih operacijah v Ilirskih provincah v letih 1813–1814⁹⁶ in analizah škofjeloških inventarjev iz 14. stoletja,⁹⁷ s študijo okrašenih oklepov, s katero je nadgradil prvotno diplomsko nalogo na študijski smeri umetnostne zgodovine,⁹⁸ in člankom o vojni stroki v obdobju 1500–1650.⁹⁹ V muzejski sferi je največji uspeh dosegel z obsežno, sintetično zasnovano pregledno razstavo *Orožje in bojna*

91 Arhiv NMS, šk. 1959, št. 1454; Nemeček, *Razvoj*, str. 89–90.

92 Težje je odgovoriti na vprašanje, ali je imel Tancik še kake druge predispozicije za poznejšo specializacijo za preučevanje orožja in vojaške zgodovine. V življenjepisu, ohranjenem v njegovi personalni mapi, je zapisal, da je bil v času druge svetovne vojne vse do začetka maja 1945 nemški vojni ujetnik v taborišču Stammlager III.B v Fürstenbergu oziroma Frankfurtu na Odri, Hannoveru, Münchnu in Berlinu. K tej izjavi je priložen dokument policijske inšpekcije Charlottenburg, ki potrjuje, da je bil »srbski poročnik Ferdinand Tancik« tamkajšnji vojni ujetnik od 10. 9. 1943 do 2. 5. 1945. Toda v dostopnih podatkih ni mogoče najti nobenega dokaza, kdaj naj bi opravil vojaško šolanje oziroma celo pridobil častniški čin. Po lastnih izjavah naj bi ga v ujetništvo odvedli po opravljenih štirih razredih realne gimnazije, zato ni jasno, kako naj bi v istem času zaključil šolanje na vojni akademiji. Dvome vzbuja tudi potrdilo iz leta 1947, po katerem je bil zaradi hude kratkovidnosti razglašen za stalno nesposobnega vojaške službe. Gl. Arhiv NMS, personalna mapa Ferdinanda Tancika.

93 Arhiv NMS, šk. 1959, s. n., Ljubljana, 14. II. 1959, Poročilo kulturnozgodovinskega oddelka o delu v letu 1959.

94 Tancik, *Topništvo*.

95 Tancik, *Dekorirani*.

96 Tancik, *Ob 150-letnici*.

97 Tancik, *Orožje v škofjeloškem*.

98 Tancik, *Ukrasni oklopi*.

99 Tancik, *Vojna stroka*.

oprema od naselitve Slovencev do konca 17. stoletja iz leta 1971,¹⁰⁰ ki je dve leti pozneje postala del stalne postavitev v muzejski palači.¹⁰¹

V vsega niti desetletje trajajoči akademski karieri si je Tancik ustvaril sloves prvega slovenskega specialista za vojaško zgodovino in materialno zapuščino starejših obdobj. Z odmevnimi muzejskimi razstavami ter strokovnimi in poljudnejšimi objavami – zlasti v reviji *Naša obramba* – mu je uspelo doseči zelo široko občinstvo ter prebuditi množično zanimanje za dotlej povsem spregledane teme nacionalne zgodovine oziroma kulturne dediščine.¹⁰² Njegovo delo je naletelo na izjemno pozitiven odziv muzejskih kolegov tudi v širšem jugoslovanskem prostoru, kjer se je ob srbski etnologinji Djurdjici Petrović (1927–2003) ter hrvaški zgodovinariki in umetnostni zgodovinariki Mariji Šercer (1933–2021) uveljavil kot eden od ključne trojice začetnikov domače orožjeslovske šole.

Vendar so se v ozadju spodbudnih odmevov skrivale tudi nevarne pasti. Podobno kot številni drugi pionirji je bil Tancik v veliki meri samouk, prisiljen delovati v okolju brez obstoječe poklicne tradicije. Domača stroka je njegove prispevke sprejemala z navdušenjem, a žal tudi brez kakršne koli kritične distance. Zato je ostalo neopaženo, da so Tancikove študije v večini primerov šele prvi poskusi resnejše obravnave zelo zahtevnih raziskovalnih vprašanj, nikakor ne dokončni odgovori nanje. Namesto da bi jih uporabili kot dobrodošlo iztočnico za nadaljnje delo, so za več desetletij ostale brez temeljitega vsebinskega pretresa oziroma nujno potrebnih nadgradenj.¹⁰³

Iz udobja že več kot polstoletne časovne oddaljenosti Tancikovemu pionirskemu delu ne bi bilo umestno pretirano očitati neizogibne vsebinske pomanjkljivosti. Že zaradi zgodovinske objektivnosti pa je prav, da njegove dosežke poskusimo ovrednotiti v nekoliko bolj izostreni perspektivi. Ob prebiranju dokumentov v arhivu Narodnega muzeja Slovenije se razkriva precej kaotična realnost formativnega obdobja Kulturnozgodovinskega oddelka, ki se je zaradi usodnih posledic muzejske reorganizacije še deset let po koncu druge svetovne vojne ukvarjal skoraj izključno s tehničnimi in logističnimi izzivi, preden so njegovi člani končno dobili pravo priložnost za strokovno specializacijo. Muzejska zbirka orožja in bojne opreme je postala ena prvih celot v kulturnozgodovinskem fondu, ki so se preoblikovale

v samostojen kustodiat – formalno najpozneje leta 1962 oziroma 1964.¹⁰⁴ Toda veliko vprašanje je, ali bi se to v resnici zgodilo, če ljubljanskih muzealcev na vrednost njihove historične orožarne ne bi najprej opozorili zunanji akterji.

V tej luči je pomembno vlogo odigrala celo na videz tako minorna epizoda, kot je bil obisk Bruna Thomasa januarja 1956. V prihodnjih letih je Tancik njegove opredelitve sprejel brez pridržkov in bistvene vsebinske nadgradnje, a žal tudi brez ustreznega citiranja ali javnega priznanja. Kot da bi bile plod njegovih lastnih, izvirnih ugotovitev, je namreč Thomasove opredelitve oziroma kar celotne ekspertize dobesedno prepisal v članku o okrašenih ploščnih oklepih¹⁰⁵ ter pozneje povzel v razstavnem katalogu iz leta 1971,¹⁰⁶ ne da bi se dunajskemu kolegu oddolžil vsaj s skopo omembo.¹⁰⁷

TEMELJI SLOVENSKEGA OROŽJESLOVSTVA

Življenjska pot Ferdinanda Tancika se je nenadno sklenila septembra 1973, a ne glede na vse zadrege zgodnjih dni orožjeslovja na Slovenskem je bil ključni premik k bolj sistematičnemu vrednotenju vojaškozgodovinske dediščine tedaj že dosežen. V Narodnem muzeju Slovenije se je dolgoročno utrdila zavest o zgodovinskem pomenu zbirke orožja in bojne opreme ter potrebi po sistematičnem obdelovanju te tematike v okviru samostojnega kustodiata na Oddelku za zgodovino in uporabno umetnost. Najvidnejši rezultat tega dela je niz razstav, ki so v večjem obsegu predstavile vojaško dediščino določenih zgodovinskih obdobj, denimo *Bitka pri Sisku* (1993), *Gotika v Sloveniji* (1995), *Theatrum vitae et mortis humanae* (2002), *Ljubljana – kulturna dediščina reke* (2009), *Pod Napoleonovim orlom. 200 let ustanovitve Ilirskih provinc* (2009/10), *Vitez, dama in zmaj. Dediščina srednjeveških bojevnikov na Slovenskem* (2012–2014), *Fronte se začenjajo prebujati. Rudolf Cvetko in prva svetovna vojna* (2014), *Poti samurajev. Japonsko orožje in bojevniška kultura na Slovenskem* (2017),¹⁰⁸ še najobsežnejši in najpreglednejši izbor histo-

100 Tancik, *Orožje in bojna oprema*.

101 Reisp, Letno poročilo 1971; Letno poročilo 1973 in 1974.

102 Prim. Slovenski biografski leksikon, g. Ferdinand Tancik: <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi682460/>.

103 Prim. Lazar, *Oklepi*, str. 18–19.

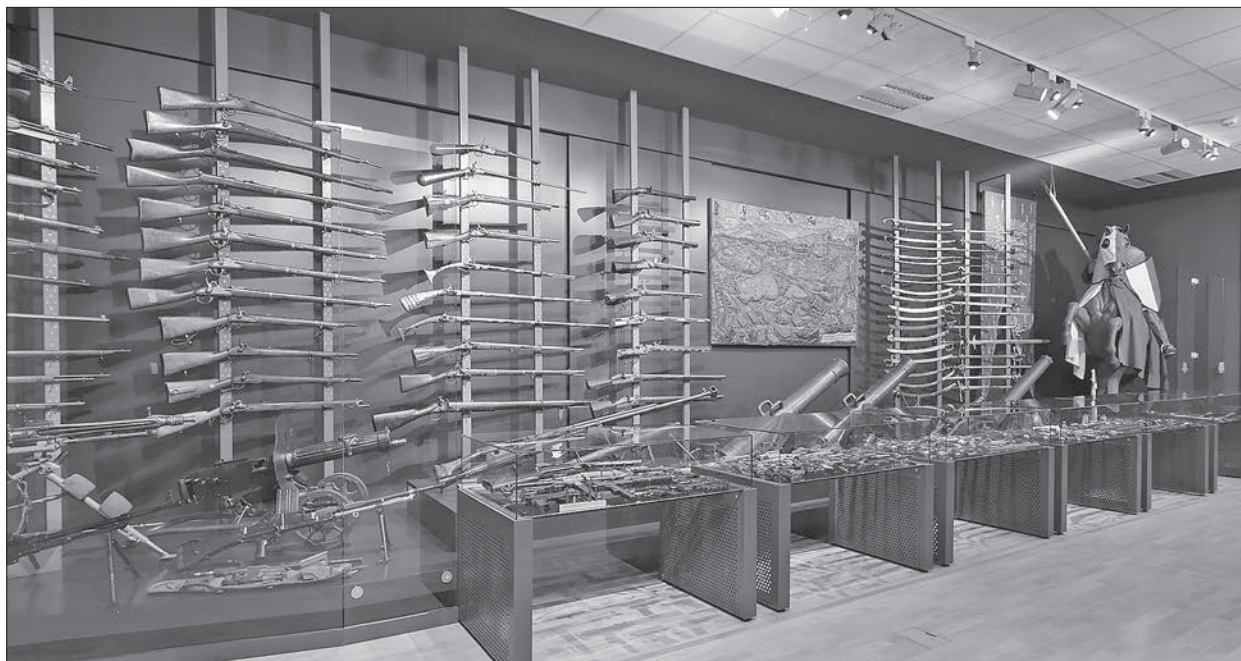
104 Arhiv NMS, šk. 1962, št. 473; personalna mapa Ferdinanda Tancika.

105 Tancik, *Ukrasni*, str. 88–92.

106 Tancik, *Orožje*, kat. št. 119, 122, 207.

107 Pa tudi brez upoštevanja Thomasovih poznejših prispevkov, ki jih Tancik po vsej verjetnosti niti ni poznal. Zato je v razstavnem katalogu *Orožje in bojna oprema od naselitve Slovencev do 17. stoletja* oklep Valentina Siebenbürgerja še vedno datiral po Thomasovi prvotni ekspertizi, ne pa revidirani objavi iz leta 1963. Gl. Thomas, *Nürnberger Plattnerkunst*, str. 99.

108 Za podatke o navedenih razstavah oziroma katalogih gl. seznam literature.

Stalna razstava zbirke orožja in bojne opreme na Metelkovi po prenovi leta 2016 (foto: Tomaž Lauko).

rične oborožitve pa po celoviti prenovi leta 2016 pomeni stalna razstava v okviru zgodovinskih in umetnostnih zbirk na ljubljanski Metelkovi.

Tancikovi zgledi, ne nazadnje intenzivno terensko delo in dejavno sodelovanje z domačimi kolegi oziroma pokrajinskimi muzeji, so odločilno vplivali tudi na druge slovenske muzejske ustanove, da svoje zbirke orožja bolj sistematično predstavijo oziroma preučijo. V zadnjih desetletjih se je tako zvrstilo več stalnih ali občasnih razstav, posvečenih tematiki historičnega orožja – med drugim v Posavskem muzeju Brežice (1995),¹⁰⁹ Loškem muzeju (2010)¹¹⁰ ter pokrajinskih muzejih Celje (2006),¹¹¹ Ptuj-Ormož (1999)¹¹² in Maribor (2012),¹¹³ če se omejimo predvsem na tiste, ki jih je pospremila kataloška publikacija.

V tretjem desetletju 21. stoletja še vedno velja, da je preučevanje vojaške zgodovine in posebej materialne dediščine starejših obdobj v slovenski stroki dokaj obrobna niša, s katero se poklicno ukvarja zgolj peščica specialistov. Ob izrazito zapoznelem razvoju domače orožjeslovne tradicije, ki se je začela otipljiveje oblikovati šele v šestdesetih letih 20. stoletja, česa drugega niti ne bi mogli pričakovati. Kljub temu nas lahko pogled na prehojeno pot navdaja z optimizmom. Zgodnji poskusi orožjeslovnih in vojaškozgodovinskih študij so postopoma ustvarili temelj za zdaj še šibke, a vendarle nezadržno razvijajoče se in vse bolj razvejane raziskovalne discipline, ki je v začetni fazi metodološko izhajala iz zgodovinopisja in umetnostne zgodovine, danes pa enakopravno vključuje tudi arheologijo in naravoslovne vede oziroma analitska orodja.

Take strokovne ravni zagotovo ne bi dosegli brez naporov domačih pionirjev, a tudi zunanjih spodbud in znanja tujih kolegov, čeprav je bil njihov prispevek pozneje morda zamolčan. Predvsem pa ne moremo zanemariti odločilne vloge, ki jo je v tem procesu odigral Narodni muzej Slovenije – po eni strani kot varuh pomembne zbirke historičnega orožja, po drugi strani kot znanstveno središče, ki je v slovensko raziskovalno sfero uvedlo dotlej tako rekoč nedotaknjeno tematiko.

109 Dejak, *Orožje*.

110 Mlakar idr., *Kaj jemlješ*.

111 Badovinac in Jeličič, *Orožje*.

112 Ciglencečki in Selinšek, *Zbirka orožja*.

113 Toifl, *Govorica*.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

Arhiv NMS – Arhiv Narodnega muzeja Slovenije, Ljubljana

Arhivske mape za leta 1918, 1924–1926, 1931–1935, 1945, 1955–1956, 1958–1961, 1962.

Dokumentacija OZUU – Dokumentacija Oddelka za zgodovino in uporabno umetnost Narodnega muzeja Slovenije

Indok center – Ministrstvo za kulturo, Informacijsko-dokumentacijski center za dediščino, Ljubljana

ČASOPISI

Jutro, 1932.

Ljudska pravica, 1956.

Slovenski poročevalec, 1956.

Tovariš, 1956.

LITERATURA

Badovinac, Tatjana in Jeličič, Janko: *Orožje*. Celje: Pokrajinski muzej Celje, 2006.

Boenheim, Wendelin: *Handbuch der Waffenkunde. Das Waffenwesen in seiner historischen Entwicklung vom Beginn des Mittelalters bis zum Ende des 18. Jahrhunderts*. Seemanns kunstgewerbliche Handbücher, Band VII. Leipzig: E. A. Seemann, 1890.

Bonaparte, Louis-Napoléon: *Études sur le passé et l'avenir de l'artillerie*. Paris: J. Dumaine, 1846–1871.

Ciglencečki, Marjeta in Selinšek, Polona: *Zbirka orožja na ptujskem gradu*. Ptuj: Pokrajinski muzej, 1999.

Czeike, Felix: *Historisches Lexikon Wien*. Wien: Kremayr Scheriau, 1997.

Dejak, Vlasta: *Orožje iz Posavskega muzeja*. Brežice: Posavski muzej, 1995.

Demmin, August: *Die Kriegswaffen in ihren geschichtlichen Entwicklungen von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart. Eine Encyclopädie der Waffenkunde*. Leipzig: P. Friesenhahn, 1893.

Demmin, August: *Die Kriegswaffen in ihrer historischen Entwicklung von der Steinzeit bis zur Erfindung des Zündnadelgewehrs. Ein Handbuch der Waffenkunde*. Leipzig: E. A. Seemann, 1869b.

Demmin, August: *Die Kriegswaffen in ihrer historischen Entwicklung. Von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart*. Leipzig: E. A. Seemann, 1886.

Demmin, Auguste: *Guide des amateurs d'armes et armures anciennes*. Paris: Jules Renouard, 1869.

Deschmann, Karl: *Führer durch das Krainische Landes-Museum Rudolfinum in Laibach*. Laibach: Landes-Museum, 1888.

Die Eröffnung des Landes-Museums in Laibach, wie selbe den 4. October 1831, zur Feier des allerhöchsten

- Namensfestes Sr. Majestät unsers allgeliebten Kaisers abgehalten wurde* (ur. Franz Joseph Graf von Hohenwart). Laibach: Graf von Hohenwart, 1832.
- Dular, Janez: Dr. Dragotin Lončar. Prezrti ravnatelj Narodnega muzeja. *Argo* 51, 2008, št. 2, str. 42–45.
- Fajfar, Peter in Nečemer, Marijan in Žužek, Borut: Arheometalurške raziskave jedkanega oklepa N 17776. *Oklepi iz Narodnega muzeja Slovenije* (ur. Tomaž Lazar). Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2021, str. 347–356.
- Ffoulkes, Charles J.: *The Armourer and His Craft from the XIth to the XVIth Century*. London: Methuen & Co., 1912.
- Fronte se začenjajo prebujati. Rudolf Cvetko in prva svetovna vojna* (ur. Jože Podpečnik, Nina Vošnjak). Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2014.
- Gamber, Ortwin in Beaufort, Christian: *Katalog der Leibrüstammer 2. Der Zeitraum von 1530–1560*. Busto Arsizio: Bramante, 1990.
- Gamber, Ortwin: Der Harnisch im 16. Jahrhundert. *Waffen- und Kostümkunde*, 41, 1999, str. 97–120.
- Gamber, Ortwin: Harnischstudien 5. Stilgeschichte des Plattenharnisches von den Anfängen bis um 1440. *Jahrbuch des Kunsthistorischen Sammlungen in Wien*, 14, 1953, str. 53–92.
- Gamber, Ortwin: Harnischstudien 6. Stilgeschichte des Plattenharnisch von 1440–1510. *Jahrbuch des Kunsthistorischen Sammlungen in Wien*, 15, 1955, str. 31–102.
- Gilmour, David: Fakes and their Detection by Analysis. *Arms and Armour. History, Conservation and Analysis* (ur. Alan Williams, Keith Downen). London: Archetype Publications, 2021, str. 205–214.
- Gotika v Sloveniji. Svet predmetov* (ur. Maja Lozar Štamcar). Ljubljana: Narodni muzej, 1995.
- Grafenauer, Bogo: Problemi in naloge slovenskega zgodovinopisja v našem času. *Zgodovinski časopis* 1, 1947, št. 1–4, str. 11–30.
- Haenel, Erich: *Alte Waffen*. Berlin: R. C. Schmidt & Co., 1920.
- Hewitt, John: *Ancient Armour and Weapons in Europe 1–3*. Oxford, London: John Henry, James Parker, 1855–1860.
- Hewitt, John: *The Tower. Its History, Armouries, and Antiquities*. London: Master General and Board of Ordnance, 1841.
- Hohenwart, Franz Joseph Graf von: *Leitfaden für die das Landes-Museum in Laibach Besuchenden*. Laibach: mit Ignaz Aloys Edlen v. Kleinmayr'schen Schriften, 1836.
- Horvat, Jasna: Dr. Josip Mal in njegov »trajen spomenik v Narodnem muzeju«. *Predmet kot reprezentanca: okus, ugled, moč* (ur. Maja Lozar Štamcar). Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2009, str. 418–470.
- Istenič, Janka: Arheologija. *Narodni muzej Slovenije – 200 let* (ur. Tomaž Lazar, Jernej Kotar, Gašper Oitzl). Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2021, str. 339–364.
- Kastelic, Jože: Narodni muzej v Ljubljani in njegovi problemi. *Zgodovinski časopis* 4, 1950, str. 195–207.
- Kos, Mateja: Umetnostna zbirka – Narodni muzej versus Narodna galerija? *Narodni muzej Slovenije – 200 let* (ur. Tomaž Lazar, Jernej Kotar, Gašper Oitzl). Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2021, str. 231–245.
- Kotar, Jernej: Od nastopa Karla Dežmana do preoblikovanja v Narodni muzej (1852–1924). *Narodni muzej Slovenije – 200 let* (ur. Tomaž Lazar, Jernej Kotar, Gašper Oitzl). Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2021, str. 65–79.
- Kotar, Jernej: Od ustanovitve Kranjskega deželnega muzeja v Ljubljani do odhoda kustosa Henrika Freyerja (1821–1852). *Narodni muzej Slovenije – 200 let* (ur. Tomaž Lazar, Jernej Kotar, Gašper Oitzl). Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2021, str. 23–63.
- Kraner, Jakob in Fajfar, Peter in Zorc, Borut in Knap, Matjaž: Arheometalurške raziskave maksimilijanskega oklepa N 35361. *Oklepi iz Narodnega muzeja Slovenije* (ur. Tomaž Lazar). Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2021, str. 331–345.
- Lazar, Tomaž: Baron Hans Kometer in njegova zbirka starin z dvorca Pukštajn. *Kronika* 63, 2015, št. 2, str. 293–318.
- Lazar, Tomaž: Od postopnih nadgradenj do reorganizacije Narodnega muzeja (1889–1947). *Narodni muzej Slovenije – 200 let* (ur. Tomaž Lazar, Jernej Kotar, Gašper Oitzl). Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2021, str. 167–185.
- Lazar, Tomaž: Oddelek za zgodovino in uporabno umetnost ter njegovi predhodniki. *Narodni muzej Slovenije – 200 let* (ur. Tomaž Lazar, Jernej Kotar, Gašper Oitzl). Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2021, str. 317–337.
- Lazar, Tomaž: *Oklepi iz Narodnega muzeja Slovenije. Zaščitna oprema od visokega srednjega do zgodnjega novega veka*. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2021.
- Ljubljana – kulturna dediščina reke* (ur. Peter Turk, Janja Istenič, Timotej Knific, Tomaž Nabergoj). Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2009.
- Ložar, Rajko: Arheološki oddelek. *Vodnik po zbirkah Narodnega muzeja v Ljubljani. Kulturno zgodovinski del* (ur. Josip Mal). Ljubljana: Narodni muzej, 1931, str. 21–79.
- Makarovič, Marija: O Grebenčevi zbirki v Etnografskem muzeju v Ljubljani. *Slovenski etnograf* 15, 1962, str. 243–252.
- Mal, Josip: *Vodnik po zbirkah Narodnega muzeja v Ljubljani. Kulturno zgodovinski del*. Ljubljana: Narodni muzej, 1931.
- Mann, James: *Wallace Collection Catalogues. European*

- Arms and Armour* 1. *Armour*. London: The Trustees of the Wallace Collection, 1962.
- Mann, James: *Wallace Collection Catalogues. European Arms and Armour* 2. *Arms*. London: The Trustees of the Wallace Collection, 1962.
- Meyrick, Samuel R.: *A Critical Enquiry into Antient Armour as it Existed in Europe, but particularly in England, from the Norman Conquest to the Reign of King Charles II*. London: H.G. Bohn, 1824.
- Mlakar, Jana idr.: *Kaj jemlješ ti orožje, sin? Ognjeno orožje na Loškem gradu*. Škofja Loka: Loški muzej, 2010.
- Nabergoj, Tomaž: *Srednjeveško orožje in bojna oprema iz reke Ljubljanice* (doktorska disertacija). Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za arheologijo, 2015.
- Narodni muzej Slovenije – 200 let* (ur. Tomaž Lazar, Jernej Kotar, Gašper Oitzl). Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2021.
- Nemeček, Nataša: *Razvoj konservatorske delavnice v Narodnem muzeju in pregled konservatorskih/restavratorskih tehnik s poudarkom na arheološki in umetnostno-obrtni kovini* (magistrsko delo). Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Akademija za likovno umetnost in oblikovanje, 2013.
- Oitzl, Gašper: »Srebro malega človeka« v Narodnem muzeju Slovenije. *Kronika* 71, 2023, št. 2, str. 335–366. DOI: <https://doi.org/10.56420/Kronika.71.2.07>
- Oitzl, Gašper: Od dvorane v liceju do muzejske palače (1831–1888). *Narodni muzej Slovenije – 200 let* (ur. Tomaž Lazar, Jernej Kotar, Gašper Oitzl). Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2021, str. 149–165.
- Petersen, Jan G. T.: *De Norske Vikingesverd. En typologisk-kronologisk studie over Vikingetidens vaaben*. Kristiania: Jakob Dybwad, 1919.
- Petrović, Veljko in Oberhammer, Vinzenz: *Od Tiziana do Tiepola. Remekdela mletač kog slikarstva i vajarstva iz bečkog Kunsthistorisches Museum*. Beograd: Komisija za kulturne veze sa inostranstvom FNRJ, 1955.
- Pod Napoleonovim orlom. 200 let ustanovitve Ilirskih provinc / Sous les aigles Napoléoniennes. Bicentenaire des provinces Illyriennes* (ur. Anja Dular et al.). Ljubljana: Narodni muzej, 2010.
- Poti samurajev. Japonsko orožje in bojevnikiška kultura na Slovenskem* (ur. Tomaž Lazar). Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2017.
- Pyhrr, Stuart: *A History of Arms and Armour Conservation at the Metropolitan Museum. Make All Sure* (ur. Robert Douglas Smith). Leeds: Basiliscoe Press, 2006, str. 105–113.
- Rathgen, Bernhard: *Das Aufkommen der Pulverwaffe*. München: Die schwere Artillerie, 1925.
- Rathgen, Bernhard: *Das Geschütz im Mittelalter*. Berlin: VDI-Verlag, 1928.
- Reisp, Branko: Letno poročilo Narodnega muzeja v Ljubljani za leto 1971. *Argo* 1, 1972, št. II–2, str. 44–62.
- Reisp, Branko: Letno poročilo Narodnega muzeja v Ljubljani za leto 1973 in 1974. *Argo* 13–14, 1976, str. 3–40.
- Reisp, Branko: Zastava kranjskega plemiškega poziva iz bitke pri Sisku leta 1593. *Kronika* 40, 1992, št. 2, str. 83–87.
- Rogelj Škafar, Bojana in Frelj, Marko: Etnografske zbirke in predmeti v Kranjskem deželnem muzeju – obrobni predstavniki dežele Kranjske in eksotični pričevalci neevropskih kultur. *Narodni muzej Slovenije – 200 let* (ur. Tomaž Lazar, Jernej Kotar, Gašper Oitzl). Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2021, str. 247–269.
- Schmidburg, Joseph C. von: *An die vaterländischen Freunde der Wissenschaften*. [Laibach], 1823.
- Tancik, Ferdinand: *Dekorirani oklepi v zbirki Kulturnozgodovinskega oddelka Narodnega muzeja v Ljubljani* (diplomsko delo). Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za umetnostno zgodovino, 1965.
- Tancik, Ferdinand: Ob 150-letnici vojnih operacij 1813–1814 v mejah Ilirskih provinc. *Kronika* 11, 1963, št. 3, str. 185–192, in 12, 1964, št. 1, str. 37–48.
- Tancik, Ferdinand: *Orožje in bojna oprema od naselitve Slovencev do 17. stoletja*. Ljubljana: Narodni muzej, 1971.
- Tancik, Ferdinand: Orožje v škofjeloškem gradu v prvi četrtini 14. stoletja. *Loški razgledi* 13, 1966, str. 44–66.
- Tancik, Ferdinand: *Topništvo na Slovenskem* (diplomsko delo). Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, 1964.
- Tancik, Ferdinand: Ukrasni oklopi u Narodnom muzeju u Ljubljani. *Muzej primenjene umetnosti. Zbornik* 9–10 (1963–1965), 1966, str. 81–100.
- Tancik, Ferdinand: Vojna stroka v obdobju od leta 1500 do 1650. *Situla* 13, 1973, str. 69–92.
- Theatrum vitae et mortis humanae. Prizorišče človeškega življenja in smrti. Katalog / The Theatre of Human Life and Death. Catalogue* (Maja Lozar Štamcar, Maja Žvanut). Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2002.
- Thomas, Bruno, *Nürnberg Plattnerkunst in Wien. Anzeiger des Germanischen Nationalmuseums*, 1963, str. 89–99.
- Toifl, Leopold: *Govorica orožja / The Language of Weapons*. Maribor: Pokrajinski muzej Maribor, 2012.
- Viollet-le-Duc, Eugène-Emmanuel: *Dictionnaire raisonné du mobilier français de l'époque carolingienne à la Renaissance* 5. *Armes de guerre offensives et défensives*. Paris: A. Morel et Cie., 1874.
- Vitez, dama in zmaj. Dediščina srednjeveških bojevnikov na Slovenskem* 2. *Katalog* (ur. Tomaž Lazar, Tomaž Nabergoj, Polona Bitenc) Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2013.
- Volčjak, Jure: Od stanovske ideje do cesarske potrditve. Domovinski/deželni muzej v Ljubljani v obdobju 1821–1826 v luči dunajskega gradiva. *Narodni muzej Slovenije – 200 let* (ur. Tomaž Lazar, Jernej Kotar,

- Gašper Oitzl). Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2021, str. 81–107.
- Wilczek, Graf [Hans]: *Erinnerungen eines Waffensammlers. Vortrag gehalten am Gesellschaftsabend österreichischer Kunstfreunde zu Wien den 3. Dezember 1903*. Wien: Adolf Holzhausen, 1903.
- Zelinka, Darinka: *Koptske tkanine v Narodnem muzeju v Ljubljani*. Ljubljana: Narodni muzej, 1963 (Situla 6).
- Zorman, Ivan: *Zapisnik cenitve umetnostnih, umetno-obrtnih in kulturno historičnih premičnin v gradu Puchensteinu*. Ljubljana: Narodna Galerija (tipkopis), ok. 1932.
- Žargi, Matija: *Bitka pri Sisku 1593–1993*. Ljubljana: Narodni muzej, 1993.
- Žvanut, Maja: *Pogled nazaj. Zadovoljstvo s priokusom grenkobe*. *Argo* 39, 1996, št. 1–2, str. 44–46.

SPLETNE STRANI

Austria Forum:

https://austria-forum.org/af/AustriaWiki/Bruno_Thomas

Slovenski biografski leksikon:

Ferdinand Tancik: <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi682460/>

SUMMARY

Early studies of the arms and armour collection in the National Museum of Slovenia

The study of arms and armour, or more generally, the military historical heritage of the premodern era, has no firmly established tradition in Slovenian scholarship. This may be explained by various factors – on the one hand, the widely entrenched notions of Slovenian past reduced to a mythologised nation of peace-loving country folk, while on the other, it is an inherent byproduct of Slovenia's geopolitical position at the relative periphery that precluded the local creation of representative arms and armour collections belonging to noble elites, which could over time evolve into the core of a recognisable public museum as has been the case in many other European societies.

A lack of a well-defined approach towards military historical heritage was apparent during the formation of the Carniolan Provincial Museum in Ljubljana, established in 1821, where this particular research field remained decidedly neglected until the end of World War II. It was largely glossed over by the museum's founding fathers and received little consideration over the next century of the institution's existence and subsequent evolution into the National Museum as the generations of curators continued to treat arms and armour simply as a subset of applied

art, mainly of aesthetic and technological interest, and therefore not primarily as relevant testimonies of the province's past.

During the 1930s, the museum's historical armoury was greatly enriched due to the large-scale acquisitions of private collections. The fresh influx of medieval and particularly early modern arms and armour brought about a dramatic expansion of the museum's permanent exhibition, much to the acclaim of the general public. However, for several decades, the newly incorporated artefacts were not subjected to much-needed scholarly scrutiny that would allow a proper dating and evaluation of the individual pieces and a reliable differentiation between authentic originals and later forgeries or replicas.

Despite the rapid advances in arms and armour studies made elsewhere across Europe at the time, the subject was largely ignored in Slovenia even during the interwar period – much to the peril of the local scholarship, as was demonstrated particularly drastically in 1932 during the assessment of an important arms and armour collection of Pukštajn (Puchenstein) Manor near Dravograd. Despite the painstaking efforts of experts involved in this task, the official evaluation of the collection contained markedly conspicuous inconsistencies and flawed interpretations that revealed a remarkable lack of familiarity with historical arms and armour, even among Slovenia's eminent museum curators, art historians, and experts in the protection of cultural heritage.

The end of World War II coincided with a thorough reorganisation of the National Museum in Ljubljana, motivated to a considerable extent by ideological objectives. In 1947, the institution was temporarily transformed into a *de facto* archaeological museum as the permanent exhibition was almost entirely purged of the rich cultural history collections, perceived by the new communist regime as unwelcome remnants of the former noble and bourgeois elites. The vast majority of exhibits from the arms and armour collection were therefore moved to highly unsuitable makeshift storage premises at the Ljubljana Castle, while the then museum director Jože Kastelic went on to openly negotiate the sale of its highlights to the Belgrade Military Museum.

By a favourable turn of events, the National Museum was visited on 30 January 1956 by the Viennese curator Dr Bruno Thomas, a leading international specialist in historical armour. Upon a closer inspection of several selected pieces, Thomas submitted the very first professionally grounded analysis of armour from the museum's collection that presented a major revision of earlier and much less accurate assessments. The interest of outside collaborators and connoisseurs would prove instrumental in helping the Ljubljana curators recognise the true significance of their arms and armour collection as perhaps the most prominent whole of its kind throughout Yugoslavia at the time.

Shortly afterwards, this development stimulated the creation of a curatorial post specifically devoted to arms and armour. Its tasks were entrusted to Ferdinand Tancik (1925–1973), who was initially employed as a restorer and, from 1964, as a full-time curator. In the difficult years of post-war recovery, Tancik immersed himself entirely in the study of arms and armour and, more generally, the military history of the premodern era. In these fields, he establi-

shed himself as the first formally trained Slovenian museum specialist. While his career was tragically cut short barely a decade later, and despite various shortcomings of his pioneering work, Tancik nevertheless succeeded in building the foundations of the still quite modestly developed yet continuously evolving studies of historical arms and armour and military history in Slovenia.

OCENE IN POROČILA

**Osem obramb Vergerija, koprskega škofa;
O nesreči in preganjanju, ki so ju utrpeli tisti
iz Kopra v letu 1548 [Peter Pavel Vergerij ml.;
prevod, opombe in spremno besedilo Tomaž
Jurca]. Ljubljana: Založba ZRC, 2023, 129 str.**

V času, ko znanje jezikov starejših obdobj pri nas usiha, se na številnih področjih humanistike kaže potreba po prevajanju del znanih razumnikov v slovenščino. To omogoča pritegnitev njihovih samih in njihovih del v doseg in interes širšega kroga slovenske akademske sfere in spodbuja njihovo preučevanje. Inštitut za kulturno zgodovino Znanstvenoraziskovalnega centra SAZU je bil v okviru programa »(Nova) Kulturna zgodovina intelektualne dediščine. Slovenski historični prostor v evropskem kontekstu« pobudnik prevoda del: *Le otto difesioni del Vergerio, vescovo di Capodistria in Della afflittione et persecutione fatta sopra quei di Capodistria nello anno M DX LV II* Petra Pavla Vergerija mlajšega iz italijanščine v slovenščino.

Vergerij je bil potomec ugledne koprške družine. Po končanem študiju humanistike in prava je bil papeški tajnik in nato papeški nuncij in odposlanec na Dunaju, v razdobju 1536–1549 koprski škof, kasneje pa zagovornik protestantizma. Proti njemu so njegovi nasprotniki leta 1544 pri bene-

ški inkviziciji sprožili ovadbo, češ da širi protestantske ideje. Proces proti njemu je trajal več let; po prvotnem neuspehu je bil leta 1548 obnovljen, Vergerij pa se je konec leta 1548 umaknil v Švico. Odvrnil se je od katolištva in prevzel reformacijsko doktrino.

Prevedeni deli predstavljata obdobje trajanja procesa. »Osem obramb Vergerija, koprskega škofa« je Vergerij napisal leta 1546, bile pa so objavljene v švicarskem Baslu šele štiri leta kasneje, leta 1550. Drugo delo »O nesreči in preganjanju, ki so ju utrpeli tisti iz Kopra v letu 1548« pa je pismo, napisano leta 1548, pred Vergerijevim odhodom v Švico, objavljeno pa leta 1549 v Poschiavu v Švici.

Prvo prevedeno delo začinja predgovor in zaključuje sklepna beseda izdajatelja Celija Seconda Curija, italijanskega humanista, slovničarja in zgodovinarja, ki je bil Vergeriju izrazito naklonjen. Objavo dopolnjujeta pismo inkvizitorja fra' Marina kardinalu iz Mantove (iz leta 1546) in pismo Giovan Maria Bucella, javnega tožilca beneškega legata, monsinjorju kardinalu Ardingellu v Rimu (iz leta 1547). Obe poudarjata, da je bil Vergerij nedolžna žrtev zarote in klevet. Osem obramb, ki so jedro tega dela, uvaja Vergerijev predgovor iz leta 1546, v nadaljevanju pa vsebuje Vergerijeve odgovore, s katerimi se je branil obtožb, ki so ga bremenile v procesu. Očitale so mu, da je oporekal resničnosti legende o sv. Juriju, ki je ubil zmaja in rešil kraljevo hčer; da je trdil, da sv. Krištof v resnici ni nosil Kristusa na hrbtu čez reko, ampak da je to le prisposoda; da se je nedostojno izražal glede podob svetnikov v cerkvah; da je bral, širil in delil knjige krivovercev; da je grajal ravnanje fratrov ob pokopih; da je ugovarjal molitvam k sv. Luciji zaradi boleznih oči, k sv. Apoloniji zaradi zobnih tegob in k sv. Agati zaradi prsi; da je dejal, da bi bilo treba sežgati vsa dela sv. Avguština, in da uči, da je Kristus odkupil grehe ljudi, česar sami niso zmožni; da je obrekoval čudeže svetega kraja Loreto (južno od Ancone, op. a.) in dvomil v verodostojnost njihovih upodobitev na tam visečih ikonah. Vse obtožbe je podrobno in argumentirano, včasih cinično ovrgel, pri čemer je opisal konkretne okoliščine primerov in dogodke, ki so bili povod za obtožbe. Neoporečnost svojega ravnanja je utemeljeval s sklicevanjem na *Codex iuris canonici*, na verske nauke in na zdravo logiko.

Drugo prevedeno delo o nesrečah in preganjanju v Kopru leta 1548 je Vergerijevo pismo, ki graja in se pritožuje nad zlorabami vere in praznoverjem, ki vladata v Kopru, nad grešnimi fratri in tudi nad konkretnimi osebami. Opisuje

ŽIVLJENJA IN DELA
KULTURNO-ZGODOVINSKE ŠTUDIJE

**OSEM OBRAMB VERGERIJA,
KOPRSKEGA ŠKOFA**

**O NESREČI IN
PREGANJANJU, KI SO JU
UTRPELI TISTI IZ KOPRA
V LETU 1548**

PETER PAVEL VERGERIJ ml.

krivice, ki so se zgodile Vergeriju v procesu proti njemu, obtožuje podkupovalne metode inkvizitorja, zavajanja, nespodobnosti, ki so spremljale postopek, omenja tudi plenjenje evangelijev, da jih ljudje ne bi mogli sami prebirati. Pismo je napisal v kraju Dosolo (dežela Mantova, op. a.) 22. aprila 1549. Naklonjeni tiskar je besedilu dodal pojasnilo, da je želel z njegovim natisom razkriti stanje v Cerkvi.

Prevodu je dodana spremna študija prevajalca, ki osvetljuje okoliščine in dogajanje, ki je sprožilo inkvizicijski proces proti Vergeriju; bolj kot verske obtožbe so ga podžigale osebne zamere in pridobitništvo, deloma tudi Vergerijeva ihtava, prepirljiva narava. Vergerij verskih kanonov ni kršil, je pa ostro nastopil proti pregrešnim navadam in pridobitništvu frančiškanov, še bolj pa proti praznovanju in ljudski pobožnosti, ki je našla izraz tudi v krašenju cerkva s podobami svetih oseb.

Publikacija je uporabna zaradi besedil, ki jih predstavlja v slovenščini, s čimer omogoča nadaljnje raziskave takó enigmatične in kontroverzne osebe Vergerija ter inkvizicijskih procesov, ki spominjajo na čarovniške, kakor tudi mikrozgodovinske podobe časa in prostora. Zgradba besedila pa je dokaj nerodna. Bralec v njej pogreša uvod, ki bi mu predočil, kaj mu knjiga prinaša, in pojasnil njeno zgradbo. V delu ni kazala vsebine. Komentarji in pojasnila ter knjižne reference so dokaj skromni, čeprav je med slednjimi nekaj prispevkov simpozija, ki je bil leta 1998 namenjen Vergeriju ob 500-letnici njegovega rojstva. V besedilu je tudi nekaj zatipkanih lapsusov (npr. letnici 1944(?) in 1439 (?) na str. 109 in 110). Kako drobna napaka zbudi dvom v natančnost prevoda besedila, pa naj ponazorimo s konkretnim primerom (str. 79): ... *non omnis fermo facit hominem haereticum* je v opombi preveden v: »... ne naredi vsaka stvar (!?) človeka takoj za krivoverca«. Če preverimo zapis v italijanski tiskani predlogi, ugotovimo, da je *fermo* napačno razbran in prepisan *sermo* (govorica). Prevod je torej: »... vsaka govornica človeka ne naredi za krivoverca«, kar ima seveda pri procesu, kjer se je Vergerij branil pred govoricami, logičen smisel.

Publikacija je plod hvalevredne zamisli, žal pa glede strukture in izvedbe ni dovolj domišljena in natančna. Prevod vedno lovi ravnovesje med estetiko jezika in natančnim sledenjem misli izvornika. Če pa želi spodbujati nadaljnje kredibilne raziskave, prvi ne sme dajati prednosti, zlasti pa je potrebno izvornik razbirati do črke pravilno.

Darja Mihelič

Barbara Žabota: Matična knjiga prve ljubljanske protestantske občine iz zadnje četrtine 16. stoletja. Ljubljana: Založba ZRC, 2022, 228 strani. *Thesaurus memoriae. Fontes 16*

Šestnajsta knjiga v seriji Viri (*Fontes*), ki jo je v sklopu zbirke Zakladnica spomina (*Thesaurus memoriae*) izdal Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, prinaša objavo ohranjenih in rekonstruiranih vpisov v prvo ljubljansko protestantsko matriko, napisano pretežno v nemščini. Večji del prvotne matrike je danes izgubljen; v rjavo usnje vezana različica, ki jo hrani Arhiv Republike Slovenije,¹ obsega »le 57 folijev ali dobro šestino celotne knjige«. Ta je imela po ugotovitvah Barbare Žabota, ki je pripravila objavo in napisala uvodno študijo (str. 7–25), v času svojega nastanka najmanj 324 folijev. Zajemala je vpise krstov (*Getaufften*) za leta 1578–1596, vpise porok (*Getrauten*) za leta 1578–1596, pregled obhajancev (*Communicanten*) v letih 1578–1593 in vpise smrti oziroma pokopov (*Beerdigten*) med letoma 1578 in 1589. Matriko, ki velja za »najstarejšo (ohranjeno) matično knjigo v celinskem delu današnje Slovenije«, je ljubljanski cerkveni občini, »zur kürchen«, za novo leto 1578 podaril ljubljanski mestni svétnik Marko Stettner mlajši. Ohranjeni del matrike sestavljata

¹ SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. registratura, šk. 940. Velikost listov: 30,5 x 21,5 cm (dolžina x širina), pisna podlaga: papir.

popis števila prejemnikov obhajila ob nedeljah in pomembnejših praznikih v obdobju 1580–1593 – posebej tistih, ki so prejeli obhajilo pri bogoslužju bodisi v slovenskem jeziku bodisi v nemškem – in mrliško matično knjigo z vpisi iz let 1578–1587. Tako pregled obhajancev kot vpisi umrlih in pokopanih so v tu predstavljeni publikaciji skrbno transkribirani (str. 27–112); poglavji s transkripcijo uvaja daljši pojasnilni zapis (str. 27). Zainteresiranega bralca posebej navduši »poskus rekonstrukcije manjkajočega dela protestantske matrike« (str. 113–147). Rekonstruirani podatki o rojstvih oziroma krstih in porokah, pa tudi smrtih in pokopih vernikov temeljijo predvsem na *Genealogiji kranjskih knežjih, grofovskih, baronskih in viteških rodbin* Ljubljana Janeza Gotarda Lukančiča pl. Hertenfelsa (1655–1711), ki je podatke prepisal iz izvornika. Njegovo delo v treh zvezkih prav tako hrani Arhiv Republike Slovenije, in sicer v Zbirki rokopisov. V manjši meri je bilo pri rekonstrukciji knjige uporabljeno drugo gradivo, v večji meri pa to velja za tisti del uvoda, ki obravnava preučevanje matrike v preteklosti in okoliščine uničenja tega dragocenega vira prve roke.

Eno zanimivejših vprašanj, na katero lahko vsaj delno odgovorimo s pomočjo matrike, je vprašanje o geografski razsežnosti ljubljanske protestantske občine. Pozornejše branje vpisov razkriva, da dušno pastirstvo njenih predikantov ni bilo omejeno na Ljubljano in njeno ožjo okolico. Krištof Spindler, dolgoletni prvi pridigar oziroma »superintendent Cerkve deželnih stanov Kranjske«, je večino krstov in porok opravil v Ljubljani, vendar je njegovo pastoralno delovanje izpričano tudi na primer v Idriji in Stari Loki. V Idriji je 22. julija 1581 podelil krst Juditi, hčerki Jurija in Maruše Taufferer (str. 118, št. 563), v Stari Loki pa 25. septembra 1586 Janezu Krištofu, sinu Gabrijela pl. Sigersdorfa in Elizabete, roj. baronice Egkh (str. 121, št. 586). Dve leti prej je na dolenskem gradu Soteska poročil Aleksandra pl. Sigersdorfa in Barbaro, hčer tamkajšnjega graščaka Pavla pl. Širskega (Scheyer) in Amalije, roj. Laaser (Laser) z Belneka (str. 135, št. 667). Pogosteje od Spindlerja srečamo v raznih, od Ljubljane bolj ali manj oddaljenih krajih predikanta Benedikta Pyroterja. Ta je denimo 9. februarja 1592 poročil en par na gradu Gorenji Logatec, naslednjega dne pa tri pare v hiši trškega sodnika Janeza Flacha na Vrhniki. Medtem ko sta bila ženin in nevesta v prvem primeru plemiča, so tisti, ki jih je Pyroter poročil na Vrhniki, prihajali iz vrst domačinov – z izjemo Jurija Cirmana (Zierman), ki je bil ljubljanski meščan (str. 138–139, št. 693 in 694). Dober teden dni pozneje sta si zakonsko zvestobo pred Pyroterjem na gradu Belnek pri Moravčah obljubila

bila dva para: Leopold Raumschüssel in Uršula, hči Janeza Raspa z Ostrega Vrha, ter Ludvik Gall s Podpeči in Sibila, hči Adama Raumschüssla s Šeneka in Kolovrata (str. 139, št. 695 in 696).

Drugačno sliko nakazujejo navedbe o krajih pokopa. Pri teh gre največkrat za pokopališče pri cerkvi sv. Petra – cerkvi, ki je bila prva in takrat še edina župnijska cerkev Ljubljancanov oziroma »gemeiner stat Laybach pfarr kirchen«, kot jo označuje eden od vpisov (str. 52, št. 18). Razmeroma redko so umrle člane ljubljanske cerkvene občine pokopali drugje. Poleg pokopališča ali same cerkve sv. Petra (prim. str. 49, št. 1) se v Ljubljani omenjata na primer cerkev sv. Jakoba, pri kateri je tisti čas deloval cesarski ali dvorni špital, in pokopališče pri frančiškanih na današnjem Vodnikovem trgu (prim. str. 49, št. 6; str. 57, št. 42). Pri frančiškanih, vendar ne v Ljubljani, temveč v Kamniku so 18. septembra 1578 pokopali Ano Marijo, hčerkico Ahaca Thurna (str. 57, št. 45). Dodajmo, da je bila kamniška hiša tega grofa večkrat prizorišče porok, kakor denimo 27. februarja in 5. junija 1594, ko je poročna obreda izpeljal predikant Marko Kumprecht (prim. str. 141, št. 708 in 709). Na podlagi podatkov o krajih krstov, porok in pokopov iz matrike lahko ljubljansko protestantsko občino torej opredelimo kot ozemeljsko ohlapno cerkveno-upravno enoto, pri čemer je treba opozoriti, da se je organizacijska struktura Cerkve augsburške veroizpovedi na Kranjskem še razvijala. Tako ne preseneča, da se v matriki kot pomemben dejavnik pripadnosti, pomembnejši od kraja bivanja, nemalokrat kažejo osebne vezi med duhovniki in verniki. Predikanti ljubljanske cerkvene občine so večinoma rezidirali v Ljubljani, kjer je imel sedež tudi superintendent, ki je bdel nad pastoralno v celotni deželni Cerkvi. To dejstvo se na poseben način zrcali v treh zapisih, nanašajočih se na pokope predikantov pri ljubljanskem sv. Petru. Tako iz zapisa o smrti oziroma pokopu Marka Žlahtniča (Schlachtnitsch) z dne 10. maja 1581 izvemo, da je pokojni opravljal službo »deželnostanovskega predikanta na Gorenjskem«, da je umrl v ljubljanskem mestnem špitalu in da so ga pokopali pri sv. Petru poleg pokojnih predikantov Gregorja Vlahoviča in Jurija Juričiča (str. 79, št. 234). Pri sv. Petru je 22. februarja 1585 svoje poslednje bivališče dobil Janez Schweiger, »slovenski pridigar tu v Ljubljani« (str. 100, št. 431), konec istega leta pa še Matija Živčič (Siutschitsch), ki je kot »gorec pridigar svetega evangelija na Krasu in v Istri« umrl na gradu Ravne pri Pivki (str. 103, št. 455).

Matrika ponuja hvaležno snov tudi za poglobitev védenja o drugih relevantnih temah, med katere zagotovo sodi socialna struktura ljubljanske protestantske občine. V zvezi s to razmeroma

kompleksno tematiko naj na tem mestu zgolj opomnimo, da so poleg oseb meščanskega in plemiškega rodu cerkveno skupnost sestavljali tudi verniki iz nižjih družbenih slojev. 24. februarja 1591 se je v Ljubljani, v hiši Barbare, vdove Jurija Dalmatina, z Matevžem Valnitom z Rakovnika poročila Barbarina služkinja Maruša (str. 138, št. 687). V hiši gospoda Auersperga se je sredi marca 1593 omožila Marjeta, služkinja gospe Welzer, in sicer s krojačem Jurijem Raisingerjem (str. 140–141, št. 705). Med banketom na božič leta 1595 sta v hiši gospoda Egkha zakonsko zvezo sklenila kuhar, domnevno s priimkom Ratkovič, in šivilja Maruša (str. 142, št. 715a). Kar zadeva poklice, naletimo na njihove navedbe predvsem v delu matrike, ki vsebuje zapise o pokopih odraslih oseb oziroma očetov preminulih otrok. 1. marca 1578 je denimo umrl šestnajstletni sin pokojnega Luke Verbca, župnika v Dobropolju (str. 50, št. 12). Obširnejši vpis s podatkom o uri smrti najdemo pri Suzani, 12. marca 1578 umrli hčerki vodje deželnoštanovske šole Adama Bohoriča (str. 51–52, št. 18). Daljši so tudi zapisi o rojstvih in krstih Bohoričevih otrok (str. 52–53, št. 19–23), ki jih najdemo na neobičajnem mestu in v nenavadni obliki nekakšne družinske kronike z začetkom leta 1567. Za zgodovino ljubljanske deželnoštanovske šole in glasbenega življenja sploh so pomembne omembe kantorjev, natančneje deželnoštanovskega kantorja Sebastjana Semnizerja, katerega sin Matija je bil 15. maja 1580 pokopan pri Sv. Petru (str. 68–69, št. 142), in Sebastjana Poppa (Poppius), zadnjega protestantskega kantorja v Ljubljani, ki se je 6. novembra 1594 poročil z Ano, vdovo Gašperja Locherja (str. 141–142, št. 711). Med drugimi protestantskimi glasbeniki, ki jih naveda matrika, srečamo trobentača Benedikta Kienbreyja, umrlega 13. maja 1578 (str. 55, št. 33), in Mihaela Nučiča (Nutschitsch), hornista in blagajnika, čigar drugo ženo Saro so pokopali 30. junija 1586 (prim. str. 105, št. 471). V matriki izpostavljeni poklic je denimo tudi knjigovez (prim. str. 57, št. 47). 29. junija 1578 je v reki Ljublanici utonil knjigoveški pomočnik Jakob (str. 56, št. 36).

Vzroki smrti so v knjigi navedeni bolj poredko. Utopitev v Ljublanici je kot vzrok smrti posredno omenjena v notici o poroki Magdalene, vdove Vida Ganserja, z Luko Grabnerjem, sedlarjem in vojakom v Karlovcu, 20. maja 1585. Magdalenin pokojni mož Ganser je bil krojač, »der in der Laybach ertrunkhen« (str. 135, št. 672); njun zakon, sklenjen 14. oktobra 1584, je trajal le nekaj mesecev (prim. str. 135, št. 669). Med hudim neurjem, ki naj bi ga pahnilo v smrt, je spomladi 1586 na poti iz Fužin proti domu v Ljubljano umrl ostareli vojak Jakob Goldaffrer (str. 56, št. 35).

21. aprila 1578 je zaradi poškodbe kot posledice sicer nenevarnega strela v desno ramo življenje izgubil Mihael, sin poznejšega špitalskega mojstra in ljubljanskega župana Janeza Pfannerja (str. 53, št. 29). Dolga, težka bolezen je bila po drugi strani razlog, da je »to solzno dolino« in svojega moža Martina zapustila Urša Jernejc (str. 49, št. 4).² S širšega zgodovinskega vidika vzbudijo našo pozornost zapisi, ki izražajo nasprotovanje novemu, še danes veljavnemu gregorijanskemu koledarju. Tega je leta 1582 namesto dotedanjega julijanskega vpeljal papež Gregor XIII.; v notranjeavstrijskih deželah je koledarsko reformo ukazal nadvojvoda Karel s patentom, datiranim 25. septembra 1583. Odpor ljubljanskih predikantov do spremembe koledarja je tri mesece in pol pozneje pri vpisu krsta takole ubesedil Felicijan Trubar: »Leta 1584, 8. januarja, po spremenjenem, zavajajočem koledarju Antikrista, ki smo ga pridigarji po predhodnem protestu zoper papeža in Antikrista v Rimu sprejeli samo zato, da bi ustregli nam nadrejeni oblasti [...]« (str. 119, št. 569a). Kot »anti cristischen« označuje novi koledar tudi nekoliko mlajša notica o smrti in pokopu Davida Bemingerja, zasebnega učitelja, doma iz Strasbourga (str. 93, št. 362).

Na problematiko pokristjanjevanja muslimanov, »turških krščencev«, se navezujeta dva vpisa v matriki, pri čemer gre pri zgodnejšem vpisu za najstarejšo za zdaj znano (posredno) omembo takšnega krsta. Predikant Janez Schweiger je namreč 14. januarja 1582 v Ljubljani poročil že omenjenega krojača Jurija Raisingerja s Katarino, rejenko gospe Haller, in o nevesti zapisal, da je bila »rojena Turkinja«, pozneje pa krščena ter krščansko vzgajana in poročena (str. 132, št. 655). 23. avgusta 1587 se je ljubljanski protestantski občini pridružil tudi šestnajstletni Mustafa, ki so ga najprej izprašali »aus den christlichen catechismus«, nato pa je pri krstu dobil ime Jernej, »Bartholomäus« (str. 121, št. 586a). Zanimiv primer v matriki navedenega dogodka oziroma osebe, ki jo povezujemo s prostorom onkraj kranjskih deželnih meja, predstavlja baron Gabrijel Tahi (Thachi) s Štatenberga in Susedgrada. Gabrijelov oče je bil zloglasni Franjo Tahi, na čigar gospostvih Susedgrad in Donja Stubica je leta 1572 prišlo do lokalnih podložniških uporov, ki so leto zatem prerasli v tako imenovani veliki hrvaško-slovenski kmečki upor. Gabrijel, ki naj bi se do

² Več podatkov o vzrokih oziroma okoliščinah smrti posameznih vernikov in predikantov – kot tudi o zapletih pri pogrebih – najdemo v uvodu k objavi, str. 24–25. Na str. 25 naletimo denimo na podatek, da se je na smrtni postelji »spreobrnil v pravo vero« do tedaj goreči katolik Andrej Gabrijan.

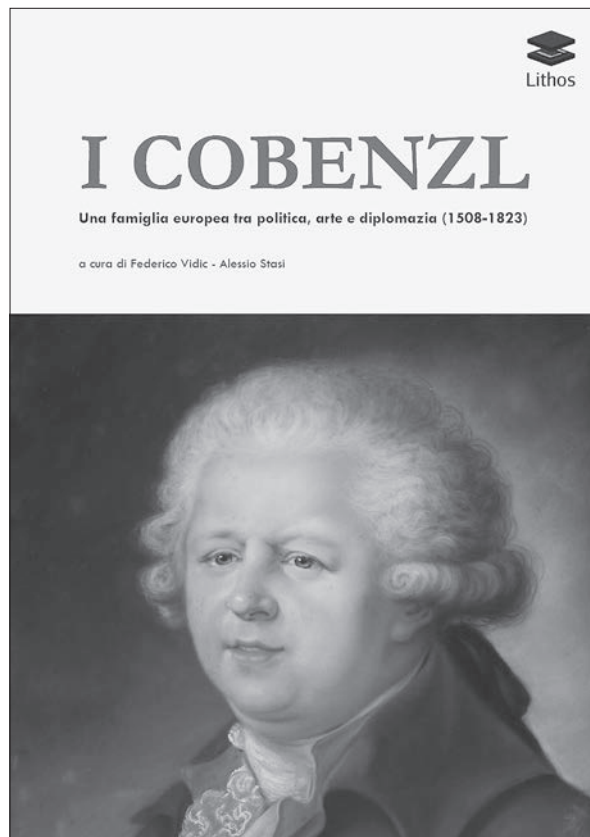
podložnikov prav tako vedel nasilno, se je deset let po uporabi v Ljubljani poročil z Ano, roj. baronico Auersperg. Kot nam sporoča notica o tej poroki, je poročni obred potekal v Lontovžu, »auff dem landthaus«, 3. februarja 1583 (str. 133, št. 661).

Objavo matrice prve ljubljanske protestantske občine iz zadnje četrtine 16. stoletja odlikujejo natančnost in preglednost transkripcije, skrbnost pri izdelavi kazal osebnih in krajevnih imen, pa tudi nazornost izbranega slikovnega gradiva. V zvezi z uvodnimi besedili velja kot zanimivejša izpostaviti tista, ki govorijo o rekonstrukciji danes izgubljenih vpisov krstov in porok, ter poglavje, v katerem Barbara Žabota primerja ljubljansko matrico z bolj ali manj sočasnimi matrikami, hranjenimi v Štajerskem deželnem arhivu v Gradcu in na župniji sv. Egidija v Celovcu (oziroma v Koroškem deželnem arhivu, kjer hranijo kopije). Avtorica ugotavlja, da je ljubljanska matična knjiga po vsebini veliko bogatejša. V svet duhovnikov in vernikov avgsburške veroizpovedi s sedežem v Ljubljani nas Žabota uvede s predstavitev nekaterih zgornjih zapisov v poglavju »Zanimivosti iz ohranjenega dela mrliške matične knjige«. Kar v uvodnem delu pogošamo, sta konkretniji prikaz začetkov vodenja matičnih knjig na protestantskih ozemljih (posebej na Württemberskem, kjer pomeni prelomnico Veliki cerkveni red iz leta 1559) in osvetlitev dejstva, da so prvi vpisi v ljubljansko matrico nastali v začetku leta 1578, torej v času oblikovanja tako imenovane verske pomiritve ali pacifikacije v Brucku na Muri. Naj ob koncu opozorimo na napačen prevod dela naslova v sicer kakovostnem angleškem povzetku. Ker gre za matično knjigo cerkvene občine, je v naslovu napačna oznaka »civil register«, zavajajoč je poleg tega izraz »municipality« oziroma »Protestant municipality«. Vendar te in še kakšne pomanjkljivosti nikakor ne zmanjšujejo pomena, ki ga ima objava za nadaljnje raziskave protestantizma na Slovenskem v drugi polovici 16. stoletja.

Lilijana Žnidaršič Golec

I Cobenzl: una famiglia europea tra politica, arte e diplomazia (1508–1823) (ur. Federico Vidic in Alessio Stasi). Roma: Lithos; Gorizia: Archivio di Stato di Gorizia, 2022, 1267 strani.

Zgodovinopisje je od jeseni 2022 bogatejše za znanstveno monografijo o plemiški rodbini Cobenzl. Zanj lahko brez kančka slabe vesti uporabimo termin »monumentalna«, saj obsega skoraj 1300 strani.

Najnovejše raziskave o rodbini Cobenzl (v različnih virih in literaturi je njeno rodbinsko ime zabeleženo tudi kot Cobenzl, Kobenzl, Cobenzel, Khobenzl, Kobencelj, Kobencl) zavračajo navedbe starejše literature glede njenega izvora na Koroškem, ki naj bi segal že v 13. stoletje. Rod naj bi izhajal iz premožne kmečke družine v Volčjem Gradu pri Komnu in se do začetka 16. stoletja preselil v Štanjel na Krasu. Tam so Cobenzli postali del »podeželske elite«, ki je imela določeno vojaško oziroma obrambno vlogo, morda že pri obrambi pred osmanskimi Turki, zagotovo pa v vojni z Benečani in po njej. Z nadarjenim Hansom (ok. 1530–1594), ki je bil v službi habsburškega dvora, je sledil hiter družbeni vzpon rodbine. Leta 1563 so, zahvaljujoč njegovim zaslugam, postali plemiči, dve leti pozneje pa goriški deželani. Na Goriškem so kot plemiška družina verjetno pustili največji pečat, zato pretežno veljajo za goriško družino. Postopoma so večali svojo zemljiško posest, s tem pa tudi prestiž, tako na Goriškem kot Kranjskem. V sedemdesetih letih 16. stoletja je bil Hans habsburški poslanec v Rimu in Rusiji (1575/76), zaradi česar je bil že leta 1576 nagrajen z izboljšavo plemiškega grba. Leta 1588 so Cobenzli (s Hansom) dosegli baronat in 1674 grofovski naziv. 1716 so po moški liniji izumrlih knezov Eggenbergov prevzeli urad dednega točaja na Kranjskem. Člani rodbine so opravljali nekatere najvišje funkcije v državni in cerkveni službi. Vidno vlogo so imeli tudi

kot umetnostni naročniki, zbiratelji ter mecen umetnikom in znanstvenikom. Sredi 18. stoletja se je rodbina razdelila na dve veji, a je že v začetku 19. stoletja izumrla. Njen zadnji moški potomec je celotno rodbinsko posest (z izjemo Ribnice) oporočno zapustil sorodnikom, grofom Coroninijem. Rodbini sta bili sorodstveno povezani od leta 1729, s poroko Janeza Karla (Giovanni Carlo) Coroninija (1706–1789) s Kromberka in Kasandre Ane Cobenzl (1703–1788). Dediščino Cobenzlov je prevzel njun pravnuk, takrat 17-letni Mihael (Michele; 1793–1876). Njegov oče Janez Karel ml. (Gian ali Giovanni Carlo; 1770–1803) je že leta 1796 dobil dediščino po še eni vplivni goriški oziroma kranjski rodbini, Rabatta. Njegova starša sta bila oče Anton (Antonio; 1745–1771) in mati Johana Antonija (Giovanna Antonia) Rabatta (1733–1812), ki sta zakonsko zvezo sklenila leta 1768.

Raziskovalni projekt o rodbini Cobenzl je bil zasnovan poleti 2019 na pobudo (danes žal že pokojnega) Alessia Stasija, profesorja na Teološki fakulteti Triveneto (Padova–Videm) (Facoltà teologica del Triveneto (Padua–Udine)). Družinski arhiv Cobenzlov, ki je leta 1810 skupaj z rodbinsko posestjo prešel k grofom Coroninijem, je danes javno dostopen v Državnem arhivu v Gorici (Archivio di Stato di Gorizia). Zasluge za to gredo zgodovinarju, starinoslovcu in zbiratelju, grofu Guglielmu Coronini-Cronbergu (1905–1990). Guglielmo je svoje raziskovalno, starinoslovsko in zbirateljsko delo razvil po drugi svetovni vojni. Po nacionalizaciji posesti Coroninijev v Jugoslaviji je svoje kulturno delovanje omejil na goriški prostor, ki je bil dodeljen Italiji. Od petdesetih let 20. stoletja je veliko časa in finančnih sredstev posvetil pridobivanju slikarskih, umetniških in drugih del, povezanih s Cobenzli. V svoji rezidenci v goriškem dvorcu je ustvaril bogato zbirko muzejskih eksponatov. V Gorici je sodeloval tudi kot (so)avtor nekaterih pomembnih razstav, na primer razstave o 18. stoletju na Goriškem (1956), o slikarju Jožefu Tomincu (1966) in o vladarici Mariji Tereziji (1982). Poleg besedil v katalogih teh razstav velja med njegovimi objavami omeniti tisto v zborniku *Gorizia viva* (1973). V zgodovino-pisju je največ zanimanja pritegnila njegova razprava »Goriške pokrajine v obdobju grofije« (*Gli stati provinciali goriziani nell'era comitale*, 1975–77), ki je nakazala Guglielmov *opus magnum* – zbiranje arhivskega gradiva za goriško območje. Obsežno delo z do 5.000 dokumenti iz srednjeveškega obdobja ni doživelo objav(e) in je, poleg dragocenih muzejskih predmetov, bogate knjižnice in družinskega arhiva, ostalo v zapuščini. Po smrti Guglielma, zadnjega kromberškega Coroninija, je bila v skladu z njegovo oporoko leta 1990 us-

tanovljena neprofitna zasebna organizacija, Fundacija Palazzo Coronini Cronberg (*Fondazione Palazzo Coronini Cronberg*). Naloga Fundacije je ohranjati in promovirati omenjene (umetniške) zbirke Coroninijev. Te so zdaj dostopne splošni javnosti v muzeju, ki se nahaja v preurejeni palači Coronini-Cronberg in parku v Gorici. Poleg tega Fundacija skrbi za izdajo publikacij ter organizira razstave, konference in druge dogodke. Zgodovinski arhiv Coronini-Cronberg (*Archivio Storico Coronini Cronberg*) vsebuje dokumente od leta 1257 do 1990 in je glede na čas nastanka in vsebino zdaj razdeljen na štiri dele (*serie*). Trije razdelki, ki bi se lahko prevedli kot »Listine in dokumenti« (*Atti e Documenti*), »Študijsko gradivo« (*Materiali di Studio*) in »Sedanja uprava« (*Amministrazione Corrente*), so bili od leta 1992 shranjeni in so sedaj dostopni v Državnem arhivu v Gorici. Arhiv Cobenzlov obsega 88 arhivskih enot in vsebuje dokumente med letoma 1389 in 1810. Študija teh dokumentov je bila osnova za knjigo, ki jo predstavljamo na teh straneh.

Družinski arhiv Cobenzlov v Državnem arhivu v Gorici do omenjenega raziskovalnega projekta Alessia Stasija še ni bil v celoti raziskan. Projekt je predvidel sistematične raziskave družinskega arhiva Cobenzlov, vključno z mednarodnim in multidisciplinarnim sodelovanjem priznanih znanstvenikov ter raziskovalcev različnih strok, kot so zgodovina, umetnostna zgodovina, muzikologija, arhivistika, epigrafika, geografija itd. Raziskave so bile omogočene z vzajemnim in celostnim sodelovanjem med Državnim arhivom v Gorici in Fundacijo Palazzo Coronini Cronberg, ki je bila ključna podporna raziskav. V okviru raziskovalnega projekta je zagotovila aktivno in strokovno podporo, ki se je v obdobju izvajanja znanstvenih raziskav v času koronske krize izkazala za nepogrešljivo. Pomembno je omeniti skoraj že pozabljeno dejstvo, da so bile v času protikoronskih ukrepov javne institucije večinoma (in dolgo) zaprte. Z močno podporo Fundacije je bilo omogočeno delo 32 znanstvenikom in raziskovalcem iz 22 univerz ter inštitutov iz 8 držav. Poleg Italije, Avstrije, Francije, Rusije, Velike Britanije, Nemčije in Belorusije so opazen košček k skupnemu mozaiku prispevali tudi raziskovalci iz Slovenije. Urednika obsežne monografije, Federico Vidic in Allesio Stasi, sta imela nadvse zahtevno nalogo, saj je v njej objavljenih kar 36 prispevkov, in to v nič manj kot štirih jezikih (italijanskem, angleškem, nemškem in slovenskem). Dodatno so v francoščini objavljene transkripcije nekaterih originalnih virov, mdr. potovalnega dnevnika zadnjega moškega člana Cobenzlov, grofa Janeza Filipa (1741–1810), ko je bil leta 1777 v spremstvu

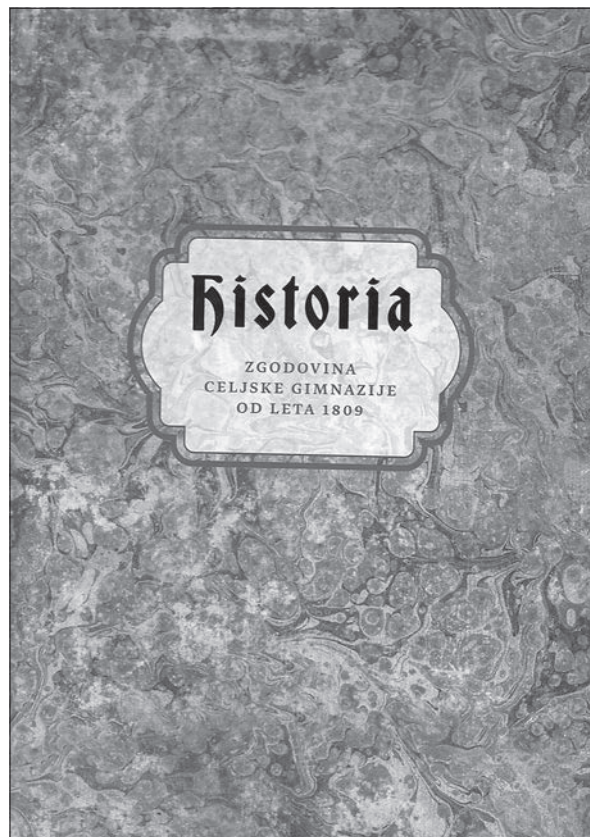
cesarja Jožefa II. na njegovem potovanju v Francijo. Janez Filip je na tem potovanju postal eden najtesnejših cesarjevih zaupnikov, čeprav je pred ogledi trdnjav, pristanišč in vojašnic dajal prednost srečanjem z umetniki. Kot že omenjeno, so Cobenzli odigrali vidno vlogo kot umetnostni naročniki, zbiratelji ter mecenji umetnikom in znanstvenikom, med katerimi so bili Wolfgang Amadeus Mozart, Lorenzo Da Ponte, Franc Kavčič (Franz Caucig), Martin van Meytens in Jacques-Louis David. Zadnja članica Cobenzlov je bila Marija Karolina Barbara (1742–1823), sestra Janeza Filipa, ki je umrla v Gorici kot klarisa.

Monografija predstavlja vzpon rodbine Cobenzl, ki je iz majhne kraške vasice Štanjel tekom generacij v službi Habsburžanov večala svoje premoženje ter postopoma na področju diplomacije, politike, filozofije in umetnosti zaslovela po vsej Evropi. Rodbino je bilo mogoče temeljito raziskati na podlagi družinskega arhiva v Gorici in drugih arhivov, razpršenih po vsej Evropi. Cobenzli so odigrali pomembno vlogo tudi na Kranjskem, kjer so kljub redkim obiskom svojih kranjskih posesti (od druge polovice 18. stoletja) te ohranili do leta 1810, ko je umrl zadnji moški član rodbine. V Ljubljani so v 18. stoletju imeli nekaj časa tudi palači na Novem trgu 4 in 5, kjer so danes prostori ZRC SAZU, osrednje znanstveno-raziskovalne ustanove v Sloveniji, ki je za knjigo o Cobenzlih prispevala tri raziskovalce. Monografijo odlikuje kakovosten in obsežen izbor slikovnega gradiva, pri čemer je velika večina slik najverjetneje prvič objavljena. Za bralca, ki ni več italijanskega jezika, so priročni kratki povzetki vseh 32 prispevkov napisani v angleškem jeziku. Nepogrešljiva sta tudi genealogija rodbine Cobenzl na začetku monografije ter indeks krajevnih in osebnih imen. Knjigo si lahko brezplačno prenesete v obliki PDF na spletni strani Državnega arhiva v Gorici.

Matjaž Grahornik

Historia. Zgodovina celjske gimnazije od leta 1809. Celje: Zgodovinski arhiv; I. gimnazija v Celju, 2023, 207 strani.

Vezana v polusnje s trdimi marmoriranimi platnicami, enakimi kot rokopisni izvirnik, in z enakim naslovom na sprednji strani platnic kot original – Historia – daje monografija o zgodovini celjske gimnazije na zunaj vtis, kot bi res nastala leta 1809, ko se začelja njena vsebina. Dvestoletna ustanova, danes imenovana I. gimnazija v Celju, pri kateri je dokument nastal, in Zgodovinski arhiv v Celju, ki rokopis hrani, sta mimo

obletnic in jubilejev izdala kritični prevod letopisa, v katerem je zajetih prvih devet desetletij najčastitljivejše hiše učenosti v mestu ob Savinji do vključno šolskega leta 1889/90. Kot avtorja sta podpisana zgodovinar Aleksander Žižek, ki je opravil prevod iz nemščine in s tem levji delež prevajalskega dela, ter klasični filolog Matej Hriberšek, prevajalec starejšega, latinsko pisanega dela gimnazijskega letopisa do šolskega leta 1826/27. Z uvodnimi besedili so knjigo pospremili v novo življenje zgodovinar Borut Batagelj, slovenist Anton Šepetavc in – oboje v eni osebi – Igor Grdina. Dolgo zaželeni otrok je s pomočjo petih doktorjev naposled zadihal, spregledal in razveselil vse, ki imajo radi zgodovino in Celje, tudi nezgodovinarje in Neceljane.

Zgodovina celjske gimnazije od leta 1809, kot je v latinščini naslovljen izvirnik, je pisana v obliki letopisa, ki za posamezna šolska leta vsebuje najpomembnejše oziroma po presoji kronistov spomina vredne podatke o dogajanju na šoli in nekoliko tudi zunaj njenih zidov. Na videz neredko suhi podatki o spremembah v sestavi učiteljstva, šolskih odredbah, številu dijakov ipd. lahko pripovedujejo zanimivo zgodbo, če jih znamo brati oziroma spraševati na pravi način. Povedo tisto, česar pogosto ne bomo našli v drugem ohranjenem gradivu iz delovanja gimnazije v 19. stoletju, kot so katalogi učencev, redovalnice, prejeti in odposlani uradni dopisi. Pred nami je neke vrste

priročnik za hiter in učinkovit vpogled v stanje in življenje po nastanku najmlajše gimnazije na slovenskih tleh med tistimi, ustanovljenimi v času, ko je na gimnazijah še kraljevala latinščina (do srede 19. stoletja) in nemščina še zdaleč ni imela tolikšne vloge, kot si marsikdo zmotno predstavlja. Besedilo letopisa je opremljeno z izčrpnimi pojasnjevalnimi opombami, kar mu daje potrebno razumljivost in dodano vrednost.

Naj opozorim samo na nekaj zanimivosti. Nekatere vzbudijo pozornost same po sebi, druge pa so očem skrite, kakor na primer naslednja, ki jo najdemo kar na prvi strani letopisa, šele iz zgodovinarjeve interpretacije pa razberemo, da je oseba prvi ravnatelj gimnazije. To je po uradni dolžnosti postal glavar celjskega okrožja Janez Nepomuk baron Dienersperg, v katerem prepoznamo štajerskega, natančneje ponikovskega pravnuka Janeza Vajkarda Valvasorja. Le kdo bi bil primernejša oseba na čelu novoustanovljene hiše učenosti kakor potomec kranjskega polihistorja? Pa čeprav ta ni bil formalno zelo izobražen, ampak se je lahko izkazal samo z gimnazijskim spričevalom, ali prav zato. Najverjetneje je v objavi zgolj po naključju umanjala opomba z Dienerspergovimi biografskimi podatki. Nikakor pa na celjski gimnaziji ob njenih začetkih niso po naključju visoko čislali priljubljenega nadvojvode Janeza (Johanna) Habsburškega, ustanovitelja štajerskega deželnega muzeja Joanneuma. Še več, profesor F. A. Frank, ki mu je dal v imenu dijakov natisniti slavilno pesem, v njej trikrat omenja Slovenca. Poprej »bedni« in nato »hvaležni Vend« izkaže hvaležnost Mariji Tereziji, v času katere je bila v Celju ustanovljena nemška glavna šola, ki je do ustanovitve gimnazije tri desetletja pozneje ostajala glavni steber šolstva v celjskem okrožju. Slavilne pesmi, posvečene predstavnikom vladajoče dinastije so nasploh ena opaznejših značilnosti letopisa v polovici 19. stoletja. Poleg tega so se gimnazijski profesorji radi preizkušali tudi v sestavljanju kronogramov, s katerimi so se odzivali na pomembnejše svetovne in domače dogodke, kot so Napoleonov poraz, obisk vladarja in dinastična obletnica.

V letopisu je dobro zastopana šolska statistika – število sprejetih dijakov, številčno stanje ob koncu šolskega leta, popravni in zaključni izpiti –, pa tudi biografski podatki o profesorjih. Kar zadeva profesorski zbor, v katerem srečamo več uveljavljenih osebnosti svojega časa, je mogoče precej natančno slediti spremembam v njegovi sestavi ter temu, od kod so posamezni šolniki prišli in kam iz Celja odšli. Precej črnila je bilo prelitega o njihovem zdravstvenem stanju in včasih podrobno opisana pot do groba, npr. pri leta

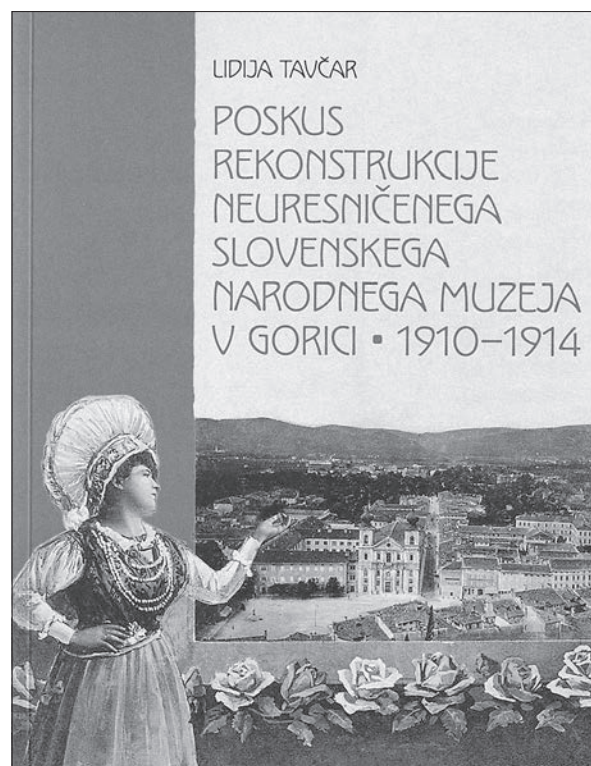
1878 umrlem Antonu Hluščiku. Žalostni del statistike predstavljajo med šolskim letom preminuli dijaki, o čemer so kronisti poročali zelo pogosto, npr. 15. aprila 1887 o smrti Franca Wilcherja, ki je zaradi dolgotrajne bolezni šolanje prekinil že dve leti prej, zanj pa je bila – kot za premnoge druge – usodna tuberkuloza, ena najpogostejših morilk stoletja, v katerem je »Zgodovina celjske gimnazije« nastala.

Ker so se doslej s slednjo od blizu seznanili le redki kronisti in raziskovalci preteklosti »knežjega mesta«, je kritična objava njenega prevoda tem lepše darilo vsem, ki se bodo v prihodnosti ukvarjali s Celjem in njegovo gimnazijo. Gre tudi za pomembno prelomnico v založniški dejavnosti Zgodovinskega arhiva Celje in obenem za zgled, kako tovrstne arhivske dragulje kar najbolje približati uporabnikom.

Boris Golec

Lidija Tavčar: Poskus rekonstrukcije neuresničenega slovenskega Narodnega muzeja v Gorici: 1910–1914. Ljubljana: Založba ZRC, 2023, 302 strani.

Vloga muzejev presega varovanje, predstavljanje in interpretiranje predmetov, ki jih je človeštvo ustvarilo skozi preteklost. Gre za kulturna stičišča, ki imajo med drugim pomembno izobraževalno, politično, identifikacijsko vlogo, v določenih vidikih pa tudi krepijo narodno zavest

in predstavljajo osrednje značilnosti narodnih skupnosti območja, ki ga pokrivajo. Ta vidik je imel v evropskem kontekstu še posebej močno vlogo v obdobju, zaznamovanem z nacionalizmom, predvsem v drugi polovici 19. in prvi polovici 20. stoletja. Muzeji so v tem obdobju postali ena od osrednjih oblik gradnikov narodnih skupnosti. Izbrani in izpostavljeni muzejski predmeti so imeli v tem okviru lahko veliko simbolno vlogo, saj so zgodbe ali pomen eksponatov delovali kot povezovalni člen, s katerimi so se lahko pripadniki narodnih skupnosti lažje identificirali.

Nacionalizem in z njim povezane politične, gospodarske, socialne, kulturne ter druge dinamike so močno vplivale na vsakdan večnarodnega habsburškega imperija, pod katerega je na prehodu iz 19. v 20. stoletje sodila tudi večina slovenskega ozemlja. Dežela Goriška in Gradiška pri tem ni bila izjema, predvsem zaradi pestre narodnostne sestave, saj lahko, na relativno majhnem prostoru, najdemo slovensko, furlansko, italijansko, nemško in judovsko skupnost. Večino je predstavljalo slovensko govoreče prebivalstvo, ki pa je bilo neenakopravno zastopano pri političnem, izobraževalnem, kulturnem in ekonomskem delovanju, predvsem zaradi nasprotovanja italijanske in deloma nemške deželne elite. Najizrazitejši konflikti so potekali v glavnem mestu dežele – Gorici, kjer so vse narodnosti razvijale svoje osrednje družbene strukture, pri čemer se je morala slovenska skupnost intenzivno boriti za vidno prisotnost in spremembe, da bi lahko enakopravno uporabljala svoj jezik v javnem prostoru ter v izobraževalnem in političnem okolju. Uspešna, večdesetletna prizadevanja so do prve svetovne vojne vodila v to, da je Gorica postala eno od nepomembnejših intelektualnih, kulturnih, gospodarskih, izobraževalnih in političnih slovenskih središč. Slovenska naroda elita si je v času hitrega vzpona in prodora v središče mesta prizadevala pridobiti ali zgraditi vidne reprezentančne zgradbe – najizrazitejši primer je bil Trgovski dom –, posebej pa lahko izpostavimo načrt in pripravo ustanovitve slovenskega narodnega muzeja, ki bi predstavil bogato kulturno dediščino slovenske skupnosti na Goriškem in Gradiškem.

Temu fenomenu, ki je bil do sedaj še zelo slabo poznan in znanstveno raziskan, se posveča znanstvena monografija *Poskus rekonstrukcije neuresničene slovenskega Narodnega muzeja v Gorici: 1910–1914*, katere avtorica je umetnostna zgodovinarica in muzealka Lidija Tavčar. Slovenska skupnost je želela z zbiranjem raznovrstnega muzejskega gradiva in izgradnjo postaviti protiutež že obstoječemu deželnemu muzeju (*Museo provinciale*), v katerem pa so imeli primat Italijani, ki so

zavestno ignorirali prisotnost slovenske kulturne dediščine oziroma jo vključevali v svoj lasten okvir. Reakcija na to je bila večletna zbirna akcija raznovrstnih predmetov, predvsem z območja dežele, ki bi bili podlaga za pripravo vsebinsko bogatega slovenskega muzeja. Ambiciozen projekt, v katerega se je vključilo več sto oseb, ni bil uresničen zaradi prve svetovne vojne in novih političnih razmer, ki so sledile letu 1918.

Knjiga je razdeljena na šest osrednjih delov. Začetno poglavje je namenjeno splošnemu opisu obdobja, narodnostnih odnosov na Goriškem in Gradiškem, slovenske skupnosti v Gorici, predstavitvi splošnega koncepta narodnega muzeja in vplivom od zunaj, ki so pripomogli k ideji slovenskega muzeja v Gorici. Na ta način bralstvo dobi podrobnejši vpogled v dogajanje, ki je vzpostavilo razloge in pogoje za pripravo temeljev muzeja. Slednjemu sta namenjeni naslednji dve poglavji, s poudarkom na delovanju Muzejskega društva, katerega namen je bila priprava mehanizmov za oblikovanje in ustanovitev muzeja. Predstavljeni so delovanje odbora društva in njegovi člani, med katerimi najdemo številne goriške javne osebnosti. Društvo je konec leta 1910 sprožilo obsežno akcijo zbiranja, s čimer bi pridobilo reprezentativne eksponate, ki bi bili vključeni v muzejsko zbirko in razstavne vsebine. Obrnilo se je na prebivalstvo celotne dežele, ki se je na pozive množično odzvalo, saj je bilo sodelovanje pri darovanju zastavljeno kot domoljubna dolžnost. Vsebinam, povezanim z zbiranjem gradiva, so namenjena osrednja tri poglavja, kjer so opisane metode dela in analiza darovalcev ter zbranega gradiva. Gre za izvirno in temeljno raziskavo dostopnega gradiva, ki ga je avtorica zbirala ter podrobno analizirala. Temelji predvsem na časopisnih seznamih predmetov in oseb, ki so jih darovale in poslale Muzejskemu društvu. Gre za poskus rekonstrukcije bogate zbirke, ki je po dostopnih virih vsebovala 4270 raznovrstnih predmetov. Avtorica jih razdeli glede na darovalca/darovalko in poklic, kraj izvora, vrsto gradiva in datum zabeležbe. Vseh poimenskih oseb, ki so bili navedeni v virih, je bilo 596. Podrobna analiza in interpretacija zbranih podatkov iz časopisja izkazujeta obsežnost in pomen večletne zbirne akcije v deželi. Število darovanih predmetov in lokacij, od koder so prihajali, nakazuje na velik uspeh pri odzivu slovenske javnosti. Zaključni del monografije predstavljata prilogi, ki vključujeta seznam podarjenih knjig slovenskih in tujih avtorjev za muzejsko zbirko. Predgovor in spremno besedo sta prispevala dr. Branko Marušič in dr. Kaja Širok.

Avtorica je na podlagi zbranega, predvsem časopisnega gradiva opravila bogato temeljno

raziskavo o do sedaj slabo poznani tematiki, ki na eni strani dodaja pomemben kamenček v mozaik slovenske muzeologije in hkrati nadgrajuje razumevanje delovanja slovenske narodne elite ter skupnosti na Goriškem in Gradiškem pred prvo svetovno vojno. Gre za berljivo delo, ki bo pri delu uporabno predvsem raziskovalcem s področja zgodovine, etnologije, arheologije in muzeologije, hkrati pa zanimivo za splošno javnost, ki se bo lahko seznanila s kulturno dediščino Severne Primorske. Knjiga je opremljena z bogatim slikovnim gradivom, ki med drugim prikazuje vidne osebnosti, povezane z Odborom Muzejskega društva, kraje in tudi nekatere primere darovanih eksponatov.

Robert Devetak

Jernej Komac: »Srce se mi trga od žalosti«.
Vsakdanje življenje prebivalstva na Bovškem med véliko vojno. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2022, 315 strani.

V letu 2024 obeležujemo 110. obletnico izbruha prve svetovne vojne, imenovane tudi »vélika vojna«. Tako jo poimenuje tudi Jernej Komac v svoji monografiji *»Srce se mi trga od žalosti«: Vsakdanje življenje prebivalstva na Bovškem med prvo*

svetovno vojno. Komac, zgodovinar in arhivist, zaposlen v Arhivu Republike Slovenije, se v delu osredotoča na civilno življenje ljudi na Bovškem med vojno, pri čemer opisuje predvsem vpliv vojne na vsakdan ljudi.

Monografija je strukturirana iz treh glavnih delov. Prvi del pokriva prvo leto vojne, od julija 1914 do maja 1915. Drugi del se osredotoča na obdobje med letoma 1915 in 1917, ko je na Bovškem potekala vojna. Tretji del zajema čas po veliki ofenzivi konec leta 1917 in se razteza do prvih let po vojni.

Komačevo raziskovanje je bilo zaradi pomanjkanja virov zahtevno in je terjalo obsežno arhivsko delo. Ključne informacije je našel v Avstrijskem državnem arhivu na Dunaju, arhivih Generalnega poveljstva v Gradcu in v Nadškofijskem arhivu v Gorici. Poleg tradicionalnega arhivskega gradiva je v raziskavo vključil tudi tako imenovane »egodokumente«, ki obsegajo dnevnike, spomine, pisma vojakov in prebivalcev, časopisne članke, ustne vire in fotografije. Poudaril je tako individualne kot kolektivne perspektive, raznolikost virov pa mu je omogočila celovitejši vpogled v izkušnje in v vsakdanje življenje prebivalstva na Bovškem med prvo svetovno vojno. Komačeva monografija predstavlja dragocen prispevek k razumevanju zgodovinskega obdobja prve svetovne vojne, s posebnim poudarkom na manj raziskanem aspektu civilnega življenja. Njegovo delo nudi vpogled v kompleksnost vsakdanjih izkušenj v vojnem času in poleg tega prikazuje širši kontekst družbenih in političnih sprememb, ki so se odvijale na tem območju.

V uvodnem poglavju, naslovljenem *Prvo leto velike vojne na Bovškem*, podrobno obravnava civilno življenje na predvečer izbruha prve svetovne vojne. Prikaže postopen vpliv vojaške prisotnosti na lokalno skupnost, ki se je kazal v obliki mobilizacije in uvedbe vojaškega režima. Analizira tudi preobrazbo kmetijstva zaradi pomanjkanja delovne sile in posledičnih sprememb v družbeni strukturi. V poglavju je poudarjen vpliv vojne na izobraževalni sistem in vsakdanje življenje. Vojne razmere in povečana delovna obremenitev otrok so namreč vplivale na šolsko udeležbo, vojni dogodki pa so postali del šolskega kurikulumu. V nadaljevanju poglavja se osredotoča na ekonomske in socialne posledice vojne, vključno s problematiko lakote, oskrbe s hrano in z uvajanjem aprovizacije ter racionalizacije. Avtor izpostavlja, da so se številni prebivalci zanašali na lastne prihranke za preživetje, kljub finančni podpori lokalnih občin.

V drugem poglavju *Prebivalstvo iz oči v oči z vojno: Bovško gre v begunstvo* je raziskana dinamika

evakuacije bovškega prebivalstva ob izbruhu vojne. Analiza zajema priprave državnih oblasti na evakuacijo, ki so se pričele z načrtovanjem evakuacije že pred uradnim začetkom vojnega stanja. Del raziskave se osredotoča na evakuacijo in kasnejše življenje evakuirancev v notranjeavstrijskih deželah, del pa na usodo tistih, ki so bili podvrženi italijanskim evakuacijskim načrtom in razseljeni po Italiji. Poglavje nadalje osvetljuje življenjske razmere v begunskih taboriščih in usodo tistih beguncev, ki niso prišli v taborišča.

Tretje poglavje se osredotoča na življenje civilnega prebivalstva v neposredni bližini frontne linije. Komac izpostavlja, da so nekateri deli Bovškega, kot so Log, Soča in Trenta, kljub bližini fronte ostali delno naseljeni, a so imeli omejitve glede komunikacije z zunanjim svetom in so bili izpostavljeni vojnim nevarnostim, denimo eksplozijam granat. Prav tako je raziskoval, kako je vojaška uprava vplivala na vsakdanje življenje, vključno z uvedbo vojaških patrolj in nadzorom prebivalstva. Nadalje obravnava vpliv vojne na kmetijstvo in prehrano, s posebnim poudarkom na živinoreji v goratem okolju Bovškega. Ovrže trditev, da je v tem primeru podeželje lažje preživljalo vojno pomanjkanje kot mesto, saj sta bližina fronte in umeščenost Bovškega v gorski svet zmanjšali to prednost. Če po eni strani na Bovškem spremljamo težko preživljanje, vidimo tudi cvetoče obrti, kot so bile trgovine, kavarne in gostilne, ki so jih v veliki meri obiskovali vojaki. Komac raziskuje tudi interakcije med civilnim prebivalstvom in vojsko, vključno s temami, kot so spolno in fizično nasilje, regulacija prostitucije in demografske spremembe. Omenja tudi vpliv vojne na cerkveno organizacijo, izobraževanje in delo domačinov, ki so se novim okoliščinam prilagodili, na primer z delom za vojsko, nadzorom lova ali vodenjem po gorah. Avtor zaključuje s pregledom vpliva vojne na lokalno upravo in opisuje, kako se je življenje na Bovškem spremenilo v obdobju pred veliko ofenzivo leta 1917.

V poglavju »Vrnem se na spomlad« *Zadnje leto velike vojne* Komac preučuje obdobje po veliki ofenzivi, ko se je vojna frontna linija oddaljila od Bovškega. Opisuje, kako se je z zmanjšanjem neposredne vojne nevarnosti, življenje na tem območju začelo postopoma ponovno vzpostavljati. Sledilo je očiščenje vojaškega materiala, obnova uničenih stavb in infrastrukture ter vračanje beguncev, ki so morali skupaj z ostalimi prebivalci razviti strategije preživetja v vojnem pomanjkanju. Analizira tudi politične in družbene spremembe, ki so sledile jeseni 1918, ko je Bovško pod londonskim sporazumom iz leta 1915 postalo del novonastalega italijanskega ozemlja. Avtor po-

drobno obravnava vpliv nove oblasti na lokalno politiko, njen odnos do vrnjenih vojakov in pristope k povojni obnovi. V tem delu monografije Komac raziskuje širše posledice vojne na Bovškem ter preučuje, kako so politične spremembe in nova upravna ureditev vplivale na družbeno tkivo in identiteto prebivalstva v tem obdobju.

V zaključnem delu svoje monografije Komac razmišlja o celostnem vplivu prve svetovne vojne na vsakdanje življenje prebivalstva Bovškega. Ugotavlja, da je vojna povzročila temeljit prelom v skupnosti, ki se je morala soočiti z razbitjem in razselitvijo. Kljub temu je skupni spomin na vojne izkušnje prispeval h kolektivni povezanosti. Poudarja, da je vojna preoblikovala civilno življenje, vplivala na vse ravni bivanja in spremenila družbene prakse.

Komac tudi opozarja na dolgotrajne posledice »velike vojne«, ki segajo onkraj leta 1918, in s tem odpira potrebo po nadaljnjih raziskavah povojnega življenja na italijansko zasedenem ozemlju. Za celostno razumevanje vplivov vojne je torej potrebno preseči njene uradne datume.

Pričujoča knjiga predstavlja sistematičen in poglobljen vpogled v realnost vsakdanjega življenja v času prve svetovne vojne na Bovškem. Razkrije, kako so se ljudje prilagajali novim okoliščinam, razvijali strategije preživetja in gradili nove družbene odnose. Delo ponuja obsežen pregled različnih izkušenj – od življenja v zaledju in begunstva do izkušenj pod avstro-ogrsko in italijansko upravo ter s tem prispeva k bogatejšemu razumevanju zgodovine in posledic vojne na civilno prebivalstvo. Takšna raziskava na primeru Bovškega območja je še toliko bolj pomembna, saj gre za eno najbolj prizadetih območij na današnjem slovenskem ozemlju.

Nina Ošep

Keith Lowe: Ujetniki zgodovine: kaj nam spomeniki drugi svetovni vojni povedo o zgodovini in o nas. Todraž: Modrijan, 2023, 311 strani.

Spomeniki so, kot je trdil avstrijski književnik Robert Musil, najbolj nevidna stvar na svetu, saj se stopijo z okoljem in ne pritegujejo pozornosti, četudi so bili ustvarjeni prav s tem namenom. Pogosto se zdi, da je imel literat pri svoji diagnozi prav, toda dogajanje v zadnjem desetletju njegovo trditev postavlja na glavo. Ves svet dandanes še kako opaža spomenike na domačih trgih in ulicah ter govori o njih, o njihovih sporočilih in o tem, kako naj pristopamo do njihove dediščine,

včasih pa vanje tudi neposredno fizično posega. Tudi v Sloveniji so spomeniki tema, ki je redno na dnevno-političnem meniju. Vprašanja o tem, česa naj se spominjamo, kaj naj pozabimo in na kakšen način naj krojimo politiko javnega spomina, zbudajo obilo pozornosti politike, stroke in javnosti. Polemike o spominu v javnem prostoru se osrediščajo predvsem okoli obeleževanja dogodkov druge svetovne vojne in slovenske osamosvojitve. Pri bodočih razmislekih o poti, ki jo bo država ubrala pri obeleževanju svoje preteklosti in s tem določanju lastne identitete, utegne pomagati prevod monografije britanskega zgodovinarja Keitha Lowe *Ujetniki zgodovine: kaj nam spomeniki drugi svetovni vojni povedo o zgodovini in o nas*, ki je v angleškem izvirniku izšla leta 2020. V kvalitetnem prevodu Maje Kraigher je tri leta kasneje izšla pri Modrijanu.

Lowe slovenski bralci že poznajo predvsem po delu *Podivjana celina: Evropa po drugi svetovni vojni*, v katerem je sintezno obravnaval kaotično dogajanje takoj po uradnem zaključku vojne. Na ta način je evropskemu bralstvu, ki je sicer najpogosteje že seznanjeno s krvavim in nasilnim dogajanjem v lastni državi v tem obdobju, razkril, da so se zelo podobni dogodki tedaj odvijali tako rekoč po vsej celini, le da so bili zaradi nepoznavanja jezikov in nedostopnosti virov znani le znotraj okvirov nacionalnih zgodovinske pisij. Monografija

je Evropejcem obelodanila, da povojne travme, ki jih goji večina evropskih narodov, niso nekaj unikatnega, temveč so boleče pogoste in med seboj neprijetno podobne. Velikopotezen sintetični pristop zaznamuje tudi knjigo *Strah in svoboda: kako nas je spremenila druga svetovna vojna*, v katerem Lowe ambiciozno naslika široko fresko posledic, ki jih je imela druga svetovna vojna na ves svet.

Podoben pristop Lowe ohranja tudi v svojem tretjem v slovenščino prevedenem delu, v katerem obravnava reprezentacije druge svetovne vojne skozi spomenike in sporočila, ki so jih posredovali nekoč in danes. V petindvajsetih poglavjih avtor analizira pomnike v Evropi, ZDA in Aziji, ki jih je tudi osebno obiskal. Ko Lowe govori o spomenikih, s pojmom ne označuje zgolj kiparskih ali arhitektonskih spominskih objektov v ožjem pomenu besede, temveč vanje – sorodno konceptu krajev spomina, kot ga je definiral Pierre Nora – vključuje raznolike memorialne objekte, kot so spominski park, ruševine, grobovi, taborišče, muzej, tempelj, poslikava, pohodna pot. Poglavja so razporejena v pet skupin glede na skupen arhetip, ki po Lowovem mnenju povezuje obravnavane spomenike: junaki, mučeniki, pošasti, apokalipsa in ponovno rojstvo. Glede na to, da Lowe rad izbira tako ali drugače kontroverzne spomenike, nudi knjiga povprečnemu bralcu, ki ni ravno strokovnjak za drugo svetovno vojno, kritičen vpogled v kompleksne vojne epizode, ki še danes povzročajo nacionalne ali mednarodne napetosti, prepire ter diplomatske spore. Na kratko, knjiga nam omogoča spoznavanje načinov, na katere je druga svetovna vojna še vedno prisotna v našem vsakdanjiku.

Struktura večine poglavij sledi podobnemu vzorcu. Avtor si uvodoma ta ali oni spomenik natančno ogleda, se sprehodi okoli njega ali po njem, ga preuči in opiše njegove dele. Ob tem prislunne zgodbi, ki mu jo pripoveduje spomenik. Te zgodbe so običajno polne dramatičnih čustev, od junaštva, žrtvovanja, tragike, patosa do pietete. Lowe ne zanika, da so dogodki in osebe iz teh zgodb vredni našega spomina, problematizira pa dejstvo, da spomenik zgodbo pove le napol; del konteksta, namenoma ali ne, vedno izpade. Obenem celo tista zgodba, ki jo spomenik neposredno pripoveduje, najpogosteje ni zvesta vsem dokumentiranim dejstvom. Lowe tako vsakič znova na določeni točki prekine svečano vzdušje, ki ga skušajo pričarati spomeniki, in začne predstavljenim zgodbam, brez posebne diplomatske obzirnosti ali olepševanja dejstev, oporekati ter z njimi polemizirati.

Druga polovica poglavij je s tem namenjena demistifikaciji problematičnih sporočil, ki jih

je skušal svojim obiskovalcem posredovati spomenik. Iz poglavja v poglavje Lowe pogleduje v zakulisje in brska po tistem, kar je spomenik zamolčal, pa naj gre za povsem očitno potvarjanje zgodovine ali za nehotene spodrsrljaje pri sicer spoštljivih spomenikih, ki so poskusili do preteklosti pristopati taktno. Marsikdaj Lowe na spominskih lokacijah pogumno zastavlja moralno kompleksna, neprijetna, provokativna vprašanja. Ali si, recimo, britanski piloti bombnikov, ki so posredno pobili na tisoče nemških civilistov, zaslužijo spomenik, ki so jim ga postavili leta 2012 v Londonu? Kaj naj si mislimo o tesnobni podobnosti žrtev Auschwitza, ki so jih nacisti pobijali z mehanično dovršenostjo, in množic današnjih, pogosto nezainteresiranih in nespoštljivih obiskovalcev, ki morajo v podobnem tempu brzeti skozi taborišče, da naredijo prostor novim skupinam turistov? Kaj pomeni dejstvo, da je mogoče z razglednega balkona v Jad Vašemu, ki naj bi obiskovalcu prinesel olajšanje po mučni razstavi o holokavstu, videti tudi vas, v kateri so Judje leta 1948 pomorili več kot sto Palestincev? Ali je moralno opravičljivo kritizirati nekatere lastnosti tistih, ki so bili žrtve vojne? Lowe v knjigi deli svoje misli in odgovore na ta vprašanja, seveda pa ima bralec vso svobodo, da o njih razmisli tudi sam.

V poglavjih Lowe predstavi tudi zgodovino posameznega spomenika, od njegovega odprtja oziroma odkritja preko morebitnih dopolnitev in sprememb do najnovejšega dogajanja v zadnjem desetletju, pa naj gre za javne polemike o odstranitvi, prenovi ali komemoracije. Te »biografije« spomenikov kažejo, da se interpretacije sporočil, ki jih posredujejo spomeniki, skupaj z družbenimi vrednotami spreminjajo skozi čas, čeprav spomeniki ostanejo statični in nespremenjeni.

Četudi Lowe do spomenikov in zgodovine, ki jo skušajo utelešati, pristopa kot kritični zgodovinar, ki ne dovoli, da mu spomeniki narekujejo pogled na preteklost, je seveda njegova interpretacija vojnega dogajanja le ena od mnogih. O avtorjevi izbiri (in s tem izpustu mnogih drugih) spomenikov, načinu njihove razporeditve po arhetipskih temah, obravnavi zgodovinskih dogodkov in njegovih moralno-filozofskih razmislekih o vprašanih, ki jih zastavljajo spomeniki, bo vsak sodil drugače. To lahko slovenski bralci preizkusijo na lastni koži, saj je Lowe v knjigo vključil spomenik žrtvam vseh vojn na Kongresnem trgu v Ljubljani. O njem nima najboljšega mnenja, še več: poglavje o spomeniku je uvrščeno na začetek sklopa, posvečenega pošastim, kjer so zbrana še poglavja o problematični spominski dediščini, povezani s Hitlerjem, Mussolinijem, Stalinom in japonskimi vojnimi zločinci. Srž Lowove inter-

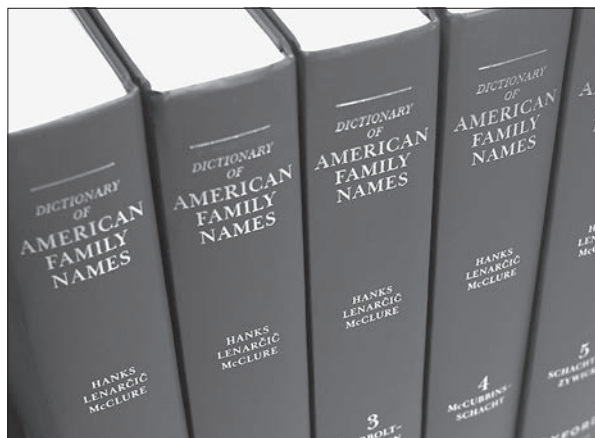
pretacije spomenika je v tem, da dva bloka ljubljanskega spomenika predstavljata skrajni ideologiji, fašizem in komunizem, s čimer se večina Slovencev ne more poistovetiti, tako da spomenik ne spominja toliko na žrtve kot na skrajneže – storilce vojnih in povojnih zločinov. Lowova negativna interpretacija, ki je trenutno edina resna obravnava ljubljanskega spomenika v tuji literaturi, slovenskega bralca hočeš nočeš prisili k razmisleku o sodobni slovenski spominski produkciji, o vrednotah, ki jih s spomeniki propagiramo, pa tudi o tem, kako nanje gledajo tujci. (Očitno spomeniku manjka tudi vizualna prepoznavnost, saj ga slovenski založnik ni objavil na naslovnici knjige, kjer je, tako kot na večini angloameriških izdaj, ostal spomenik ameriškim marincem z arlingtonskega pokopališča.)

Lowe obravnava spomenike drugi svetovni vojni kot silo, ki nas hromi s svojimi zahtevami po uklanjanju tradiciji, s čimer povzroča, da vedno znova ponavljamo iste napake, zaradi česar smo ujetniki preteklosti iz naslova knjige. Kljub temu Lowe nasprotuje množičnemu odstranjevanju in rušenju problematičnih spomenikov. Namesto tega predlaga druge recepte, kot so odkrivanje protispomenikov oziroma spomenikov, ki dopolnjujejo prvotnega, namestitve v okolje, ki jih ne povzdiguje, ali kratko malo posmeh. Sledenje tem nasvetom lahko v slovenski soseščini opažamo na Dunaju. Vzemimo dediščino kontroverznega antisemitskega župana Karla Luegerja. Ploščo na tehniški fakulteti, ki so jo v njegovo čast odkrili nacisti leta 1944, so prekrili s prozorno ploščo z napisom, ki kritično kontekstualizira njegovo zgodovinsko vlogo, Luegerjev kiparski spomenik, ki je že dlje časa poln grafitov in prekrit z rdečo barvo, pa naj bi v bližnji prihodnosti z umetniško intervencijo nagnili za 3,5 stopinje v desno. Morda lahko Lowove refleksije o spomenikih druge svetovne vojne in dunajska izkušnja, ki te ideje do določene mere prevaja v prakso, pomagajo tudi Slovincem bolj misliti domačo spominsko dediščino, pa čeprav smo prepričani, da o tem že vsi vse vemo.

Ivan Smiljanić

Dictionary of American Family Names
(ur. Patrick Hanks, Simon Lenarčič, Peter McClure). Oxford: Oxford University Press, 2023, 5 zvezkov, 3856 strani.

Leksikonov navadno ne prebiramo od prve do zadnje strani, takisto bi lahko trdili za novo, drugo izdajo Oxfordovega *Leksikona ameriških dru-*

žinskih imen. Pa vendar gre za izjemno zanimivo delo, ki ga, ko ga vzamemo v roke – s težavo sicer, ker ena knjiga tehta več kot 2 kilograma – začnemo prebirati tako rekoč pri uvodniku in ga zlepa ne odložimo.

Leksikon je rezultat sedemnajstletnega raziskovalnega projekta, pri katerem je sodelovalo več kot trideset jezikovnih svetovalcev z vsega sveta in ki pojasnjuje pomene priimkov – nekateri so povsem logični, drugi zabavni, tretji pa precej presenetljivi – več kot 90 odstotkov prebivalstva ZDA. Navaja njihovo pogostost, jezikovne in zgodovinske razlage, izbrana povezana imena, ponekod so dodane še genealoške opombe.

Druga, razširjena izdaja, ki je nastajala osem let, bolje kot katerokoli prej objavljeno delo odraža edinstveno raznolikost ameriškega prebivalstva. Vsebuje več kot 80.000 najpogostejših priimkov v Združenih državah, vključeni so vsi priimki z več kot 300 nosilci v popisu prebivalstva ZDA iz leta 2010. V novi izdaji se je število obravnavanih imen povečalo za več kot 10.000, poleg tega pa so širše zastopani jeziki in kulture iz Severne in Južne Amerike, Vzhodne Evrope, Afrike, Bližnjega vzhoda in Vzhodne Azije, ki jih v prvi izdaji ni bilo veliko.

Ameriškemu talilnem loncu je svoj delež dodalo tudi slovensko prebivalstvo, saj so bile ZDA poglavitni cilj množičnega izseljevanja s slovenskega etničnega ozemlja od osemdesetih let 19. do dvajsetih let 20. stoletja. Poleg slovanskih, evropskih in neevropskih priimkov, ki so skupaj s priseljenci prišli v ZDA, leksikon pokriva tudi slovenske in kočevarske priimke, kar je izjemno uporabno tudi za preučevalce krajevne zgodovine in zgodovine izseljevanj iz našega prostora.

Gre za izjemno obsežno delo v petih knjigah velikega formata (5 zvezkov in 3856 strani), ki je za razliko od prve izdaje dvakrat obsežnejše. Ob-

seg se je tako zelo povečal zaradi velikega števila na novo ugotovljenih izvirov priimkov iz prve izdaje, številnih dodanih pomenov in dodanih zgodovinskih podatkov. Obsežnejši pa je še zaradi razširjenih obstoječih in številnih novih uvodnih esejev, ki opisujejo običaje poimenovanja po vsem svetu.

V eseju o slovenskih družinskih imenih z vključenim pregledom kočevarskih priimkov (*Slovenian Family names. Including an Overview of Gottscheerish (Gottschee German)*), katerega avtor je Simon Lenarčič, preberemo dejstva o številu govorcev slovenščine in več kot 40 dialektih, kar je največ med vsemi slovanskimi jeziki, ter o posebnostih pri izgovorjavi. Avtor predstavi tipe slovenskih priimkov in najbolj pogoste priimke in priimke, ki so nastali oziroma izšli iz sosednjih jezikov. Posebno poglavje namenja nemškemu vplivu oziroma kočevarskim priimkom, posveti pa se tudi vplivu bližnjih sosedov Madžarov, Italijanov in Južnih Slovanov. Dejstvo, da so se Slovenci izseljevali v ZDA, Nemčijo, Francijo, Argentino, Kanado, Avstralijo in Srbijo, je povzročilo prisotnost slovenskih priimkov tudi v teh državah. V ZDA živi trenutno okrog 175.000 ljudi slovenskega porekla, v Kanadi pa okrog 35.000.

Slovenski priimki so se, največ zaradi dejstva, da so v angleščini težje izgovorljivi, v ameriškem svetu drastično spremenili. In prav to dejstvo morajo raziskovalci in rodoslovci pri iskanju podatkov seveda upoštevati. Leksikon jim jo pri iskanju prav zaradi razlag ob priimkih v veliko pomoč.

Delo pa je izjemno tudi zaradi dejstva, da je založba Oxford prvič v zgodovini svojih izdaj zapala urejanje leksikona nekemu, ki ni Britanec, Amerikan, Avstalec ali angleško govoreči Jud. Slovenca Simona Lenarčiča, ki je opravil kar 75 odstotkov vsega uredniškega in ogromno avtorskega dela, je k sodelovanju povabil nosilec projekta, glavni urednik Patrick Hanks. Lenarčičevo uredniško delo je obsegalo predvsem identifikacijo (preverjanje) izvira vseh priimkov (tako več kot 10.000 novih kot vseh 70.000 iz prve izdaje), ureditev vseh novih razlag in dela razlag iz prve izdaje ter ureditev nekaterih uvodnih esejev, kar predstavlja ogromno dodano vrednost tej izdaji.

Urednik Lenarčič je svoj avtorski izvod dela podaril Narodni in univerzitetni knjižnici, kjer je v čitalniških prostorih na voljo raziskovalcem, rodoslovcem in vsem, ki jih zanima izvor 80.000 najbolj pogostih ameriških priimkov.

Helena Janežič

NAVODILA AVTORJEM

- * **Kronika** – časopis za slovensko krajevno zgodovino – je osrednja slovenska revija za lokalno zgodovino. Izdaja jo Zveza zgodovinskih društev Slovenije.
- * **Prispevki**, ki jih objavlja Kronika, so v slovenskem jeziku. Njihov obseg je praviloma ena avtorska pola in pol, to je do 24 strani običajnega tipkopisa. Članek naj bo lektoriran. Avtorji morajo poslati:
 - članek** – vsebinska razčlenitev naj bo pregledna in logična;
 - podatke o avtorju** – ime in priimek, akademski naslov, poklic in delovno mesto, ustanovo, kjer je zaposlen, naslov elektronske pošte, kjer je avtor dosegljiv;
 - povzetek** – predstavi naj glavne rezultate prispevka in naj, razen v izjemnih primerih, ne presega ene strani (30 vrstic);
 - izvleček** – kratek opis prispevka (do 10 vrstic);
 - ključne besede**;
 - spisek uporabljenih virov in literature**;
 - priloge** – slikovno gradivo, kopije dokumentov, zemljevidov ipd. Fotografije naj bodo označene z legendo. Na iztisu članka označite, kje naj bi bila posamezna priloga objavljena.
- * **Opombe** – morajo biti pisane enotno. Avtorji naj uporabljajo opombe pod črto (footnote) in ne opombe med tekstem (v oklepaju) ali na koncu (endnote). V opombah uporabljamo krajše navedbe, ki morajo biti skupaj s kraticami razložene v poglavju viri in literatura. Pri arhivskih virih uporabljamo uveljavljene kratice za arhiv, nato navedemo kratico fonda ali zbirke, signaturo oziroma številko fascikla ali škatle in številko arhivske enote ali ime dokumenta. Pri literaturi navedemo priimek avtorja, smiselno skrajšani naslov (ne letnice izdaje) in številke strani.
- * Poglavlje **Viri in literatura** – v njem morajo biti sistematično navedeni vsi viri in vsa literatura, ki smo jo navedli v opombah. Ločeno navedemo arhivske vire, literaturo, po potrebi tudi časopise, ustne izjave ipd. V teh sklopih je treba gradivo navajati po abecednem vrstnem redu. Najprej navedemo skrajšano navedbo, ki smo jo uporabljali v opombah, in nato celotno navedbo vira ali literature. Če ima citirano delo določen DOI, se navede tudi to.
 - Arhivski viri** – navedemo: arhiv, ime fonda ali zbirke, po potrebi še številke fasciklov ali škatel.
Primer: AS 231 – Arhiv Republike Slovenije, Fond Ministrstvo za prosveto Ljudske republike Slovenije, 1945–1951 (po potrebi še številke škatel). V opombi zadostuje, če navedemo: AS 231, š. (številka škatle), (številka ali ime dokumenta).
Primer: ZAP, MOP (kot navajamo v opombah) – Zgodovinski arhiv Ptuj, Fond Mestna občina Ptuj (po potrebi še številke škatel ali fasciklov). V opombi zadostuje, če navedemo: ZAP, MOP, š. (številka škatle), (številka ali ime dokumenta).
 - Literatura – monografije** – navedemo: priimek in ime avtorja: *naslov (in podnaslov) dela (v ležečem tisku)*. Kraj: založba in leto izida.
Primer: Gestrin, Ferdo: *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana : Slovenska matica, 1991.
 - Literatura – članki** – navedemo: priimek in ime avtorja, naslov članka. *Naslov periodike ali zbornika (v ležečem tisku)*, za periodiko še letnik, leto, številko in strani, za zbornik (ime urednika), kraj in leto izida in strani.
Primer za periodiko: Slana, Lidija: Iz zgodovine gradu in gospostva Snežnik na Notranjskem. *Kronika* 48, 2000, št. 1–2, str. 20–41. DOI: [https:// ...](https://...)
Primer za zbornik: Melik, Vasilij: Ideja Zedinjene Slovenije 1848–1991. *Slovenija 1848–1998 : iskanje lastne poti* (ur. Stane Granda in Barbara Šatej). Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1998, str. 15–20.
- * Prispevke naj avtorji pošljejo po elektronski pošti na naslova odgovornega urednika (mpreinfalk@zrc-sazu.si) ali tehnične urednice (barbara.svetina@zrc-sazu.si).
- * Članki naj bodo napisani v običajnih računalniških programih. Na poslanem gradivu naj bodo upoštevane zgoraj navedene zahteve. Ime besedila (file) naj bo ime avtorja članka. Priporoča se oddaja slikovnega gradiva v obliki fotografij, diasov ali podobno, če pa je skenirano, mora imeti ločljivost najmanj 300 dpi. Biti mora v približni velikosti objave v reviji ter shranjeno v tif formatu brez kompresije.
- * Za lektoriranje prevodov povzetkov in izvlečkov v tuje jezike poskrbi uredništvo revije. Slikovno gradivo vrnemo po izidu prispevka.
- * Za trditve in za znanstveno korektnost odgovarjajo avtorji člankov. Prispevki so strokovno recenzirani, recenzentski postopek je anonimen.

KRONIKA

NAROČILNICA

- želim postati naročnik *Kronike*, časopisa za slovensko krajevno zgodovino z letom _____ naprej
- naročam _____ izvod(ov) *Kronike* letnik/številka _____

Letna naročnina:
za posameznike 25,00 €
za upokojenca 18,00 €
za študente 18,00 €
za ustanove 30,00 €

Ime _____

Priimek _____

Naslov _____

Pošta _____

Status zaposlen študent upokojenec ustanova

Telefon _____

e-pošta _____

Datum _____

Podpis _____

Naročilnico lahko pošljete na naslov ali el. pošto:

Barbara Šterbenc Svetina
Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU
Novi trg 2, p.p. 306
1000 LJUBLJANA
barbara.svetina@zrc-sazu.si

ODJAVE

Odjave od naročnine sprejemamo za naslednje koledarsko leto na zgoraj navedene naslove.

JANEZ DULAR | BORIS GOLEC | MITJA LOJEN | MITJA SADEK | NEVA MAKUC |
SIMONA KERMAVNAR | VOJKO PAVLIN | UROŠ KOŠIR | TAMARA LESKOVAR | BOR ZAVRL |
INES OSVALD | JELKA PIŠKURIĆ | TOMAŽ LAZAR |

ISSN 0023-4923 TISKANA IZDAJA | ISSN 2670-6865 SPLETNA IZDAJA | UDK 94(497.4) |

| CENA 12 EUR |